

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ДОНБАСЬКА ДЕРЖАВНА МАШИНОБУДІВНА АКАДЕМІЯ

**УКРАЇНСЬКА МОВА (ЗА ПРОФЕСІЙНИМ
СПРЯМУВАННЯМ) ТА ГРОМАДЯНСЬКА
ОСВІТА**

Рекомендовано:
Вченою Радою факультету машинобудування
Протокол № 01-23/08 від «28» серпня 2023 р.

2023-2024 навчальний рік

Українська мова за професійним спрямуванням : Навчальне видання / Л.К. Лисак – Краматорськ : ДДМА, 2008. – 101 с.

Громадянська освіта: теорія і методика навчання – Київ. Видавництво ЕТНА-1, 2008. - 174 с.

ЛИСАК Лариса Костянтинівна

**УКРАЇНСЬКА МОВА
ЗА ПРОФЕСІЙНИМ СПРЯМУВАННЯМ**

ЗМІСТ

Передмова.....	4
Тема 1. Вступ. Українська мова як засіб професійного спілкування.....	5
Тема 2. Українська мова – національна мова українського народу, державна мова України.....	9
Тема 3. Сучасна українська літературна мова та її норми.....	19
Тема 4. Стилї сучасної української літературної.....	33
Тема 5. Складання та оформлення ділової документації.....	44
Тема 6. Значення й функції власних назв у мові й суспільстві.....	48
Тема 7. Лексика і фразеологія в професійному спілкуванні.....	58
Тема 8. Термінологія в професійному спілкуванні.....	68
Тема 9. Морфологія. Вибір граматичної форми слова в професійному спілкуванні	74
Тема 10. Синтаксис і пунктуація професійного спілкування.....	83
Термінологічний словник.....	92
Література.....	98

ПЕРЕДМОВА

Статус державності потрібен нашій мові, щоб після згубних браконьєрських літ повернути їй природну роль і силу, і престиж, повністю забезпечити їй право на життя у всіх сферах, на всіх рівнях

О.Гончар

Вища освіта в Україні зазнає докорінних змін, що передусім пов'язано із входженням країни до європейського освітнього простору. Одним із пріоритетних завдань модернізації національної освіти є перебудова її згідно з вимогами Болонського процесу.

Реформування системи освіти стимулює до пошуку інноваційних підходів у підвищенні рівня підготовки висококваліфікованих фахівців, конкурентоспроможних на сучасному ринку праці. До майбутніх фахівців ставляться високі вимоги, які полягають не лише в досконалих знаннях фаху, а й у високому рівні володіння українською мовою, вільному користуванні нею у всіх сферах, особливо в професійній та офіційній.

Майбутній аудитор, бухгалтер, інженер, економіст, менеджер, програміст, фінансист повинен опанувати фаховими знаннями та вміннями й бути носієм загальнолюдських і культурних цінностей.

Реалізація принципів формування мовної особистості ґрунтується на особистісному підході до мовної освіти, в основу концепції якої покладені гуманізація, людиноцентризм, історизм, розумовий і мовленнєвий розвиток, індивідуалізація в процесі навчання.

Мова – складова професійної компетентності, показник загальної культури, а тому кожному мовцеві треба дбати про високу культуру мовлення.

Пропонований посібник зорієнтований на формування знань про специфіку усної й писемної форм реалізації ділової української мови з урахуванням спрямованості навчання майбутніх фахівців. Видання містить матеріали, що сприятимуть поліпшенню знань із таких розділів: усне професійне мовлення, лексичні особливості усного й писемного мовлення, писемне мовлення за професійним спрямуванням (орфографія, морфологія, синтаксис).

Володіння рідною мовою – завдання кожного свідомого громадянина, який зобов'язаний у діловому мовленні вміти вільно послуговуватися всім лексичним багатством.

Посібник допоможе оволодіти нормами сучасної української літературної мови кожному, для кого мова є не фахом, а засобом реалізації знань з іншої (нефілологічної) спеціальності, усім, хто користується українською мовою.

ТЕМА 1. ВСТУП. УКРАЇНСЬКА МОВА ЯК ЗАСІБ ПРОФЕСІЙНОГО СПІЛКУВАННЯ

- 1 Мова й професія
- 2 Предмет і завдання курсу
- 3 Ключові поняття

*Слово наше рідне!
Ти сьогодні зазвучало
як початок, як начало,
як озброєння всім видне,
слово наше рідне!*

Павло Тичина

1 Мова й професія

Мова нації – це душа кожного народу, його світ, його духовність.

Мова й професія – поняття нероздільні. Вони обслуговують потреби суспільства, окремих груп, кожної людини. Це дві важливі категорії, за допомогою яких визначається рівень надбань цивілізації, мовленнєвої культури. Мова не тільки обслуговує сферу духовної культури, а й пов'язана з виробництвом, з його галузями й процесами, із соціальними відносинами. Вона має велике значення для всіх, є інструментом здобуття знань, засобом життєдіяльності людини. Науково-технічний прогрес, перебудова соціальної, економічної, політичної системи в країні насичують нашу мову новими термінами, поняттями. Разом із піднесенням фахових знань представників різних професій підвищуються й вимоги до мови. Справжній фахівець – людина грамотна в повному значенні цього слова: досконало володіє відомостями з певної галузі, необхідними знаннями в цій галузі, до тонкощів опанувала як усне, так і писемне професійне мовлення.

Професія інженера, економіста, фінансиста, аудитора, менеджера та ін. потребує засвоєння фахової термінології як власне української, так й іншомовної, але доступної, зрозумілої для всіх, хто працює в цій галузі.

Мова й професія – дві важливі суспільні категорії, що визначають глибину пізнання світу, оволодіння набутками цивілізації, рівень мовленнєвої культури.

Мова й професія – немов партнери, які не можуть існувати один без одного, бо обидва покликані обслуговувати потреби суспільства, окремих груп його й кожної людини.

Мова з багатьма її функціями забезпечує належний рівень грамотності носіїв певної професії, формує їх уміння спілкуватися у всіх сферах комунікації – у ділових відносинах, у науці, в освіті, культурі, економіці тощо.

Знати мову професії – це означає дотримуватись граматичних, лексичних, стилістичних, акцентологічних норм професійного

спілкування, якого люди вчаться впродовж усього життя.

А. де Сент-Екзюпері сказав – *«Найбільша розкіш на світі – це розкіш людського спілкування»*. Саме мова є таким засобом спілкування, а професія – інформаційним матеріалом, який використовуємо для вирішення важливих проблем економічного, господарського життя завдяки доречному, умілому, правильному виборі мовних одиниць.

Фахівцем з великої літери можна вважати ту людину, яка не лише володіє високою кваліфікацією, а і є духовно багатою, творчою особистістю. Знання мови професії підвищує ефективність праці, продуктивність виробництва, допомагає краще орієнтуватися в ділових відносинах.

Отже, мова професійного спілкування – це засіб мовного професійного спілкування, специфіку якого зумовлюють особливості спілкування у виробничо-професійній сфері: мета, функції, ситуація, особистісні риси учасників спілкування (вік, стан, освіта, рівень інтелектуального розвитку та ін.).

Володіння мовою професійного спілкування – це:

- * знання власне мови, тобто сформованість *мовної компетенції*;

- * уміння використовувати ці знання на практиці, доречно поєднувати вербальні (словесні), паравербальні (темп, інтонація тощо) та невербальні (жести, міміка та ін.) засоби спілкування відповідно до ситуації, мети, тобто сформованість *комунікативних навичок*.

Успіх мовного професійного спілкування залежить від:

- * мовця як особистості з індивідуальними якостями;

- * знання мовцем сучасної української літературної мови як основи мови професійного спілкування (*мовна компетентність*);

- * уміння використовувати ці знання і втілювати інформацію в текст залежно від мети, ситуації тощо (*комунікативні навички*).

Таким чином, основними *компонентами* мовного професійного спілкування є:

- * особистісний чинник у професійному спілкуванні;

- * мова як засіб професійного спілкування;

- * текст – мовне втілення інформації в професійне спілкування.

2 Предмет і завдання курсу

Основною метою нормативної дисципліни «Українська мова (за професійним спрямуванням)» є усвідомлення системи української мови й розкриття особливостей її функціонування передусім у межах офіційно-ділового й наукового стилів (професійного спілкування).

Значення дисципліни полягає в тому, що вона надає такі знання й розкриває такі мовні й мовленнєві навички і вміння, які допомагають забезпечити професіоналізм основної трудової діяльності на рівні сучасних вимог, визначених Конституцією України, Законом «Про мови», Законом України «Про державну службу», іншими нормативно-правовими документами.

Об'єктом вивчення є культурний і соціально-політичний процес розвитку сучасного суспільства, що відбивається в мові, і виявляється в практичній площині професійного спілкування.

Предметом дисципліни є усна й писемна форми професійного спілкування в межах офіційно-ділового, наукового й публіцистичного стилів.

Основні завдання дисципліни:

* систематизувати знання з української мови взагалі й професійного спілкування, зокрема;

* сформувати вміння щодо написання, складання та перекладу професійних текстів;

* сформувати навички мовного оформлення ділових паперів;

* забезпечити оволодіння нормами сучасної української орфоєпії, орфографії, граматики, лексики, стилістики й правилами мовного етикету в межах професійного спілкування на рівні знань і вмінь;

* збагатити запас загальноживаної й професійної лексики.

Основними організаційними формами вивчення дисципліни, пов'язаними з мовною підготовкою майбутніх фахівців, є лекції, практичні заняття, самостійна робота та контролюючі заходи.

Насамкінець студент повинен знати:

* загальну теорію походження й функціонування мови;

* специфіку походження й функціонування української мови як національної;

* місце й роль офіційно-ділового, наукового й публіцистичного стилів у системі професійного спілкування й вимоги до мови ділових паперів;

* особливості фонетичної, графічної, граматичної й лексичної систем української мови;

* орфоєпічні й орфографічні норми сучасної літературної мови;

* засоби мовного етикету й правила оформлення усної й писемної форм ділового мовлення.

Студент повинен уміти:

* оцінювати правильність заходів щодо проведення культурно-мовної й національно-мовної політики в межах держави й конкретного регіону;

* самостійно складати, перекладати й редагувати тексти професійного й ділового спрямування;

* ефективно користуватися мовними, стилістичними й етичними нормами усної форми ділового мовлення в межах професійної діяльності.

Отже, мовні знання – один з основних компонентів професійної підготовки. Оскільки мова виражає думку, є засобом пізнання й діяльності, то правильному професійному спілкуванню людина вчиться все своє життя. Знання мови професії підвищує ефективність праці, допомагає краще орієнтуватися в різних ситуаціях на виробництві та безпосередніх ділових контактах.

3 Ключові поняття

Спеціальність – окрема галузь науки, техніки, мистецтва, у якій людина працює; основна кваліфікація; улюблена справа, заняття, у якому хто-небудь проявляє вміння, хист.

Професія – рід занять, певна форма трудової діяльності, що вимагає належного рівня знань і навичок, є для кого-небудь джерелом існування. Це слово виступає як родове поняття до слова спеціальність, а тому вживати одне замість іншого не рекомендується.

Фах – уживається з обома значеннями: вид заняття, трудової діяльності, що потребує певної підготовки і є основним засобом існування; професія, спеціальність, кваліфікація; справа, заняття, у яких хтось проявляє велике вміння, майстерність, хист.

Спеціаліст – той, хто досконало володіє певною спеціальністю, має глибокі знання в якій-небудь галузі науки, техніки, мистецтва.

Професіонал – той, хто зробить яке-небудь заняття предметом своєї постійної діяльності, своєю професією; добрий фахівець; знавець своєї справи; спеціаліст; професіонал.

Фахівець – той, хто досяг високої майстерності в чому-небудь; знавець чогось.

Правильно вживайте стандартні словосполучення!

Працювати за спеціальністю; за фахом.

Скласти іспит зі спеціальності.

Відповідно до обраного фаху.

Згідно з обраним фахом.

Стосовно обраного фаху.

Питання для самоконтролю

1 Підготуйте презентацію майбутньої професії, яку ви освоюєте, навчаючись в академії, за такими питаннями:

- * Чому ви вибрали саме цю професію?
- * Чим вас приваблює майбутня професія?
- * Що вам відомо про вашу майбутню професію (історичний екскурс)?
- * Наскільки ваша майбутня професія важлива, актуальна на сьогодні, на перспективу?
- * Які ділові, моральні якості допоможуть вам у професійній діяльності?
- * Ким ви бачите себе в майбутньому?

ТЕМА 2. УКРАЇНСЬКА МОВА – НАЦІОНАЛЬНА МОВА УКРАЇНСЬКОГО НАРОДУ, ДЕРЖАВНА МОВА УКРАЇНИ

- 1 Мова й мовлення
- 2 Природа й функції мови
- 3 Місце української мови серед мов світу. Проблема походження мови
- 4 Правовий статус української мови
- 5 Закон «Про мови» в Україні й передумови його прийняття

*Найперше було Слово,
Крізь темряву й хаос
Воно, як вічне диво,
Над світом піднялось.
Від Йоанна, Гл. I,1*

1 Мова й мовлення

Уперше розрізнення понять «мова» і «мовлення» відбулося тільки на початку ХХ століття завдяки відомим лінгвістам – швейцарцю Фердинанду де Сосюру й росіянину Леву Щербі. Проте й зараз у повсякденному житті ці терміни вживаються як синоніми, хоча без з'ясування різниці між ними неможливо усвідомити систему будь-якої мови (морфології й синтаксису або методики викладання іноземних мов). Справа в тому, що мова й мовлення – поняття близькі, але не тотожні.

Мова – це ідеальна система матеріальних одиниць (звуків, слів, моделей речень тощо), яка існує поза часом і простором. Це певний код, шифр, відомий усім представникам мовного колективу, незалежно від їх віку, статі, тембру голосу або місця проживання. Коли з'являється необхідність, цей код приводиться в дію й матеріалізується в окремому акті говоріння, тобто в мовленні.

Таким чином, якщо **мова** – це тільки засіб спілкування, то **мовлення** – сам процес і результат спілкування, який відбувається в певній аудиторії й у певних часових межах, матеріалізуючись у звуках, інтонації, жестах і міміці (останнє характерне для глухонімих) або буквах і розділових знаках (чи в інших технічних засобах). Мову ми можемо відчуті тільки через мовлення, бо мовлення – це мова в дії. Мова однакова для всіх членів певного мовного колективу, а мовлення завжди індивідуальне й реалізується в безлічі варіантів і ситуацій.

2 Природа й функції мови

Вічним і невід'ємним супутником людини є мова. Саме їй завдячує людство всім, чим живе і що знає.

Що таке природна людська мова? Це питання здавна привертало увагу людей. Спочатку в казках і легендах, а згодом у різноманітних наукових теоріях намагалися знайти відповідь на це питання.

У науці відомі три *погляди на природу мови*:

1) мова – явище *біологічне*; 2) мова – явище *психічне*; 3) мова – явище *соціальне*.

Прихильники першого погляду обстоювали думку, що мова закладена в біологічній природі людини, так само, як здатність бачити, їсти, спати тощо. Такий погляд на мову не міг, звичайно, витримати критики, яка базувалася на наукових знаннях і фактах. Факти говорили про інше. Так, 1920 року в Індії мисливці знайшли у вовчому лігві двох вовчат і двох дівчаток. Дівчата вели себе, як вовки, особливо старша, яка прожила, як вважають, з вовками не менше 5 років. Вона пила воду, гризла кістки, стрибала, вила, але не говорила. Науці відомо багато подібних випадків. Діти, які в силу різних обставин виростали серед тварин, уміли їсти, бачили, чули, але не могли вимовити жодного слова, хоча мовний апарат, за свідченням лікарів, у них був абсолютно здоровим. Отже, мова не передається в спадщину, не дається від народження. Безперечно, мову не можна трактувати як *явище біологічне*. Хоча людина, на відміну від інших приматів, має мовний ген, тобто природну здатність до оволодіння мовою, але вона ніколи не заговорить сама, якщо її не навчити.

Мова не є й суто *психічним явищем*, оскільки психіка в кожній людині неповторна, а отже, на світі мало б бути стільки мов, скільки є людей. Хоча не можемо заперечувати, що в мовленні кожної людини відображені її психічні особливості, а в національній мові – менталітет, особливий психічний склад певної нації.

Мова – *явище соціальне (суспільне)*. Вона виникає, щоб задовольнити потреби людського суспільства, є однією з найважливіших ознак суспільства й поза ним існувати не може.

Соціальна теорія походження мови говорить про те, що мова – невід’ємна ознака людського колективу. Вона могла з’явитися тільки в людському суспільстві в умовах спільної трудової діяльності на початковому етапі розвитку людства. Саме в процесі колективної праці з’явилася потреба погоджувати й коригувати свої дії, передавати знання й набутий досвід майбутнім поколінням.

Біологія людини (колір волосся, шкіри або очей) не змінюється залежно від місця народження або оточення (згадаймо, наприклад, ситуацію з темношкірими й білошкірими американцями), але мова, її система й структура можуть змінитися принципово, якщо людина змінює соціальне середовище. Українець, який із дня народження знаходиться, наприклад, серед африканців, залишиться білошкірим, але буде користуватися зовсім іншою мовною системою.

Отже, мова не успадковується й не закладена в біологічній суті людини. Дитина говорить мовою оточення, а не обов’язково мовою батьків. Мова виникла в суспільстві, поза суспільством її існування неможливе, як неможливе й суспільство без мови.

Мова – не застигла категорія. Як соціальне явище вона розвивається за об’єктивними законами, які не залежать від волі окремої людини. Проте

людство в цілому й окремі його представники (відомі письменники, політики, філософи) справляють величезний вплив на розвиток мови. Навіть протягом життя одного покоління разом із політичними, економічними або соціальними змінами відбуваються зміни й у мовній системі: фонетиці й графіці, лексиці й семантиці, морфології й синтаксисі. На земній кулі існує понад шість тисяч мов. Усі вони постійно контактують між собою, збагачуючи й розширюючи свої функції й можливості. Для розвитку людської думки не існує національних, расових чи континентальних кордонів, тому класифікація мов за принципом «розвиненості чи нерозвиненості» – свідок політичної кон'юнктури чи культурного примітивізму. Будь-яка мова як засіб формування й вираження думки може конденсувати всі досягнення людської цивілізації. Звичайно, що мови відрізняються структурою, фонетикою, словниковим складом тощо, але їм усім притаманні загальні закономірності розвитку, які зосереджуються в соціальних функціях.

Як соціальне явище будь-яка мова виконує такі соціальні функції: загальні (комунікативну, мислетворчу й пізнавальну), спеціальні на логічній основі (професійну й номінативну) і спеціальні на емоційній основі (експресивну, волюнтативну й естетично-культурологічну). Поступове розширення функцій приводить до появи різних стилів мовлення. Ось чому їх характеристика має принципове значення для подальшого розуміння суті національної мови та її стильових функціональних різновидів:

1 **Комунікативна** функція. Жодне суспільство, на якому б рівні воно не знаходилося, не може існувати без мови – головного засобу спілкування. Цей найуніверсальніший засіб спілкування не здатні замінити всі інші – найсучасніші й найдосконаліші – навіть разом узяті. Функція комунікації, спілкування є надзвичайно важливою не тільки для суспільства, а й для самої мови: мова, якою не спілкуються, стає мертвою, і в історії людських мов дуже мало прикладів повернення мов до життя; народ, який втрачає свою мову, поступово зникає.

Усе життя людини – це її спілкування з оточенням і взаємний вплив один на одного. Спілкування, стосунки з іншими людьми – життєва доконечна потреба, а водночас і найбільша розкіш, яка дає щастя. Досліджуючи закони спілкування, психологи визначили, що контакти людини зі світом вкладаються в сім кіл спілкування, перше з яких – це сім'я, де вона народилася, а найширше, сьоме, – спілкування зі світом (цьому сьогодні сприяють розвинені інформаційні технології). Поміж ними – стосунки між друзями, партнерами, колегами, «службовими людьми», земляками. У кожному із цих кіл людина формує свою мовну поведінку.

2 **Мислетворча функція**. Мова – це засіб формування, оформлення й існування думки. Мислення – це внутрішнє мовлення. Як зазначав Ортега-і-Гассет: «Ми не лише говоримо якоюсь мовою, ми думаємо, ковзаючи вже прокладеною колією, на яку ставить нас мовна доля». Отже, найкращим засобом вираження думки є рідна мова.

3 **Гносеологічна (пізнавальна)** функція. Комунікація відбувається, як правило, для того щоб передати чи засвоїти інформацію, знання або набутий досвід. Мова – могутній засіб пізнання. Людина ніколи не пізнає світ “із нуля”, вона користується не лише індивідуальним досвідом, а й суспільним, який закодовано в мові. Мова – енциклопедія людського досвіду всіх попередніх поколінь. Думки, виражені за допомогою мови, збереглися на камені й глиняній табличці, на пергаменті й папері. «Уся людська культура й цивілізація нерозривно зв’язані із цим величезним сховищем людських знань і досвіду, що їх нагромаджено за весь час існування людства як суму знань видатних людей усіх поколінь» (І. Томан). Вивчаючи інший досвід, ми пізнаємо інший світ, іншу культуру й збагачуємо свій досвід і знання.

4 Зростання пізнавальної ролі мови в епоху науково-технічної революції привело до появи **професійної** функції, яка стала критерієм спеціальної підготовки й засобом оволодіння фахом.

Без грамотного користування мовою професії неможливо сьогодні говорити про високий службовий чи громадський рівень спеціаліста. Справа в тому, що в наш час революційним стає процес появи нових професій і відповідно їх мов. Якщо зважити на те, що за рік у світі з’являється понад 120 тисяч термінів, то цілком зрозуміло стає вимога про постійне вивчення мови, без якої не можна вважати себе спеціалістом у будь-якій сфері діяльності. Старий погляд на «інтелігентні» чи «неінтелігентні» професії зникає на наших очах. Мова починає обслуговувати не лише сферу духовної культури – вона все більше пов’язується з виробництвом, стає засобом формування нових виробничих відносин і основним компонентом професійної підготовки. Ось чому правильному професійному спілкуванню треба навчатися все життя, бо це підвищує продуктивність та ефективність праці, наповнює результатом і змістом життя й діяльності конкретної особи.

5 Поява великої кількості нових явищ і реалій при зростанні ролі професійної функції об’єктивно активізує дію **номінативної** функції, яка притаманна тільки мові, особливо в науковому стилі, де без точної й правильної назви або визначення наукового поняття не можна говорити й про існування самого предмета дослідження.

6 **Експресивна** функція. Спілкування – це й соціальний процес, і міжособистісний. За Еммануїлом Кантом, “людина спілкується із собі подібними, тому що так більше відчуває себе людиною”. Без сумніву, кожна людина – цілий неповторний світ, сфокусований у її свідомості, інтелекті, в емоціях і волі. Але цей світ прихований від інших людей, і тільки мова робить його доступним. “Заговори – і я тебе побачу”, – стверджували ще античні мудреці. Таким чином, завдяки експресивній функції мови кожен постає перед людьми як особистість, має змогу репрезентувати свій внутрішній світ.

7 Коли експресія досягає свого апогею, вона починає впливати на волю співрозмовника. У цьому разі можна говорити про реалізацію

волюнтаристичної функції мови. Її дію можна відчутти у формах вітання, прощання, прохання, вибачення, спонукання або запрошення, а також у наказових конструкціях, якими досить часто користуються керівники чи політики, що сповідують жорстку схему управління колективом.

8 Найвищою функцією мови є **естетично-культурологічна**. Ця функція виражається в естетичних, культурних і національних уподобаннях певної нації. Руйнування естетично-культурологічної функції призводить до того, що нація поступово переходить у безнаціональну чи в іншу національну парадигму. Ідеться про усвідомлення суті найважливішого для політичного й громадського життя поняття «національна мова».

9 **Виховна** функція: слово прищеплює моральні принципи, виховує національно-свідомого громадянина, естетичне світовідчуття.

10 **Магічно-містична** функція: йдеться про існування особливої таємничої, магічної, гіпнотичної сили слова. Ця сила слова своєю дією може впливати на душевний і фізичний стан, поведінку людини. Її використовували в давнину в замовляннях та заговорах, які мали практичну функцію, але за словесною формою вони були справжніми мистецько-поетичними творами. Колядки, щедрівки, примовляння – це приклади віри українського народу в магічно-дієву силу слова. Магія слова виявляється і в тому, що воно здатне викликати уявлення, образи предметів, істот, які не існують взагалі.

11 **Філософсько-світоглядна**: мова прив'язує етнос до його природного оточення, ландшафту, предметного обжитого космосу, з рослинністю та звіриною включно, який становить неорганічне тіло народу.

12 **Ідентифікаційна** функція. Мова є засобом ідентифікації, ототожнення особи в межах певної людської спільноти, засобом об'єднання людей у народ, націю, засобом консолідації населення в державі. Цю функцію мови іноді називають **державотворчою**, вона є опорою на всі основні функції, забезпечуючи підвищення авторитету української мови, формування національно-свідомої еліти, культурного, інформаційного, засадничо-ідеологічного суверенітету. Усі функції мова не виконує окремо, вони взаємодіють між собою, впливають одна на одну, близькі за своєю суттю. Повнота виконання функцій означає ефективність мовоіснування.

3 Місце української мови серед мов світу. Проблема походження української мови

За різними оцінками, сьогодні у світі існує від 2,5 до 7 тисяч мов, за найновішими даними – 6703 мови.

За кількістю мовців найпоширенішими мовами вважають китайську (1200000000 мовців), іспанську (332000000), англійську (330000000), бенгальську, гінді, арабську, російську, португальську, японську, німецьку мови; українська за цією ознакою перебуває на 21 місці: нею користується

від 42 до 50 мільйонів людей у світі (в Україні, у східній і західній діаспорі).

За походженням різні мови об'єднують у певні сім'ї: угро-фінську, тюркську, іберійсько-кавказьку, семіто-хамітську, монгольську, малайсько-полінезійську, китайську, тибетську, японську (остання сім'я складається тільки з японської мови). Що стосується української національної мови, то вона належить до **індоєвропейської сім'ї мов**.

Індоєвропейська сім'я поділяється на групи мов (романська, германська, балтійська, кельтська, індійська, іранська, грецька, вірменська, албанська), серед яких належне місце посідає **слов'янська група**, до якої входить українська мова.

Слов'янська група складається із трьох підгруп: **східнослов'янської** (українська, російська, білоруська мови), **західнослов'янської** (чеська, словацька, кашубська, верхня та нижньолужицькі мови), **південнослов'янської** (болгарська, сербська, хорватська, словенська, македонська, старослов'янська (мертва тепер) мови).

Серед слов'янських мов українська мова на лексичному рівні має найбільше розбіжностей із російською (38%), менше відмінностей виявляється з польською (30%) і найменше – з білоруською мовою.

З-поміж рис, якими українська мова відрізняється від інших східнослов'янських, можна зазначити такі:

Про красу й багатство української мови в порівнянні з іншими слов'янськими мовами говорив видатний український та російський мовознавець ХХІ ст. І. Срезневський:

«Сила людей переконана, що ця мова є однією з найбагатших мов слов'янських, що вона навряд чи поступиться богемській щодо рясноти слів і висловів, польській щодо барвистості, сербській щодо приємності, що це мова, яка навіть у вигляді необробленому може стати нарівні з мовами обробленими; щодо гнучкості й багатства синтаксичного – це мова поетична, музикальна, мальовнича».

За давністю писемності українська належить до старописемних мов: її писемності понад тисячу років.

За призначенням українська мова – національна мова українського народу, державна мова України.

Питання про походження української мови й досі є предметом особливої уваги науковців. Відповідаючи на питання «З якого часу існує українська мова?», звичайно, слід пам'ятати слова О. Потебні про те, що поява мови – це *«не народження дитини і не падіння яблука, про яке при спостереженні можна сказати, що воно сталося о такій-то годині, хвилині. Тут встановлюється тільки сторіччя, пізніше за яке могло відбутися виділення мови».*

Серед науковців немає одностайності щодо **проблеми походження** української мови, зародження й розвитку її як окремої слов'янської. Так, згідно з офіційним поглядом радянської науки, підтримуваним деякими мовознавцями й тепер, українська мова виникла в ХІV ст. після розпаду

давньоруської мови (мови Київської Русі) на три окремі мови – російську, українську, білоруську. Появу цих трьох мов було зумовлено поділом Київської Русі на кілька князівств, монголо-татарською агресією проти східних слов'ян. Ця теорія з'явилася в 50-тих роках ХХ ст. й ілюструвала радянський міф про Київську Русь як „колиску трьох братніх народів”, у якій був „старший брат” – російський народ.

Другий погляд полягає в тому, що джерелом розвитку української, як й інших слов'янських мов (польської, чеської, сербської, хорватської, болгарської та ін.), була праслов'янська (давня слов'янська) мова, розпад якої розпочався в VII ст. Цю думку поділяли такі видатні вчені, як Ф.Міклошич, А.Шляйхер, П.Житецький, О.Потебня, А.Кримський, І.Огієнко, О.Шахматов. На питання ж „Якою мовою розмовляли в Київській Русі?” видатний російський учений В.Ключевський відповідав: „Так, як говорять малороси”.

Деякі мовознавці намагаються довести, що українська мова почала формуватися три тисячі років тому, оскільки має багато спільного з латинською, особливо на рівні граматики. Інші твердять, що українська – основа мов усіх народів, тому що має багато спільного (понад п'ять тисяч коренів слів) із давньоіндійською мовою, проте ці гіпотези потребують наукового доведення.

У своєму розвитку українська мова пройшла кілька етапів. Як до питання становлення, так і до проблеми періодизації науковці підходять по-різному. Поширеною є періодизація, запропонована О. Горбачем:

- 1 Протосхіднослов'янська доба – 500/800 – 900/1000 по Хр.
- 2 Староукраїнська доба – 900/1000 – 1350 по Хр.
- 3 Середньо-українська доба – 1350/1400 – 1750/1800
- 4 Ново-українська доба – 1780/1800 – ХХ вік.

За теорією Ю. Шевелева, у розвитку української мови слід зазначати чотири періоди від часу розпаду праслов'янської мови:

- 1 Протоукраїнська мова (VII – XI ст.).
- 2 Староукраїнська мова (XI – XIV ст.).
- 3 Середньоукраїнська мова (кінця XIV – початку XVIII ст.).
- 4 Нова українська мова.

Кожний період мав свої особливості, мова невпинно розвивалася, набувала нових ознак, розширювала чи звужувала сфери вживання, змінювала свій статус, зазнавала утисків, заборон, насильницької асиміляції, знову відроджувалася й сьогодні сягає найбільших державних висот.

4 Правовий статус української мови. Поняття “державна” і “офіційна” мова

Найвищою формою організації суспільства, яку виробило людство в процесі свого розвитку, є нація. Одна з основних ознак нації – її мова (поряд із культурою, спільною історичною долею, територією,

економічним життям). Національна мова українського народу – українська.

Правовий статус української мови в Україні сьогодні визначає *Конституція України*, прийнята Верховною Радою 28 червня 1996 року. У статті 10 Конституції записано: «Державною мовою в Україні є українська мова.

Держава забезпечує всебічний розвиток і функціонування української мови в усіх сферах суспільного життя на всій території України.

В Україні гарантується вільний розвиток, використання й захист російської, інших мов національних меншин України. Держава сприяє вивченню мов міжнародного спілкування. Застосування мов в Україні гарантується Конституцією України та визначається законом».

Термін “державна мова” виник у добу утворення національних держав. За загальноприйнятим визначенням, *державна мова* – це офіційно проголошена законодавчою владою мова сфери офіційного спілкування, мова спілкування держави з її громадянами й навпаки (мова всіх гілок державної влади – законодавчої, виконавчої, судової, засобів масової інформації, освіти, культури, науки, документації і т. д.).

На позначення мови, що виконує роль державної, уживають також терміни “офіційна мова”, “національна мова” або просто “мова певної держави”, наприклад: мова Французької Республіки – французька; офіційна мова Італії – італійська.

Загалом у зарубіжному законодавстві переважає термін “офіційна мова”, в останні роки цей термін часто використовується і в Україні, тому слід чіткіше окреслити його зміст.

В юридичному аспекті поняття “офіційна мова” близьке до поняття “державна мова”. Відмінність між ними полягає лише в тому, що для статусу державної мови обов’язковим є його офіційне законодавче закріплення, відповідне нормативне оформлення, у той час як статус офіційної мови не передбачає обов’язкового проголошення законодавчою владою.

5 Закон «Про мови» в Україні й передумови його прийняття

Мовні відносини в Україні регулює, крім Конституції, *Закон про мови*, який був прийнятий Верховною Радою України 28 жовтня 1989 року. Більшість статей Закону було введено в дію з 1 січня 1990 року, проте окремі статті набували чинності через три, п’ять, навіть сім років після прийняття документа. Найбільше значення в Законі має стаття, що надає українській мові державного статусу.

Основними *передумовами прийняття Закону про мови* були:

- по-перше, усвідомлення українським суспільством ролі мови в процесі національного відродження в нових суспільних умовах;

- по-друге, багаторічна політика лінгвоциду щодо української мови, наслідки якої не викорінені повністю й сьогодні.

Термін «лінгвоцид» (у дослівному перекладі – мововбивство) – це свідомо, цілеспрямована політика нищення певної мови як головної ознаки етносу – нації чи народності. Кінцевою метою лінгвоциду є не геноцид, тобто фізичне знищення людей, а етноцид – ліквідація певного народу як окремої культурно-історичної спільноти.

Щодо української мови застосовували різні форми лінгвоциду, зокрема *лінгвоцид через заборону мови чужою державою*.

За підрахунками науковців, за всю історію української мови було прийнято понад **200** законодавчих актів, які різною мірою обмежували права української мови. Цей жорстокий мартиролог започаткував Петро I, видавши в 1720 році указ про заборону друкувати в Малоросії будь-які книги, крім церковних, правопис яких слід було узгоджувати з російським. У 1753 році указом Катерини II було заборонено викладати українською в Києво-Могилянській академії, у 1808 закрито Руський (слово “руський” використовувалося як синонім до слова “український” до середини 19 століття) інститут Львівського університету, на двох факультетах якого було викладання українською мовою.

У 1863 році з’являється сумнозвісний циркуляр міністра внутрішніх справ Валуєва про заборону друкування літератури українською мовою, якої “не было, нет и быть не может”. Навіть у таких умовах українська інтелігенція знайшла вихід: літературу друкували за кордоном і ввозили в Україну. Але Емський указ 1876 року поклав цьому край.

Політику законодавчих обмежень української мови продовжив радянський уряд. Так, у 1938 році виходить постанова про обов’язкове вивчення російської мови в національних республіках СРСР, а всього через 20 років з’являється малопомітне положення про вивчення другої мови за бажанням батьків і учнів. Положення не відміняло постанови 1938 року, а отже, фактично робило російську мову обов’язковою для вивчення, українську ж – необов’язковою навіть для корінних українців.

Щодо української мови використовувалися й інші форми лінгвоциду: *Лінгвоцид через освіту*. Відома стара істина: чия освіта, того й мова. Микола Костомаров ще в шістдесятих роках 19-го століття писав: “*Народ повинен учитися, народ хоче вчитися; якщо ми не дамо йому умов і засобів учитися своєю мовою – він стане вчитися чужою й наша народність загине...*” Ті, хто керував освітою в Україні за сто років до слів Костомарова й сто після них, добре це усвідомлювали.

Лінгвоцид через науку. Результати практично всіх наукових досліджень, що проводилися в Україні, публікували російською мовою. Українською в УРСР в 70-80-х роках виходило лише 5% науково-технічної літератури – переважно підручники для профтехосвіти та науково-популярні видання.

Лінгвоцид через оголошення мови неприродною. Українську принизливо називали то “наріччям” російської, то “зіпсованою

польською”, то “сумішню польських і російських слів”. Ці твердження намагалися навіть обґрунтувати як наукові.

Лінгвоцид через привілеї для панівної мови та її носіїв. Не знаючи російської, практично не можна було зробити кар’єру. У першій половині 80-х років було навіть запроваджено положення, за яким учителі російської мови одержували зарплату на 15% більшу, ніж учителі української мови, при цьому клас ділили на підгрупи.

Лінгвоцид через втручання у внутрішню структуру мови. З української мови робили бліду, незграбну копію російської. Юрій Шевельов згадував: “Редакція журналу “Комуніст” розсилала списки слів на дві колонки: слова, яких не вживати, – слова, яких уживати”. Деякі російсько-українські словники цього часу фактично є російсько-російськими, оскільки вони подають переклад російських слів на кальки російських слів. Святослав Караванський назвав ці словники “могильниками української лексики, що збиватимуть із пантелику не лише сучасників, а й прийдешні покоління”. Унаслідок такої мовної політики українська мова зводилася до примітивного газетного словника. Таких же втручань зазнала й українська термінологія.

Лінгвоцид через приниження престижу мови. Протягом століть українську оголошували мовою “холопською”, “селянською”, згодом “колхозною”, одним словом, непристижною. Цей стереотип формувався багатьма засобами і є надзвичайно стійким: комплекс меншовартості української мови не вдалося викоринити дотепер.

Лінгвоцид через боротьбу з друкованим словом. Забороняли видання українських книжок, часописів; в останнє десятиліття тенденцію скорочення українськомовних друкованих видань (книжок, газет, журналів) зумовлюють уже не законодавчі заборони, а економічні чинники.

Тестовий контроль

- 1 Хто вперше запропонував розрізнявати поняття «мова» і «мовлення»?
 - а) Лев Щерба і Фердинанд де Сосюр.
 - б) Т. Шевченко і І. Котляревський.
 - в) Сократ і Платон.
- 2 Процес і результат спілкування – це:
 - а) мова;
 - б) мовлення;
 - в) мова й мовлення.
- 3 Мова – це явище:
 - а) психічне;
 - б) соціальне;
 - в) біологічне.
- 4 Комунікативна функція – це:
 - а) засіб спілкування;

- б) засіб оформлення думки;
 - в) засіб пізнання.
- 5 Гносеологічна функція – це:
- а) засіб пізнання;
 - б) засіб оволодіння фахом;
 - в) засіб формування естетичного світовідчуття.
- 6 Слов'янська група мов входить до:
- а) індоєвропейської мовної сім'ї;
 - б) тюркської мовної сім'ї;
 - в) угро-фінської мовної сім'ї.
- 7 Українська мова належить до:
- а) східнослов'янської підгрупи;
 - б) західнослов'янської підгрупи;
 - в) південнослов'янської підгрупи.
- 8 Правовий статус української мови визначено Конституцією України у статті номер:
- а) 19;
 - б) 10;
 - в) 5.
- 9 Закон «Про мови» був прийнятий:
- а) 1989 року;
 - б) 1990 року;
 - в) 1991 року.
- 10 Лінгвоцид – це:
- а) мововбивство;
 - б) ліквідація певного народу;
 - в) фізичне знищення народу.

ТЕМА 3. СУЧАСНА УКРАЇНЬСЬКА ЛІТЕРАТУРНА МОВА ТА ЇЇ НОРМИ

- 1 Мовні норми й культура мови
- 2 Типізація мовних норм
- 3 Становлення українського правопису і його сучасні проблеми

*Як парость виноградної лози
Плекайте мову. Пильно й ненастанно
Політь бур'ян. Чистіша від сльози
Вона хай буде*

Максим Рильський

1 Мовні норми й культура мови

Мова виступає перш за все у свідомості носіїв як національна, хоча поняття «мова» і «національна мова» не зовсім тотожні. Вони розрізняються з точки зору зовнішнього й внутрішнього (форми й змісту) і не завжди збігаються.

Так, кубинець, який користується іспанською мовною системою при спілкуванні, – не іспанець, так само, як і американець, що розмовляє англійською мовою, – не англієць. Мовна система, за допомогою якої відбувається спілкування залежно від об'єктивних чи суб'єктивних причин, викликаних історичними, соціальними чи психологічними чинниками, прямо не стосується національної мови як внутрішнього прояву національного характеру і способу світосприймання.

Якщо мова є ідеальною уніфікованою системою й основним засобом спілкування, який реалізується в мовленні, то національна мова – засіб і свідок спільності нації. Це тип національного мислення, який може матеріалізуватися не тільки в різних мовних системах, а й у різноманітних витворах національної культури.

Із цього погляду національна мова може ототожнюватися з національною культурою, а видатні діячі літератури й мистецтва належати до певних національних культур не за їх походженням, місцем проживання або типом мовної системи, якою вони користуються для передачі свого внутрішнього світу, а за здатністю якомога повніше передати національну специфіку навіть у тому випадку, коли описується інша культура й інша національна дійсність. Згадайте, наприклад, аварського поета Расула Гамзатова, який писав твори російською мовою, але від того не став росіянином.

Формальна субстанція мови виявляється в специфіці фонетичної, лексичної або граматичної систем, тобто в мовленні (зовнішній прояв), а духовність і культура – в особливостях національного світосприйняття, тобто в національній мові (внутрішній прояв).

Ось чому національна мова охоплює:

1 Сукупність мов національностей та всіх територіальних діалектів певної держави – територіальних різновидів спільнонаціональної мови, які відрізняються специфічними мовними засобами. Так, у Прикарпатті ми можемо почути слова *трепета* («осика»), *бистрець* («потік»), *яр* («весна»); на Івано-Франківщині – *файний* («гарний»), *таний* («дешевий»); на Поділлі – *пательня* («сковорода»), *рівчак* («струмок») та ін.

2 Соціальні жаргони, тобто мову певних соціальних колективів (*проголосувати питання* – у політиків тощо). Щоправда, соціальні жаргони слід відрізнити від злодійського арго – кодової мови декласованих елементів, яка стоїть поза межами національної мови.

3 Національний фактор, літературну мову як вищу форму національної мови, національну культуру й мистецтво, які обслуговують культурне і громадське життя, об'єднуючи народ (або народи) в єдину націю.

Таким чином, **національна мова** – це тип національного мислення, тип національної культури, філософії й психології, що може реалізуватися в різноманітних варіантах мовної, мовленнєвої й національно-культурної діяльності. Чим більшими формами й способами передачі національного світосприйняття володіє людина, тим більше в неї можливостей для досягнення психологічної спільності з будь-якими представниками певної нації. Свідоме обмеження спілкування рамками однієї мовної системи (навіть, якщо ця система вважається літературно правильною або політично доцільною) є штучним і призводить до поступової втрати політиком або управлінцем його авторитету у широкого кола громадськості.

Національна мова об'єднує людей більше ніж класова, партійна або релігійно-конфесійна приналежність, більше ніж історія народу, а інколи більше ніж етнічне походження. Ось чому на відміну від літературної мови національна мова не може оперувати поняттями єдиної уніфікованої норми.

Національна мова – це мова, що є засобом усного й письмового спілкування нації. Національною мовою української нації є українська мова. Формування української національної мови відбувалося на основі народності в період інтенсивного становлення української нації (друга половина ХХУІІІ – початок ХІХ ст.) як стійкої спільності людей, що мають спільну територію, економічні та політичні зв'язки, літературну мову, культуру. Сьогодні нею розмовляє більша частина нації, тобто вона має загальнонаціональний характер.

Поняття «національна мова» охоплює всі мовні засоби спілкування людей – літературну мову та діалекти.

Діалект (грецька назва – розмова, говір, наріччя) – це різновид національної мови, уживання якого обмежене територіальною чи соціальною групою людей. Відповідно розрізняють **територіальні та соціальні діалекти**.

Територіальний діалект є засобом спілкування людей, об'єднаних спільністю території, а також елементів матеріальної і духовної культури, історико-культурних традицій, самосвідомості (Українська мова: Енциклопедія / Редкол.: В. М. Русанівський, О. О. Тараненко, М. П. Зяблюк та ін. – К., 2000. – С. 134.). Сукупність структурно близьких діалектів утворює «**наріччя**», сукупність усіх наріч – діалектну мову, що є однією із двох основних форм (поряд із літературною) існування національної мови.

Основними наріччями діалектної мови є:

1 Північне (східнополіський, середньополіський, західнополіський діалекти).

2 Південно-східне (середньонадніпрянський, слобожанський, степовий діалекти).

З Південно-західне (лемківський, надсянський, закарпатський, покутсько-буковинський, гуцульський, бойківський, наддністрянський, волинський, подільський діалекти).

Територіальні діалекти в системі національної мови – це залишки попередніх мовних формувань, які часто фіксують ті зміни, що відбулися у фонетичній, граматичній, лексичній будові на певному історичному етапі розвитку. Саме вони лягли в основу й розвинулись в самостійну національну українську мову. На захист народної мови став свого часу І. Я. Франко, заявляючи:

*Діалект, а ми його надишем,
Міццю духу і огнем любови,
І нестертий слід його запишем
Самостійно між культурні мови.*

Соціальний діалект – це відгалуження загальнонародної мови, вживане в середовищі окремих соціальних, професійних, вікових та інших групах населення (Українська мова: Енциклопедія / Редкол.: В. М. Русанівський, О. О. Тараненко, М. П. Зяблюк та ін. – К., 2000. – С.135.), тобто має виразну корпоративно-групову форму його породження та існування.

Літературна мова – це наддіалектна впорядкована форма національної мови, що має певні норми, розвинену систему стилів, усну й писемну форму, багатий лексичний фонд. Вона не протиставляється національній мові, бо, узагальнюючи засоби виразності загальнонародної мови й будучи найвищим досягненням культури мовлення народу, відіграє в складі національної провідну роль, виступає важливим чинником консолідації нації. Поділ мови на літературну та народну означає тільки те, що ми маємо, так би мовити, мову «сиру» і оброблену майстрами.

Перші писемні пам'ятки, у яких зафіксовано ознаки української мови і які збереглися до наших днів, сягають XI ст. (Остромирове Євангеліє 1056 – 1057 рр., “Ізборники Святослава” 1073 р. і 1076 р.).

Пам'ятками другого етапу є грамоти, акти XIV – XV ст., „Судебник” князя Казимира 1468 р., „Литовський статут” 1566, 1588 рр. (українська, або руська, мова була офіційною мовою Великого Литовського князівства), перший переклад Євангелія українською мовою – Пересопницьке Євангеліє 1556–1561 рр., “Словник” і “Грамматика” Лаврентія Зизанія (1596 р.), “Лексикон словенороський” Памво Беринди (1627 р.), твори Мелетія Смотрицького, Івана Вишенського, Кирила Ставровецького.

Історично в Україні існувало два типи літературної мови: **слов'яноруська** як результат взаємодії старослов'янської (церковнослов'янської) і давньоруської книжної мови та **староукраїнська**, що розвинулася на основі книжної давньоруської мови й живого мовлення українського народного мислення. Першу використовували переважно в конфесійній літературі, а другу, яку називали ще мова **проста, руська, діалект руський**, – у ділових та юридичних документах, літописах,

полемічній і навіть релігійній літературі. Ця мова була державною не лише в Україні, а й Литві та Молдовському князівстві. Про це свідчать грамоти ХІУ – ХУ ст., Литовський статут. За словами Івана Огієнка, «...мова українська зробилась тоді державною мовою, нею вчили по школах, нею вчили по церквах, нею суд вели і нашою мовою балакали тоді і вища старшина, і в королівськiм палаці».

Староукраїнська мова довго перебувала під впливом давньоруської писемної традиції, яка затримувала відтворення фонетичних змін, появу нових українських слів. Значним був вплив також старослов'янської, польської, латинської, грецької, західноєвропейських мов, а із середини ХУІІІ ст. російської мови. Зразком староукраїнської мови є художні твори українського філософа, поета другої половини ХУІІІ ст. Г. С. Сковороди, напр.:

*Всякому городу нрав і права;
Всяка имъет свой ум голова;
Всякому сердцу своя есть любовь,
Всякому горлу свой есть вкус каков.*

Мову творів Г. С. Сковороди український мовознавець Ю. Шевельов назвав «мовний Еверест». Українській літературній мові випадало залишатися на цій вершині або спуститися вниз, наблизитися до народних джерел. Народ у той час говорив інакше, про що свідчили українські народні пісні ХУІІІ ст. Саме мову Полтави, простих людей відтворив І. Котляревський, пишучи безсмертну «Енеїду» (1798), яка поклала початок новій сучасній українській літературній мові, пор.:

*Еней був парубок моторний
І хлопець хоч куди козак,
Удавсь на всеє зле проворний,
Завзятіший од всіх бурлак.*

Отже, початком нової української літературної мови умовно вважається 1798 рік, коли вийшли друком три перші частини “Енеїди” Івана Котляревського, написані народною мовою. І. П. Котляревського вважають **зачинателем** нової української літературної мови, традиції якого продовжили Г. Квітка-Основ'яненко, Є. Гребінка, П. Гулак-Артемівський. Про заслугу І. Котляревського Т. Шевченко сказав так:

*Будеш, батьку, панувати,
Поки живуть люди,
Поки сонце з неба сяє,
Тебе не забудуть!*

Основоположником сучасної української літературної мови є Тарас Шевченко, який синтезував усе найкраще із книжних традицій старої мови, запозичень, з усної творчості та мовлення українців Наддніпрянщини, відшліфував мовні норми.

Коли в українців з'явився Шевченко, то питання чи бути мові й культурі українській перестало існувати. Він заявив про це на весь голос:

Возвеличу малих рабів отих німих,

Я на сторожі коло них поставлю голос!

Українська літературна мова як вища форма національної мови характеризується наявністю таких ознак:

- * унормованість;
- * стандартність;
- * надділектність;
- * поліфункціональність;
- * стилістична диференціація;
- * наявність усної й писемної форм вираження.

Унормованість літературної мови передбачає наявність у ній чітких, обов'язкових правил вимови звуків, наголошування, уживання слів, творення та використання граматичних форм, синтаксичних конструкцій тощо.

Норми літературної мови – це сукупність загальновизнаних мовних засобів, що вважаються правильними й зразковими на певному історичному етапі.

Мовні норми характеризуються:

- * системністю (наявні на всіх рівнях мовної системи);
- * історичною зумовленістю (виникають у процесі історичного розвитку мови);
- * соціальною зумовленістю (виникають у зв'язку з потребами суспільства);
- * стабільністю (не можуть часто змінюватися).

Із поняттям “мовна норма” пов'язане поняття “культура мови”.

Культура мови – це прагнення знайти найкращу форму для висловлювання думок, яке ґрунтується на бездоганному знанні мовних норм. За словником лінгвістичних термінів, **культура мови** – це ступінь відповідності нормам вимови, слововживання та ін., установленим для певної мови; здатність наслідувати кращі зразки у своєму індивідуальному мовленні. Якщо норма існує на рівні “правильно-неправильно”, то культура мови – на рівні “краще, точніше, доречніше”. Опанування норм сприяє підвищенню культури мови, а висока культура мови є свідченням культури думки, загальної культури людини. Отже, досконале володіння мовою, її нормами в процесі мовленнєвої діяльності людини й визначає її культуру мовлення.

2 Типізація мовних норм

У сучасній українській літературній мові розрізняють такі типи норм:

1 Орфоепічні – норми правильної вимови.

До орфоепічних норм прийнято зараховувати правила вимови звуків і звукосполучень. У сучасній українській літературній мові витворилися та усталились такі основні правила вимови голосних та приголосних звуків:

- 1 Голосні звуки [а], [о], [у], [е], [й], [і] вимовляються повнозвучно,

не зазнають редукції звуки [a], [y], [i] в усіх позиціях незалежно від наголосу чи місця в слові звучать виразно, напр.: [знати], [бувати], [д'ілити].

2 Приголосні звуки вимовляються виразно, чітко (за нечисленними винятками).

Однією з орфоепічних вимог літературної вимови є **милозвучність (евфонія)** як здатність мови до плавності, мелодійності звучання. Суть милозвучності полягає в урівноваженні, послідовному чергуванні голосних, приголосних звуків та їх сполук, звукових повторів у межах слів, словосполучень, речень і тексту в цілому. Милозвучність спирається на повнозвучну вимову голосних звуків й насиченість української мови дзвінками приголосними.

2 Акцентуаційні – норми правильного наголошування слів.

Наголос – це основний елемент інтонації, який пов'язаний із виділенням складу в слові або слова в реченні, фразі.

Є такі основні види наголосу – **словесний, логічний, синтагматичний, фразовий**.

Словесний наголос служить для фонетичного об'єднання слова. Виділення одного зі складів відбувається трьома способами: підвищенням тону, посиленням голосу, збільшенням тривалості звучання. Відповідно до цього розрізняють наголос – **тонічний, динамічний, кількісний**

На думку мовознавців, "правильне наголошування важливе для збереження не тільки унормованості, а й характерного для українця мелодійного, пісенно-плинного ладу мовлення". Наголос у слові засвоюється природно, у поєднанні зі значенням та звучанням. Попри те, що наголос в українській мові не є фіксованим, тобто не закріплений за якимось складом у слові, як, наприклад, у чеській – на першому, у польській – на передостанньому чи у французькій – на останньому, особливих труднощів для носіїв мови він не викликає. Кожен українець підсвідомо розрізняє за допомогою наголосу значення слів *замок і замок, мука і мука* чи форми слів *слова і слова, сестри і сестри, дорога і дорога*. Однак, на жаль, помилки все ж таки трапляються і причиною цих порушень вважають значний вплив діалектного наголосу, напр.: *кажу, беру, перу*, або інтерференцію російського наголосу. Наприклад, в українських словах *загадка, літопис, рукопис, подруга, приятель, уродженець, старий, стійкий, низький, заводити, полежати, посидіти* наголошено інший склад, ніж у відповідних російських.

Системність у наголошуванні українських слів існує і виявляється в об'єднанні певних груп слів одним правилом, а саме:

- 1 Іменники із суфіксом **-к-** у формі множини мають, як правило, наголос на кінцевому складі, напр.: *книжки, голки, дошки, папки*.
- 2 Віддієслівні трискладові іменники на **-ни(я)** здебільшого зберігають місце наголосу дієслова, від якого утворилися, напр.: *читати – читання, писати – писання, пізнати – пізнання*.

Пам'ятаючи про смислорозрізнявальну функцію наголосу, не слід

плутати слова *видання* і *видання*, *засідання* і *засідання*, *об'єднання* і *об'єднання*, що відрізняються значенням.

- 3 У префіксальних віддієслівних іменниках наголос падає на префікс, напр.: *виняток*, *випадок*, *виклик*, *виробіток*, *загадка*, *приказка*, *посвідка*, *позначка*, але: *вимова*.
- 4 Іменники, що поєднуються з числівниками *два*, *три*, *чотири* у формі називного відмінка множини, мають наголос родового відмінка однини, напр.: *два брати*, *три томи*, *чотири сини*.
- 5 Іменники з частинами *-лог*, *-метр* мають наголос на останньому складі, напр.: *монолог*, *діалог*, *некролог*, *каталог*, *кілометр*, *сантиметр*, *міліметр*.
- 6 Числівники другого десятка мають наголос на складі **на**, напр.: *одинадцять*, *дванадцять*, *тринадцять*, *чотирнадцять*.
- 7 Числівник *один*, *одно* (*одне*) у формах непрямих відмінків має наголос на останньому складі, напр.: *одного*, *одному*, *одним*. Місце наголосу змінюється у прийменниково-числівникових словосполученнях типу *один до одного*, *один на одного*.
- 8 Вказівні, присвійні займенники виявляють подібну до числівника *один* закономірність, пор.: *цього*, *того*, *мого*, *твого*, *свого*, але до *цього*, до *того*.
- 9 Варто запам'ятати місце наголосу деяких часто вживаних прикметників, напр.: *корисний*, *черговий*, *судовий*, *пересічний* і *пересічний*.
- 10 Особові форми дієслів теперішнього часу (1 особи однини і множини) часто мають наголос на кінцевому складі, напр.: *пишу*, *беру*, *кажу*, *несу*, *йдемо*, *несемо*, *беремо*. Наголос у дієслові *прошу* залежить від значення: *прошу* "будь ласка" і *прошу* "дія за значенням дієслова *просити*".
- 11 Чоловічі імена типу *Андрійко*, *Василько*, *Семенко*, *Орест* також форма родового відмінка імені Тарас – *Тараса* мають наголос на другому складі.

У низці випадків слова можуть мати подвійне наголошування, яке допускає літературна норма і фіксують лексикографічні праці, напр.: *апостроф* або *апостроф*, *користування* або *користування*, *вітчизняний* або *вітчизняний*, *помилка* або *помилка*. Існування таких груп слів вказує на те, що в галузі наголошення весь час відбуваються живі й активні процеси, що ведуть до витіснення одних наголосів іншими, до виділення одного основного наголосу і закріплення за іншим якихось семантичних, стилістичних або навіть словотвірних функцій.

Наголос, пов'язаний із виділенням у реченні слова, яке несе особливе смислове навантаження, називають *логічним*. Від логічних наголосів (основних і побіжних) залежить логічна виразність висловлювання. Змінюючи логічний наголос, можна надавати висловлюванню різних смислових відтінків, напр.: *Сьогодні у нас лекція*, або *Сьогодні у нас лекція*; або *Сьогодні у нас лекція*.

Варіантом логічного наголосу вважають **емфатичний наголос (емоційно-експресивний, виражальний)**, який робить виділене слово емоційно насиченим. Найчастіше він виражається подовженням наголошеного голосного (деколи приголосного) звуку і передається на письмі повторенням тих самих букв, напр.: *Вона ду-у-уже симпатична! Розу-у-умний!*

Ступінь вираження смислових і стилістичних відтінків залежить від синтагматичного та фразового наголосу, який виділяють у межах синтагми, фрази. Ритмічно-інтонаційну та смислову єдність усного мовлення, що складається з одного чи кількох слів, називають синтагмою. Синтагма створюється мелодикою, темпом, паузами, наголосом. За допомогою пауз фраза членується на синтагми. Поділ речення на синтагми збігається з частиною мовленнєвого потоку, який вимовляється одним напором видихуваного повітря, без пауз. **Синтагматичний наголос** здебільшого падає на останнє слово синтагми, напр.: *Я добре знаю, / що твої спортивні успіхи великі / і ти скоро завоюєш титул чемпіона /.*

Близьким до синтагматичного є **фразовий наголос**. В емоційно нейтральному мовленні він стоїть на останньому слові фрази як основній одиниці мовлення, що часто відповідає реченню, напр.: *Я приїду пізніше.*

Фразовий наголос не тотожний логічному. Відмінність, насамперед, полягає в тому, що перший керується законами граматичної логіки, а другий залежить від ситуації мовлення, тобто мовець вільно переміщає його в межах фрази (речення) з одного слова на інше, надаючи йому смислової ваги.

Робота над технікою усного мовлення значно полегшується, якщо текст, призначений для виголошення, попередньо підготувати, тобто скласти партитуру тексту, зазначивши логічні та інші наголоси, зміни висоти тону, паузи тощо. Для цього застосовують систему спеціальних знаків, наприклад:

- ' – знак словесного наголосу (використовують у випадках його впливу на зміну форми чи значення слова);
- _____ – знак логічного наголосу (якщо він буде відчутно посилений, то підкреслювати слово слід подвійною лінією);
- / – коротка пауза;
- // – середня пауза;
- /// – довга пауза;
- ↗, ↘ – знак висоти тону: піднята стрілка засвідчує підвищення тону, спрямована вниз – зниження тону. Вони можуть писатися через усе слово (навіть групу слів) або над голосним звуком інтонаційно виділеного слова.

3 **Морфологічні** – норми правильного вживання відмінкових закінчень, родів, чисел, ступенів порівняння, наприклад:

* уживання закінчень кличного відмінка: *пане професоре, Андрію Петровичу, Ольго Василівно, добродію Панчук;*

* уживання паралельних закінчень іменників у давальному відмінку: *декану й деканові, директору й директорові, сину й синові*; при цьому, називаючи осіб, слід віддавати перевагу закінченням *-ові, -еві*, наприклад: *панові Ткаченку, ректорові, але заводу, підприємству, відділу* тощо. У випадку, коли кілька іменників-назв осіб підряд стоять у давальному відмінку, закінчення потрібно чергувати: *генеральному директорові Науково-дослідного інституту нафти й газу панові Титаренку Сергію Олександровичу*;

* уживання іменників чоловічого роду на позначення жінок за професією або родом занять: *професор Городенська, лікар Тарасова, заслужений учитель України Степова, декан Світлана Шевченко, викладач Олена Петрук* (слова *лікарка, викладачка, завідувачка* й под. використовуються лише в розмовно-побутовому стилі, але *аспірантка, артистка, журналістка, авторка* – і в професійному мовленні);

* чоловічі прізвища на *-ко, -ук* відмінюються: *Олегові Ткачуку* (але *Олені Ткачук*), *Василя Марченка* (але *Мар'яни Марченко*), *Максимові Брикайлу* (але *Тетяні Брикайло*);

* форми ступенів порівняння прикметників та прислівників: *дорожчий, найдорожчий* (а не *більш дорожчий, самий дорогий*); *швидше, найшвидше, якнайшвидше, щонайшвидше* (а не *саме швидше, більш швидше, більш швидкіше* і т.д.);

* визначення роду іменників: так, слова *шампунь, аерозоль, біль, степ, нежить, тюль, ступінь, Сибір, поні, ярмарок* – чоловічого роду; слова *бандероль, барель, ваніль, авеню, альма-матер* – жіночого; *євро, Тбілісі, табло* – середнього;

* використання іменників, прикметників тощо замість активних дієприкметників: *завідувач кафедри* (а не *завідуючий*), *виконувач обов'язків* (а не *виконуючий*), *чинний правопис* (а не *діючий*), *відпочивальники* (замість *відпочиваючі*) і т. ін.

4 Лексичні – норми правильного слововживання, наприклад:

Неправильно:

Крупні підприємства
Виключна мужність
Виняткове право
Вищестоящі органи
Дякуючи допомозі
На таке здібний
Інакомислячий
Вуз

Правильно:

великі підприємства
виняткова мужність
виключне право
вищі органи
завдяки допомозі
на таке здатний
інакодумець
виш (вища школа)

5 Синтаксичні – норми правильної побудови речень і словосполучень, уживання прийменників, наприклад:

Правильно:

згідно з інструкцією
відповідно до наказу

Неправильно:

згідно інструкції
відповідно наказу

*проректор з навчальної роботи
лекція з психології
за допомогою
за наявності, у разі
тому що, оскільки
деякою мірою
завод, що виробляє
залежно від
повідомити факсом
робота за сумісництвом
після розгляду скарги
незважаючи на це*

*проректор по навчальній роботі
лекція по психології
при допомозі
при наявності
так як
в деякій мірі
завод по виробництву
в залежності від
повідомити по факсу
робота по сумісництву
по розгляді скарги
не дивлячись на це*

6 Стилистичні – норми правильного відбору мовних засобів залежно від ситуації, наприклад:

Неправильно:

*залишилося лише
вільна вакансія
пам'ятний сувенір
моя автобіографія
захисний імунітет
глухий тупик*

Правильно:

*залишилося тільки
вакансія
сувенір
моя біографія,
імунітет
глухий кут.*

7 Графічні – норми передавання звуків і звукосполучень на письмі.

8 Орфографічні – норми написання слів.

9 Пунктуаційні – норми вживання розділових знаків.

Останні три типи мовних норм (графічні, орфографічні, пунктуаційні) називаються **правописними**.

Літературна мова має дві форми мовлення – усну та писемну. Обидві форми мовлення використовують ті самі літературні норми, але кожна з них має свою специфіку.

Форми мовлення

	Усна	Писемна
За походженням:	<i>первинне</i>	<i>вторинне</i>
За виражальними засобами:	<i>звуки, жести міміка, паузи, інтонація</i>	<i>букви, розділові знаки</i>
За основними одиницями:	<i>висловлювання</i>	<i>текст</i>
За сприйманням:	<i>на слух (крім жестів і міміки)</i>	<i>зором</i>

За функціонуванням:

*діалогічне і
монологічне*

монологічне

Усна та писемна форми реалізації безпосередньо пов'язані з різними видами мовленнєвої діяльності (слухання – читання, говоріння – письмо) та між собою. Часто виникають ситуації, коли заздалегідь підготовлений письмовий текст треба озвучити, тобто подати як вид усного мовлення. Суттєвої різниці між обома формами, наприклад, ділового чи наукового тексту, не існує, однак варто знати деякі шляхи наближення писемного мовлення до усного й скористатися ними в практичній роботі.

Способи наближення писемного мовлення до усного

1 Замінити довгі речення короткими.

2 Обов'язково використовувати звертання до слухачів.

3 Уживати вставні слова, які допомагають упорядкувати послідовність викладу думок (*по-перше, по-друге, наступне*), висловити власну оцінку повідомлюваного (*на нашу думку, як бачимо, можна сказати*), зберігати смислові причинно-наслідкові зв'язки (*отже, таким чином, можна зробити висновок, загалом*).

4 Ставити прямі та непрямі запитання (вони сприяють активізації уваги слухачів), напр.: *Які форми існування літературної мови знаємо? і одночасно дати відповіді на них: Існує дві форми реалізації літературної мови – усна та писемна.*

5 Повторювати час від часу предмет думки, напр.: *документи – ділові папери – вони.*

6 Обов'язково робити паузу між частинами тексту, щоб дати слухачам можливість осмислити почуте. Бажано змінювати силу голосу, висоту тону. Темп мовлення вибрати середній. Узятую тональність треба зберігати протягом усього виступу.

7 Не вживати надміру слів іншомовного походження та вузькоспеціальних слів-термінів або коротко пояснити зміст використаних слів.

8 Виділити в тексті місця, які обов'язково треба переказувати (власні враження від явища, предмета, події, особи тощо), – це забезпечить якнайтісніший зоровий контакт зі слухачами.

9 Якомога менше вживати цифрових даних. Якщо це неможливо, то будувати речення так, що числівники були у формі називного відмінка.

3 Становлення українського правопису і його сучасні проблеми

Правопис кожної мови складається із ***трьох підсистем: графіки*** (літер, які передають звуки), ***орфографії*** (правил написання слів) і ***пунктуації*** (правил уживання розділових знаків).

Кожен із цих розділів має свою історію. Українська графіка бере початок від старослов'янського письма. У сучасному українському алфавіті є тільки дві літери, яких не було в кирило-мефодіївській абетці – *ґ* і *ї*. Решту літер, як стверджують мовознавці, давні українці знали ще з VII ст.

н.е. Щоправда, у старослов'янському алфавіті були літери, які не відповідали жодним українським звукам, а тому із часом зникли.

У 1708 році традиційну кирилицю було замінено «гражданкою» – спрощеним кириличним письмом.

Формування правопису кожної мови безпосередньо залежить від ставлення держави до цього процесу. Тривала бездержавність української нації зумовила те, що становлення нашого правопису, особливо орфографії й пунктуації, було великою мірою стихійним. Так, протягом ХІХ ст. було створено близько 50 правописних систем – більш чи менш поширених, часом індивідуальних. Найвідоміші серед них – правописні системи О.Павловського, «Русалки Дністрової», П.Куліша, Є.Желехівського.

Поступово було вироблено основний принцип українського правопису – фонетичний (відповідність між звуком і літерою: «як вимовляю, так і пишу»), який уперше було застосовано в 1873 р. в «Записках юго-западного отдела Русского географического общества». Проте вже в 1876 р. цей правопис було поставлено поза законом.

У 1907 – 1909 рр. виходить знаменитий словник Бориса Грінченка – «Словник української мови» в 4-х тт., у якому було практично використано фонетичний принцип.

Перший офіційний український правописний кодекс було видано лише в 1919 році під назвою «Головніші правила українського правопису». У його підготовці брали участь Іван Огієнко, Агатангел Кримський, Євген Тимченко.

Проте багато правописних проблем було не вирішено. А тому в 1928 році в Харкові відбулася Всеукраїнська правописна конференція, яка схвалила новий, розширений український правопис. У ньому було збережено традиційну графіку, доопрацьовано орфографію (вона орієнтувалася на східноукраїнські й західноукраїнські традиції) і вперше в нормовано пунктуацію. Проте цей правопис використовувався недовго: у 1933 р. його було заборонено як «націоналістичний» і замінено іншим, який орієнтувався лише на східноукраїнські традиції й російську мову. До 1939 року правопис 1928 року використовувався в Західній Україні, до сьогодні ним послуговується значна частина української діаспори.

У радянській Україні правопис видавався також 1946 року (підготовлений під керівництвом академіка Л. Булаховського) та з невеликими змінами й доповненнями – у 1960 році (2-ге видання).

Протягом наступних тридцяти років український правопис не перевидавався, незважаючи на потреби шкільної та вищої освіти, і став мало не бібліографічною рідкістю. Крім того, мова не стоїть на місці: з'являються нові слова, терміни, триває процес запозичання, розширюється сфера функціонування української мови. З огляду на це на початку 90-х років виникла гостра потреба в новому виданні правопису. Було створено представницьку Орфографічну комісію, яка підготувала свій проект українського правописного кодексу, що 1990 року вийшов друком (3-тє

видання). У 1991 року на Міжнародному конгресі українців було прийнято постанову про потребу вироблення єдиного правопису для всіх українців, що проживають як в Україні, так і за її межами. Орфографічна комісія НАН України частково підтримала цю постанову, було враховано висловлені зауваження й у 1993 році вийшов новий "Український правопис". Це 4-те видання правопису, чинне на сьогодні.

Тестовий контроль

- 1 Національна мова – це:
 - а) державна мова країни;
 - б) мова певної нації;
 - в) літературна мова нації.
- 2 Літературна мова – це:
 - а) унормована форма національної мови;
 - б) національна мова;
 - в) територіальна мова.
- 3 Зачинатель нової української літературної мови:
 - а) І. П. Котляревський;
 - б) Т. Г. Шевченко;
 - в) Г. С. Сковорода.
- 4 Основоположник сучасної української літературної мови:
 - а) І. П. Котляревський;
 - б) Т. Г. Шевченко;
 - в) Г. С. Сковорода.
- 5 Українська літературна мова характеризується наявністю таких ознак:
 - а) унормованість;
 - б) діалектність;
 - в) монофункціональність.
- 6 Орфоепічна норма – це норма:
 - а) правильної вимови;
 - б) правильного слововживання;
 - в) правильного вибору граматичної категорії слова.
- 7 Правописними мовними нормами називають:
 - а) графічні, пунктуаційні, орфографічні;
 - б) графічні, лексичні, морфологічні;
 - в) орфографічні, орфоепічні, синтаксичні.
- 8 Перший офіційний український правописний кодекс було видано:
 - а) 1919 року;
 - б) 1928 року;
 - в) 1933 року.
- 9 Український правопис, що є чинним на сьогодні, виданий у:
 - а) 1993 році;
 - б) 1991 році;
 - в) 1996 році.

10 В українському алфавіті:

- а) 33 літери;
- б) 32 літери;
- в) 31 літера.

ТЕМА 4. СТИЛІ СУЧАСНОЇ УКРАЇНСЬКОЇ ЛІТЕРАТУРНОЇ МОВИ

- 1 Визначення стилю
- 2 Розмовний стиль та його підстили
- 3 Книжні стилі та їх підстили

Засоби нашої мови, що припускають можливість вибору, будиши відповідним способом використані тим, хто пише або говорить, утворюють те, що ми зємо словесним стилем

Л. Булаховський

1 Визначення стилю

Обслуговуючи найрізноманітніші сфери суспільного життя, літературна мова залежно від її функцій, спрямування й суспільного призначення може характеризуватися певними специфічними засобами, не втрачаючи, звичайно, своїх загальнолюдських властивостей. Колективно усвідомлені різновиди літературної мови, що об'єднують мовні одиниці за їх призначенням у певні структури, становлять систему функціональних стилів.

Слово “**стиль**” походить від латинського *stilus* (“загострена паличка для писання”) і вживається як термін у літературі, мистецтві, архітектурі, соціології, менеджменті та в інших науках.

Мовний стиль – це сукупність мовних засобів, вибір яких зумовлюють зміст, мета й ситуація мовлення.

Щодо мовного стилю є чимало визначень. За образним висловом Дж. Свіфта, “*стиль – це потрібні слова на потрібному місці*”. Так, наприклад, слово *говорити* – нейтральне й може використовуватися в будь-якій ситуації, *ректи* – застаріле й урочисте, *балакати* – розмовне, *мовити* – урочисте, *гомоніти* – розмовно-голубливе, *просторікувати* – зневажливе, *паякати* – просторічно-зневажливе.

Кожний мовний стиль має:

- 1) сферу поширення й уживання (коло мовців, які ним послуговуються);
- 2) призначення (виконує функції засобу спілкування, повідомлення, впливу і под.);

- 3) форму й спосіб викладу (діалог, монолог, полілог);
- 4) характерні мовні засоби (слова, вирази, типи речень, граматичні форми й т. ін.).

Досконале знання специфіки кожного стилю – запорука успіху в будь-якій сфері спілкування.

Якими ж стилями слід послуговуватися під час професійного спілкування?

У сучасній українській літературній мові виділяють розмовний і книжні стилі.

2 Розмовний стиль та його підстилі

Розмовний стиль має такі *підстилі*:

- 1 *Розмовно-побутовий*.
- 2 *Світський*.
- 3 *Ораторський*.
- 4 *Підстиль усної народної творчості*.

Перший є власне розмовним, решта об'єднує ознаки розмовного стилю з елементами ділового й наукового (*світський підстиль*), ділового, наукового й публіцистичного (*ораторський підстиль*), розмовно-побутового й художнього підстилів (*підстиль усної народної творчості*). Оскільки комунікація в розмовному стилі здійснюється шляхом безпосереднього діалогу, головною метою мовця є встановлення психологічного контакту зі співрозмовником (співрозмовниками), без якого адекватне спілкування залишається на рівні бажання. Виходячи із цього, мовні засоби, які б сприяли досягненню мети, мають бути максимально простими й зрозумілими.

Так, у найдавнішому й найпоширенішому ***розмовно-побутовому підстилі***, що пояснюється виконанням ним найголовнішої функції мови – комунікативної, цій меті підпорядковані й вимова, і синтаксис, і лексичні засоби.

Вимова дозволяє вживати фонетичні різновиди, які не завжди відповідають літературним нормам, але не виходять за межі національної мови. Інтонаційні барви увиразнюють спілкування.

Синтаксис характеризується неповними реченнями, простими синтаксичними конструкціями з вільним порядком слів, активними зворотами, великою кількістю вставних слів і конструкцій. Психологічну напруженість діалогу підтримують питальні й окличні речення.

Лексика побутового спілкування, як правило, розмовно-побутова, загальноповивана, без використання спеціальної термінології. Для неї характерне вживання професіоналізмів, емоційно забарвлених слів, діалектизмів і жаргонізмів.

Світський підстиль. Якщо побутова розмова переходить у межі світської або ділової бесіди, то мовець вимушений стримувати свої почуття, а отже, обмежувати вживання емоційно забарвлених слів, уникати

жестуляції. Доцільним стає використання урочистих слів, фразеологізмів, загальноживаної наукової й громадсько-політичної термінології, ускладнених синтаксичних конструкцій, вишуканих і ввічливих звертань.

Ораторський підстиль функціонує в політичному житті й використовується на мітингах, засіданнях, зборах, доповідях, лекціях тощо, збігаючись за своїми мовними ознаками з публіцистичним стилем. Він стає в нагоді тоді, коли потрібно вплинути на слухача, спонукати його мислити або діяти так, як того хоче оратор. Словесні вирази беруться з народної мови, але треба уникати збитих висловлювань, шаблонів та штампів, характерних для ділового мовлення. Мова проста, доступна, яскрава, максимально емоційна, повинна впливати на розум і почуття. Широко використовуються народні прислів'я та приказки, крилаті вислови та образи художньої літератури. Важливим є логічний зв'язок між фактами й положеннями виступу, уміння робити правильні логічні наголоси. Наприклад: *«Пане голово! Панове судді! У своїй країні, перебуваючи біля керма правління, підсудні знищили всі законні форми правосуддя, відкинули всі засвоєні культурним людством принципи судочинства. Але їх самих судить Міжнародний суд. Ми запитуємо: «Чи підтвердилось на Суді звинувачення, чи доведена їхня вина?» ... Ці злочини доведені, спростувати їх неможливо, бо не можна спростувати істину!»*

(Із матеріалів Нюрнберзького процесу над фашистськими злочинцями).

Підстиль усної народної творчості відображає художнє й фразеологічне багатство національної мови, тому тут повною мірою вживаються епітети, порівняння, метонімія, гіперболи, зменшувально-пестливі суфікси, різноманітні синтаксичні конструкції. Це мова народних казок, легенд, переказів, пісень, дум, прислів'їв, приказок, загадок та ін. Наприклад: *«Стоїть пані молода перед Богом святим, перед батьком і ненькою, перед братами і сестрами, перед родичами далекими і близькими, перед друзями милими, перед сусідами дорогими, перед вами, чесні і шановні гості, і просить, аби ви провини її простили і до вінця благословили. Дякую тобі, дорога ненько, що рано вставала, добра научала. Втрачаєш, ненько, робітницю, помічницю та добру послушницю. Прощайте, рідні пороги, вже вас не переступатимуть ці малі ноги. Пробачте і ви, рідні братчики та сестрички...»*

(З весільного обряду).

3 Книжні стилі та їх підстилі

У мовній практиці, як правило, виділяють такі **книжні** стилі – **офіційно-діловий, науковий, публіцистичний, художній.**

Щоправда, сьогодні все більшу вагу набуває й **конфесійний** стиль, який був усунутий разом із секуризацією релігійного життя з кінця 20-х до майже 80-х років минулого століття. Для останнього характерними рисами є вживання старослов'янizmів, застарілих слів, реалій потойбічного світу,

використання метафор, символів, порівнянь, алегорій, а також непрямого порядку слів у реченні, повторів слів і синтаксичних конструкцій.

Зразок конфесійного стилю

1 *Спочатку було Слово. І з Богом було Слово, і Слово було – Бог.*

2 *З Богом було воно споконвіку.*

3 *Ним постало все, і ніщо, що постало, не постало без нього.*

4 *У ньому було життя, і життя було – світло людей.*

5 *І світло світить у темряві, і не поїняла його темрява.*

(Євангеліє від Іоанна, 1, 1 – 8)

Публіцистичний стиль реалізує перш за все інформативну й волюнтативну функції мови. Сфера його використання – засоби масової інформації. Цей стиль існує для спілкування з публікою, а отже, ***метою***, яку ставить перед собою автор публіцистичної статті чи промови, є не стільки інформування громадськості із приводу тієї чи іншої проблеми, а передусім формування громадської думки, ***спонукання до активної дії й прийняття рішень***. Мета зумовлює відповідний підбір мовних засобів, фактів, інформації, які б примусили читача, слухача або глядача діяти так, а не інакше.

Оскільки співрозмовник у межах публіцистичного стилю визначений абстрактно, ***вимова*** на відміну від розмовного стилю має бути максимально нормативною. Інтонаційні засоби надають тексту урочистого, гумористичного, сатиричного, іронічного або нейтрального звучання.

Синтаксис характеризується постановкою риторичних питань, гасел, закликів або імперативів з окличною інтонацією, а також наявністю різних типів складних речень, вставних і вставлених конструкцій, звертань, однорідних членів, інверсій, цитувань, на авторитет якого можна спиратися.

Для ***лексики*** характерна емоційність, фразеологічна й метафорична насиченість, наявність великої кількості абстрактних слів, загальноновживаної наукової й громадсько-політичної термінології, мовних кліше.

Публіцистичний стиль існує в різних формах, поділяючись на ***підстили***:

1 ***Інформативний підстиль*** – випуски новин, інтерв'ю, репортаж.

2 ***Аналітичний підстиль*** – аналітичні статті, аналітичні передачі.

3 ***Урочисто-декларативний підстиль*** – привітання і побажання з нагоди ювілеїв, днів народження, важливих подій у житті окремих осіб і колективів.

4 ***Агітаційний підстиль*** – оголошення і реклама. У цьому підстилі він наближений до ділового стилю.

5 ***Художньо-публіцистичний*** – нариси, фельєтони. Використовує образність і зображально-виражальні засоби художнього стилю.

Зразок публіцистичного стилю

Спробуймо уявити собі, як виглядала б російська культура і наука без своїх українських гілок, тобто без внеску українців (у літературі: Богданович, Гнідич, Наріжний, Капніст, Гоголь, Данилевський, Мордовцев, Мачтет, Короленко та багато-багато інших; у живопису: Левицький, Боровиковський, Трутовський, Куїнджі, Рєпін — так, так, Рєпін завжди підкреслював своє українське походження і свої українські симпатії—та багато-багато інших; у музиці: Бортнянський, Березовський, Стравинський; у різних галузях науки: Остроградський, Ушинський, Миклухо-Маклай, Гамалія, Лобачевський, М. Ковалевський, Овсяніко-Куликовський, Вернадський та багато-багато інших, аж до наших днів). Немалий внесок зробили українці і в польську науку та культуру. Це слід би знати — не задля національної гордині, а для подолання власного комплексу неповноцінності та чужого нехтування. (Інша річ – чим це оберталось для самої української культури. Якось Драгоманов на питання про те, чому українська інтелігенція виглядає такою слабосилою, відповів: а як би виглядала французька інтелігенція, коли б третина її вважала себе німцями, третина англійцями і третина – італійцями).

(І. Дзюба).

Художній стиль відрізняється від усіх інших стилів тим, що може включати в себе елементи будь-якого стилю. Його призначення – різноманітними мовними засобами виразити художнє бачення світу. Цей стиль формує загальнолюдські й національно свідомі естетичні, культурні, психологічні смаки окремої людини й нації в цілому.

У межах художнього стилю виділяються епічні жанри (оповідання, повість, роман тощо), ліричні (гімн, елегія, епіталама, ідилія, мадригал, пісня, послання та ін.) і драматичні (драма, комедія, трагедія).

Художній стиль поділяється на такі **підстили**:

1 Епічний

2 Ліричний

3 Комбінований

Зразок художнього стилю

Одного разу Дарці потрапила на очі стаття якогось американського тендерного мудрагеля, де ледве не за аксіому стверджувалося, буцімто хлопчики більше “схильні до змагання”, а дівчатка, навпаки, більше “схильні до співпраці”. Тільки хлопчик міг з легким серцем зблязкати таку дурницю. У чистому вигляді боротьба за владу — не за дивіденди у вигляді оцінок (еквівалент пізнішого фінансового успіху), не за увагу протилежної статі (та ще себе такою не усвідомила) і навіть не за зірвані оплески на шкільній ялинці (що насамперед тішать марносластво батьків і тільки в другу чергу нароцують м'язи твоєму власному), — а саме за владу як таку, в її майже-бездомішковій, мов той сухий спирт, і тим особливо наркотизуючій формі: за виключне й неподільне право вести за собою цілий клас — хоч з уроку на спортмайданчик, хоч після уроків — на котячий концерт під вікно неприємної тобі «жироппи» з першої партії, що на перервах знай жує принесені з дому бутерброди в пролієному

папері, а потім лишає на підручниках гідкі масні плями, — байдуже, куди, байдуже, на добре чи на зле, бо різниці між добром і злом не існує, як взагалі не існує Її при всякій абсолютній владі, — ця боротьба, окрім як у первісних племен, найчастіше подибується таки серед дівчаток — від восьми до дванадцяти років. Потім, хвалити Бога, в них з'являються інші, цивільніші клопоти.

(О.Забужко «Дівчатка»).

Офіційно-діловий стиль – це стиль, який задовольняє потреби писемного спілкування в суспільно-політичному, господарському житті, у ділових стосунках, у виробничій та іншій діяльності членів суспільства. Це один із найдавніших стилів української мови: його ознаки знаходимо в документах 11 – 12 століття, в українських грамотах 14 – 15 століття. Найважливішими **рисами офіційно-ділового стилю** є такі:

1) високий ступінь стандартизації мовних засобів, широке вживання типових мовних зворотів, наприклад: *відповідно до ..., у зв'язку з тим, що ..., доводимо до Вашого відома... Сподіваємося на подальшу плідну співпрацю.*;

2) точність, послідовність і лаконічність викладу;

3) відсутність образності, емоційності, індивідуальних авторських рис;

4) наявність реквізитів, які мають певну черговість і постійне місце;

5) для чіткої організації текст ділиться на параграфи, пункти, підпункти;

6) лексика здебільшого нейтральна, уживається в прямому значенні; відсутні діалектизми, жаргонізми, вигуки, частки, іменники із суфіксами суб'єктивної оцінки;

7) речення переважно прості, поширені, із прямим порядком слів; вставні слова, як правило, стоять на початку речень.

Офіційно-діловий стиль поділяється на **підстили**:

1 Законодавчий (використовується в законодавчій сфері, обслуговує офіційно-ділові стосунки між державою і її громадянами; реалізується в текстах Конституції, законів, указів, статутів, постанов тощо).

Наприклад

Стаття 10. Державною мовою в Україні є українська мова. Держава забезпечує всебічний розвиток і функціонування української мови в усіх сферах суспільного життя на всій території України.

В Україні гарантується вільний розвиток, використання російської, інших мов національних меншин України. Держава сприяє вивченню мов міжнародного спілкування. Застосування мов в Україні гарантується Конституцією України та визначається законом.

(Конституція України)

2 Дипломатичний (використовується в сфері міждержавних офіційно-ділових стосунків у галузі політики, економіки, культури; реалізується в текстах конвенцій (міжнародних угод), комюніке

(повідомлень), нот (звернень), протоколів, меморандумів (дипломатичних листів), договорів, заяв, ультиматумів (дипломатичних вимог).

Наприклад

ЗАЯВА МЗС УКРАЇНИ

Україна підтверджує відданість курсу на європейську інтеграцію, невід'ємною складовою якої є подальший розвиток і удосконалення демократичних інститутів, приведення їх у відповідність із загальноєвропейськими нормами і стандартами.

В Україні із задоволенням відзначили відповідні заяви Голови Комітету Міністрів Ради Європи та ЄС, а також висновок Венеціанської комісії, в яких дана позитивна оцінка рішення Конституційного Суду України.

МЗС України вважає, що ухвалений за результатами обговорення документ не відображає реальної ситуації в Україні.

3 Юридичний (використовується в юриспруденції (судочинство, дізнання, розслідування, арбітраж), обслуговує правові та конфліктні відносини; реалізується в текстах актів, позовних заяв, запитів, протоколів тощо).

Наприклад:

Протокол явки з повинною

25 лютого 2008 року

м. Краматорськ

Слідчий слідчого відділення Краматорського МВ УМВС України в Донецькій області капітан міліції Андруков П. С., керуючись вимогами ст. 96 та 97 КПК України, склав цей протокол про те, що сьогодні о 17 годині 15 хвилин до районного відділу внутрішніх справ з'явився з повинною Горохов Степан Йосипович, 1971 р. н., уродженець м. Слов'янська Донецької області, проживає у м. Краматорську, вул. Паркова, 42, кв.76; працює водієм трамвая.

Для засвідчення особи Горохов С. Й. пред'явив паспорт серії ВК № 456 87697, виданий Краматорським МВ УМВС України в Донецькій області.

Горохов С. Й. заявив: «...З протоколом ознайомився. З моїх слів записано правильно»

Заявник

підпис

С. Й. Горохов

Слідчий СВ Краматорського РВ

капітан міліції

підпис

П.С. Андруков

4 Адміністративно-канцелярський (використовується в професійно-виробничій сфері, у діловодстві; реалізується в текстах заяв, ділових записок, службових листів, протоколів, розписок, доручень і т.д.).

Наприклад:

ТОВ "САП Україна" шукає менеджера по роботі з клієнтами

Вимоги:

- Вища освіта в технічній або економічній галузі.
- Досвід продажів із підтвердженими свідченнями досягнень у царині ІТ/програмного забезпечення або у споріднених сегментах.

- *Навички роботи в команді, хороші комунікаційні здібності; можливість та бажання брати на себе відповідальність. Готовність до важкої праці. Орієнтованість на результат та великий потенціал до зростання. Переконливість. Цілеспрямованість.*
- *Вільна англійська.*
- *Обов'язковий високий рівень знання державної мови.*
- *Готовність до інтенсивних відряджень.*

Ми дуже вимогливі до своїх робітників, але за це ми пропонуємо їм гарну винагороду.

Будь ласка, направляйте ваші резюме та рекомендаційні листи на адресу: olga.sushina@sap.com

Науковий стиль – це стиль, сферою використання якого є наукова та науково-технічна діяльність, освіта; він призначений для інформування про результати наукових досліджень, обґрунтування гіпотез, класифікації й систематизації знань, впливу на інтелект читача або (рідше) слухача.

Найважливіші ***особливості наукового стилю***:

- 1) логічність, недвозначність викладу;
- 2) насиченість термінами, абстрактною лексикою;
- 3) використання складних речень із вставленими конструкціями, відокремленнями тощо;
- 4) документування тверджень (наявність цитат, посилань);
- 5) монологічний виклад.

Науковий стиль має такі ***підстилі***:

1 *Власне науковий* (розрахований на фахівців; стиль монографій, наукових статей, рецензій, наукових доповідей, дисертацій, курсових і дипломних робіт, рефератів і т.д.), який поділяється на науково-технічний і науково-гуманітарний.

Наприклад:

Взірець №1

Рецензія

на навчальний посібник

«Контрольні завдання до вивчення курсу «Українська мова» для студентів усіх спеціальностей заочної форми навчання», укладачі Кочеткова В. Г., Лисак Л. К.

Викладання української мови для студентів заочної форми навчання у вищих нефілологічних начальних закладах на сучасному етапі орієнтоване на формування професійного мовлення.

Професійна підготовка майбутніх інженерів, технологів, економістів, менеджерів передбачає засвоєння ними загальнонаукової та фахової термінології, формування навичок роботи з науковими текстами, спеціальною літературою.

«Контрольні завдання до вивчення курсу «Українська мова» для студентів усіх спеціальностей заочної форми навчання» складається із

двох частин: перша частина – варіанти контрольних робіт, друга – додатки.

Головним позитивним моментом є те, що автори врахували специфіку російськомовного регіону й запропонували добір завдань до варіантів контрольних робіт за п'ятьма спрямуваннями: опрацювання теоретичних питань з основ професійного та ділового мовлення, виконання вправ із граматики, переклад фахового тексту, складання одного з документів, вивчення термінологічної лексики.

Заслуговує на увагу те, що укладачі посібника в другій частині – додатках, подають студентам основні правила щодо виконання вправ із граматики. У цьому його педагогічна цінність.

Уважаю доцільним і своєчасним надрукування посібника.

Доктор філологічних наук,
професор кафедри української мови
Харківського національного
педагогічного університету
імені Г. С. Сковороди

підпис

С.І.Дорошенко

Взірець №2

Державна мова — закріплена традицією або законодавством мова, уживання якої обов'язкове в органах державного управління та діловодства, громадських органах та організаціях, на підприємствах, у державних закладах освіти, науки, культури, у сферах зв'язку та інформатики. Термін з'явився в часи виникнення національних держав. В однопонаціональних державах немає необхідності юридичного закріплення державної мови. У багатонаціональних країнах конституцією (законодавством) статус державної, як правило, закріплюється за мовою більшості населення. У деяких країнах відповідно до їхнього територіально-етнічного складу статус державних надано двом і більше мовам (напр., у Канаді — англійській і французькій). У демократичних країнах із статусом однієї мови як державної забороняється дискримінація громадян за мовною ознакою, носії інших мов мають право користуватися ними для задоволення своїх потреб.

(Українська мова. Енциклопедія).

2 Науково-популярний (використовується для зрозумілого, доступного викладу наукової інформації нефахівцям; реалізується в неспеціальних часописах, книгах).

В основі наукової популяризації лежить засада: про невідоме говорити через відоме, зрозуміле.

Наприклад:

Поняття вартості є, можна сказати, всеохопним, оскільки застосовується до величезної кількості явищ економічного і фінансового

життя – товарів, послуг, сировини, інтелектуальної і фізичної праці тощо. Все в економіці має свою вартість. Розібратися у цьому складному феномені допоможе подана інформація.

(З журн.).

3 Науково-навчальний (стиль підручників, лекцій, навчальних посібників). Не виключає використання образного засобів мови, елементів емоційності.

Наприклад:

*Документ (від латин. *documentus* – спосіб доказу) – це матеріальний об'єкт (носій), що містить певну інформацію, оформлений у визначеному порядку і має юридичну силу відповідно до чинного законодавства.*

Документи оформляють на різних матеріальних носіях: на папері, фотоплівці, магнітній і перфострічці, дискеті, перфокарті тощо.

Документи мають різне призначення (функції). Ці функції можуть бути загальними, тобто їх виконують практично всі документи, і специфічними (властивими лише частині документів).

(Малевиц Л.Д., Кочубей А.В. Українська мова (за професійним спрямуванням):Інтерактивний комплекс навчально-методичного забезпечення – Рівне: НУВГП, 2006. – 117 с.).

Отже, стилями професійного спілкування є світський та ораторський підстилі розмовного стилю, офіційно-діловий і науковий.

Нинішній студент – майбутній фахівець – безпосередньо долучений до наукової та професійної сфер. Він реалізує свою навчально-виробничу та наукову діяльність у функціональному полі наукового та офіційно-ділового стилів. Тому оволодіння українською діловою мовою, або мовою професійного спілкування, є запорукою успіху в навчанні та професійній кар'єрі.

Тестовий контроль

1 Стилi мови подiляються на:

- а) усні стилі;
- б) розмовні й книжні стилі;
- в) писемні стилі;

2 Підстилем розмовного стилю є:

- а) ораторський;
- б) художній;
- в) науковий.

3 Світський підстиль об'єднує ознаки розмовного стилю з:

- а) елементами ділового й наукового стилів;
- б) елементами ділового, наукового й публіцистичного стилів;

в) елементами підстилю усної народної творчості.

4 У мовній практиці виділяють такі книжні стилі:

а) офіційно-діловий, ораторський, публіцистичний, художній;

б) офіційно-діловий, світський, публіцистичний, художній;

в) офіційно-діловий, науковий, публіцистичний, художній, конфесійний.

5 Сфера використання публіцистичного стилю:

а) засоби масової інформації;

б) наукова література;

в) документація.

6 Найважливіші риси офіційно-ділового стилю:

а) точність, послідовність і лаконічність викладу;

б) образність, емоційність, індивідуальні авторські риси;

в) насиченість термінами, абстрактною лексикою.

7 Офіційно-діловий стиль поділяється на підстилі:

а) законодавчий, дипломатичний, юридичний, адміністративно-канцелярський;

б) законодавчий, дипломатичний, юридичний;

в) дипломатичний, юридичний, адміністративно-канцелярський.

8 Науковий стиль поділяється на підстилі:

а) власне науковий, науково-популярний, науково-навчальний;

б) науково-популярний, науково-навчальний;

в) власне науковий, науково-популярний.

9 Найважливіші особливості наукового стилю:

а) використання емоційної лексики;

б) насиченість термінами, абстрактною лексикою;

в) використання простих речень.

10 Стилями вашого майбутнього професійного спілкування є:

а) художній, розмовно-побутовий, офіційно-діловий;

б) офіційно-діловий, науковий;

в) офіційно-діловий, науковий, світський та ораторський підстилі розмовного стилю.

ТЕМА 5. СКЛАДАННЯ ТА ОФОРМЛЕННЯ ДІЛОВОЇ ДОКУМЕНТАЦІЇ

- 1 Документи, їх призначення і класифікація
- 2 Реквізити документа
- 3 Правила написання тексту документа

*Мово моя материнська,
Квітни в душі й на устах.
Ти – мій рушник український,
Ти – моя доля, мій шлях.*
Іван Чернецький

1 Документи, їх призначення і класифікація

Документ (від латин. *documentus* – спосіб доказу) – це матеріальний об'єкт (носії), що містить певну інформацію, оформлений у визначеному порядку й має юридичну силу відповідно до чинного законодавства.

Документи оформляють на різних матеріальних носіях: на папері, фотоплівці, магнітній і перфострічці, дискеті, перфокарті тощо.

Документи мають різне призначення (**функції**). Ці функції можуть бути загальними, тобто їх виконують практично всі документи, і специфічними (властивими лише частині документів).

До **загальних** належать такі функції документів:

- * інформаційна (документ як засіб збереження інформації);
- * соціальна (документ задовольняє певні потреби суспільства);
- * комунікативна (документ як засіб зв'язку між установами, підприємствами і т.д.);
- * культурна (документ як засіб закріплення певних культурних традицій).

Серед **специфічних** функцій документів найголовнішими є такі:

- * управлінська (документ як засіб управління);
- * правова (документ як засіб закріплення правових норм);
- * історична (документ як джерело історичних відомостей).

Документи класифікують за різними ознаками:

1 **За найменуванням** розрізняють заяви, листи, довідки, службові записки, протоколи й т. ін.

2 **За походженням** документи поділяють на службові, або офіційні (вони створюються установами, підприємствами, службовими особами, які їх представляють), і особисті (їх створюють окремі особи й це не входить у коло їх службових обов'язків).

3 **За місцем створення** документи бувають внутрішні (чинні лише в межах установи, підприємства, у якому створені) і зовнішні (є результатом спілкування установи з іншими установами, організаціями тощо).

4 **За призначенням** виділяють такі основні комплекси документації:

організаційно-правова; планова; інформаційно-довідкова й довідково-аналітична; звітна; щодо особового складу (кадрова); фінансова; з матеріально-технічного забезпечення; договірні; колегіальних органів.

5 *За напрямком* розрізняють вхідні й вихідні документи.

6 *За формою* – типові й індивідуальні.

7 *За ступенем гласності* – звичайні, таємні (секретні), для службового користування.

8 *За стадіями створення* розрізняють оригінали (створені документи), копії (повне відтворення оригіналу) і витяги (відтворення певної частини оригіналу).

9 *За термінами зберігання* документи поділяють на такі категорії:

- документи тимчасового зберігання (до 10 років);
- документи тривалого зберігання (понад 10 років);
- документи постійного зберігання (без обмеження терміну).

10 *За технікою відтворення* документи бувають рукописні та відтворені механічним способом.

2 Реквізити документа

Кожний документ складається з окремих елементів, які називаються *реквізитами*.

Основні реквізити документа:

- 1) Державний герб; емблема організації;
- 2) назва міністерства чи відомства;
- 3) назва підприємства (установи, фірми, організації);
- 4) поштова адреса, індекс, номер телефону, факсу, адреса електронної пошти;
- 5) номер рахунка в банку;
- 6) назва виду документа;
- 7) дата (стандартні способи запису дати: 01.02.04 або 01 лютого 2004 р.);
- 8) індекс (вихідний номер документа);
- 9) місце складання чи видання;
- 10) гриф обмеження доступу;
- 11) адресат;
- 12) гриф затвердження;
- 13) резолюція;
- 14) заголовок до тексту;
- 15) текст;
- 16) позначка про наявність додатка;
- 17) підпис;
- 18) візи;
- 19) відбиток печатки;
- 20) позначка про виконавця;
- 21) позначка про виконання й направлення документа до справи;

22) позначка про перенесення даних на машинний носій;

23) позначка про надходження.

Кожний документ має свій склад реквізитів, який залежить від виду документа, його змісту, призначення, способу оброблення. Усі реквізити мають постійне місце, що робить документи зручними для зорового сприймання й полегшує їх оброблення.

Сукупність реквізитів, розташованих у певній послідовності на папері стандартного формату (А4 або А5), називається **формуляром**. Формуляр – це модель, зразок побудови документів певного виду.

Формуляр–зразок визначає робочу площу та береги (поля) документа. Відповідно до державних стандартів установлено такі розміри берегів документів: лівого – 20 мм; правого – не менше, ніж 8 мм; верхнього – не менше, ніж 10 мм; нижнього – не менше, ніж 8 мм.

3 Правила написання тексту документа

Текст є основним реквізитом будь-якого документа. Текст професійного документа повинен відповідати таким вимогам:

а) достовірність (викладені факти повинні відображати справжній стан речей);

б) точність (не допускається подвійне тлумачення слів та виразів);

в) повнота інформації (зміст документа має вичерпувати всі обставини справи);

г) стислість (у тексті не повинно бути зайвих слів, смислових повторів, надмірно довгих міркувань, інформації не по суті справи);

д) логічна послідовність (логічний взаємозв'язок частин тексту);

ж) нормативність мовних засобів (відповідність нормам літературної мови);

з) стандартизація тексту документа.

Текст документа може бути оформлено у вигляді:

* власне тексту;

* анкети (текст, що містить словесну або цифрову характеристику об'єкта за низкою ознак);

* таблиці.

Названі форми тексту в документі можуть поєднуватися.

Текст поділяють на абзаци – частини тексту, які складаються не більше як із двох-чотирьох речень.

Текст документа, як правило, складається із двох частин: вступної (виклад підстав для створення документа) і основної (виклад пропозицій, прохань, висновків, розпоряджень, рішень). Такого порядку викладу слід дотримуватися й у текстах, які складаються з одного речення.

Якщо текст документа великий за обсягом або містить однотипну інформацію (висновки, рішення тощо), то його поділяють на розділи, підрозділи, пункти, підпункти, нумеруючи їх арабськими цифрами.

Форми викладу в текстах документів:

1) від першої особи однини, напр.: *“Вважаю за потрібне повідомити, що...”*;

2) від першої особи множини, напр.: *“Просимо надіслати...”*, *“Наказуємо...”*, *“Ухвалили...”*. У такій формі викладають текст у спільних розпорядчих документах, службових листах, протоколах тощо;

3) від третьої особи однини, напр.: *“Комісія виявила...”*, *“Управління вважає...”*, *“Відділ здійснює такі функції...”*. Таку форму викладу найчастіше використовують у положеннях, інструкціях, актах, довідках тощо.

Тестовий контроль

1 До загальних функцій документа належить:

- а) інформаційна функція;
- б) правова функція;
- в) історична функція.

2 За походженням документи поділяють на:

- а) службові й особисті;
- б) типові й індивідуальні;
- в) звичайні й таємні.

3 За місцем створення документи розрізняють:

- а) внутрішні й зовнішні;
- б) вхідні й вихідні;
- в) офіційні й службові.

4 За призначенням документи розрізняють:

- а) звітні;
- б) офіційні;
- в) для службового користування.

5 За стадіями створення розрізняють:

- а) оригінали;
- б) рукописи;
- в) відтворені механічним способом.

6 У діловодстві нараховують:

- а) 33 реквізити;
- б) 31 реквізит;
- в) 32 реквізити.

7 Реквізитом будь-якого документа є:

- а) текст;
- б) гриф затвердження;
- в) печатка.

8 Тексти високого рівня стандартизації це:

- а) типові тексти;
- б) тексти-описи;
- в) тексти-розповіді.

9 Тексти низького рівня стандартизації це:

- а) трафаретні тексти;
- б) анкети;
- в) тексти-міркування.

10 Можна скорочувати слова, що закінчуються на:

- а) приголосну літеру;
- б) голосну літеру;
- в) як на приголосну, так і на голосну.

ТЕМА 6. ЗНАЧЕННЯ Й ФУНКЦІЇ ВЛАСНИХ НАЗВ У МОВІ Й СУСПІЛЬСТВІ

- 1 Ономастика як наука і як сукупність власних назв
- 2 Статус власних назв і мовна політика
- 3 Антропоніміка – наука про вивчення власних імен людей
- 4 Принципи передачі іншомовних власних назв українською мовою
- 5 Мовний етикет професійного спілкування. Звертання

*О слово рідне – синь і небокрай,
З народом вік живи і процвітай.*

І лине хай в небесну голубінь

Твоя цілюща, життєдайна синь

Вікторія Чемерис

1 Ономастика як наука і як сукупність власних назв

Ономастика розглядає власні імена всіх основних розрядів – найменування людей, географічні назви, назви космічних об'єктів, назви народів, міфічних істот, клички тварин, назви різноманітних витворів матеріальної і духовної культури (наприклад: імена персонажів художньої літератури). Із цим мовним матеріалом людина зустрічається на кожному кроці – починаючи зі школи і впродовж усього життя. Саме власні назви допомагають пізнати культуру і побут, природу і людей, наслідки творчої праці минулих поколінь і сучасників, історію сьогодення і майбутнє рідного краю. Більше пізнати – значить глибше і міцніше полюбити, значить виробити в собі ці бажання примножити своєю працею матеріальні і духовні багатства своєї Батьківщини, сприяти її зміцненню і процвітанню.

Власні назви є передусім пам'ятками мови, причому пам'ятками найдавнішими. У них відображено історію матеріальної і духовної культури народу, історію його життя. Назавжди зникли предмети матеріальної культури найдавніших людей, а власні назви, що передаються з покоління в покоління, живуть і несуть у собі різноманітну інформацію про їх творців і носіїв. У руках умілого дослідника *оніми* (власні назви)

можуть заговорити як живі свідки історії, тому їх вивчення є корисним для етимології, словотворення, історії лексики і мови в цілому.

Поява власних імен пов'язана з конкретизацією та індивідуалізацією загального поняття. Наприклад, слова Широка Балка залишаються загальними (апелятивами) до тих пір, поки вони використовуються для позначення особливостей рельєфу взагалі, поки не будуть індивідуалізовані, конкретизовані, «приписані» до об'єкта. Так виникає власна назва.

Свого часу Карл Маркс писав, що він абсолютно нічого не знає про певну людину, знаючи тільки, що її звать Яковом. Але якщо до імені Яків додати прізвище Грімм, то для всіх стане ясно, що мова йде про відомого німецького мовознавця.

Власна назва завжди називає один предмет і має форму або тільки однини, або тільки множини. Наприклад, м. Миколаїв, м. Софія, м. Нью-Йорк; Франція, Англія, Україна; Дунай, Дон, Тиса, Інгулець (форма однини); Карпати, Піренеї, Ромни, Великі Луки, Сочі (форма множини).

Розділ мовознавства, який вивчає будь-які власні імена, історію їх виникнення, розвитку і функціонування, називається ономастикою (від грец.*ὄνομα* – майстерність давати імена).

2 Статус власних назв і мовна політика

Власні назви – невід'ємний атрибут будь-якої документації, що вимагає від кожного професіонала розуміння їх особливого статусу, без чого звичайні правила орфоєпії або написання не будуть діяти. Річ у тому, що власні назви, на відміну від загальних, лексичного значення не мають, але виконують **дві найважливіші функції: адресну й інформативну**, тобто охоплюють велике поле асоціацій і несуть низку різноманітної інформації – національної, історичної, географічної, лінгвістичної, що в багатьох випадках зумовлює зміст, характер, соціальні дії й вчинки конкретного об'єкта.

Так, слово *кальміус* – це абсолютна «терра інкогніто» для сучасної людини (в основі цього слова дві давньотюркські частини: *кала* – грязюка і *міус* – кут, ріг), проте *Кальміус* як власна назва вказує на цілком конкретну річку в Донбасі й інформує, хто проживав на цій території або яка мова обслуговувала її мешканців.

Імена *Петро, Жан, Ян, Ваню* мають чітку національну ідентифікацію – українець, француз, поляк, грузин і характеризують самі об'єкти. Так, *м. Севастополь* – легендарний, героїчний, *м. Одеса* – гумор і специфічна культура, *Володимир* – Мономах, Ленін, але *Вовочка* – з анекдотів.

Отже, будь-яка власна назва є невід'ємний атрибут і власність конкретного об'єкта, тому переклад повинен не втрачати адресності і первинний стан. Так, *Ніколь* – француз, *Нік* – американець, *Микола* – українець.

Радянська Україна й Україна після 1991 р. – це різні об'єкти, тому правильно говорити не на Україні, а в Україні, тобто в самостійній державі. Із цього погляду процес масових перейменувань під час революції й нещодавньої демократичної перебудови є свідченням руйнування історичних об'єктів й історичної свідомості, який, як правило, закінчується людськими трагедіями й соціальними катаклізмами.

Отже, усвідомлення особливого статусу власних назв – обов'язкова умова адекватної мовної політики і юридичної точності документа:

1 Це перешкоджає руйнуванню адресної й інформативної функцій. Так, перейменування географічних назв у залежності від політичної кон'юнктури, з легкістю перекраювала свідомість громадян: *Юзівка – Сталіно – Донецьк, Маріуполь – Жданов – Маріуполь*. До речі, місто Краматорськ раніше було селищем *Краматоровка*.

2 Це дозволяє визначити, що великою літерою фіксується одиничний об'єкт, який втратив лексичне значення й став виконувати адресну й асоціативну функції: *президент фірми – Президент України, кабінет – Кабінет Міністрів України, міністр – Прем'єр-міністр, день – газета «День», суд – Конституційний Суд України*.

3 Це допомагає сформулювати принципи передачі іншомовних (у першу чергу рос.) власних назв українською мовою, про що треба говорити окремо.

3 Антропоніміка – наука про вивчення власних імен людей

Власні назви для людства мають передусім практичне значення

Так, кожна людина має ім'я, яке супроводжує її протягом усього життя. Імена людей – це частинка історії кожного народу. У них відображається побут, вірування, сподівання, фантазія, художня творчість народу, його історичні, господарські і культурні зв'язки.

Зі зміною епох, одних історичних формацій іншими змінювалася і система найменувань. Та система найменувань людей, яку ми маємо зараз у державі, тобто тричленна, – ім'я, по батькові і прізвище, не виникла раптово і одночасно, а формувалась протягом довгих віків. Сформована вона, з одного боку, системою мови, а з другого, — юридичними нормами держави.

Вивченням власних імен людей займається порівняно молода ще наука – антропоніміка.

Основоположником слов'янської ономастики, а відповідно й антропоніміки є відомий славіст Ф. Міклошич, який у 1860—1874 рр. опублікував три важливих дослідження слов'янських особових власних і географічних назв.

Приклади антропонімічної термінології:

антропонім – власне ім'я людини: *Петро, Іван Денисович, Леонід Савчук*;

патронім – особова назва сина за іменем батька: *Васильович, Кузьмич, Петренко, Басильчук*;

матронім – особова назва сина за іменем матері: *Бабич (син Баби); Війтишин (син Війтихи; від *війт* — посадова особа); Андрусишин*;

гінеконім – назва чоловіка за іменем (або за прізвиськом) дружини: *Солохин, Мар'янин, Ганнин, Іжачихин* (за прізвиськом); з часом гінеконім міг стати прізвиськом;

андронім – назва дружини за іменем чоловіка: *Петрова, Хомина, Війтівна, Війтиха*;

псевдонім – приbrane ім'я, прізвисьце або авторський знак, що ними користуються в пресі письменники, журналісти, актори замість власного прізвиська: *Леся Українка, Остап Вишня, Марко Вовчок*.

У різних народів існують свої традиційні найменування людей, свої системи іменувань, специфіка вибору й оцінки імені.

Так, наприклад, у тюркських, вірменських, арабських та інших мовах особові назви обов'язково подаються з найбільш уживаними компонентами *-хан, -бек, -бей, -дін, -ібн, -заде* та інш., що вказують на соціальний стан, родинні стосунки: *Ізмаїлбей, Турсунзаде, Бадредін, Азімбаї, Керимбек, Бейбитхан*.

Додаючи афікси *-хан, -бек, -бай* та ін. до власних імен, батьки тим виражали прагнення бачити своїх дітей у майбутньому багатими людьми (ханами, беками). Із часом ці форманти втратили своє ідеологічне забарвлення.

У Японії і Китаї людина протягом життя змінює своє ім'я відповідно до віку. Наприклад, у Китаї існує така антропонімійна система:

- 1) дитяче ім'я, яке дитина одержує при народженні як ласкаве; це так зване ім'я **сяо**;
- 2) **мін** – головне ім'я, його дають батьки або вчитель при оформленні дитини до школи;
- 3) **цзи** – ім'я, пов'язане з повноліттям (воно обов'язково співзвучне з попереднім – повинно бути магічним);
- 4) **хао** – прізвисько, яке учневі дають однолітки або ж він сам його вибирає;
- 5) **ши** – пошанне ім'я.

У східних слов'ян, як правило, одне ім'я, яке вони одержують при народженні. Два імені в росіянина, українця, білоруса — це рідкісне явище.

Своїм іменем людина пов'язується з певною епохою (чи то є родовий лад, чи мова йде про сьогодення).

Нові імена постійно з'являлися й з'являються (у невеликій кількості) у мові час від часу. Причини їх появи:

- 1 Чоловічі імена утворюються від жіночих, а жіночі від чоловічих. Наприклад: *Серафима* — жіноча форма від імені *Серафим* (давньоєвр.«вогняний»); *Інна, Пінна, Римма* — як жіночі імена їх

сприйняли завдяки закінченню *-а*, яке помилково було записано у «Святці». Насправді ж це були імена скіфів, заморожених у лід у II ст. за свою вірність християнству; *Альбін* < *Альбіна*; *Мар'ян* < *Мар'яна* < *Марія*.

- 2 Повертаються імена, які були у свій час заборонені церквою. Наприклад: *Ярослав*, *Рюрик*, *Рогніда*, *Дзвенислава*, *Святослав*, *Титомир*.
- 3 Запозичення з інших мов світу. Наприклад: *Рустам* (тюрк.), *Ілона* (польськ.), *Сніжана* (болг.), *Ельза* (нім.), *Карл* (нім.), *Вікторія* (лат.), *Едуард* (двн.).
- 4 Частина імен давалася на честь відомих людей (письменників, учених, революціонерів тощо). Наприклад: *Тарас* (< Тарас Шевченко), *Олекса* (< Олекса Довбуш), *Владлен* (< Владимир Ленин).
- 5 Поповнення складу імен відбувається також і за рахунок імен героїв художніх творів (драм, оперет тощо). Наприклад: *Артур* і *Джемма* (< «Овід» Е. Войнич); *Офелія*, *Джюльєтта*, *Ромео* (< п'єси В. Шекспіра) та ін.
- 6 Із втратою авторитету церкви церковні календарі перестали мати силу закону. Так народжуються нові імена за назвами гідронімів та хоронімів тощо: *Ангара*, *Волга*, *Іртиш*, *Гренада*.
- 7 З'являються новостворені імена за відомими прізвищами революціонерів. Наприклад: *Сталіна*, *Леніна*, *Будьона*, *Плехан*, *Марат* тощо.
- 8 Частина нових імен утворена від загальних назв предметів, явищ, процесів, подій тощо періоду 1917—1922 рр. Наприклад: *Револа* (від революція), *Партія*, *Декрети*, *Воля*, *Ревком*, *Комунера*, *Трибун*, *Протест*, *Пролетар*; *Іскра*, *Слава*, *Молот*, *Енергія*.
- 9 Частина запозичених власних імен була зашифрована в іменаскорочення. Наприклад: *Гертруда* - *героїня труда*; *Кім* - *Комуністичний Інтернаціонал Молоді*; *Марлен* - *Маркс і Ленін*; *Віль* - *Володимир Ілліч Ленін*. Частина з них відповідала іменам, які функціонували в інших державах (наприклад: *Гертруда*, *Марлен* (нім.)).
- 10 З'являються нові імена на позначення назв квітів. Наприклад: *Нарцис*, *Лілія*, *Роза*, *Айстра*, *Гортензія*.
- 11 Короткі форми імен інколи стають офіційними. Наприклад: *Рита*, *Варя*, *Косто*, *Саша*, *Ната*, *Ліна* (*Анеліна*), *Неллі* (*Гелена*, *Елен*) тощо.

Українському терміну «прізвище» відповідає у російській мові термін «фамилия». Саме це слово не російського походження, а латинського. Слово спочатку не стосувалося поняття «подружжя та їх діти», а лише позначало певну кількість рабів.

Із часом це латинське слово поширилось по всій Європі в значенні «сім'я», «родина», «подружжя» на позначення найменшого

осередку суспільства. Цей термін з'явився в російській мові в петровську епоху (у допетровські часи, коли треба було провести перепис, користувалися словом «прозвище»).

В українській літературній мові замість терміна «фамілія» усталився термін *прізвище* (правда, у Західній Україні широко використовується й слово фамілія).

Прізвище — це оформлена офіційними документами родова назва людини, яка приєднується до її імені. Своє прізвище людина одержує після народження або в шлюбі і, як правило, передає своїм нащадкам. Записане в паспорті прізвище — навіть із грубою помилкою — стає офіційним найменуванням на все життя; виправити цю помилку можна лише через певні інстанції, маючи для цього вагомі аргументи (документи, свідків.) Отже, до запису в будь-який документ свого прізвища кожен повинен ставитися дуже обережно.

4 Принципи передачі іншомовних власних назв українською мовою

Принципи передачі власних назв іншомовного походження спираються на їх особливий статус, а отже, фонетичні процеси та їх формальна передача засобами української мови відрізнятимуться від принципів передачі загальних назв. Передусім треба пам'ятати про таке:

1 Принцип недоторканості власності

Іншомовні прізвища українською мовою не перекладаються. Як правило, передаються лише фонетичні й структурні особливості української мови, якщо вони не руйнують адресну або інформативну функцію. Треба пам'ятати, що будь-який переклад власних назв насправді є актом перейменування, який має спиратися на рішення відповідних органів, що уособлюють у собі права певного власника.

Наприклад, *Кузнецов* – *Кузнецов* (а не Ковалів), *Воробйов*, *Пушкін*.

2 Принцип спільної або невизначеної власності

Іноді переклад є єдиним можливим способом підкреслити загальносвітову або невизначену належність об'єкта: свято *Первое Мая* – *Перше травня*, площа *Независимости* – майдан *Незалежності*, бульвар *Машиностроителей* – бульвар *Машинобудівників*. Але *Первомайск* – *Первомайськ*, *Североморск* – *Севереморськ*, *Владивосток* – *Владивосток*.

3 Принцип національно-адресної ідентифікації враховується:

1) при передачі власних назв типу *Ворошиловськ*, *Єнакієве* (із суфіксом *ов*, *ев*, *єв*, бо в їх основі російські прізвища *Ворошилов*, *Єнакієв*), і *Васильків*, *Київ* (бо від українських назв *Василь*, *Кий*);

2) при передачі закінчень у присвійних прикметниках на *о* або *е*: *Іваново*, *Домодєдово*, *Внуково* (населені пункти Росії) і *Єнакієве*, *Ханжонкове*, *Рівне*, *Мукачеве* (населені пункти України);

3) при варіюванні коренів *поль//піль* – *Севастополь*, *Маріуполь* (з грецької мови *поль* – місто), *Добропілля* від «добре поле», *Тернопіль* від «тернове поле» (це міста, що пов'язані зі слов'янською культурою);

Слід пам'ятати, що **закінчення *ье*** в російських географічних назвах передається українською мовою як **закінчення *я*** з подовженою попередньою приголосною: *Забайкалье* – *Забайкалля*, *Затишье* – *Затишшя*, *Заволжье* – *Заволжжя*.

4) При відтворенні російських прізвищ типу *Толстой*, *Крамської* (рос. *Толстой*, *Крамской*), але *Чепурний* (рос. *Чепурной*) – у залежності від національності. У цих випадках варіанти закінчень – яскраве свідчення належності цих людей до певної національності (у рос. наголос на *ой*, в українських завжди на *ий*). Проте, у російських географічних назвах прикметникового походження завжди буде закінчення **–ий** – *Крутой Лог* – *Крутий Лог*, *Великий Устюг* – *Великий Устюг*;

5) при пом'якшенні кінцевого **ц** у власних назвах слов'янського походження пишемо **ь**: *Кравець*, *Швець*, *Бутинець*. Але *Кац*, *Барац*.

4 Принцип статевої ідентифікації слід ураховувати при відмінюванні прізвищ:

1). Чоловічі та жіночі прізвища неслов'янського походження, що закінчуються на **і, е, у, о** та наголошені **а, я** не відмінюються: *Лука Пачолі*, *Людовіко Флорі*, *Леоте* і *Гальбо*.

2) Усі інші чоловічі прізвища, крім вищевказаних іншомовних, відмінюються.

3) Жіночі прізвища, які закінчуються на **о, й** та **приголосний** не відмінюються, наприклад: *Юлія Тимошенко*, *Людмила Клець*, *Хожай Олена*.

4) Необхідно пам'ятати, що в давальному й місцевому відмінках – у прізвищах з основою на **г, к, х**, як у чоловічих так і жіночих відбуваються чергування **г** на **з**, **к** на **ц**, **х** на **с**: *видано гроші Кочерзі Світлані*, *Сергію Гайдамаці*, *Ользі Мусі*;

– у чоловічих прізвищах на **о, й, приголосний** можливі дві форми: *Президентові Юценку й Президенту Юценкові*, *міністрові Януковичу й міністру Януковичеві*.

5) Прізвища, що походять від назв тварин, предметів, загальних назв людей у офіційних текстах бажано вживати в поєднанні з ім'ям, назвою посади тощо, наприклад: *оголосити подяку викладачеві Зозулі*, *виступив Іван Петрович Паляниця*, *запропонував бухгалтер Заїка*.

5 Принцип класифікаційно-родової належності реалізується при відмінюванні географічних назв. Так, назви населених пунктів відмінюються – до м. *Краматорська*, у місті *Києві*, але назви залізничних станцій, портів, що дублюють назви населених пунктів – ні: до станції *Краматорськ*, від порту *Миколаїв*. Слід звернути увагу, що прізвища й географічні назви, що від них походять, відмінюються так: прізвище *Пушкіним* і геогр. назва *Пушкіном*.

Отже, особливості української вимови й морфології враховуються лише тоді, коли ці особливості не впливають на інформативну або адресну природу власної назви.

Географічні власні назви й прізвища мають певні відмінності у відтворенні їх українською мовою. Географічні власні назви можуть перекладатися – город *Николаев* – місто *Миколаїв*, але прізвище *Николаев*, так і буде *Ніколаєв*.

Варто запам'ятати, що іншомовні прізвища не перекладаються, вони лише записуються відповідно до українського правопису!

Найбільша складність виникає під час передачі російських **И, Е, Ё**. Найчастіше російська буква **и** в основах власних назв передається як **І** – *Іванов, Шкадінов, Федорінов*. **И** з'являється лише тоді, коли вимова **і** неможлива, тобто:

а) після **шиплячих** та **Ц**: *Чичиков, Щипачов, Анциферов*,

б) у префіксі **при** і суфіксах **ик, ич, иц, иш, ищ**: *Привалов, Голиков, Станкевич* (тому що в українській мові префікс **прі** використовується тільки в трьох словах – *прірва, прізвище, прізвисько*) і немає суфіксів **ік, іч, іц, іш**)

в) якщо в споріднених українських словах виступає **и**: *Тихомиров, Писарев*,

г) у прізвищах, що закінчуються на **их**: *Легких, Польських*.

И передається як **Ї** після голосного, м'якого знака та апострофа: *Воїнов, Ільїн, Гур'їн*.

Особливості передачі російського **Е**. Найчастіше це **Е** – *Державін, Петров*.

Буква Є

а) на початку слова – *Єльцин*,

б) у суфіксах **єв** і **євв**, якщо вони не стоять після **ж, ч, ш, щ, р, ц** – *Малеєв, Фадєєв*, але *Лазарев, Тютчев, Плещєєв*,

в) якщо в українській мові є споріднене слово з постійним **і**: *Беликов*. бо *білий, Пешков*, бо *пішки*, але *Каменєв*, бо *камінь, каменя* **і** чергується з **е**, а в такому випадку це правило не чинне.

Особливості передачі Ё:

ЙО пишеться на початку слова, після голосних, після приголосних **б, п, в, м, ф** та **ч** за роздільної вимови: *Йолкін, Водойомов, Воробйов, Ручйов*,

ЬО пишеться у середині слова, після м'яких приголосних: *Тьоркін, Верьовкін*,

О – під наголосом після **ч, ш, щ**: *Горбачов, Хрущов*,

Е – у прізвищах, що походять від імен: *Артемов, Семенов, Федоров*.

Слід пам'ятати, що суфікси **ск, цк, зк** українською мовою передаються через **ь** – *Боярський*.

У прізвищах прикметникового походження закінчення *ая* спрощується: *Безпала* – *Безпала*, *Кудерская* – *Кудерська*.

5 Мовний етикет професійного спілкування. Звертання

В українській мові, на відміну від російської, є кличний відмінок, який використовується під час 15-мовленневих етикетних видів: звертання,

вітання, прощання, прохання, знайомство тощо. А що таке етикет? Етикет – це встановлені норми поведінки й правила ввічливості.

Етикет – явище національне. Мовний етикет українців постає з живої мовної практики українського народу.

В основі спілкування українського народу лежать такі загальнолюдські морально-етичні цінності, як доброзичливість, любов, лагідність, привітність, гречність. Цими чеснотами здавна славився український народ.

Звертання – найяскравіший і часто вживаний вид мовленнєвого етикету. Суть його полягає в тому, щоб звернутись до співрозмовника із проханням чи із пропозицією, як усно так і письмово. В українській мові, на відміну від російської, за мовленнєвим етикетом, коли ми звертаємося до особи на ім'я, ім'я та по батькові, бажано використовувати кличний відмінок. Називному відмінку притаманна офіційність, а кличному – ознака прихильного, люб'язного ставлення до співбесідника. Пам'ятаючи те, що *слово – серце гріє* (Іван Огієнко), розмову доречно розпочинати звертанням у кличному відмінку. У кличний відмінок ставиться й ім'я й по батькові, не можна ім'я використовувати в називному відмінку, а по батькові в кличному.

У сучасній українській мові узвичасні слова-звертання до офіційних осіб, громадян, співробітників, такі як: *добродію, добродійко, колего, пане, пані, панно, товаришу, товаришко, друзі, друже тощо*. Припустимо до них додавати шановний, вельмишановний, високоповажний.

Вибір звертання залежить від тональності спілкування. Офіційна величальна функція закріпилася сьогодні за звертанням **панове, пане** (до чоловіка чи хлопця від 18 років), **пані** (до жінки), **панно** (до дівчини до 25 років, якщо вона незаміжня.).

Відповідно до літературної норми треба говорити (писати): *Пані Валентино* або *Валентино Петрівно* (без пані); *пане Олександрє* або *Олександрє Івановичу* (без пане); *панє Петренко, пані Тимчук*.

Шанобливо-ввічливе звертання **пан** поширилось в укр. мові під впливом польської й узвичаїлося як ввічлива форма звертання до людей незалежно від їх соціального статусу. До речі, у грецькій міфології **пан** означає покровитель усієї природи, господар. У словнику української мови слово **пан** має три визначення. Воно вживається в сімох слов'янських мовах: українській, білоруській, чеській, польській, словацькій, верхньолужицькій і нижньолужицькій.

Звертання **добродію** вважають давньою почесною назвою осіб, що роблять добро.

Звертання **товаришу** з'явилося наприкінці 19 поч. 20 ст. і використовувалося в інтелігентському середовищі зі значенням: 1) людина, пов'язана з кимось дружбою; 2) ідейно зв'язана з іншими. У радянський час воно витіснило всі інші звертання.

Звертання **громадянине** обмежується правовою, юридичною сферою й підкреслює рівність усіх перед законом.

Однією з форм звертання до незнайомих є слово *друзі*.

Варто запам'ятати:

1 У звертаннях, що складаються із двох власних назв (імені та по батькові) або із загальної назви та імені, обидва слова мають форму кличного відмінка: *Анатолію Миколайовичу, Олено Володимирівно, пане Іване, пані Маріє*.

2 У звертаннях, що складаються із загальної назви й прізвища, кличну форму має загальна назва, а прізвище виступає у формі називного відмінка: *пане Федорінов, пані Кудерська*.

3 У звертаннях, що складаються із двох загальних назв, кличну форму обов'язково має перше слово, а друге може виступати у формі як називного відмінка, так і кличного: *пане ректоре, пане ректор*.

Людина може по-різному ставитися до свого співрозмовника, але етикет у поєднанні з почуттям власної гідності та самоповаги не дозволяє їй відкрито висловлювати негативні оцінки чи іншим чином виявляти своє негативне ставлення. Важко не погодитися із соціолого-психологами, які запевняють, що успіх бізнесу на 85% залежить від уміння спілкуватися.

Тестовий контроль

- 1 Ономастика – це наука, що вивчає:
 - а) власні імена;
 - б) загальні назви;
 - в) лексичне значення власних і загальних назв.
- 2 Власні назви:
 - а) мають лексичне значення;
 - б) не мають лексичного значення;
 - в) можуть мати й можуть не мати лексичного значення.
- 3 Основоположником слов'янської антропоніміки вважають:
 - а) Ф. Міклошича;
 - б) Л. Гумільова;
 - в) Л. Щербу.
- 4 Патронім – це:
 - а) особова назва сина за іменем батька;
 - б) власне ім'я людини;
 - в) назва чоловіка за іменем дружини.
- 5 У яких країнах людина протягом життя змінює своє ім'я відповідно до віку:
 - а) Великобританія, Іспанія;
 - б) Вірменія, Киргизія;
 - в) Японія, Китай.
- 6 Основна маса українських селянських прізвищ почала формуватися з:
 - а) 17-го століття;
 - б) 18-го століття;
 - в) 16 століття.

7 Про українські прізвища в сучасному розумінні можна говорити, починаючи з:

- а) 30-х років 19-го ст.;
- б) 30-х років 20-го ст.;
- в) 20-х років 20-го ст.

8 Іншомовні прізвища українською мовою:

- а) перекладаються;
- б) не перекладаються;
- в) можуть перекладатися й не перекладатися.

9 Принцип статевої ідентифікації слід урахувати:

- а) при відмінюванні прізвищ;
- б) при відмінюванні географічних назв;
- в) при варіюванні коренів *поль//піль*.

10 У звертаннях, що складаються із двох власних назв (імені та по батькові) або із загальної назви та імені, форму кличного відмінка мають:

- а) обидва слова;
- б) перше слово має, друге – може мати форму як називного, так і кличного відмінка;
- в) перше слово може мати форму називного відмінка.

ТЕМА 7. ЛЕКСИКА І ФРАЗЕОЛОГІЯ В ПРОФЕСІЙНОМУ СПІЛКУВАННІ

1 Словниковий склад мови. Класифікація української лексики

2 Поділ лексики за походженням. Запозичені слова в професійному спілкуванні

3 Активна й пасивна лексика. Лексика за сферами вживання

4 Словники як джерело інформації. Роль словників у підвищенні мовної культури

5 Фразеологія в професійному спілкуванні

*Ну що б, здавалося, слова...
Слова та голос – більш нічого.
А серце б'ється й ожива,
Як їх почує!*

Тарас Шевченко

1 Словниковий склад мови. Класифікація української лексики

Основною одиницею мови є *слово*. Усі слова, що вживаються в певній мові, становлять її *лексику*, або *словниковий склад*. Розділ мовознавства, у якому вивчається словниковий склад мови, називається *лексикологією* (від грецьких слів *lexis* – слово, *logos* – вчення).

Словниковий склад мови є не хаотичною множиною елементів, а становить упорядковану систему мовних одиниць, які класифікують за різними ознаками:

- за *функціями* розрізняють слова **повнозначні** (слова, які виконують номінативну (називну) функцію (іменники, прикметники, числівники, дієслова, прислівники)) і **службові** (виражають різні відношення та зв'язки між повнозначними словами (прийменники, сполучники));

- за *кількістю значень* – **одно-** і **багатозначні** (уживаючись у багатьох значеннях, слово має одне основне, або пряме, значення – первинне, нейтральне значення слова, зрозуміле в контексті й поза контекстом. Інші значення – непрямі, або переносні – виникають унаслідок перенесення назв одних предметів, явищ, дій, ознак на інші, напр., *ринок*: 1) місце, де відбувається торгівля; 2) сфера товарного обороту: *критий ринок, центральний ринок, упорядкований ринок і національний ринок, світовий ринок, зовнішній ринок, ринок праці* тощо. Слова в прямому значенні вживаються в усіх стилях мови, особливо в науковому та офіційно-діловому, а в переносному – лише в художньому, публіцистичному та розмовно-побутовому);

- за *співвідношенням форми й значення*:

синоніми (слова, що називають те саме поняття, спільні за своїм основним значенням, але різняться значеннєвими відтінками, напр.: *керувати, правити, управляти, розпоряджатися*; синоніми увиразнюють мову, допомагають створити яскраву образність, усунути лексичну тавтологію (повтори слів), уникнути одноманітності мовлення);

антоніми (слова із протилежними значеннями: *купівля – продаж* (але не *продавати*), *будувати – руйнувати* (а не *руйнівний*); правильне використання антонімічних протиставлень допомагає чітко розмежувати поняття, сприяє точності та яскравості вираження думки);

омоніми (слова, які звучать однаково, але значення мають різні, напр.: *виступ (промова) і виступ (суші)*; омоніми слід уживати дуже обережно, особливо в наукових та офіційно-ділових текстах, щоб, висловлюючи думку, уникнути двозначності);

пароніми (слова, близькі за звуковим складом і вимовою, але різні за значеннями, напр.: *запитання (звертання, яке вимагає відповіді) – питання (звертання, яке вимагає відповіді, проблема), банківський – банковий; еміграція – імміграція; рідкий – рідкісний*; неприпустимо замінювати один паронім іншим, оскільки це спотворює зміст вислову);

- за *стилістичними ознаками* – **стилістично нейтральні** (вживаються в будь-якій ситуації, у будь-якому стилі мови) і **стилістично забарвлені** (суспільно-політична лексика (*нація, приватизація, парламент, права людини*), офіційно-ділова (*справа, акт, бланк, реквізит*), термінологічна й виробничо-професійна (*плотер, сальдо, дощувальна машина, консоль*), просторічна або лексика побутової розмови (*ляпати, тута, паскуда, трудяга*));

- за *походженням* – власні й запозичені;

- за сферами вживання – загальноновживані й спеціальні;
- за частотою вживання – активні й пасивні.

2 Поділ лексики за походженням. Запозичені слова в професійному спілкуванні

Лексична система української мови сформувалася в плінні тривалого історичного розвитку. В її лексичному складі розрізняють дві групи слів за походженням – *власні* й *запозичені*.

До *власної лексики* належать слова, що входили до української мови в різні історичні періоди, починаючи з найдавніших – індоєвропейські (*мати, брат, дочка, бик, вовк, м'ясо, сіль*), спільнослов'янські (*свідок, посол, боліти, холодний, дев'ять, я, він, там*), східнослов'янські (*батько, дядько, кулак, собака, урожай, хороший, сьогодні, тепер*), власне українські (*багаття, батьківщина, напувати, очолити, линути, малеча, гай, смуга, дружина, мрія, бандура, розкішний, чарівний*).

У різні історичні епохи українська мова збагачувалася словами, запозиченими з інших мов. У сучасній українській мові їх порівняно небагато – 10 – 15%. Усі запозичення української мови поділяють на дві групи:

1) слова, запозичені зі слов'янських мов (з польської (*скарб, байка, полковник, петрушка, барвінок*), російської (*паровоз, завод, взвод, безробіття, декабрист*), білоруської (*дъоготь, бадьорий*) та ін.);

2) слова, запозичені з неслов'янських мов: із грецької (*ангел, монастир, історія, біографія, поема, атмометр*), латинської (*акваріум, радіус, активатор, диктатура*), тюркських (*отаман, сарай, барабан, кизил, базар*), французької (*парад, кабінет, сержант, сюжет, ажур, салют*), англійської (*матч, баскетбол, смокінг, мітинг, лідер, фініш, бар*), німецької (*офіцер, штаб, єфрейтор, бухгалтер, вексель, масштаб*), голландської (*флот, брезент, дамба*), італійської (*банк, опера, помпа*), іспанської (*гітара, карамель, пума*), фінської (*камбала, морж, пельмені*).

Із наукових досліджень відомо, що 10% нашої мови становить запозичена лексика.

Причини запозичень:

1 Запозичуються разом із поняттями і не мають українських відповідників: *студент, академія, курорт*...

2 Деталізація уявлення про предмет, який уже існує в мові: *десерт – солодоці, які подають після обіду, бар – невеликий ресторан*.

3 Заміна словосполучення одним словом: *транспорт – засіб пересування, круїз – подорож на пароплаві*...

Іншомовні слова в українській мові можуть бути єдиними назвами, або виступати синонімом – *обмежувати – лімітувати, пам'ятник – монумент*.

Поряд з іншомовними словами виділяють *варваризми* – *іншомовні слова, які вживаються в українському тексті, але не засвоєні українською мовою*.

Поради щодо вживання запозичених слів у ОДС та науковому стилі:

1) не слід використовувати іншомовні слова, якщо є їхні прямі відповідники;

2) при використанні запозичених слів, перевіряйте їх тлумачення за словниками та довідниками, щоб не виникло якоїсь нісенітничі.

3) не можна використовувати в одному тексті іншомовне слово і його відповідник, перевага надається державній мові.

Використовуючи іншомовне слово в мовленні, зокрема, у діловому, слід добре усвідомлювати його значення; іноді замість іншомовних слів доречно використати рівноцінні українські відповідники: *анархія* – безладдя; *дебати* – обговорення; *дефект* – недолік, вада, хиба; *конвенція* – угода; *лімітувати* – обмежувати; *прерогатива* – перевага; *репродукувати* – відтворювати; *симптом* – ознака.

3 Активна й пасивна лексика. Лексика за сферами вживання

За частотою вживання розрізняють активну й пасивну лексику.

Активна лексика – це слова, які часто часто вживаються в повсякденному спілкуванні. Вони зрозумілі для кожного члена мовного колективу.

Пасивна лексика – це рідковживані слова, які не належать до повсякденного мовного вжитку.

За сферами вживання лексику української мови поділяють на загальноновживану й спеціальну.

Загальноновживану лексику кваліфікують як загальнонародну. До її складу належать слова, що використовуються всіма носіями мови незалежно від їх розрізнявальних ознак. Це назви предметів побуту, явищ природи, процесів трудової діяльності тощо: *стіл, кімната, дощ, батько, нести, садити, ми*.

На відміну від загальноновживаної, **спеціальній лексиці** властиві певні обмежувальні ознаки. Так, до спеціальної лексики належать такі групи слів:

1 Слова, що використовуються в сфері професійної діяльності людей (терміни й професіоналізми).

2 Слова, які використовуються жителями певних територій, тобто **діалектизми**, напр.: *черес* (широкий шкіряний пояс); *крисаня* (чоловічий капелюх); *балабухи* (різновид печива). Діалектна лексика є важливим джерелом поповнення словникового складу літературної мови, вона широко вживається в художніх текстах, але не може використовуватися в діловому мовленні.

3 Слова, що використовуються людьми певних соціальних груп. Така лексика поділяється на **жаргонізми**, або **сленг** (слова, уживані в мовленні людей, об'єднаних спільними інтересами, віком, соціальним станом тощо (*хвіст* (академзаборгованість), *вишка* (вища математика), *бабки* (гроші)) та **аргоізми** – слова, характерні для людей, які свідомо прагнуть зробити

свою мову незрозумілою для інших. Для цього вони вживають спеціально створені або деформовані слова, які мають відповідники в літературній мові, наприклад: *перо – ніж; хаза – хата; хавати – їсти*.

Уживання жаргонізмів та аргоїзмів в усному й писемному діловому мовленні неприпустиме.

Специфічним мовним явищем, яке найвиразніше подане на лексичному рівні, є **суржик** – суміш елементів української і російської мов (у млинарстві „суржик” означає „суміш різного зерна – пшениці, жита, вівса, ячменю; борошно з такої суміші”), напр.: *предложив, получив, сапоги, оп'ять, таможня*.

Дослідники вважають, що суржик не становить системи, що це мова безладу, яка руйнує граматику й синтаксис. Суржик – мовна мутація, наслідком якої може стати втрата української мови як самобутнього, неповторного феномену.

4 Словники як джерело інформації

Роль словників у підвищенні мовної культури

У мовознавстві існує спеціальний розділ, що займається теорією і практикою укладання словників, – **лексикографія** (від грец. *lexis* – слово і *grafo* – пишу).

Словники – це зібрання слів, розташованих у певному порядку (алфавітному, тематичному, гніздовому тощо). Вони є одним із засобів нагромадження результатів пізнавальної діяльності людства, показником культури народу.

Словники виконують **інформативну** та **нормативну** функції: вони універсальні інформаційні джерела для розуміння того чи того явища та найпевніша консультація щодо мовних норм.

Далекими попередниками словників вважають так звані *глоси*, тобто пояснення значення окремих слів без відриву від тексту, на полях і в текстах давніх рукописних книг. Традицію пояснювати незрозумілі і малозрозумілі слова за допомогою глос давньоруські книжники успадкували від візантійських та старослов'янських.

Збірники глос – *глосарії* – були першими й найдавнішими словниковими працями. Найстаріший глосарій кількістю в 174 слова знайдено в Кормчій книзі (1282). До другої половини XVI ст. глосарії – основний вид лексикографічної праці. У Пересопницькому Євангелії (1556-1561) налічується близько 200 глос. Глоси були матеріалом для перших давньоукраїнських словників.

Усі словники залежно від змісту матеріалу і способу його опрацювання поділяють два типи: **енциклопедичні** і **філологічні**. Суттєва відмінність між ними саме в характері матеріалу, який описують у словниковій статті: об'єктом опису в енциклопедичному словнику є поняття, у філологічному – слово.

Слово **енциклопедія** (з грец. – коло загальноосвітніх знань) первинно означало сім вільних мистецтв: граматику, риторику, логіку, геометрію,

арифметику, музику та астрономію. Праці енциклопедичного характеру створювали ще до нашої ери в Давній Греції і Давньому Римі, Китаю, а також у країнах арабської писемності. Першою українською енциклопедією стала "Українська Загальна Енциклопедія" у трьох томах, видана в 1930 – 1935 роках у Львові за редакцією Івана Раковського. Вона мала підзаголовок – "Книга знання".

Енциклопедичні словники за характером матеріалу поділяють на **загальні** та **спеціальні** (або **галузеві, тематичні**).

До сьогочасних **загальних** енциклопедичних словників належать:

Українська Радянська Енциклопедія: У 12 т. – 2-ге вид. – К., 1977-1984.

Український Радянський Енциклопедичний Словник: У 3 т. – К., 1986-1987.

УСЕ Універсальний словник-енциклопедія / Гол. ред. чл.-кор. НАНУ М. Попович. – К., 1999.

Спеціальні енциклопедичні словники подають системні знання з окремих галузевих ділянок. Це, для прикладу, такі словники:

Українська мова: Енциклопедія /Редкол.: В.М.Русанівський, О.О.Тараненко, М.П.Зяблюк та ін. – К., 2000.

Шевченківський словник: У 2 т. – К., 1983-1985.

Якщо енциклопедичні словники дають всебічні знання про світ, то **філологічні** заглиблюють у слово. Саме до роботи з ними закликав Максим Рильський:

Не бійтесь заглядати у словник:

Це пишний яр, а не сумне провалля;

Збирайте, як розумний садівник,

Достиглий овоч у Грінченка й Даля.

У філологічних словниках слово характеризують із найрізноманітніших боків. Тому їх поділяють на тлумачні, перекладні, історичні, орфографічні, орфоепічні, словники наголосів, іншомовних слів, термінологічні, синонімічні, фразеологічні, діалектні, етимологічні, словники омонімів, антонімів, паронімів, частотні, інверсійні, словники мови письменників, ономастичні та ін.

Тлумачні словники пояснюють, розкривають значення слова та його відтінки, указують на граматичні й стилістичні властивості, подають типові словосполучення і фразеологічні звороти з цим словом.

Словники іншомовних слів є різновидом тлумачних, у них пояснюється значення слів, запозичених з інших мов.

Термінологічні словники містять терміни певної галузі науки, техніки, мистецтва. Вони поділяються на загальні та вузькоспеціальні, водночас перекладні і тлумачні, напр.:

Російсько-український загальнотехнічний словник: Близько 113000 слів / Уклад.: Л.І. Мацько, І.Г. Трегуб, В.Ф. Христенюк, І.В. Христенюк. – К., 1994.

Російсько-український словник наукової термінології. Суспільні науки / Й.Ф. Андерш, С.А. Воробйова, М.В. Кравченко та ін. – К., 1994.

Боярова Л.Т., Корж О.П. Російсько-український словник сучасних банківських, фінансово-кредитних та комерційних термінів. – Х., 1997.

Російсько-український словник наукової термінології. Математика. Фізика. Техніка. Науки про Землю та Космос / В.В. Гейченко, В.М. Завірюхіна, О.О. Зеленюк та ін. – К., 1998.

Новий російсько-український словник-довідник: Близько 100 тис. слів / Уклад.: С.Я. Єрмоленко та ін. 2-ге вид., доповн. і випр. – К., 1999.

Кілієвич О., П'ятницький В., Андрощук В. Англо-українсько-російський словник економічних термінів: Мікроекономіка: Понад 2 тисячі термінів. – К., 1995.

Орфографічні словники подають перелік слів, а також словоформи у їх нормативному написанні. Залежно від частини мови слово має певний граматичний коментар, додаткові граматичні форми змінюваних слів тощо.

Орфоепічні словники є довідниками із правильної літературної вимови й нормативного наголосу. У словниках цього типу слова або їх частини, вимова яких не збігається з написанням, подаються в транскрипції.

Акцентологічні словники – це словники, у яких подано нормативне наголошування слів.

Перекладні словники бувають двомовні і багатомовні, наприклад:

Українсько-російський словник: Близько 40 тис. слів. – К., 2000.

Непийвода Н. Практичний російсько-український словник-довідник. Найуживаніші слова і вислови. – К., 2000.

Зубков М.Г. Сучасний російсько-український, українсько-російський словник. – Х., 2004.

Словники скорочень подають складноскорочені слова та аббревіатури, розшифровують їх, указують на граматичні ознаки роду та числа, подають відмінкові закінчення при змінних формах.

Етимологічний словник подає інформацію про походження слова, його первісне значення, найдавнішу форму, зазначає, чи слово споконвіку належало мові-основі, чи воно запозичене, яким шляхом відбувалося запозичення, містить наукові припущення щодо того, як слово утворилося і яка ознака покладена в основу назви.

Історичний словник – це один із різновидів тлумачного словника, в якому подають слова певної історичної епохи, зафіксовані в тогочасних писемних пам'ятках, з'ясовують їх значення, наводять ілюстрації.

Діалектні словники з'ясовують значення та особливості вимови і вживання слів певного діалекту чи групи діалектів.

Фразеологічні словники містять фразеологічні одиниці мови, пояснюють їхнє значення, особливості вживання, походження, можливі варіанти в живому мовленні. Фразеологічні словники бувають одномовні тлумачного характеру (тлумачать значення стійкого вислову) і перекладні

(подають фразеологічні одиниці певної мови і фраземи-відповідники з іншої мови), напр.:

Фразеологія перекладів М. Лукаша: Словник-довідник / Упор.: О. Скопенко, Т. Цимбалюк. – К., 2000.

Вирган І.О., Пилинська М.М. Російсько-український словник сталих виразів. – Х., 2000.

Головащук С.І. Російсько-український словник сталих словосполучень. – К., 2001.

Ономастичні словники є цікавим джерелом інформації про власні імена і прізвища, назви населених пунктів, гір, річок, озер тощо.

Словники синонімів охоплюють групи слів, об'єднаних спільним значенням.

Словники омонімів реєструють і пояснюють значення слів, однакових за звучанням, але різних за значенням.

Словник антонімів подає групи слів, що мають протилежне значення:

Словник паронімів розкриває значення слів, близьких за звучанням, але різних за значенням.

Словники мови письменників містять слова й звороти, які використав той чи інший письменник у своїй творчій спадщині. Це словник тлумачного типу, бо в ньому розкрито всі значення слів, з якими вони функціонують у мові письменника.

Словники-довідники з культури мови допомагають закріпити лексичні, морфологічні та інші норми української літературної мови, адже подають проблемні випадки слововживання. Деякі з них мають форму посібника, оскільки вміщують широкі коментарі, наукові і науково-популярні статті, напр.:

Чак Є.Д. Складні випадки вживання слів. – 2-ге вид. – К., 1984.
Антоненко-Давидович Б. Як ми говоримо. – К., 1991. Культура української мови: Довідник / За ред. В.М. Русинівського. – К., 1990.

Словник-довідник труднощів української мови / За ред. С.Я. Єрмоленко. – К., 1992.

Антисуржик: Вчимося ввічливо поводитись і правильно говорити: Посібник / За заг. ред. О. Сербенської. – Львів, 1994.

Сербенська О., Білоус М. Екологія українського слова: Практичний словничок-довідник. – Львів, 2003.

«Щодо повноти словників, – говорив М. Рильський, – то слід зазначити, що повний словник будь-якої мови – це ідеал, до якого можна лише прагнути і якого ніколи не можна досягти, бо кожен день і кожна година приносять людям нові поняття і нові для тих понять слова».

5 Фразеологія в професійному спілкуванні

Термін «**фразеологія**» вживають на позначення: 1) розділу мовознавства про усталені звороти; 2) сукупності їх у мові.

Фразеологізми - відтворювані одиниці мови із двох або більше слів, цілісні за своїм значенням і стійкі за складом та структурою.

Джерелами утворення фразеологічних зворотів та сферами їх функціонування є:

1 Жива народнорозмовна мова, зокрема приказки, прислів'я (*п'яте колесо до воза; як горох при дорозі; на ладан дише; одного поля ягода*).

2 Виробничо-професійна діяльність людей (*дружній череді вовк не страшний; сім разів відмір, а один раз відріж; грати першу скрипку; дати задній хід*).

3 Наукова діяльність (*дійти до висновку, зробити аналіз, методика дослідження, об'єкт дослідження*).

4 Біблійні вислови (*око за око, зуб за зуб; святая святих; Содом і Гоморра; випити гірку чашу до дна*).

5 Антична література та міфологія (*ахіллесова п'ята; прокрустове ложе; аріаднина нитка; дамоклів меч; танталові муки*).

6 Влучні вирази відомих людей: *Борітеся – поборете* (Т. Шевченко); *Сміх крізь сльози* (М. Гоголь); *Хто бере – усе той тратить, хто дає – усе придбав* (Ш. Руставелі).

Кожна мова відзначається своєю оригінальною фразеологією, що пов'язано з неповторністю побуту, звичаїв, культури та й загалом ментальності народу, пор.: укр. *коли рак свисне*, рос. *после дождика в четверг*, англ. *when the pigs fly* (буквально: "коли свині літатимуть").

Національна своєрідність фразеології й у тому, що в ній зафіксовано реалії життя народу, його історії тощо, наприклад, українські: *на рушник стати, дістати гарбуза, передати куті меду, облизати макогона, наче набігла татарська орда, висипався хміль із міха, язик до Києва доведе*.

Фразеологізми – це майже завжди яскраві, образні вирази, які є важливим експресивним засобом мовлення, зокрема професійного. При цьому слід використовувати нормативні мовні звороти: *впадати у вічі*, а не *кидатися в очі*; *зайти у безвихідь* (*у глухий кут*), а не *зайти в тупик*; *на щабель вище*, а не *на ступінь вище*; *скасувати рішення*, а не *відмінити рішення*; *докласти зусиль*, а не *прикласти зусиль*; *мати рацію*, а не *бути правим*; *доводити до відома*, а не *ставити у відомість*; *здавати удару*, а не *наносити удар*; *стягнути недотримку*, а не *стягнути неустойку*; *досягати мети*, а не *добиватися цілі*.

Тестовий контроль

1 Розділ мовознавства, у якому вивчається словниковий склад мови, називається:

- а) лексикологією;
- б) синтаксисом;
- в) морфологією.

2 За кількістю значень розрізняють:

- а) повнозначні слова;
- б) багатозначні слова;

в) службові.

3 Слова, близькі за звуковим складом і вимовою, але різні за значеннями, це:

а) синоніми;

б) омоніми;

в) пароніми.

4 До пасивної лексики належать:

а) загальноживані слова;

б) широковідомі терміни;

в) рідковживані слова.

5 За сферами вживання лексику української мови поділяють на:

а) загальноживану;

б) спеціальну;

в) загальноживану і спеціальну.

6 Діалектна лексика використовується в:

а) художньому стилі;

б) науковому стилі;

в) офіційно-діловому стилі.

7 Розділ мовознавства, що займається теорією і практикою укладання словників, називається:

а) лексикографією;

б) лексикологією;

в) граматику.

8 Усі словники (залежно від змісту матеріалу і способу його опрацювання) поділяють два типи:

а) енциклопедичні і філологічні;

б) тлумачні й перекладні;

в) термінологічні й орфоепічні.

9 Найстаріший глосарій кількістю в 174 слова знайдено в:

а) Кормчій книзі (1282);

б) Пересопницькому Євангелії (1556 – 1561);

в) праці лаврського друкаря, поета і філолога Памви Беринди.

10 Фразеологізми – це:

а) відтворювані одиниці мови із двох або більше слів, цілісні за своїм значенням і стійкі за складом та структурою;

б) слова, що називають те саме поняття, спільні за своїм основним значенням, але різняться значеннєвими відтінками;

в) слова, які звучать однаково, але значення мають різні.

ТЕМА 8. ТЕРМІНОЛОГІЯ В ПРОФЕСІЙНОМУ СПІЛКУВАННІ

- 1 Термін та його ознаки. Термінологія як система
- 2 Способи творення термінів
- 3 Загальнонаукова, міжгалузева й вузькогалузева термінологія. Професіоналізми й номенклатурні назви

*Мова – це звуки,
Смисл,
Душа народу.
Мова – це розум і руки.
Сутність народу.*

Микола Луків

1 Термін та його ознаки. Термінологія як система

Літературна мова, крім загальнонавчальної частини, має численні підмови, які задовольняють потреби спілкування людей у найрізноманітніших сферах. Однією з таких підмов є **наукова мова** (інші назви – *мова науки й техніки, фахова мова*), найголовнішу частину якої становить термінологія.

Наукова термінологія – вище породження людської думки, національної за своїми витокami й формою, міжнародної за поширенням. Професійне спілкування в будь-якій галузі неможливе без термінології. Вивчення проблем термінології надзвичайно актуальне з кількох причин.

По-перше, термінологія є головним джерелом поповнення лексичного складу високорозвинених сучасних мов. Саме термінологія як частина природної людської мови є найуніверсальнішим засобом зберігання, передавання, оброблення інформації. Обсяги ж інформації зростають шаленими темпами: за даними науковців, зараз її обсяги подвоюються через кожні п'ять–сім років, що спричиняє так звані "термінологічний вибух" – появу великої кількості нових термінів.

По-друге, наукове знання інтернаціональне за своєю природою. У сучасному світі відбуваються потужні інтеграційні процеси, які не оминають наукової сфери й висувають проблему міжнародної стандартизації термінів як основи для порозуміння між фахівцями різних країн.

По-третє, українська термінологія, яка повинна розвиватися разом із термінологіями інших національних мов, має низку специфічних проблем, зумовлених історично, гостру потребу в створенні національних термінологічних стандартів, термінологічних словників тощо.

Термін (від латин. *terminus* – *межа, кінець*) – це слово або словосполучення, яке позначає поняття певної галузі знання чи діяльності людини. Так, термінами є такі назви, як *пінобетон, видатки, мінералізація гумусу, бруто – прибуток, вододжерело, господарський механізм*.

Термінологія – 1) розділ мовознавства, що вивчає терміни (у цьому значенні все частіше використовують слово *термінознавство*); 2) сукупність термінів певної мови або певної галузі. Наприклад, можемо говорити про англійську, польську, російську, українську та ін. термінологію, а також про термінологію математичну, економічну, юридичну, хімічну, технічну тощо.

Галузеві термінології (тобто сукупності термінів конкретних галузей) називають *терміносистемами*, або термінологічними системами. На чому ґрунтується системність термінології?

Системність термінології зумовлена двома типами зв'язків, які надають множинам термінів системного характеру:

1) логічними зв'язками (якщо між поняттями певної науки існують системні логічні зв'язки (а вони є в кожній науці), то терміни, які називають ці поняття, мають теж бути системно пов'язаними);

2) мовними зв'язками (хоча терміни позначають наукові поняття, вони залишаються одиницями природної людської мови, а відповідно їм властиві всі ті зв'язки, які характерні для загальноживаних слів – синонімічні, антонімічні, словотвірні, полісемічні, граматичні, родовидові й т.д.). Академік Реформатський про ці особливості терміна сказав образно: “Термін служить двом панам – науці й мові”.

Таким чином, термінологія – це не хаотична множина слів, а організована на логічному й мовному рівні система спеціальних назв.

При всій відмінності й багатогранності сучасних галузей наукового знання й властивих їм понять існує ряд спільних ознак, які визначають суть терміна як особливої мовної одиниці. Отже, основні **ознаки терміна**:

1 Системність. Кожний термін входить до певної терміносистеми, у якій має термінологічне значення. За межами своєї терміносистеми термін може мати зовсім інше значення, пор: *ножиці цін* “розбіжність рівнів і динаміка цін у сфері міжнародної торгівлі на окремі групи товарів” і значення загальноживаного слова *ножиці*.

2 Точність. Термін повинен якнайповніше й найточніше передавати суть поняття, яке він позначає: *поверхневий іригаційний стік, короткотерміновий кредит, чекодавець*. Неточний термін може бути джерелом непорозумінь між фахівцями, тому іноді говорять, що науковці спершу домовляються про терміни, а вже потім приступають до дискусії. Оскільки нові поняття сучасної науки досить складні, то для їх точного називання часто використовують багатослівні терміни, наприклад: *міжнародна фінансово–господарська операція, інфільтраційне живлення приканального купола підґрунтових вод поливними водами, Міжнародне товариство міжбанківських фінансових телекомунікацій*.

3 Тенденція до однозначності в межах своєї терміносистеми. Якщо більшість слів загальноживаної мови багатозначні, то більшість термінів – однозначні, що зумовлено їхнім призначенням. Проте повністю усунути багатозначність (найчастіше двозначність) з терміносистем не вдається.

4 Наявність дефініції. Кожний науковий термін має дефініцію (означення), яка чітко окреслює, обмежує його значення. Так дефініцією терміна *аудиторський висновок* є вислів “документ, що містить результати аудиторської перевірки”.

Деякі термінознавці називають і такі ознаки терміна:

- нейтральність, відсутність емоційно–експресивного забарвлення;
- відсутність синонімів (справді, розвинена синонімія ускладнює наукове спілкування: *кольматаж* – *кольматування* – *кольматація*, *жирант* – *індосант*, *профіцит* – *прибуток* – *зиск* – *вигода*);
- інтернаціональний характер (знаючи терміни–інтернаціоналізми, легко спілкуватися з іноземними фахівцями, читати іншомовну літературу, проте їхні значення непрозорі й це ускладнює, зокрема, навчальний процес: *рамбурсація*, *ампліація*, *сапропель*, *польдер*, *драйвер*, *лаж*);
- стислість (дуже зручно користуватися короткими термінами, але не завжди вдається утворити короткий термін, який би при цьому був ще й точним, наприклад: *акредитив з платежем на виплат*);
- здатність утворювати похідні, наприклад: *зношення* – *зношування* – *зношеність* – *зношуваний*; *зрошення* – *зрошування* – *зрошувальний* – *зрошувач*.

Проте все це – вимоги до ідеального терміна, на практиці ж далеко не завжди вдається утворити термін, який би відповідав усім вищеназаним вимогам.

2 Способи творення термінів

Наукові терміни української мови утворюються такими основними способами:

1 Вторинна номінація – використання наявного в мові слова для називання наукового поняття: *гідрометричний равлик*, *споживчий кошук*, *гальмівний барабан*, *відплив капіталу*, *миша комп'ютера*, *вексельний портфель*, *брівка траншеї*, *поливне крило*. Це найдавніший спосіб термінотворення.

2 Словотвірний – утворення термінів за допомогою префіксів (*надвиробництво*, *перезволоженість*), суфіксів (*підгортальник*, *оборотність*), складанням слів і основ (*вакуум-помпа*, *матеріаломісткість*, *сумішоутворювач*), скороченням слів (*СЕП (система електронних платежів)*, *МК (магістральний канал)*). Цей спосіб термінотворення – один із найпродуктивніших на всіх етапах становлення термінології, включаючи сучасний.

3 Синтаксичний – використання словосполучень для називання наукових понять: *планування виробництва*, *капіталодефіцитні країни*. Терміни–словосполучення становлять понад 70% сучасних термінів. Синтаксичний спосіб – найпродуктивніший спосіб творення термінів у наш час.

4 Запозичення – називання наукового поняття іншомовним словом: *контролінг*, *лівєридж*, *седиментація*, *картридж*, *бюргшафт*.

Причини запозичення термінів різноманітні:

– запозичення терміна разом з новим поняттям: *бонус* “додаткова винагорода”, “додаткова цінова знижка”, “комісійна винагорода”;

– паралельне використання власного і запозиченого терміна в різних сферах (наприклад, науковій і навчальній): *іригація* - зрошення; *рамбурсувати* – повертати борг; *процент* – відсоток; *суфозія* – вимивання; *імпорт* – ввіз;

– пошук досконалішого терміна, внаслідок чого паралельно існують запозичені й власні терміни: *пролонгація* – продовження терміну чинності угоди;

– відсутність досконалого власного терміна, який би відповідав вимогам до терміна: *ліквідат* – юридична особа–боржник, до якої висунуто фінансові вимоги в зв'язку з її ліквідацією.

Неоднозначним є й ставлення до запозичених термінів. Деякі термінознавці – так звані пуристи – заперечують потребу запозичати терміни з інших мов, натомість пропонуючи творити терміни з ресурсів власної мови (такі спроби були в німецькій, чеській, російській мовах, у 20–х роках 20 століття – і в українській). Проте насправді це не завжди вдається. Інші науковці розглядають запозичення як об'єктивну реальність мовного життя, але вважають, що іншомовних слів у термінології не повинно бути більше 15%, оскільки наявність більшої кількості запозичень призводить до втрати термінологією національного обличчя.

Проте слід негативно оцінювати вживання запозичених слів за наявності власних термінів (*винагорода* – *диспач*; *водозбір* – *аквілегія*; *звуження* – *інфлювання (національної валюти)*) та паралельне вживання запозичень із тим самим значенням із кількох мов (*акцептант (лат.)* – *тросант (нім.)*; *жиро (італ.)* – *індосамет (нім.)*; *ревалоризація (фр.)* – *ревальвація (лат.)*).

3 Загальнонаукова, міжгалузева й вузькогалузева термінологія. Професіоналізми й номенклатурні назви

Якщо проаналізувати термінологію, яка вживається фахівцями певної галузі в наукових текстах, усному професійному мовленні, уводиться в словники, то виявимо, що частина термінів використовується лише в цій галузі, а частина – і в інших. Це свідчить про те, що терміни неоднакові за ступенем спеціалізації їхнього значення.

Залежно від ступеня спеціалізації значення терміни можна поділити на три основні групи:

1 Загальнонаукові терміни, тобто терміни, які вживаються практично в усіх галузевих термінологіях, наприклад: *система*, *тенденція*, *закон*, *концепція*, *теорія*, *аналіз*, *синтез* і т. д. Слід зазначити, що такі терміни в межах певної термінології можуть конкретизувати своє значення, пор.: валютна *система*, осушувальна *система*, *теорія економічного ризику*. До

цієї категорії відносять і загальнотехнічну термінологію (*машина (дощувальна машина), пристрій, агрегат*).

2 Міжгалузеві терміни – це терміни, які використовуються в кількох споріднених або й віддалених галузях. Так, економічна наука має термінологію, спільну з іншими соціальними, природничими науками, наприклад: *амортизація, екологічні витрати, санація, технополіс, приватна власність*.

3 Вузькогалузеві терміни – це терміни, характерні лише для певної галузі, наприклад: *лізинг, банківська гарантія, зрошувальна вода, дрена, чип*.

Безперечно, професійне спілкування неможливе без використання термінів. Проте в мовленні фахівців, крім термінів, широко побутують і інші спеціальні одиниці – професіоналізми та номенклатурні назви.

Професіоналізми – це слова або вислови, притаманні мові людей певної професійної групи. Суттєва різниця між термінами й професіоналізмами полягає в тому, що терміни – це офіційні наукові назви поняття, а професіоналізми виникають як розмовні, неофіційні замітники термінів (*платіжка – платіжне доручення; вишка – вища математика, пара – дві академічні години*) або коли та чи інша професія, рід занять не має розвиненої термінології (наприклад, рибальство, гончарство й т. д.). Професіоналізми на відміну від термінів, як правило, емоційно забарвлені, є переосмисленими словами загального вжитку. Вони можуть бути незрозумілі людям, які не належать до певної професії, пор.: *підвал* у мові поліграфістів, *бобик, бублик* у мові водіїв тощо.

Професіоналізми можуть використовуватися в неофіційному професійному спілкуванні, проте вони є ненормативними в професійних документах, текстах, в офіційному усному мовленні.

Номенклатура (від лат. *nomenclatura* – перелік, список імен) – сукупність назв конкретних об'єктів певної галузі науки, техніки, мистецтва тощо. Їх потрібно відрізняти від термінів, що позначають абстраговані наукові поняття. Номенклатуру становлять іменники та словосполучення, які передають як систему назв об'єктів певної науки, так і сукупність назв одиничних об'єктів. Існує номенклатура медична, мовознавча, хімічна, економічна (пор. термін *валюта* й номенклатурні назви *долар, євро, крона, песо* й т. д.), технічна (пор. термін *борознороб-щілиноріз* і номенклатурні назви *ДЩН-1, ДЩН-2, ДЩН-3*).

Тестовий контроль

1 Основні ознаки терміна:

- а) системність, точність, однозначність, наявність дефініції;
- б) системність, точність, багатозначність, наявність дефініції;
- в) системність, точність, однозначність, наявність паронімів.

2 Словотвірний спосіб творення термінів – це:

- а) використання наявного в мові слова для називання наукового поняття;
 - б) утворення термінів за допомогою префіксів, суфіксів, складанням слів і основ, скороченням слів;
 - в) називання наукового поняття іншомовним словом.
- 3 Синтаксичний спосіб творення термінів – це:
- а) використання наявного в мові слова для називання наукового поняття;
 - б) використання словосполучень для називання наукових понять;
 - в) утворення термінів за допомогою скорочення слів.
- 4 Загальнонауковими термінами називають:
- а) терміни, які вживаються практично в усіх галузевих термінологіях;
 - б) терміни, які використовуються в кількох споріднених або й віддалених галузях;
 - в) терміни, характерні лише для певної галузі.
- 5 Міжгалузевими термінами називають:
- а) слова або вислови, притаманні мові людей певної професійної групи;
 - б) терміни, які використовуються в кількох споріднених або й віддалених галузях;
 - в) терміни, які вживаються практично в усіх галузевих термінологіях.
- 6 Вузькогалузевими термінами називають:
- а) терміни, які вживаються практично в усіх галузевих термінологіях;
 - б) слова або вислови, притаманні мові людей певної професійної групи;
 - в) сукупність назв конкретних об'єктів певної галузі науки, техніки, мистецтва тощо.
- 7 Професіоналізми – це:
- а) слова або вислови, притаманні мові людей певної професійної групи;
 - б) терміни, які вживаються практично в усіх галузевих термінологіях;
 - в) терміни, характерні лише для певної галузі.
- 8 Основи стандартизації термінів було закладено в:
- а) Німеччині;
 - б) Радянському Союзу;
 - в) США.
- 9 Спільним наказом Міносвіти та Держстандарту України Технічний комітет стандартизації науково-технічної термінології було створено:
- а) у серпні 1991 року;
 - б) у липні 1992 року;
 - в) у червні 1996 року.

10 Через скільки років переглядають і уточнюють в Україні державний стандарт термінів?

- а) через кожні три роки;
- б) через кожні п'ять років;
- в) через кожні чотири роки.

ТЕМА 9. МОРФОЛОГІЯ. ВИБІР ГРАМАТИЧНОЇ ФОРМИ СЛОВА В ПРОФЕСІЙНОМУ СПІЛКУВАННІ

- 1 Поняття граматики та загальна характеристика частин мови
- 2 Специфіка вживання іменника в діловому спілкуванні
- 3 Особливості вживання й правопису прикметника в професійному спілкуванні
- 4 Особливості вживання числівника в професійному спілкуванні
- 5 Специфіка вживання займенника в діловому спілкуванні
- 6 Прислівник у діловому мовленні
- 7 Дієслівні форми в професійному спілкуванні
- 8 Особливості використання прийменника в діловому мовленні

Учитися гарній, спокійній, інтелігентній мові треба довго й уважно, прислуховуючись, помічаючи, читаючи, вивчаючи.

Д. Лихачов

1 Поняття граматики та загальна характеристика частин мови
ГраMATика – це розділ мовознавства, який вивчає будову слова, класи слів за їх будовою й формами словозміни, а також типи словосполучень і типи речень.

ГраMATика поділяється на морфологію (*морфо* – форма, частина; *логос* – слово, учення) і синтаксис – *побудова, порядок*.

Морфологію не цікавить лексичне значення слова, вивчається лише його граMATичне значення й граMATична структура (наприклад: *комітет, організація* – різне лексичне значення, але одна граMATична структура з однаковими категоріями роду, числа, відмінка). Синтаксис, навпаки, цікавить лексичне значення слова, бо він виконує зв'язки слів у реченні.

Морфологія вивчає:

- 1) будову слова;
- 2) способи словотвору;
- 3) частини мови.

Частини мови поділяються на самостійні й службові. Самостійні мають лексичне значення й виступають членами речення, службові виконують лише граMATичну функцію.

Самостійні частини мови умовно можна поділити на клас імен – іменник, прикметник, числівник, дієслово, дієприкметник, дієприслівник,

займенник, прислівник. До службових частин мови належать – прийменник, сполучник, частка, вигук.

2 Специфіка вживання іменника в діловому спілкуванні

Серед класу імен основною частиною мови є іменник – самостійна частина мови, яка має значення предметності і відповідає на питання хто?, що?

Іменники мають рід і змінюються за числами й відмінками. Вимова й правопис відмінкових закінчень в українській мові мають важливе значення, бо порівняно з російською вони можуть мати паралельні варіанти й виконувати функцію розрізнення значень того самого слова. Від правильності їх уживання іноді залежить юридична й професійна точність документа – *до листопада й до листопаду*. Ось чому практика професійного спілкування передбачає обов'язкову обізнаність зі специфікою відмінювання іменників.

Категорії іменників

1 Рід – це одна з найважливіших категорій. Належність до конкретного роду визначається:

а) за закінченням – *радість, жарко*;

б) за зв'язком з іншими словами – *приїхала Петренко, приїхав Петренко*;

в) іменники, що означають назви осіб як чоловічої, так і жіночої статі, за професією чи родом діяльності – *викладач, інженер* належать до іменників чоловічого роду, тому відхиленням від норми є: *інженерка, керівничка...*

В українській мові є слова спільного роду: *бідолаха, каліка* – їх рід визначається за статтю.

Іменниками спільного роду слід уважати українські прізвища: *Головка, Краля*. Зазначають кілька груп іменників, у морфологічній формі яких не закладене розмежування за статтю:

1 Назви наукових ступенів і звань: *доктор, професор...*

2 Офіційні, адміністративні, посадові назви: *президент, посол...*

3 Назви осіб за військовими спеціальностями: *воїн, боєць...*

4 Інші найменування соціально-оцінного типу: *інженер, лауреат...*

Примітка! У художньому, публіцистичному й розмовному стилях можна використовувати – *лікарка, прем'єрка*, в офіційно-діловому й науковому – *лікар, прем'єр*.

2 Число – одинина, множина.

За відношенням до числа іменники поділяються на :

1 Іменники, що мають і однину, і множину – *менеджер, менеджери*;

2 Тільки однину:

* збірні (*студентство*);

* назви речовин (*бензин*);

* власні назви (*Краматорськ*).

3 Тільки множину:

- * назви сукупності людей, істот, предметів: *гроші, фінанси*,
- * назви часових понять, свят, ігор, побутових обрядів: *вибори, заручини*,
- * назви предметів парної чи симетричної будови: *окуляри, ножиці*,
- * назви речовин: *дрова, дріжджі*,
- * власні назви: *Карпати, Чернівці*.

3 Відмінок – це словозмінна категорія іменника.

За характером відмінкових закінчень іменники поділяють на:

- 1 відміну – чол., жін., спільний рід – закінчення **-а, -я**: *Микола, суддя, сирота, тиша*;
- 2 відміну – середній рід – закінчення **-о, -е, -я**, чоловічий рід – закінчується на **-о**, та **приголосний**: *Дніпро, дядько, життя*;
- 3 відміну – жіночий рід – нульове значення: *ніч, ніч*;
- 4 відміну – середній рід – закінчення **-ат, -ят, -ен**: *дівчата, ягнята, імена...*

По-перше, варто нагадати про варіативність закінчень іменників чоловічого роду другої відміни однини в родовому й давальному відмінках. У родовому відмінку це варіанти **-а, -я** і **-у, -ю**. Закінчення **-а, -я**, як правило, мають іменники зі значенням конкретності (предмети, на які можна показати, які мають точний вимір, а також точкові географічні об'єкти): *чоловіка, дуба, відмінка, Києва*. Закінчення **-у, -ю** мають іменники зі значенням абстрактності, узагальненості (предмети, які не можна показати, які не мають точного виміру, а також просторові географічні назви): *цинку, алфавіту, вокзалу, регіону*. Якщо географічна назва або узагальнений об'єкт має наголос на останньому складі, то пишемо закінчення **-а**, не має – **-у**. У давальному відмінку можливі варіанти **-у, -ові, -еві**. Для милозвучності краще – *директорові заводу, Тарасові Шевченку*.

По-друге, на позначення осіб за статусом, місцем роботи або проживання, у діловому мовленні вживаються аналітичні форми: *не заводчани, а працівники заводу*.

По-третє, у діловій мові однина іменників може вживатися на позначення множини, якщо немає одиниці виміру або предмети не можна перерахувати: *Урожай вишні здано на консервний завод, але шість кілограмів вишень*.

По-четверте, складноскорочення типу *завкафедри, заввідділу* пишуться разом, слово *завідуючий* – окремо, з подальшою формою орудного відмінка: *завідуючий відділом*.

По-п'яте, у ділових паперах для назв осіб за професією, посадою або званням уживаються іменники чоловічого роду, при цьому дієслово узгоджується із прізвищем людини, а не посади: *Секретар Петрова сказала*.

По-шосте, в українській мові характер закінчень принципово впливає на розрізнення Р. в. і Д. в., тому їх не можна плутати: *одержано листа від Коряки С.Ф. (Р.в.); надіслано лист Коряці С.Ф. (Д. в.)*.

По-сьоме, у кличному відмінку вживаються закінчення відповідних іменників:

1 відміна *Миколо, Ілле, Наталю*;

2 відміна *Олегу, Сергію, Ігоре*;

3 відміна *Любове, Нінеле*.

Варто запам'ятати:

НЕПРАВИЛЬНО

Виписка з листа

Вирішення стосунків

Відзив на реферат

Святкова відкритка

Дубльонка

Кровельщик

Стала в нагоді

Накопичувач енергії

Напайка

Напильник

Недолік

З панею Наталею

ПРАВИЛЬНО

витяг з листа

з'ясування стосунків

відгук на реферат

святкова листівка

шкірянка

покрівельник

стала в пригоді

нагромаджувач

напаювання

напилок

хиба, вада, огріх

з пані Наталею

3 Особливості вживання й правопису прикметника в професійному спілкуванні

Прикметник – це самостійна частина мови, яка виражає постійну ознаку предмета і відповідає на питання який? або чий?

Ця частина мови пояснює іменник, узгоджуючись із ним у роді, числі й відмінку: *кваліфікований спеціаліст*.

За значенням прикметники поділяються на **якісні, відносні й присвійні**.

Якісні мають простий, вищий і найвищий ступені порівняння – *веселий – веселіший – найвеселіший*, відносні вказують на ознаки предмета за належністю до інших предметів, дій чи обставин – *джерельна вода*, а присвійні вказують на належність предмета людині або тварині – чий? *Шевченкові твори, Ігорів зошит*.

Вищий ступінь прикметників утворюється за допомогою суф. *-иш, -иш* – *повніший* або слів *більш, менш* – *більш повний*.

Найвищий – префікс *най* додається до форми вищого ступеня – *найповніший*, а також слів *найбільш, найменш* – *найбільш повний*.

Слід запам'ятати, що не можна:

1) змішувати просту й складену форми: не *більш ефективніший*, а *більш ефективний*;

2) змішувати рос. і укр. форми: не *самий здібний*, а *найздібніший*;

3) уживати вищий ступінь із займенником *чим*: *я спокійніший чим ти* – *я спокійніший за тебе*;

4) уживати форми вищого ступеня порівняння без прийменника *від, за, сполучника ніж*: *Він старіший мене* – *він старіший за мене*.

При творенні ступенів порівняння можливі чергування:

* приголосних – *вузький – вужчий, товстий – товщий* ;

* основ – *малий – менший, поганий – гірший*.

У ділових документах переважають відносні прикметники, а при порівнянні якісних уживаються аналітичні форми: не *важливіший, найважливіший*, а *більш важливий, найбільш важливий*.

Варто запам'ятати:

НЕПРАВИЛЬНО

Безналічний

Вірний шлях

Вірний спосіб

Внештатна посада

Дана тема

Доходне місце

Дурний тон

Недостойна поведінка

Престижний учений

Робочий телефон

Чугунний брукт

Якісна гра

ПРАВИЛЬНО

безготівковий

правильний шлях

надійний спосіб

позаштатна посада

ця тема

зискове, вигідне місце

поганий тон

негідна поведінка

авторитетний учений

службовий телефон

чавунний брукт

доброякісна гра

4 Особливості вживання числівника в професійному спілкуванні

Числівник – це самостійна частина мови, яка відповідає на питання скільки? або котрий? і означає кількість або порядок слів при лічбі. Ця частина мови узгоджується відмінковими закінченнями з іменником – *третьй курс, четвертий рівень*.

При вживанні числівників у професійному спілкуванні слід дотримуватися таких правил:

1 Після кількісних числівників 2, обидва, 3, 4 іменник стоїть у називному відмінку множини, але наголос має як у родовому однини: *три рідні (рідних) сестри*.

2 У числівниках 50, 60, 70, 80 відмінюється лише друга частина, у порядкових останнє слово – *шістсот сімдесят третьому*, у дробових числівниках перша частина відмінюється як кількісний, а друга, як порядковий числівник – *трьох десятих*.

3 У складених числівниках наприкінці першої частини *м'який знак* не пишеться – *шістдесят, дев'ятсот*; числівники від 11 до 19 мають наголос на складі **на**.

4 Прості кількісні числівники (1 – 10) записуються словами – *до семи сторінок*.

5 Складні й складені числівники записуються цифрами, крім випадків, коли з них починається речення.

6 Порядкові числівники в документах записуються з додаванням закінчень – *2 –ий день*.

7 Числівники, що вказують тисячі, записуються так – *379 тис.*

8 Дати або числа (які мають юридичну силу) складаються, як мінімум, із двох цифр – *04. 03. 06*

9 Складні слова можна записувати так – *56-процентний*.

10 Приблизна кількість відтворюється словами *понад, зверх, більше, менше.*

Варто запам'ятати:

НЕПРАВИЛЬНО

Підвищується у 2 рази

Будинок 22Б

90-річний ювілей

У тисячу дев'ятсот

З кінця шестидесятих

ПРАВИЛЬНО

підвищується удвічі

будинок 22-б

90-річчя

у тисяча дев'ятсот

з кінці шістдесятих

5 Специфіка вживання займенника в діловому спілкуванні

Займенник – це самостійна частина мови, яка замінює собою іменник, прикметник або числівник на абстрактному рівні й має відповідні граматичні категорії.

Слід запам'ятати:

1 У діловому мовленні особові займенники вживаються лише в специфічних документах (автобіографія, розписка, доручення), а в інших варто їх не використовувати: *дирекція повідомляє.*

2 Займенник *Ви*, якщо звертаємося до однієї особи, пишемо з великої літери.

3 Використання займенника *свій* призводить до стилістичних помилок: *Іванов не справився зі своїми службовими обов'язками.*

4 Ненормативними є вислови *поводити себе, представляти собою – поводитися, бути.*

5 Російський займенник *любой* перекладається як *будь-який.*

Варто запам'ятати:

НЕПРАВИЛЬНО

Те ж саме

По цій країні

Єдина ціль

Кожної доби

ПРАВИЛЬНО

те саме

по всій країні

одна мета

щодоби

6 Прислівник у діловому мовленні

Прислівник – незмінювана самостійна частина мови, яка характеризує дію, стан або ознаку предмета і відповідає на питання як? де?

У діловій мові використовується рідко:

* можливе використання, коли потрібно вставити слова для пом'якшення категоричності тону при діловому листуванні – *на жаль, до побачення, мабуть...;*

* для внесення в текст чи висловлювання елементів логічності: *по суті, принаймні, наприкінці...*

Варто запам'ятати:

НЕПРАВИЛЬНО

*В самий раз
Всього доброго!
Всякий раз
Гірше всього
Доки – поки
До краю виснажений
І тому подібне*

ПРАВИЛЬНО

*якраз
на все добре!
кожного разу
найгірше
доти – доти
вкрай виснажений
і таке інше*

7 Дієслівні форми в професійному спілкуванні

Дієслово – самостійна частина мови, яка означає дію або стан і відповідає на питання «*що робити*», або «*що зробити*».

У системі дієслова окремо стоїть питання про дієприкметник і дієприслівник.

При використанні в діловій мові дієслівних форм слід пам'ятати:

1 У діловій мові найпоширенішою є форма теперішнього часу в першій чи третій особі множини, яка має значення позачасовості. Недоконаний вид передається складеними формами – *не відбудеться, а буде відбуватися*. Доконаний утворюється за рахунок префіксації – *запроектувати*.

2 До специфіки ділового стилю належить також уживання інфінітива й безособових форм у значенні наказового способу дієслова: *Розіслати листи, відрядити інженерів*.

3 При займеннику *ВИ*, що виражається для пошани, присудок ставиться в множині: *Ви готові розпочати засідання, Іване Степановичу?*

4 При абрєвіатурах дієслово-присудок ставиться в тому самому роді й числі, від якого утворено абрєвіатуру: *Міськвно (міський відділ народної освіти) розглянув питання про...*

5 При підметі, до складу якого входить числівник **багато, мало, немало, небагато**, присудок, як правило, вживається у формі однини: *багато студентів взяло участь*.

6 У професійному мовленні є нормативним: *більшість, меншість делегатів прибуло, прибула, прибули*.

7 Інфінітив завжди має закінчення **ти**, закінчення **ть** властиве розмовній, художній мові.

8 Неправильно використовувати зворотні дієслова замість незворотних – *Я вибачаюся – Вибачте мені*.

9 В українській мові немає пасивних дієприкметників теперішнього часу. Російські активні дієприкметники теп. часу на *УЩ, ЮЩ, АЩ, ЯЩ* при перекладі замінюються підрядними реченнями: *Проживаючий по адресу – що мешкає за адресою*. Активні дієприкметники минулого часу – *почерневший – почорнілий*.

10 Українські пасивні дієприкметники не мають подвоєння *н* – *написаний*, і короткої форми, на відміну від російської мови (*створений*, *скликаний*).

11 Дієприслівник вказує на додаткову дію до основної. Відступ від цього правила перетворює конструкцію в безглузде сполучення слів, наприклад: *Зайшовши в кабінет, упала картина*. Виходить, що дієприслівник виконує самостійну дію.

Варто запам'ятати:

НЕПРАВИЛЬНО

Повинні були бути
Вартує говорити
Вести себе ввічливо
Взяв себе в руки
Винести подяку
Відкриємо книжку
Оголосити факти
Опирається на досвід
Прийшов час
Числиться у списках
Для бажаних здійснити
Вибраний на посаду
Вище стоячих
Торкаючись завдань

ПРАВИЛЬНО

мали бути
годиться говорити
поводитися ввічливо
опанував собою
оголосити подяку
розгорнемо книжку
оприлюднити факти
спиратися на досвід
настав час
значиться у списках
для охочих
обраний на посаду
вищих
з приводу завдань

8 Особливості використання прийменника в діловому мовленні

Прийменник – це службова частина мови, яка разом із відмінковими закінченнями служить для вираження підрядних зв'язків між словами, указуючи на відмінок іменника або займенника.

Правопис прийменника досить часто залежить від способу словотвору. За будовою прийменники бувають прості (*у, в, на*), складні (*з-під, навкруги, з-поза*), і складені (*відповідно до, незважаючи на, залежно від*).

При використанні прийменників у професійному мовленні важливо враховувати:

1 Прийменники *у зв'язку, внаслідок, згідно з, відповідно до, у справі* властиві діловому мовленні, прийменники *наспроти, побіч, попри* – розмовній лексиці.

2 Нормативними є як безприйменникові, так і прийменникові конструкції: *оплатити проїзд (а не сплатити за проїзд), приурочувати до відкриття (а не приурочувати відкриттю)*.

3 Варто не нагромаджувати текст прийменниками: *У нашій академії у великій актовій залі у період сесії у визначений час будуть проводитися консультації*.

4 Відношення мети виражають прийменники *для, задля, з метою, на предмет, заради, ради*. Прийменник *для* вживається у всіх стилях

мовлення. Прийменник з *метою* має відтінок книжності, використовувати його слід у офіційно-діловому і науковому стилях. Прийменник *на предмет* характерний для офіційно-ділового мовлення. Прийменники *задля, заради, ради* мають відтінок присвяти, тому їх бажано використовувати в особливих випадках.

5 Прийменник *завдяки* містить вказівку на причину, прийменник *через* вказує на причину: *завдяки Вам, через неухважність*.

6 У науковому й офіційно-діловому стилях не допускаються конструкції типу – *з дня народження, з дня заснування*, варто використовувати: *від дня народження, від дня заснування*.

7 Прийменникам *стосовно, стосовно до* надається перевага у науковому й офіційно-діловому мовленні. В усному мовленні переважно вживається прийменник *щодо*.

Варто запам'ятати:

НЕПРАВИЛЬНО

В ці дні

В цьому році

Усунути від посади

За наказом директора

Взявся за роботу

На дому

На Україні

Під кінець дня

У честь

Робота по сумісництву

По тарифу

ПРАВИЛЬНО

цими днями

цього року

усунути з посади

з наказу директора

взявся до роботи

вдома

в Україні

наприкінці дня

на честь

робота за сумісництвом

за тарифом

Тестовий контроль

- 1 До чоловічого роду належать іменники:
 - а) бандероль, картель, барель;
 - б) нежить, псалтир, директор;
 - в) біль, рукопис, розкіш.
- 2 Рід невідмінюваних географічних назв визначається так:
 - а) належать до чоловічого роду;
 - б) належать до середнього роду;
 - в) за родовим поняттям.
- 3 У ділових паперах для назв осіб за професією, посадою або званням уживаються іменники:
 - а) чоловічого роду;
 - б) відповідно до статі.
- 4 Які прикметники утворюють ступені порівняння:
 - а) якісні;
 - б) відносні;
 - в) присвійні.
- 5 У числівниках 50, 60, 70, 80 відмінюється:

- а) лише перша частина;
- б) лише друга частина;
- в) обидві частини.

6 Складні й складені числівники записуються цифрами, крім випадків:

- а) коли вони стоять на початку речення;
- б) коли вони стоять у кінці речення;
- в) коли вони стоять у середині речення.

7 У діловому мовленні особові займенники варто вживати:

- а) лише в специфічних документах;
- б) у будь-яких документах;
- в) зовсім не вживати.

8 При підметі, до складу якого входить числівник *багато, мало, немало, небагато*, присудок, як правило, уживається:

- а) у формі однини;
- б) у формі множини;
- в) у формі однини й множини.

9 Дієприкметник *даний, дане, дана, дано* доречно використовувати:

- а) у математиці;
- б) у діловодстві;
- в) у техніці.

10 Прийменникам *стосовно, стосовно до* надається перевага:

- а) в усному мовленні;
- б) науковому й офіційно-діловому мовленні;
- в) у художній літературі.

ТЕМА 10. СИНТАКСИС І ПУНКТУАЦІЯ ПРОФЕСІЙНОГО СПІЛКУВАННЯ

- 1 Синтаксис словосполучень
- 2 Синтаксис речень
- 3 Значення і функції розділових знаків

*Чудова думка втрачає свою цінність,
коли вона погано висловлена.*

Вольтер

1 Синтаксис словосполучень

Синтаксис – це розділ граматики, що вивчає будову і значення словосполучень і речень, способи зв'язку слів у словосполученні і реченні.

*Словосполучення – це проміжна ланка між окремими словами й реченнями. Повнозначні слова можуть поєднуватися між собою як рівноправні – це **сурядний зв'язок**: *Необхідно поговорити щодо законів, указів, постанов* (слова не залежні граматично); частіше слова залежать*

одне від одного – це **підрядний зв'язок**. Розрізняють **три способи** зв'язку між словами в підрядному словосполученні. До **граматичного** зв'язку належать **узгодження і керування**, до **лексичного** – **прилягання**.

Узгодження – це тип підрядного зв'язку між компонентами словосполучення, за якого форми залежного слова уподібнюються формам головного, стрижневого слова – *обдарований студент, тривала розмова*.

Залежне означуване слово, як правило, стоїть у препозиції до основного слова і виявляє повне узгодження в можливих спільних формах, якими є форми роду, числа, відмінка: *чарівне слово, чарівного слова, чарівні слова*.

У професійному мовленні слід звернути увагу на **узгодження**:

1 Підмета і присудка:

* якщо присудок виражений дієсловом минулого часу, а іменник, що означає професію, характерну для обох статей, виступає із власним ім'ям, то присудок слід узгоджувати з ім'ям: *Провідний інженер Іванова С. внесла пропозиції*;

* якщо присудок – дієслово, а підмет – займенник, то вони обов'язково узгоджуються: *Ви підписали, а не Ви підписав*;

* якщо присудок виражений прикметником, а підмет займенником, то вони не узгоджуються: *Ви молода, Ви молодий*;

* якщо підмет, виражений числівником, позначає абстрактну величину, присудок уживається в однині: *Десять ділиться на два і п'ять*;

* якщо перед підметом стоять займенники-означення у формі множини, присудок узгоджується із займенником: *Усі 21 студент склали перший модуль добре*;

* присудок уживається в однині, якщо підмет, виражений складним числівником, закінчується на число один: *Тридцять один студент отримав додаткове завдання з вищої математики*;

* присудок уживається в однині, якщо підмет виражений іменником з компонентом *-нів*: *Півроку минуло з того дня....*

2 Числівника з іменником:

* один узгоджується з іменником у роді й числі: *один день, одна подія, одне питання*;

* два, три, чотири узгоджуються з іменником у називному відмінку множини: *два підручники, обидва клени*. При сполученні з цими числівниками іменників із суф. *-ин*, останні набувають форми родового відмінка однини: *2 громадянина, три киянина*;

* п'ять і всі подальші числівники узгоджується з іменником у родовому відмінку множини: *5 студентів, 18 менеджерів, тисяча інженерів*;

* у складених числівниках форма іменника визначається за останнім словом: *231 студент, 232 студенти, 237 студентів*;

* дробові числівники узгоджуються з іменником у родовому відмінку однини: *десять сотих гектара*;

* у мішаних дробах, що включають елементи з *половиною*, з *чвертю* визначається числівником, який виражає цілу частину: *один з половиною літр*, *два з половиною літри*;

* *півтора* + Р. в. однини, *півтораста* + Р. в. множини: *півтора аркуша*, *півтораста аркушів*;

* у словосполученнях, що позначають дати, відмінюється тільки перша частина: *восьмого березня*, *з восьмим березня*.

Керування – вид підрядного зв'язку, за якого залежне слово має той відмінок, який вимагає головне слово.

Керування може бути:

* *пряме* (безприйменникове) – *обирати депутата*,

* *опосередковане* (прийменникове) – *чекати на директора*;

* *сильне* (залежить від семантики слова) – *читати книгу*,

* *слабке* (зв'язок не обов'язковий) – *подарунок від брата, для брата*.

Прилягання – вид підрядного зв'язку, за якого залежне слово має незмінну форму й поєднується з головним тільки за змістом. Прилягати можуть прислівники або дієприслівники, тобто незмінні слова: *гарненько обміркувати*, *мовчати посміхаючись*.

2 Синтаксис речень

Зв'язані в словосполучення слова називають членами речення.

Грамаітичний центр – *підмет і присудок*; другорядні члени речення – *означення, додаток, обставина*.

За кількістю грамаітичних центрів речення поділяються на *прості*, *складні*. У діловій документації переважає розповідна форма викладу. Стил ь нейтральний.

Для логічно послідовного викладу застосовують певні *скріпи*, які допомагають поєднувати компоненти думки. Цю роль можуть виконувати вставні слова – *по-перше, як відомо*; початкові займенникові зв'язки – *цей, такий*; дієприслівникові звороти – *беручи до уваги* тощо. Тісно пов'язані грамаітично речення творять абзаци.

У ділових документах часто вживають віддієслівні іменники – *перевірка*, розщеплені присудки – *висловити подяку*.

Дієприслівникові звороти надають діловим документам стислості. Будучи загальностильовими елементами, дієприслівникові утворення неоднаково представлені у функціональних різновидах української мови. На стильове розмежування вказує відсутність одиничних дієприслівників у ролі прислівників у офіційно-діловому стилі, окремі зразки відзначені в науково-популярному підстилі наукового стилю.

Неоднаково представлені в стилях мови два види дієприслівникових зворотів: ті, у яких дієприслівник трансформується в однорідний присудок, і ті, які перетворюються в присудки підрядних частин складнопідрядних речень.

До відмінностей стилів слід віднести й уживаність/неуживаність фразеологізмів із дієприслівником у їхній основі. Вони чужі офіційно-діловому й науковому стилям.

Стилі несхожі й введенням дієприслівникових зворотів до складу підрядної частини складнопідрядного речення: в офіційно-ділових текстах, у конфесійному стилі речень із такою будовою не засвідчено. В інших вони представлені з різною частотністю виявлених зразків. Як звичайні структури, вони фіксуються в науковому й публіцистичному стилях

Розрізняються стилі також за поширеністю речень, ускладнених кількома дієприслівниковими зворотами. Ускладнені структури становлять ознаку книжних стилів. За вживаністю/невживаністю диференціюються усна й писемні форми розмовно-побутового мовлення: усне позбавлене такої властивості, писемне (листування, щоденники) припускає введення в текст кількох дієприслівникових конструкцій. Це спостереження вказує на те, що добір і використання засобів мовленнєвої діяльності залежать не тільки й не стільки від екстралінгвальних вимог, скільки від форм спілкування – усного чи писемного.

Стильова несхожість виявляється й уведенням у текст вставних конструкцій із опорним дієприслівником у ролі прийменника: відсутність у говірковому мовленні й фольклорних жанрах і наявність у книжних і художньому функціональних різновидах мови. Уживаність таких структур викликана потребою в одному реченні не тільки подати інформацію, а й уточнити, обґрунтувати послідовність чи завершеність висловлюваного, вказати на безсумнівність інформації. У цьому специфіка писемних форм викладу думок. Однак стилі не схожі в наборі новостворених прийменників із дієприслівників. В офіційно-діловому й науковому стилях активними виявляються вставні конструкції з дієприслівниками **виходячи, ураховуючи, завершуючи, включаючи**. Типовими для публіцистичного стилю є вставні словосполучення, побудовані на дієприслівниках **судячи, кажучи**; у художньому останні відзначені в мовленні персонажів.

Не можна також не враховувати своєрідність мовного оформлення науково-популярної літератури в межах наукового стилю. У науково-популярних текстах засвідчуються одиничні дієприслівники в позиції прислівника, фразеологізми з дієприслівником у їх основі. Для наукових досліджень, підручників вони неприйнятні.

Є відмінності й у функціональних можливостях дієприслівникових зворотів у власне публіцистичних і газетно-публіцистичних підстилях. У газетному викладі дієприслівникові звороти виносяться в заголовок статті або за межі речення як парцельований елемент. У власне публіцистичних текстах такі випадки функціонування дієприслівникових зворотів не відзначаються.

Уживані у функції прислівників одиничні дієприслівники розширюють стилістичні можливості мовлення, виступаючи з означально-обставинним значенням, яке не передається прислівником.

Напівпредикативність дієприслівникових зворотів робить їх стилістичним засобом, який надає висловлюванню динамізму. З таким стилістичним забарвленням вони функціонують у всіх стилях.

У різних стилях вставні дієприслівникові структури служать для задоволення вимог кожного з функціональних різновидів: у офіційно-діловому й науковому вони сприяють вираженню логіки пов'язаності сусідніх висловлень, послідовності й завершеності викладу, уточненню формулювань; у публіцистичному й частково в художньому стилях, у листуванні й щоденникових записах – обґрунтуванню посилянь чи стверджень висловлюваного.

Функціонування одиничних дієприслівників у ролі прислівників і у функції прийменників у складі вставних словосполучень упевнює в тому, що мовленнєва дійсність, граматична система сучасної української мови продовжують зазнавати змін. Найбільш помітними сферами, у яких одиничний дієприслівник стає виразником прислівникового (обставинно-означального) значення, є художня література і певною мірою публіцистика, у стилі розмовно-побутовому – головню в прислів'ях. Обставинно-означальної функції набувають дієприслівникові форми, які стоять у слабкій позиції функціонально-семантичної категорії неперехідності, незворотності й у позиції немаркованого члена функціонально-семантичної категорії виду, тобто в позиції недоконаного виду.

Існує *прямий і зворотний* (інверсія) порядок слів у реченні. Для офіційно-ділового та наукового стилів – *прямий*, що виражається в:

* підмет стоїть перед присудком – *Інфляція стала ознакою економіки;*

* узгоджене означення перед узгоджуваним словом – *Національні економічні системи функціонують у конкретному довікллі;*

* неузгоджене означення після означуваного слова – *робота вручну;*

* додаток займає позицію після дієслова, яке ним керує, обставини вживаються довільно; місце вставних слів залежить від того, що саме треба виділити.

Інверсія використовується для певної мети, найчастіше – надати ваги якомусь слову, напр.: *Порожніми балачками поповнений світ.*

Коли інверсія шкодить логіці викладу, тоді вона стає неможливою, а саме:

1 Якщо підмет і прямий додаток стоять дуже близько – *Гнів викликав біль.*

2 У реченнях тотожності – *Вчитися – це шукати (Шукати – це вчитися).*

3 Значення і функції розділових знаків

Для того щоб правильно вживати розділові знаки, треба вияснити для чого вони ставляться. Якщо в усній мові значення висловлень залежить від інтонації, то на письмі цю функцію виконують розділові

знаки. Так, наприклад, розділові знаки по-різному тлумачать один і той же вислів: «*Іванова залишити на цій посаді не можна – звільнити*» (цей вислів трактується як наказ про звільнення) і «*Іванова залишити на цій посаді, не можна звільнити*» (цей вислів трактується як наказ про неможливість звільнення).

Крапка ставиться:

1 У кінці розповідного або спонукального речення, якщо воно вимовлене без окличної інтонації: *Збори трудового колективу ДДМА розпочалися вчасно.*

2 У кінці рубрик переліку, коли вони досить розвинені й кожна з них становить закінчене речення:

Ухвалили:

1

2

3

Крапка не ставиться:

а) в аббревіатурах між складовими частинами: *ДДМА, ВНЗ*;

б) у скороченнях назв метричних мір: *г (грам), т (тонна)*;

в) у кінці заголовків, на вивісках і штампах.

Кома ставиться:

1 Для поєднання однорідних членів у словосполучення і окремих висловлювань у складне речення. Наприклад: *Ні мертва мова, ні мертва цивілізація ніколи не можуть схвилювати світ (Б. Шоу); Рідний дім залишається в серці, Як далеко від нього не йди (Чубач).*

2 Для відокремлення слів або словосполучень, граматично не зв'язаних із реченням – звертань, вставних конструкцій, вигуків, слів-речень *Так, я буду крізь сльози сміятись, ... (Л. Українка).*

Увага! Слід відрізнити стверджувальні слова *так, гаразд* від прислівників *так, гаразд*, після яких кома не ставиться: *Так ніхто ще не вірив у нас!*

Коми – це парний знак-функція для відокремлення частин, які повністю або частково відірвались від основного змісту речення. Вони вживаються:

1 Для виділення вставних слів і вставних речень: *І, можливо, ми знову приїдемо до вас.*

Примітка! Вставними найчастіше бувають такі слова й словосполучення: *бач, бачиш, бачте, безперечно, безсумнівно, безумовно, бувало, видимо, видно, відома річ, власне, головне, головним чином, далєбі, до речі, звичайно, звісно, здавалось, здається, значить, зрозуміло, кажуть, коротко кажучи, либонь, мабуть, між іншим, мовляв, може, можливо, навпаки, на жаль, на мій погляд, на нашу думку, наприклад, нарешті, на щастя, немає сумніву, отже, очевидно, певна річ, певно, по-перше, по-друге, правда, проте й однак* (не на першому місці в головному або підрядному реченні, де ці слова є сполучниками) та інші.

2 При уточненнях, які відповідають на питання – *а саме де, хто, що?*
– Я, Сидоров Іван Петрович,

3 Для відокремлення поширених прикладок і додатків: *Рими, дочки безсонних ночей, покидають мене* (Л. Українка).

4 Для відокремлення обставин, виражених дієприслівником: *Студенти трьох груп сиділи в одній аудиторії і, похнюпившись, мовчали.*

5 Для відокремлення обставини допустовості із прийменниковою сполукою *незважаючи на, залежно від...* тощо.

Увага!

1 Не виділяються комами такі слова: *адже, все-таки, все ж таки, наче, начебто, немов, немовби, ніби, нібито, от, принаймні*, які не є вставними.

2 Вставні слова не виділяються комами, якщо вони належать до відокремлених членів речення: *Іван, очевидно погано повечерявши, прийшов без настрою. Пор. Іван, погано повечерявши, прийшов без настрою.*

3 Якщо сполучник *а, але* відноситься до вставного слова, він комами не виділяється: *Чи не вкажете мені яких творів про методи етнографічні, а власне, про способи записування пісень?* (Леся Українка).

4 Слід відрізнити вставні слова від подібних до них слів, які є членами речення й комами не виділяються: *Ці слова, до речі, викликають сумнів.* Але: *Ці слова сказані до речі.*

Крапка з комою – знак-функція для розрізнення різних за змістом інформацій, об'єднаних у складне речення; у кінці рубрик переліку, коли вони досить розвинені й кожна частина становить закінчене речення. Наприклад:

2 *Прийменники не упускаються:*

а).....;

б).....;

в) .

Дужки – для відокремлення вставних або складних конструкцій. Наприклад: *Студентам необхідно підготувати усно теоретичне питання (завдання №1 контрольної роботи), виконати письмово аналіз допущених у роботі помилок, вивчити напам'ять десять термінів майбутнього фаху (завдання №5 контрольної роботи).*

Примітка!

1 Після закритої дужки, що нею закінчується речення, ставиться розділовий знак, якого вимагає ціле речення, незалежно від того, який знак стоїть перед закритою дужкою.

2 При збігу в реченні внутрішніх і зовнішніх дужок можна в разі потреби застосувати дужки різної форми (квадратні та круглі)

3 Посилання в текстах наукових статей, курсових робіт, дисертацій подаються в квадратних дужках із зазначенням порядкового номера джерела та сторінки, наприклад: [2: 33; 5: 74 - 75].

Двокрапка – знак, що передає значення пояснення, причини. Вона

ставиться:

1 У безсполучниковому складному речення, якщо друга частина розкриває першу: *Сторони уклали цей контракт про наступне:....*

2 Після узагальнюючого слова перед однорідними членам речення: *вирішуються такі питання:....*

3 Після слів автора при прямій мові або цитуванні: *Світлана Іванівна сказала: «Шановний практиканте! Ви маєте прекрасну підготовку».*

Тире – знак, що передає значення наслідку, висновку, протиставлення. Як антонімічний до двокрапки, він ставиться в таких випадках:

1 Між підметом і присудком, коли останній виражений іменником або кількісним числівником у називному відмінку, а дієслова-зв'язки немає:

Пісня і праця – великі дві сили,

Ім я бажаю до скону служити (Франко).

2 Після однорідних членів перед узагальнюючим словом: *Ні спека дня, ні бурі, ні морози – ніщо не вб'є мою любов живу (Сосюра).*

3 При прямій мові, якщо далі йдуть слова автора: *«Ми стільки просто йшли; у нас нема зерна неправди за собою», – говорив Шевченко про себе і свою долю.*

4 На знак пропуску дієслівної зв'язки між підметом і присудком: *Факультетські і студентські збори – зібрання студентів усіх груп факультету.*

5 Перед **це (це є), оце, то, ось, це значить**, якщо присудок, виражений іменником у називному відмінку або неозначеною формою дієслова, приєднується за допомогою цих слів до підмета: *Мова – це доля народу, і вона залежить від того, як ревно ми всі плекатимемо її (Олесь Гончар).*

Тестовий контроль

1 До граматичного зв'язку належать:

- а) узгодження й керування;
- б) узгодження й прилягання;
- в) керування й узгодження.

2 Якщо присудок виражений дієсловом минулого часу, а іменник, що означає професію, характерну для обох статей, виступає із власним ім'ям, то присудок слід узгоджувати:

- а) з ім'ям;
- б) з іменником, що означає професію;
- в) як з ім'ям; так і з іменником, що означає професію.

3 У словосполученнях, що позначають дати, відмінюється:

- а) тільки перша частина;
- б) тільки друга частина;
- в) перша й друга частини.

4 У діловій документації переважає:

- а) розповідна форма викладу;
 - б) наказова форма викладу;
 - в) урочиста форма викладу.
- 5 Граматичним центром речення виступають:
- а) підмет і додаток;
 - б) присудок і обставина;
 - в) підмет і присудок.
- 6 Діловим документам надають стислості:
- а) дієприслівникові звороти;
 - б) дієприкметникові звороти;
 - в) дієприслівникові й дієприкметникові звороти.
- 7 Офіційно-діловому й науковому стилям притаманний:
- а) прямий порядок слів у реченні;
 - б) зворотний порядок слів у реченні;
 - в) прямий і зворотний порядок слів у реченні.
- 8 Розповідь – це:
- а) текст, у якому явища й факти викладаються в хронологічній послідовності;
 - б) текст звітів, актів, наказів і постанов;
 - в) найскладніший спосіб викладу матеріалу в документах.
- 9 Кома ставиться:
- а) у кінці речення;
 - б) для поєднання однорідних членів у словосполучення і окремих висловлювань у складне речення;
 - в) для розрізнення різних за змістом інформацій, об'єднаних у складне речення; у кінці рубрик переліку, коли вони досить розвинені й кожна частина становить закінчене речення.
- 10 Крапка з комою ставиться:
- а) для відокремлення поширених прикладок і додатків;
 - б) для відокремлення вставних або складних конструкцій;
 - в) для розрізнення різних за змістом інформацій, об'єднаних у складне речення; у кінці рубрик переліку, коли вони досить розвинені й кожна частина становить закінчене речення.

ТЕРМІНОЛОГІЧНИЙ СЛОВНИК

Тема 1

Спеціальність – окрема галузь науки, техніки, мистецтва, у якій людина працює; основна кваліфікація; улюблена справа, заняття, у якому хто-небудь проявляє вміння, хист.

Професія – рід занять, певна форма трудової діяльності, що вимагає належного рівня знань і навичок і є для кого-небудь джерелом існування. Це слово виступає як родове поняття до слова спеціальність, а тому вживати одне замість іншого не рекомендується.

Фах – уживається з обома значеннями: вид заняття, трудової діяльності, що потребує певної підготовки і є основним засобом існування; професія, спеціальність, кваліфікація; справа, заняття, у яких хтось проявляє велике вміння, майстерність, хист.

Спеціаліст – той, хто досконало володіє певною спеціальністю, має глибокі знання в якій-небудь галузі науки, техніки, мистецтва.

Професіонал – той, хто зробить яке-небудь заняття предметом своєї постійної діяльності, своєю професією; добрий фахівець; знавець своєї справи; спеціаліст; професіонал.

Фахівець – той, хто досяг високої майстерності в чому-небудь; знавець чогось.

Тема 2

Мова – система словесного виразу думок, якій притаманні певна звукова та граматична будова, і яка слугує для спілкування між людьми.

Національна мова – це мова певного народу в усіх її виявах: літературна мова, діалекти, територіальні і соціальні жаргони, просторіччя.

Державна мова – це офіційно проголошена законодавчою владою мова сфери офіційного спілкування, мова спілкування держави з її громадянами і навпаки (мова всіх гілок державної влади – законодавчої, виконавчої, судової, засобів масової інформації, освіти, культури, науки, документації і т. д.).

Офіційна мова – поняття “офіційна мова” близьке до поняття “державна мова”, але статус офіційної мови не передбачає обов’язкового проголошення законодавчою владою.

Лінгвоцид (у дослівному перекладі – мовоббивство) – це свідомо, цілеспрямована політика нищення певної мови як головної ознаки етносу – нації чи народності.

Тема 3

Літературна мова – це впорядкована форма національної мови, що має певні норми, розвинену систему стилів, усну і писемну форму, багатий лексичний фонд.

Норми літературної мови – це сукупність загальновизнаних мовних засобів, що вважаються правильними і зразковими на певному історичному етапі.

Правопис – загальноприйнята норма написання слів якоїсь мови.

Культура мови – це прагнення знайти найкращу форму для висловлювання думок, яке ґрунтується на бездоганному знанні мовних норм. За словником лінгвістичних термінів, культура мови – це ступінь відповідності нормам вимови, слововживання та ін., установленим для певної мови; здатність наслідувати кращі зразки у своєму індивідуальному мовленні.

Національна мова – це тип національного мислення, тип національної культури, філософії й психології, що може реалізуватися в різноманітних варіантах мовної, мовленнєвої й національно-культурної діяльності.

Національна мова – це мова, що є засобом усного й письмового спілкування нації. Національною мовою української нації є українська мова. Поняття «національна мова» охоплює всі мовні засоби спілкування людей – літературну мову та діалекти.

Діалект (грецька назва – розмова, говір, наріччя) – це різновид національної мови, уживання якого обмежене територіальною чи соціальною групою людей. Відповідно розрізняють **територіальні та соціальні діалекти**.

Територіальний діалект є засобом спілкування людей, об'єднаних спільністю території, а також елементів матеріальної і духовної культури, історико-культурних традицій, самосвідомості. Основними наріччями діалектної мови є:

Соціальний діалект – це відгалуження загальнонародної мови, вживане в середовищі окремих соціальних, професійних, вікових та інших групах населення.

Літературна мова – це наддіалектна впорядкована форма національної мови, що має певні норми, розвинену систему стилів, усну й писемну форму, багатий лексичний фонд.

Унормованість літературної мови передбачає наявність у ній чітких, обов'язкових правил вимови звуків, наголошування, уживання слів, творення та використання граматичних форм, синтаксичних конструкцій тощо.

Норми літературної мови – це сукупність загальновизнаних мовних засобів, що вважаються правильними й зразковими на певному історичному етапі.

Культура мови – це прагнення знайти найкращу форму для висловлювання думок, яке ґрунтується на бездоганному знанні мовних норм. За словником лінгвістичних термінів, **культура мови** – це ступінь відповідності нормам вимови, слововживання та ін., установленим для певної мови; здатність наслідувати кращі зразки у своєму індивідуальному мовленні.

Тема 4

Мовний стиль – це сукупність мовних засобів, вибір яких зумовлюють зміст, мета і ситуація мовлення.

Розмовно-офіційний підстиль – це засіб усного спілкування на виробництві, у громадсько-політичній сфері.

Офіційно-діловий стиль – це стиль, який задовільняє потреби писемного спілкування в суспільно-політичному, господарському житті, у ділових стосунках, у виробничій та іншій діяльності членів суспільства.

Науковий стиль – це стиль, сферою використання якого є наукова та науково-технічна діяльність, освіта; він призначений для інформування про результати наукових досліджень, обґрунтування гіпотез, класифікації і систематизації знань, впливу на інтелект читача або (рідше) слухача.

Тема 5

Документ – (від латин. *documentus* – спосіб доказу) – це матеріальний об'єкт (носій), що містить певну інформацію, оформлений у визначеному порядку і має юридичну силу відповідно до чинного законодавства.

Реквізити – окремі елементи, з яких складається документ.

Формуляр – це модель, зразок побудови документів певного виду.

Стандартизація тексту документів – це відбір певних слів, типових мовних зворотів, установлення правил побудови речень і словосполучень.

Документи з текстами високого рівня стандартизації – це документи, які складають за затвердженою формою, використовуючи типові й трафаретні тексти.

Документи з текстами низького рівня стандартизації – це документи, у яких добір слів, словосполучень, побудова речень кожного разу залежать від конкретних ситуацій. За способом викладу документи цієї категорії поділяють на розповіді, описи, міркування.

Мовний етикет – це правила мовленнєвої поведінки, вироблені національним колективом мовців.

Тема 6

Ономастика – це розділ мовознавства, який вивчає будь-які

власні імена, історію їх виникнення, розвитку і функціонування (від грец. — *майстерність давати імена*).

Власні назви – невід’ємний атрибут будь-якої документації, що вимагає від кожного професіонала розуміння їх особливого статусу, без чого звичайні правила орфоєпії або написання не будуть діяти.

Вивченням власних імен людей займається порівняно молода ще наука – **антропоніміка**.

Прізвище – це оформлена офіційними документами родова назва людини, яка приєднується до її імені.

Етикет – це встановлені норми поведінки й правила ввічливості.

Тема 7

Слово – основна значуща одиниця мови, що становить собою звукове вираження окремого предмета, поняття, думки.

Лексика (словниковий склад мови) – усі слова, що вживаються в певній мові.

Лексикологія – розділ мовознавства, у якому вивчається словниковий склад мови.

Синоніми – слова, що називають те саме поняття, спільні за своїм основним значенням, але різняться значеннєвими відтінками.

Антоніми – слова із протилежним значенням.

Омоніми – слова, які звучать однаково, але значення мають різні.

Пароніми – слова, близькі за звуковим складом і вимовою, але різні за значеннями.

Власна лексика – слова, що входили в українську мову в різні історичні періоди.

Запозичена лексика – слова, що запозичені в різні історичні періоди з інших мов.

Активна лексика – це слова, які часто вживаються в повсякденному спілкуванні.

Пасивна лексика – це рідковживані слова, які не належать до повсякденного мовного вжитку.

Діалектизми – слова, які використовують жителі певних територій.

Жаргонізи, або сленг – слова, уживані в мовленні людей, об’єднаних спільними інтересами, віком, соціальним станом.

Арготизми – слова, характерні для людей, які свідомо прагнуть зробити свою мову незрозумілою для інших.

Суржик – суміш елементів української і російської мов.

Фразеологізми – відтворювані одиниці мови з двох або більше слів, цілісні за своїм значенням і стійкі за складом та структурою.

Тема 8

Термін (від латин. *terminus* – *межа, кінець*) – це слово або словосполучення, яке позначає поняття певної галузі знання чи діяльності людини

Термінологія (термінознавство) – розділ мовознавства, що вивчає терміни; сукупність термінів певної мови або галузі.

Загальнонаукові терміни, тобто терміни, які вживають практично в усіх галузевих термінологіях

Міжгалузеві терміни – це терміни, які використовують у кількох споріднених або й віддалених галузях.

Вузькоспеціальні терміни – це терміни, характерні лише для певної галузі.

Професіоналізми – це слова або вислови, притаманні мові людей певної професійної групи; виникають як розмовні, неофіційні заміники термінів.

Номенклатура (від лат. *nomenclatura* – перелік, список імен) – сукупність назв конкретних об'єктів певної галузі науки, техніки, мистецтва тощо.

Кодифікація термінів – це систематизація термінів у словниках, довідниках, що орієнтують мовців на правильне їх використання.

Перекладні словники – найпоширеніший тип сучасних термінологічних словників.

Енциклопедично-довідкові словники подають пояснення наукових понять, а не просто фіксують терміни.

Тлумачно-перекладні словники – це праці змішаного типу, які перекладають термін іноземною мовою (або кількома мовами) і подають його тлумачення.

Стандартизація термінології – це вироблення термінів-еталонів, термінів-зразків, унормування термінології в межах однієї країни (якщо це національний стандарт) або в межах групи країн (якщо це міжнародний стандарт).

Тема 9

Грамматика – це розділ мовознавства, який вивчає будову слова, класи слів за їх будовою й формами словозміни, а також типи словосполучень і типи речень.

Іменник – самостійна частина мови, яка має значення предметності і відповідає на питання хто?, що?

Прикметник – це самостійна частина мови, яка виражає постійну ознаку предмета і відповідає на питання який? або чий?

Числівник – це самостійна частина мови, яка відповідає на питання скільки? або котрий? і означає кількість або порядок слів при лічбі.

Займенник – це самостійна частина мови, яка замінює собою іменник, прикметник або числівник на абстрактному рівні й має відповідні граматичні категорії.

Дієслово – самостійна частина мови, яка означає дію або стан і відповідає на питання «*що робити*», або «*що зробити*».

Прислівник – незмінювана самостійна частина мови, яка характеризує дію, стан або ознаку предмета і відповідає на питання як? де?

Прийменник – це службова частина мови, яка разом із відмінковими закінченнями служить для вираження підрядних зв'язків між словами, указуючи на відмінок іменника або займенника.

Прийменник – це службова частина мови, яка разом із відмінковими закінченнями служить для вираження підрядних зв'язків між словами, указуючи на відмінок іменника або займенника.

Сполучник – це службова частина мови, яка поєднує однорідні члени речення або речення.

Частка – це службова частина мови, яка передає ставлення мовця до викладеної інформації, що надає висловлюванню чи окремому слову певного смислового або емоційного відтінку.

Тема 10

Синтаксис – це розділ граматики, що вивчає будову і значення словосполучень і речень, способи зв'язку слів у словосполученні і реченні.

Словосполучення – це проміжна ланка між окремими словами й реченнями.

Узгодження – синтаксичний зв'язок, при якому головне й залежне слово стоять в одній граматичній формі – *обдарований студент*.

Керування – синтаксичний зв'язок, при якому залежне слово має той відмінок, який вимагає головне слово.

Прилягання – тип зв'язку, при якому залежне слово приєднується до головного за змістом.

Члени речення – це зв'язані в словосполучення слова.

Підмет і присудок – граматичний центр речення.

Означення, додаток, обставина – другорядні члени речення.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

- 1 **Бабич, Н. Д.** Культура фахового мовлення: навчальний посібник/ за ред. Н. Д. Бабич. – Чернівці: Книги – XXI, 2006. – 496 с. – ISBN 966-8653-43-2
- 2 **Волкотруб, Г. Й.** Стилїстика ділової мови: навч. посібник/ Г. Й. Волкотруб. – К.: МАУП, 2002. – 208 с. – ISBN 966-608-194-4
- 3 **Волощак, М. Й.** Неправильно – правильно. Довідник з українського слововживання: За матеріалами засобів масової інформації / М. Й. Волкотруб. – К.: Вид. центр «Просвіта», 2000. – 128 с. – ISBN 966-70-16-0
- 4 **Глушик, С. В.** Сучасні ділові папери: навч. посібник для вищ. та серед. спец. навч. закладів/ Глушик С. В., О. В. Дияк, С. В. Шевчук. – 3-є вид., переробл. і допов. – К.: А. С. К., 2002. – 400 с. – ISBN 966-539-254-9
- 5 **Горбачук, В. Т.** Барви української мови / В. Т. Горбачук. – К.: Видавничий дім «КМ АСАДЕМІА», 1997. – 272 с. – ISBN 966-518-065-7
- 6 **Дорошенко, С. І.** Українська мова професійного спілкування: посібник для студентів вищих навчальних закладів. / С. І. Дорошенко, А. С. Захарчук, Г. Т. Басенко, Н. О. Лашенко – Суми: Видавництво «Довкілля», 2007. – 282 с. – ISBN 978-966-8078-55-2
- 7 **Дорошенко, С. І.** Культура усного мовлення державного управління: навчальний посібник для слухачів вищих навчальних закладів з державного управління / С. І. Дорошенко – Харків: ХІУ, 2001. – 96 с. – ISBN 966-7610-04-0
- 8 **Загнітко, А. П.** Українське ділове мовлення: професійне і непрофесійне спілкування/ А. П. Загнітко, І. Г. Данилюк. – Донецьк: ТОВ ВКФ «БАО», 2004. – 480 с. – ISBN 966-548-770-1
- 9 **Зарицька, І. М.** Українське ділове мовлення: Практикум / за заг. ред. проф. А. П. Загнітка / І. М. Зарицька, І. О. Чикаліна – Донецьк: Центр підготовки абітурієнтів, 1997. – 180 с. – ISBN 966-7177-01-7
- 10 **Зубков, М. Г.** Сучасне українське ділове мовлення. / М. Г. Зубков – Х.: Торсінг, 2001. – 384 с. – ISBN 966-670-136-7
- 11 **Лисак, Л. К.** Ситаксико-стилістичні функції речень з дієприслівником у стилях сучасної української мови. Автореф. дис. канд. філол. наук / Л. К. Лисак. – Харків, 2007. – 20 с.
- 12 **Малевиц, Л. Д.,** Українська мова (за професійним спрямуванням): Інтерактивний комплекс навчально-методичного забезпечення / Л. Д. Малевиц, А. В. Кочубей – Рівне: НУВГП, 2006. – 117 с.
- 13 **Мацюк, З.** Українська мова професійного спілкування: навч. посібн./ З. Мацюк, Н. Станкевич. – К.: Каравела, 2005. – 352 с. – ISBN 966-8019-43

- 14 **Михайлюк, В. О.** Українська мова професійного спілкування: навчальний посібник / В. О. Михайлюк – К.: ВД «Професіонал», 2005. – 496 с. – ISBN 966-8556-70-4
- 15 **Мозговий, В. І.** Українська мова у професійному спілкуванні. Модульний курс: навчальний посібник/ В. І. Мозговий – К.: Центр навчальної літератури, 2006. – 592 с. – ISBN 966-364-207-6
- 16 **Олексенко, В. П.** Факультатив з української мови «Координати ономастики»/ В. П. Олексенко, О. В. Іваненко. – Х.: Вид. група. «Основа», 2006. – 144 с. – ISBN 966-333-418-5
- 17 **Пономарів, О. Д.** Культура слова: Мовностилістичні поради: навч. посібник. / Олександр Пономарів – К.: Либідь, 1999. – 240 с. – ISBN 966-06-0128-X
- 18 **Пономарів, О. Д.** Стилїстика сучасної української мови: Підручник. / О. Д. Пономарів – К.: Либідь, 1992. – 248 с. – ISBN 5-325-00171-X
- 19 **Токарська, А. С.** Культура фахового мовлення правника: навч. посібник. / А. С. Токарська, І. М. Кочан – Львів: Світ, 2003. – 312 с. – ISBN 966-603-193-0
- 20 **Сербенська, О. А.** Актуальне інтерв'ю з мовознавцем: 140 запитань і відповідей. / О. А. Сербенська, М. Й. Волощак – К.: Вид. центр «Просвіта», 2001. – 204 с. – ISBN 966-7551-44-X
- 21 **Сучасна українська мова. Синтаксис: Підручник / За ред. О. Д. Пономаріва.** – К.: Либідь, 1994. – 256 с. – ISBN 5-325-00517-0
- 22 **Сучасна українська літературна мова: Підручник / За ред. А. П. Грищенка.** – 2-ге вид., перероб і допов. – К.: Вища шк., 1997. – 493 с. – ISBN 5-11-004632-8
- 23 **Український правопис/Харків, 2007.** – 240 с. – ISBN966-00-0120-7

ЛИСАК Лариса Костянтинівна

**УКРАЇНСЬКА МОВА
ЗА ПРОФЕСІЙНИМ СПРЯМУВАННЯМ**

Редактор

І. І.Дьякова

Комп'ютерна верстка

О. П.Ордіна

353/2008. Підп. до друку

Формат 60x84/16.

Папір офсетний. Ум. друк. арк.

Обл.-вид. арк.

Тираж прим.

Зам. №

Видавець і виготівник

«Донбаська державна машинобудівна академія»

84313, м. Краматорськ, вул. Шкадінова, 72

Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи до державного реєстру

серія ДК № 1633 від 24.12.2003

Рекомендовано Міністерством освіти і науки України як навчальний посібник для студентів вищих навчальних закладів (лист № 1.4/18-Г-2151 від 04.12.07)

**Громадянська освіта:
теорія і методика навчання**

Київ, 2008

Видавництво ЕТНА-1

174 стор.

Авторський колектив:

Т. Асламова, Т. Бакка, В. Бортніков, Т. Гінетова, Л. Дух, О. Желіба, В. Кононенко,
Т. Ладиченко, О. Магдик, Т. Мелешенко, М. Михайліченко, Г. Михайлович,
Ю. Найда, О. Салата, Н. Сірик, Н. Софій, Є. Синьова,
О. Суслова, В. Терещенко, С. Терно.

Рецензенти:

О.В. Бабкіна, доктор політичних наук, професор.
В.П. Бех, доктор філософських наук, професор.
І.Г. Ветров, кандидат історичних наук, доцент.
Н.В. Ігнатенко, кандидат педагогічних наук, доцент.
І.М. Ковчина, кандидат педагогічних наук, доцент.
О.А. Кучер, вчитель історії і суспільствознавства, вчитель-методист.
О.М. Мовчан, кандидат філософських наук, доцент.
О.В. Овчарук, кандидат педагогічних наук, старший науковий співробітник.
О.Г. Фідря, вчитель-методист історії, основ правознавства і громадянської освіти,
заслужений вчитель України.

Координатори: Т. Клекота, А. Тарновський

Посібник «Громадянська освіта: теорія і методика навчання» адресований студентам педагогічних університетів і слухачам курсів підвищення кваліфікації. Він складається з двох модулів – теоретичного і практичного, що дають змогу ознайомитися з метою і завданнями громадянської освіти, світовим і національним досвідом її втілення, а також оволодіти формами й методами її викладання у середній школі і сформувати потрібні вміння й навички.

Видання підготовлено і здійснено підготовлено в межах проекту «Громадянська освіта – Україна» (2005–2008), що здійснювався за фінансової підтримки Європейського Союзу в партнерстві з Міністерством освіти і науки України.

Проект «Громадянська освіта – Україна» щиро вдячний методистам і викладачам ІІПО та педагогічних університетів, які надавали свої коментарі, пропозиції і зауваження у процесі проведення семінарів і апробації матеріалів у практичній діяльності.

ЗМІСТ

ДО ЧИТАЧІВ	7
<i>(Девід Ройл)</i>	
ВСТУП ДО КУРСУ	8
<i>(Тетяна Ладиченко)</i>	
I. ПРЕДМЕТ І ЗАВДАННЯ КУРСУ ГРОМАДЯНСЬКОЇ ОСВІТИ	11
<i>(Тамара Бакка)</i>	
1. Предмет і концептуальні засади курсу	11
2. Концептуальні підходи до змісту громадянської освіти	13
3. Місце і роль громадянської освіти в системі освіти України	15
4. Психолого-педагогічні і філософські засади курсу	16
II. СТРУКТУРНІ ХАРАКТЕРИСТИКИ СУЧАСНОГО СУСПІЛЬСТВА	19
<i>(Валерій Бортніков)</i>	
1. Сутність суспільства та його історичні типи	19
2. Соціальні спільності та групи	20
3. Соціально-класова структура суспільства. Соціальна стратифікація	21
4. Етнокультурний вимір суспільства	23
III. СУСПІЛЬНІ ВІДНОСИНИ	25
<i>(Сергій Терно)</i>	
1. Поняття суспільних відносин	25
2. Соціальні інститути	26
IV. СОЦІАЛЬНІ НОРМИ	31
<i>(Сергій Терно)</i>	
1. Забобони і стереотипи	31
2. Конфлікт як соціальне явище	34
3. Складові миру і гармонії	38
V. ДЕМОКРАТІЯ В СУЧАСНОМУ СВІТІ	40
<i>(Олександр Желіба, Валентина Терещенко)</i>	
1. Сутність демократії. Принципи та цінності демократії	40
2. Історія демократії	41
3. Концептуальні моделі і проблеми розвитку сучасної демократії	43
4. Демократія в Україні	45
VI. ГРОМАДЯНСЬКЕ СУСПІЛЬСТВО	48
<i>(Оксана Салата, Ніна Сірик, Валентина Терещенко)</i>	
1. Ідея громадянського суспільства та еволюція уявлень про нього	48
2. Сутність і структура громадянського суспільства	49
3. Розвиток громадянського суспільства в Україні	50
4. Місцеве самоврядування і державна влада	51
5. Роль засобів масової інформації у функціонуванні громадянського суспільства	53
VII. ГРОМАДСЬКІ СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНІ ОРГАНІЗАЦІЇ ТА РУХИ	56
<i>(Оксана Салата, Людмила Дух)</i>	
1. Політичні партії та рухи у структурі громадянського суспільства	56
2. Структурно-функціональні характеристики громадських організацій	59
3. Діяльність громадських організацій як засіб впливу на владу	61
VIII. ГРОМАДЯНИН І СУСПІЛЬСТВО	64
<i>(Валерій Бортніков, Ганна Михайлович)</i>	
1. Інститут громадянства	64
2. Права і свободи людини та громадянина	65
3. Громадянин і політика	67
4. Мораль, політика і право	69

ІХ. ЛЮДИНА, ГРОМАДЯНИН І ДЕРЖАВА	72
<i>(Валерій Кононенко)</i>	
1. Генеза ідей про державу	72
2. Держава як форма організації суспільства	73
3. Вплив держави на особу та суспільство	75
4. Вплив людини та громадянина на державу	76
X. ЛЮДИНА В РИНКОВІЙ ЕКОНОМІЦІ	80
<i>(Людмила Дух)</i>	
1. Економічна культура людини на сучасному етапі розвитку суспільства	80
2. Соціально-економічні права і свободи людини в умовах ринкових відносин	82
3. Соціальний захист населення в Україні	84
XI. ЄВРОПЕЙСЬКИЙ СОЮЗ. УКРАЇНА В КОНТЕКСТІ ЄВРОПЕЙСЬКИХ ІНТЕГРАЦІЙНИХ ПРОЦЕСІВ	88
<i>(Ганна Михайлович , Олександр Желіба)</i>	
1. Історія та сьогодення Європейської спільноти	88
2. Україна в контексті європейських інтеграційних процесів	91
XII. МЕТОДИ І ТЕХНОЛОГІЇ НАВЧАННЯ ГРОМАДЯНСЬКОЇ ОСВІТИ	95
<i>(Олександр Желіба, Ольга Магдик, Оксана Салата)</i>	
1. Методи розвитку навчальних компетентностей нижчого рівня	95
2. Технології розвитку навчальних компетентностей вищого рівня	96
3. Метод проектів	99
XIII. ІНФОРМАЦІЙНО-КОМУНІКАЦІЙНІ ТЕХНОЛОГІЇ У ВИКЛАДАННІ ГРОМАДЯНСЬКОЇ ОСВІТИ	104
<i>(Людмила Дух)</i>	
1. Значення використання інформаційно-комунікаційних технологій у громадянській освіті	104
2. Напрями використання інформаційно-комунікаційних технологій у викладанні громадянської освіти	106
3. Використання можливостей Інтернету на заняттях громадянської освіти	107
XIV. ЗАСОБИ НАВЧАННЯ ГРОМАДЯНСЬКОЇ ОСВІТИ МІЖПРЕДМЕТНІ ЗВ'ЯЗКИ ГРОМАДЯНСЬКОЇ ОСВІТИ	111
<i>(Олександр Желіба)</i>	
1. Класифікація засобів навчання та їх використання у навчальному процесі	111
2. Міжпредметні зв'язки у навчанні громадянської освіти	114
XV. МЕТОДИКА ФОРМУВАННЯ ГРОМАДЯНОЗНАВЧИХ ПОНЯТЬ	118
<i>(Сергій Терно)</i>	
1. Громадянознавчі поняття: структура і способи визначення	118
2. Технологічні засади та наукові підходи до формування понять	120
3. Способи формування громадянознавчих понять	122
XVI. ФОРМУВАННЯ ГРОМАДЯНСЬКОЇ КОМПЕТЕНТНОСТІ ОСОБИСТОСТІ	126
<i>(Микола Михайліченко, Ганна Михайлович)</i>	
1. Компетентність як педагогічне явище. Система освітніх компетентностей	126
2. Громадянська компетентність особистості та шляхи її розвитку	128
3. Зміст громадянської компетентності для учнів початкової, основної і старшої школи	129
XVII. ФОРМИ ОРГАНІЗАЦІЇ НАВЧАННЯ КУРСУ «ГРОМАДЯНСЬКА ОСВІТА»	133
<i>(Тетяна Ладиченко, Тамара Бакка, Тетяна Мелещенко)</i>	
1. Поняття про форми організації навчання	133
2. Урок як основна форма навчання громадянської освіти	134
3. Інтерактивні форми уроків	137
XVIII. ДІАГНОСТИКА ТА ОЦІНЮВАННЯ НАВЧАЛЬНИХ ДОСЯГНЕНЬ УЧНІВ	141
<i>(Валерій Кононенко)</i>	
1. Діагностика навчальних досягнень учнів	141
2. Критерії оцінювання навчальних досягнень учнів	143
3. Форми оцінки навчальних досягнень учнів	145

XIX. ШКОЛА ЯК ДЕМОКРАТИЧНА СПІЛЬНОТА	148
<i>(Тетяна Асламова)</i>	
1. Завдання сучасної школи в умовах побудови демократичного суспільства	148
2. Основні засади шкільного самоврядування	150
3. Методи стимулювання розвитку учнівського самоврядування	153
XX. ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ІНКЛЮЗИВНОГО ПІДХОДУ ПРИ ВИКЛАДАННІ ГРОМАДЯНСЬКОЇ ОСВІТИ	154
<i>(Юлія Найда, Наталія Софій, Тетяна Гінетова, Євгенія Синьова)</i>	
1. Інклюзивна освіта як форма навчання дітей з особливими освітніми потребами	154
2. Забезпечення інклюзивного підходу при викладанні громадянської освіти	156
3. Психолого-педагогічні особливості розвитку та навчальної діяльності дітей з особливостями освітніми потребами	158
ДОДАТОК 1. Інтернет-ресурси з громадянської освіти	165
ДОДАТОК 2. Словник з теорії громадянської освіти	167
Словник з методики громадянської освіти	171
АВТОРИ	173
ВИКЛАДАЧІ, ЯКИМ МИ ВДЯЧНІ ЗА СПІВПРАЦЮ	174
РЕЦЕНЗЕНТИ	174

ДО ЧИТАЧІВ

Навчальний посібник для вчителя «Громадянська освіта: теорія і методика навчання» є одним з основних результатів проекту «Громадянська освіта – Україна». Проект здійснювався з березня 2005 р. по березень 2008 р. у партнерстві з Міністерством освіти і науки України за фінансування Європейського Союзу. Безпосереднім виконавцем виступив консорціум на чолі з британською компанією Cambridge Education Ltd. (членом Mott MacDonald Group), до якого також увійшли Всеукраїнський фонд «Крок за кроком», громадянська організація «Німецько-російський обмін» (Берлін) та Центр громадянської освіти (Варшава).

Посібник адресовано студентам педагогічних університетів і слухачам курсів підвищення кваліфікації. Його було розроблено в межах напряму проекту з підготовки вчителів членами двох робочих груп у співпраці з національними і міжнародними експертами в галузі підготовки та професійного вдосконалення вчителів. Значний внесок у створення цього видання зробили й інші робочі групи, надавши напрацювання зі своїх галузей, зокрема Таблицю змісту громадянської компетентності (робоча група з розроблення навчальних планів і програм), методичні рекомендації з інклюзивної освіти (робоча група з особливих освітніх потреб), матеріали з проектної діяльності та позакласних заходів (робоча група з позакласної діяльності та громадського розвитку) і питань соціальної справедливості (робоча група із соціальної справедливості та рівних прав і можливостей). У посібнику також міститься розділ з оцінювання, в якому використано матеріали, зібрані під час семінарів у Києві та Вінниці короткотерміновим міжнародним експертом з оцінювання. У процесі розроблення матеріалів було враховано взірцевий український і європейський досвід. Остаточні рішення щодо змістового наповнення посібника приймалися членами команди напряму з підготовки вчителів, тобто робочими групами та довготерміновими й короткотерміновими національними й міжнародними експертами.

Процес створення посібника передбачав проведення низки семінарів для методистів інститутів післядипломної педагогічної освіти та викладачів педагогічних університетів, апробацію в ІППО чотирьох пілотних та інших областей, а також у педагогічних університетах. На завершення відбулися семінари зворотного зв'язку для обговорення результатів апробації та з метою подальшого вдосконалення матеріалів. Крім того, для оцінки матеріалів було запрошено незалежних наукових рецензентів. Таким чином, до створення цієї публікації долучилося багато спеціалістів, і ми надзвичайно вдячні їм за допомогу і можливість скористатися їхнім досвідом.

Команда проекту сподівається, що використання цього посібника в закладах вищої педагогічної освіти та на курсах підвищення кваліфікації сприятиме якісному викладанню громадянської освіти і, зрештою, допоможе забезпечити формування громадянських компетентностей учнів, тобто знань, умінь, навичок, ставлень і цінностей, які допоможуть їм ефективно навчатися, бути відповідальними громадянами й активними учасниками суспільного життя.

У рамках проекту готується до друку ресурсний посібник для вчителів середніх загальноосвітніх закладів. Матеріали цієї публікації також входять до компакт-диску, що додається до посібника.

*Девід Ройл,
міжнародний керівник команди
проекту «Громадянська освіта – Україна»
компанія Cambridge Education*

Вступ до курсу «Теорія та методика навчання громадянської освіти»

Національна стратегія навчання та виховання підростаючого покоління в Україні потребує впровадження нової освітньої парадигми, мета якої полягає у всебічній підготовці молодшої людини до життя в багатовимірному, полікультурному, швидкоплинному світі, що дедалі більше глобалізується. Україна є складовою цього процесу і не може відсторонити своїх громадян від загальносвітових тенденцій. Тому одним із найважливіших завдань сучасної педагогіки є адаптація молоді до реалій сьогодення, розуміння нею свого місця в цьому бурхливому житті, соціалізація особистості різноманітними засобами, зокрема засобами курсу «Громадянська освіта».

Процес становлення громадянського суспільства в Україні неможливий без оволодіння молодими громадянами знаннями про це суспільство та навичками *демократичного громадянства* (англ. – citizenship), необхідними для його розбудови, які вони здобудуть спочатку в середніх загальноосвітніх, а потім у вищих навчальних закладах. Це стосується не лише політичної активності молоді, а й усвідомлення нею власної ролі та значення в житті суспільства, а також поведінкової діяльності відповідно до власних переконань і цінностей.

Як ми розуміємо термін демократичне громадянство?

У концептуальному документі «Жити і вчитися демократії», ухваленому Радою Європи 1 грудня 2004 р., зазначено: «Громадянство є не тільки юридичним і політичним, а й всезагальним поняттям. З одного боку, під громадянством розуміють, що всі громадяни, як жінки, так і чоловіки, мають повною мірою користуватися правами людини й відчувати свою захищеність з боку демократичного суспільства. З другого, громадянство також означає, що кожний має прилучатися до справ, які стосуються життя суспільства, й упродовж усього життя діяти як активний та відповідальний громадянин, який поважає права інших».

Зважаючи на необхідність використання всіх чинників впливу на формування демократичного громадянства або, як прийнято говорити в сучасній педагогіці, *громадянської компетентності* учнівської молоді, предмет «Громадянська освіта» запроваджується у старших класах 12-річної школи як обов'язковий для всіх учнів. З метою підготовки вчителів (майбутніх і тих, які вже працюють) до викладання цього предмета доцільно ввести в навчальні плани педагогічних вищих навчальних закладів і курсів підвищення кваліфікації вчителів історії і правознавства в інститутах післядипломної педагогічної освіти окрему навчальну дисципліну – «Теорію та методику навчання громадянської освіти».

Чи існує досвід розроблення такого курсу?

Цей курс було створено внаслідок діяльності проекту «Громадянська освіта – Україна», який діє на теренах України з березня 2005 р. Найвагомішими здобутками проекту є:

- ◆ розроблення і підготовка 72-годинного курсу «Теорія та методика навчання громадянської освіти» для його подальшого впровадження в ППО та вищих навчальних закладах;
- ◆ створення експериментального посібника для вивчення цього курсу;
- ◆ підготовка відповідних спеціалістів для викладання курсу в ППО та вищих навчальних закладах;
- ◆ проведення низки потужних міжнародних конференцій з проблем громадянської освіти із залученням національних і зарубіжних фахівців;
- ◆ створення концепції міжпредметного підходу до викладання громадянської освіти і підготовка відповідних навчальних матеріалів для різних шкільних предметів;
- ◆ розроблення програми 8-годинного громадянознавчого модуля, який має викладатися на курсах підвищення кваліфікації для вчителів усіх предметів;
- ◆ забезпечення інклюзивного підходу у процесі вивчення громадянської освіти дітьми з особливими освітніми потребами; поширення практики реалізації цього підходу в кожній українській школі;
- ◆ вдосконалення та реалізація системи міні-проектів громадянознавчого спрямування з метою залучення до проблем громадянської освіти широкого кола громадськості.

Який зміст курсу «Теорія та методика навчання громадянської освіти»?

Громадянська освіта – це спеціалізована систематична підготовка молоді до суспільного життя в умовах демократії. Тому курс охоплює структурні характеристики сучасного суспільства, аналіз суспільних відносин і соціальних норм. У ньому розкрито сутність демократії, різноманітність уявлень про неї та еволюцію її форм. Значне місце в курсі посідають принципи та цінності громадянського суспільства. Велика увага приділяється специфіці переходу України до демократичної політико-правової системи, формуванню представницьких та інших демократичних інститутів, налагодженню розвиненої ефективної системи правосуддя, становленню та розвитку громадянського суспільства в нашій країні.

У курсі «Теорія та методика навчання громадянської освіти» по-новому, з антропоцентричної позиції, висвітлюється життєдіяльність людини за умов ринкової економіки. Чільне місце посідають питання визначення особливостей розвитку відносин між Україною та Європейським Союзом у контексті європейських інтеграційних процесів.

Під час вивчення курсу студенти ознайомляться з метою та завданнями освіти для демократичного громадянства, світовим і національним досвідом її втілення, поглиблюють і систематизують власні знання про співжиття в демократичній спільноті, усвідомляють суть та різні моделі громадянського суспільства.

Водночас демократичне громадянство – категорія містка, поліпредметна, вона репрезентує багатогранну галузь знань, поєднує предмети низки навчальних дисциплін, за кожною з яких стоїть відповідна наука. Звісно, це створює певні труднощі при концептуалізації курсу «Теорія та методика навчання громадянської освіти». Проте, якщо виробити методологічно вмотивовану концепцію вивчення цього курсу як цілісної системи знань, то її пізнання формуватиме у студентів широту мислення та масштабність світогляду.

Які вміння опановують студенти та вчителі-курсанти?

Специфіка курсу полягає в тому, що слухачі, студенти та вчителі, крім отримання знань, набудуть або вдосконалять важливі вміння, які згодом прищеплять своїм учням (наприклад, захищати свої права та свободи; критично оцінювати відповідність власних вчинків, змінюючи власну думку в разі незаперечних аргументів свого опонента; взаємодіяти з представниками владних структур та інших установ; здатність ставити себе на місце іншої людини; вміти вести діалог – обмін думками і враженнями, добирати переконливі аргументи на захист своєї позиції, в тому числі з власного життєвого досвіду; брати відповідальність на себе; толерантно ставитися до людей з іншими поглядами, що дає змогу цивілізовано виходити з конфліктних ситуацій тощо).

Ціннісні установки курсу «Теорія та методика навчання громадянської освіти»

Важливим результатом запровадження курсу «Теорія та методика навчання громадянської освіти» може стати формування ціннісних установок особистості щодо загальнолюдських моральних норм, громадянських цінностей і ставлень, глибоке світоглядне розуміння гуманізму як первинної субстанції людських стосунків у суспільному житті, формування активної життєвої позиції, демократичного світосприйняття.

Методологічною основою формування особистості, її моральних, інтелектуальних та естетичних запитів, як зазначав відомий педагог В. О. Сухомлинський, є: цілісність, системність, урахування темпераменту кожної особистості, які завершуються діяльнісним підходом, спрямованим на самовияв і творчість.

Ціннісні установки, що сформуються в слухачів, мають знайти відображення як у повсякденному студентському житті, так і в подальшій професійній діяльності.

Методичні основи вивчення курсу

Під час вивчення курсу «Теорія та методика навчання громадянської освіти» значна увага приділяється сучасним інтерактивним методикам, оскільки його специфіка полягає в активній діяльності студентів у процесі опанування навчального матеріалу. Саме на заняттях з цього курсу студенти мають навчитися працювати в парах та малих групах, вислуховувати один одного, обстоювати власні погляди, поважаючи при цьому право іншого на його думку, виконувати проекти, презентувати результати своєї співпраці, аналізувати та узагальнювати набутий досвід. Автори посібника пропонують слухачам матеріал, який ознайомить їх із новими формами та методами викладання шкільного курсу «Громадянська освіта»; допоможе оволодіти вміннями формувати громадянськознавчі поняття; використовувати новітні комунікативні технології; проводити оцінювання навчальних досягнень на основі найновіших наукових розробок у цій галузі.

У посібнику вміщено розділ, що розкриває демократичні засади функціонування сучасної школи, адже без створення сприятливого демократичного середовища під час навчальних занять і в позакласній діяльності, без системи шкільного самоврядування, практична значущість курсу «Громадянська освіта» буде мінімальною.

Спеціальний розділ присвячено інклюзивній освіті. В ньому йдеться про підготовку вчителів до роботи з дітьми з особливими освітніми потребами в умовах звичайних загальноосвітніх закладів. Предмет «Громадянська освіта» має змінити ставлення до таких дітей як учителів, так і учнів.

Окремий розділ описує форми та методи позакласної роботи з курсу «Громадянська освіта», приділяючи головну увагу проектній діяльності. В ньому докладно висвітлено всі етапи цієї роботи: від вибору теми до підготовки презентації результатів.

Як ефективно користуватися посібником?

Навчальний посібник з курсу «Теорія та методика навчання громадянської освіти» складається з двох блоків: теоретичного і методичного з відповідними термінологічними словниками. Усі розділи побудовано за єдиним стандартом: на початку кожної теми визначено мету заняття та очікувані результати у формі «піраміди

Блума», у тексті вміщено запитання, в кінці – завдання та коротку бібліографію. Загальний список літератури та програма курсу з визначенням годин і форм занять (лекція або семінарсько-практичне заняття) подано в кінці посібника. Там само пропонуються корисні інтернет-ресурси.

Міжпредметний підхід у викладанні громадянської освіти

У рамках проекту «Громадянська освіта – Україна», як уже зазначалося, крім предметного, розроблено також міжпредметний підхід до вивчення в школі громадянознавчих знань. Ідеться про наповнення всіх шкільних предметів громадянським «духом», коли вчитель під час вивчення окремих тем свого курсу віднаходить можливості навести відповідні громадянознавчі приклади, сформувавши або розвинути в учнів необхідні навички та вміння, спонукати їх до роздумів і громадянських дій, виховати ціннісні орієнтації. Для запровадження такого підходу вчителями-предметниками було розроблено детальні таблиці, в яких зафіксовано теми та окремі уроки з багатьох предметів, де можливо і доцільно використовувати громадянознавчий аспект. На додаток до таких таблиць створено зразки уроків із різних шкільних дисциплін із використанням громадянознавчого підходу. Отже, в загальноосвітніх закладах України створюються можливості застосування як предметного підходу (ввести шкільний предмет «Громадянська освіта», для викладання якого вже починають готувати вчителів в університетах та ІППО), так і міжпредметного, який вже має навчально-методичне забезпечення.

Отже, за допомогою досвідчених зарубіжних фахівців в Україні триває робота зі створення освіти для демократичного громадянства, важливою складовою якої на нинішньому етапі є запровадження в педагогічних університетах та ІППО курсу «Теорія та методика навчання громадянської освіти», що сприятиме формуванню в слухачів розвинених морально-інтелектуальних якостей, утвердженню гуманістичних правил і норм життя в суспільстві, цивілізованих стандартів поведінки, вкоріненню у свідомості основних засад волелюбності та самодисципліни духу, правової та політичної культури, економічного мислення, патріотизму, вироблення вмінь обстоювати свої права і свободи, потреби та інтереси в тісному поєднанні з інтересами держави, суспільства. Адже, як зазначає президент АПН України В.Г.Кремінь, «Лише демократичний за своїми діями і переконаннями вчитель може готувати людину, здатну творити і жити в демократичному суспільстві».

*Тетяна Ладиченко
Національний експерт з підготовки і
професійного вдосконалення вчителів
проекту «Громадянська освіта – Україна»*

I. ПРЕДМЕТ І ЗАВДАННЯ КУРСУ ГРОМАДЯНСЬКОЇ ОСВІТИ

1. Предмет і концептуальні засади курсу
2. Концептуальні підходи до змісту громадянської освіти
3. Місце і роль громадянської освіти в системі освіти України
4. Психолого-педагогічні і філософські засади курсу

Очікувані результати:

- ◆ знати предмет і концептуальні засади змісту громадянської освіти;
- ◆ розуміти мету й завдання громадянської освіти;
- ◆ використовувати загальнопедагогічні, наукові та спеціальні принципи викладання громадянської освіти;
- ◆ аналізувати місце і роль громадянської освіти в освітньому просторі України;
- ◆ характеризувати провідні освітні складові громадянської освіти в Україні;
- ◆ давати оцінку моделей громадянської освіти, що існують;
- ◆ створити свій варіант програми курсу «Громадянська освіта».

1. Предмет і концептуальні засади курсу

Розвиток сучасного суспільства неможливий без високоінтелектуальної і глибоко духовної людини, яка відповідає вимогам демократичного суспільства. Формуванню саме такої особистості сприятиме громадянська освіта, зміст і структура якої відображають сучасні тенденції розвитку суспільствознавчих наук.

Концептуальні засади сучасної освіти передбачають гуманітаризацію школи на всіх її рівнях. Головну роль у цьому процесі повинні відіграти нові світоглядні дисципліни. Громадянська освіта покликана сприяти вихованню особистості, якій властиві демократична, громадянська культура, усвідомлення взаємозв'язку між ідеями свободи та правами людини, готовність до компетентної участі в житті суспільства. Цей курс є інтегрованим, що вигідно вирізняє його з-поміж інших суспільствознавчих дисциплін, і має за мету формування особистісних якостей та ціннісних орієнтацій, притаманних громадянину демократичного суспільства. Сучасна демократія вимагає від особи політичної активності та усвідомлення своєї ролі і значення в житті суспільства, а також дій відповідно до власних переконань і цінностей. Саме громадянська освіта має забезпечити й реалізувати ці світоглядні завдання.

Отже, *громадянська освіта* – це освіта, спрямована на формування знань, умінь, навичок і громадянських компетенцій, потрібних для життя в демократичній державі. Громадянин має права, може захистити їх, знає, як працюють соціальні інститути держави. Громадянська освіта – це також «соціалізація» індивідів та політична «соціалізація», це сукупність процесів становлення політичної та громадянської свідомості й поведінки особистості, прийняття та виконання політичних ролей, виявлення активності в них, формування громадянської культури. Освічене громадянство із розвиненим почуттям власної гідності, яке знає свої права та обов'язки і вміє їх дотримуватися, є фундаментальною засадою встановлення демократичного й заможного суспільства. Високий рівень громадянської соціалізації індивідів є передумовою поступу в розвитку суспільних відносин та запорукою їхньої стабільності.

Поміркуйте, які знання та вміння повинна мати людина, щоб вважати себе справжнім громадянином.

Громадянська освіта виховує активного громадянина своєї держави, людину національно свідому, яка поєднує в собі здобутки національної культури із загальнолюдськими. Щоб забезпечити таку мету громадянського виховання, школа має готувати підростаюче покоління до життя в громадянському суспільстві. Шкільні предмети гуманітарного циклу, такі як українська мова та література, історія, географія України, музика, образотворче мистецтво, недостатньо відображають проблеми громадянського навчання й виховання, сучасний рівень громадянської освіти, новий її зміст із пріоритетом загальнолюдських цінностей, що ґрунтується на національній основі. І тому реалізація завдань громадянської освіти потребує введення нових дисциплін і створення нового покоління підручників та навчально-методичних посібників із них. Забезпечити цілісний зміст громадянської освіти можуть такі курси середньої школи: «Права людини», «Основи правознавства», «Основи політології», «Основи економічних знань», «Соціологія» та «Громадянська освіта» як завершальний предмет суспільствознавчого циклу.

Чи можливе виховання громадянина у процесі викладання предметів природничо-математичного циклу?

Реалізація концепції громадянської освіти може бути ефективною лише за умов створення широкого культурного контексту причетності всього суспільства до утвердження демократії, надання вихованцям прикладів ефективної громадянської дії, тому до справи громадянської освіти доцільно залучити широкі кола населення, громадські організації, родини, засоби масової інформації.

Концептуальні засади громадянської освіти сформульовано й задекларовано в Концепції громадянської освіти в Україні, над якою працював авторський колектив у складі науковців Українського інноваційного центру гуманітарної освіти АПН України під керівництвом І. Г. Тараненко. Її розроблено в межах широкомасштабного проекту «Освіта для демократії в Україні»,

який є частиною Трансатлантичної програми підтримки громадянського суспільства, що її фінансують уряди США і країн Європейського Союзу. Концепція визначила актуальність громадянської освіти в Україні, її мету і завдання, основні принципи, зміст, форми й методи, а також шляхи реалізації.

Актуальність громадянської освіти в Україні зумовлена процесами демократизації, трансформації та глобалізації, що розгорнулися у світі на зламі ХХІ ст. Сучасне постіндустріальне суспільство потребує відповідної форми політичної організації, яка забезпечувала б умови для розкриття творчих можливостей людини та потенціалу нових технологій, що реально здійснити лише у вільному, демократичному суспільстві, яке сповідує триаду «вільна людина – розвинене громадянське суспільство – сильна держава». Виходячи з Концепції, основою демократичного ладу є людина, яка спроможна розкрити його потенціал і для якої демократія є природним середовищем задоволення особистих і суспільних інтересів. Саме за демократії розквітає громадянське суспільство – сфера самовияву вільних індивідів та їхніх добровільних асоціацій, для якої властиві горизонтальні несанкціоновані державою зв'язки між громадянами, що мають справді колективний характер. Сучасна демократія вимагає від особи не лише політичної активності, а й усвідомлення нею власної ролі і значення в житті суспільства та дії відповідно до власних переконань і цінностей.

Україна вже впродовж тривалого часу переживає суперечливі й складні трансформаційні процеси, намагаючись звільнитися від спадщини тоталітаризму в економіці, політиці та національній самосвідомості. У процесі демократизації наша країна пододала певний шлях і нині перебуває на етапі становлення політичних інститутів демократії. Проте конституційне закріплення основних інститутів і принципів демократії – лише один із кроків до демократизації. Україні вкрай необхідна консолідація демократії та зразків поведінки, властивих для демократичної політичної культури, подальше формування та вдосконалення різних демократичних структур, звання людей до життя в демократичному суспільстві.

Однак на заваді стає спадщина тоталітаризму. Для політичного, та й громадського життя України досі характерні: войовнича політична непримиренність, чорно-біле бачення світу, звичка поділяти людей на «своїх» та «ворогів», нетолерантність, нездатність до діалогу, зневага до прав людини, вимоги одностайності з питань, що за своєю сутністю потребують плюралістичного підходу (форми власності, пріоритети державної політики, духовно-ціннісні вподобання). Про нерозвиненість демократичної культури в нашій країні свідчать пригніченість громадянської гідності, зневага людей у власній спроможності змінити щонебудь у суспільному житті, схильність до протиставлення законслухняності й критичного ставлення до державної влади. І досі поширене спотворене розуміння громадянської свободи як права не дотримуватися законів, якщо вони когось не влаштовують або комусь особисто здаються недемократичними.

З огляду на сказане вище значення громадянської освіти об'єктивно зростає. Громадянська освіта – це

вимога часу, тому розвиток та вдосконалення її системи є актуальним завданням для всіх демократичних країн. В умовах посткомуністичної трансформації розвиток системи громадянської освіти є важливою складовою перехідного процесу до стабільної демократичної системи. Хоча від часу проголошення незалежності процес становлення громадянської культури в Україні минув кілька важливих етапів – багатопартійність, конкурентні вибори, розвиток мережі недержавних організацій та добровільних асоціацій громадян, – сучасна система освіти слабко зорієнтована на формування в молоді демократичних цінностей, виховання громадянина демократичної держави. Навчально-виховний процес недостатньо спрямований на формування демократичного світогляду. Серйозною перешкодою на шляху громадянської освіти та виховання є розрив між теоретичними знаннями та повсякденною соціальною практикою.

У Радянському Союзі місце громадянської освіти надає навчальний курс «Суспільствознавство». Яку мету, на вашу думку, він мав?

Громадянська освіта є важливим компонентом демократичних перетворень тому, що звертається до проблем побудови системи, яка встановлює єдині «правила гри» для організацій та індивідів. Громадяни перехідних суспільств повинні вміти оцінювати конкурентні пропозиції політиків – представників різних ідеологій. Школа як осередок громадянської освіти має сприяти розвитку демократичної політичної культури, формуванню громадянської компетентності, політико-правових знань, політичних умінь, гідності та відповідальності молодого покоління, усвідомленню й визнанню ними демократичних принципів життя та пріоритету прав людини. Отже, розбудова сучасної системи громадянської освіти набуває надзвичайної актуальності, що згідно з Конституцією зумовлена такими реаліями політичного життя України:

- ◆ спонтанністю, неузгодженістю та безсистемністю зусиль, спрямованих на демократизацію суспільного життя;
- ◆ небезпечно низьким рівнем суспільного прийняття демократичного ладу та довіри до нього;
- ◆ недемократичністю відносин між державою та суспільством і державою та особою.

Поміркуйте, чи згадані реалії справді породжені «громадянською неосвіченістю» громадян.

Деякі положення Концепції вже реалізовані й потребують переосмислення та оновлення. Події останніх років в політичному та суспільному житті України, зокрема вибори президента 2004 р. та вибори до Верховної Ради 2006 та 2007 рр. продемонстрували результати громадянської освіченості в дії.

Наступним компонентом Концепції є визначення мети та завдань громадянської освіти.

Мета громадянської освіти – сформувати особистість, якій притаманні демократична громадянська культура, усвідомлення взаємозв'язку між індивідуальною свободою, правами людини та її громадянською відповідальністю, готовність до компетентної участі в житті суспільства.

Завдання громадянської освіти:

- ◆ надати молодому поколінню знання про світові демократичні здобутки та особливості становлення демократії в Україні;

- ◆ сформувавши мотивацію та основні вміння, необхідні для відповідальної участі в громадсько-політичних процесах, критично-конструктивне ставлення молоді до життя суспільства;
- ◆ сприяти становленню активної позиції громадян щодо реалізації ідеалів і цінностей демократії в Україні;
- ◆ створити умови для набуття учнями досвіду громадянських дій, демократичної поведінки та конструктивної взаємодії.

Громадянська освіта ґрунтується на тих загальнопедагогічних і дидактичних принципах, що й освіта загалом, однак найбільш значущими для неї на нинішньому етапі є:

- ◆ *принцип гуманізму* – пріоритетність ідеї прав і свобод людини і творчий розвиток; виховання людської гідності, поваги до приватності, розуміння значущості особистісної автономності, співвіднесення освітніх вимог із можливостями та природними задатками особистості;
- ◆ *принцип демократичності* – виховання духу соціальної солідарності, справедливості; вміння конструктивно взаємодіяти із суспільством і брати участь у прийнятті рішень; передбачає діалогічний характер освіти, суб'єктно-суб'єктні відносини між педагогами та учнями, атмосферу взаємоповаги й довіри в шкільному колективі, учнівське самоврядування, відкритість і зв'язок школи з іншими учасниками процесу соціалізації (сім'єю, дитячими й молодіжними громадськими організаціями, ЗМІ, церквою тощо);
- ◆ *принцип зв'язку із практичною діяльністю* – пріоритетність для системи громадянської освіти навчання й виховання умінь і дій; зорієнтованість учнів на навички соціальної взаємодії, вміння самостійно аналізувати різні ситуації, передусім у своєму життєвому середовищі, самостійно приймати відповідальні рішення і діяти у правовому полі;
- ◆ *принцип зорієнтованості на позитивні соціальні дії* – спрямованість громадянської освіти на соціальні очікування учнів; набуття позитивного досвіду соціальних дій; формування позитивного іміджу компетентної громадянськості;
- ◆ *принцип наступності і неперервності* – поетапне, відповідно до вікових особливостей, розширення інформаційного, виховного, інструментального (практичного) обсягу системи освіти для демократії, що бере початок у дошкільному вихованні, охоплює всі етапи середньої, вищої, професійної освіти, а також освіту для дорослих; виховання потреби набувати навичок громадянськості протягом усього життя;
- ◆ *принцип міждисциплінарності* – навчання і виховання громадянськості у процесі опанування різних навчальних дисциплін; узгодження змісту навчальних програм із метою та завданнями громадянської освіти;
- ◆ *принцип культуровідповідності* – врахування в змісті громадянської освіти етнонаціонального, регіонального культурного і звичаєвого контексту; зв'язок шкільного колективу з місцевою громадою,

участь у спільних із нею соціальних, культурних, природоохоронних акціях;

- ◆ *принцип полікультурності* – наповненість громадянської освіти ідеєю універсальності прав людини, а також ідеєю етнокультурного розмаїття доквілля, України, Європи, світу, правової рівності національних культур; виховання особистості на засадах міжетнічної толерантності, поваги до представників інших культур, передусім у життєвому середовищі учнів; практична реалізація прав українців та представників інших етнічних спільнот на розвиток і збереження своєї мови, культурної самобутності в контексті формування української політичної нації;
- ◆ *принцип плюралізму* – виховання поваги до засад політичної, ідеологічної, етнонаціональної й расової багатоманітності, толерантного ставлення до різних світоглядних і політичних доктрин, релігійних переконань, до діяльності в школі різних молодіжних громадських організацій; уникання екстремістських поглядів і поведінки в житті шкільного колективу, виховання розуміння, що будь-який політичний екстремізм є неприйнятним;
- ◆ *принцип поповнення соціального капіталу* – ґрунтується на засадах довіри й терпимості індивідів, їхній здатності спрямовувати свої дії на спільне благо;
- ◆ *принцип відкритості* – вироблення антидогматичного мислення, що полягає в здатності неупереджено сприймати будь-яку нову інформацію та з розумінням ставитись до різних поглядів і цінностей, що репрезентують різні світогляди й культури;
- ◆ *принцип поєднання локального і глобального* – взаємозв'язок родового та етнічного, національного й загальнолюдського, індивідуального й суспільного;
- ◆ *принцип розвитку особистісних компетенцій* – формування знань, умінь, навичок, переконань, установок, мотивів, ціннісних орієнтацій та інших особистісних характеристик; розвиток критичного і творчого мислення особистості.

Зобразьте зазначені принципи за допомогою знаків-символів.

2. Концептуальні підходи до змісту громадянсь-кої освіти

Реалізацію мети, завдань і принципів громадянської освіти покладено в основу її змісту. *Зміст громадянської освіти* як головний засіб цілеспрямованого навчання має будуватися на провідних ідеях демократичного суспільства. Це система інтегрованого знання, оволодіння яким створює умови для формування та розвитку демократичних цінностей і громадянських умінь особистості, становленню яких у громадянській освіті надається більше значення, ніж засвоєнню власне професійних знань та умінь.

Визначаючи зміст громадянської освіти, потрібно дотримуватися таких підходів:

- ◆ *особистісно-зорієнтованого*, за якого центром навчально-виховного процесу є інтереси особи. Центральною ідеєю громадянської освіти при цьому стає поняття невідчужуваних прав людини,

а її зміст спрямовується на виховання громадянина демократичного суспільства, патріота України, який прагне до вільного вибору, будує свою діяльність на визнанні абсолютної цінності прав людини. Особистісно-зорієнтований підхід при формуванні змісту громадянської освіти передбачає врахування вікових особливостей аудиторії, розроблення змісту кожного конкретного етапу навчання за віковою вертикаллю у взаємопов'язаному контексті всього навчального змісту;

- ◆ *діяльнісного*, який визначає спрямування змісту громадянської освіти на розвиток уявлень і вмінь, що забезпечують успішність соціальної активності особистості. Цей підхід реалізується через створення навчальних ситуацій, у яких засвоєні громадянські цінності апробуються на практиці; викладення глобальних проблем через локальні на основі позитивного досвіду участі в окремих громадянських акціях, проєктах тощо;
- ◆ *конкретно-історичного*, що передбачає розгляд навчального змісту загалом, як історичної категорії, своєрідної моделі конкретних вимог суспільства щодо підготовки молоді до життя та діяльності в ньому на певному етапі його розвитку. Конкретно-історичний підхід зорієнтовує зміст громадянської освіти на розв'язання завдань, найактуальніших для сучасного етапу розвитку українського суспільства.

Зміст громадянської освіти має спрямовуватися на досягнення цілей навчання і виховання, а її успішність потрібно оцінювати не стільки за обсягом отриманих знань і умінь, скільки за результативністю їх трансформування у світоглядні пріоритети й ціннісні установки, формування громадянської культури та практичних компетенцій особистості.

Визначте критерій виокремлення підходів до змісту громадянської освіти.

Громадянська освіта може розглядатися як:

- ◆ комплекс інтегрованого знання (зміст);
- ◆ процес розвитку та поширення цього знання як необхідного компонента громадянського суспільства;
- ◆ комплекс інтегрованого знання.

Громадянська освіта є складною динамічною системою, яка поєднує:

- ◆ громадянські знання, на основі яких формуються уявлення про форми і способи функціонування громадянина в політичному, правовому, економічному, соціальному та культурному полі демократичної держави;
- ◆ громадянські вміння та досвід участі в соціально-політичному житті суспільства і практичного застосування знань;
- ◆ громадянські чесноти – норми, установки, цінності та якості, притаманні громадянинові демократичного суспільства.

Громадянська освіта є одним із головних засобів формування громадянської культури. За сучасної геополітичної ситуації громадянська культура особистості має формуватися не лише на основі національної культури і національних цінностей, а й з урахуванням загальноцивілізаційної спадщини людства, плюралізму

віросповідань, систем ідей, а також прагнення до універсалізації загальних правил і цінностей. Складовими громадянської культури є громадянська освіченість, компетентність, досвід громадянської участі та громадянська зрілість особистості, що визначається духовно-моральними якостями, ціннісними орієнтаціями та світоглядно-психологічними характеристиками особи.

Зміст громадянської освіти охоплює такі *знання*:

- ◆ *культурологічні*, ядром яких у системі освіти для демократії є культура міжлюдських стосунків (оволодіння культурними надбаннями своєї нації відбувається водночас із вихованням доброзичливого й зацікавленого ставлення до культур інших народів, етнічних спільнот, які становлять культурне розмаїття регіону, України, Європи, світу);
- ◆ *філософські та аксіологічні* – про громадянські, демократичні, загальнолюдські, національні цінності;
- ◆ *політичні* – про демократичні принципи функціонування політичної системи і влади та їх особливості в Україні, процедури та механізми формування і функціонування державних структур, порядок реалізації їхніх повноважень, апелювання до них, основи конституційного ладу України, особливості взаємодії органів державної влади та місцевого самоврядування та їхню відповідальність перед громадянами;
- ◆ *правові* – про право та його роль у суспільстві, Конституцію як Основний Закон, порядок формування, діяльності та взаємодії державних органів з органами місцевого самоврядування; права людини, механізми їх захисту, обов'язки і відповідальність, національні та міжнародні нормативні акти, присвячені цій проблемі;
- ◆ *економічні* – про сутність ринкових відносин як елемента демократії, основні економічні принципи, системи – фінансові, соціально забезпечення та соціального захисту, соціально-економічні аспекти екологічної проблеми, питання розвитку та екологічної безпеки;
- ◆ *соціально-психологічні* – про психологічну природу та сутність владно-підвладних відносин, мотивацію соціальної поведінки особистості, психологічні особливості інформаційного впливу на свідомість виборців, способи розв'язання конфліктних ситуацій, ефективні форми комунікативної взаємодії.

Подайте систему громадянських знань у вигляді ілюстрованої схеми.

Усі поняття, що входять до змісту громадянської освіти, розглядаються як робочі, потрібні для оволодіння конкретними діями. Одним із першочергових завдань, поставлених перед системою громадянської освіти, є забезпечення мінімальної функціональної громадянської освіченості особи. Тому зміст освіти має спрямовуватися на здобуття досвіду громадянських дій і переживань, основних *громадянських умінь*, а саме:

- ◆ реалізовувати право на участь у виборах та інших формах прямої демократії;
- ◆ обстоювати свої права, беручи участь у діяльності об'єднань громадян та громадянських акціях, взаємодіючи з державними органами та органами місцевого самоврядування; апелюючи до суду, правоохоронних та правозахисних організацій;

- ♦ орієнтуватися в умовах вільного ринку; обстоювати свої права як споживача і платника податків;
- ♦ використовувати типові прийоми та методи розв'язання проблемних ситуацій;
- ♦ диференціювати емоційні та раціональні компоненти власного вибору;
- ♦ критично сприймати інформацію, самостійно її аналізувати;
- ♦ комунікативні уміння.

Зміст громадянської освіти має бути зорієнтованим не лише на розвиток понять із різних галузей наукового знання, а й на формування **емоційно-ціннісного компонента** громадянської культури особистості, що насамперед охоплює: усвідомлення абсолютної цінності прав людини, свободи особистості й себе як громадянина і патріота, людини, спроможної впливати на ситуацію в державі; почуття власної гідності, гуманізм, толерантність, плюралізм, здатність до компромісу; лояльне і водночас вимогливе ставлення до влади, законслухняність; активну позицію щодо участі в демократичних перетвореннях; критичне сприйняття соціально-політичної інформації; розуміння можливості та цінності самостійного політичного вибору; готовність відповідати за власні рішення та їхні наслідки; усвідомлення взаємозалежності інтересів окремих людей і соціальних груп.

Оволодіння системою знань сприяє формуванню світоглядних орієнтацій особистості, виробленню власної філософії життєдіяльності, її самоідентифікації та самореалізації в кожній сфері суспільного життя.

3. Місце і роль громадянської освіти в системі освіти України

Сучасна українська педагогіка спирається на багату спадщину, кращі традиції у вихованні громадян. Останнім часом у нашій країні зроблено низку кроків щодо впровадження системи громадянської освіти: підготовлено пробні підручники, що нині перевіряються на практиці, у загальноосвітніх школах створено декілька експериментальних майданчиків, проводяться конференції та семінари, Академією педагогічних наук України розроблено проект Концепції громадянського виховання. Питання громадянської освіти знайшли відображення у проекті концепції дванадцятирічної освіти. Незважаючи на відмінність підходів, методик і масштабу національних систем громадянської освіти, єдиною залишається їхня мета – громадянин, який цінує ідеали свободи, демократичні цінності та права людини і готовий їх обстоювати.

Які посібники з громадянської освіти використовуються в навчальному процесі сучасних українських шкіл?

Першою формою реалізації громадянської освіти є **впровадження спеціальних навчальних курсів**. Найдоцільнішим є введення такого курсу в старших класах. Впровадження його саме в старшому шкільному віці має суттєві переваги. Передусім можна спиратися на ті громадянсько-навчальні знання та навички, що їх учні отримали раніше, під час вивчення громадянсько-навчальних «модулів» з інших предметів. У цьому випадку курс зможе відіграти узагальнювальну роль. Крім того, впровадження зазначеного предмета в старшій школі

відповідає віковим особливостям учнів. При його викладанні потрібно якнайповніше врахувати наявні в учнів громадянсько-навчальні знання. Визначаючи зміст курсу, слід зважати на профіль навчання, але громадянська освіта має бути складовою навчання в класах будь-якої спеціалізації. Це має бути інтегрований курс, своєрідний підсумковий тренінг із демократії на порозі самостійного життя молодого громадянина.

Другим напрямом є **введення змісту громадянської освіти до інших шкільних предметів**. Найбільші можливості для цього надають такі предмети інваріативної частини навчального плану, як історія України, всесвітня історія, основи правознавства, українська та зарубіжна література.

Окремі елементи змісту громадянської освіти доцільно запровадити у процесі опанування іноземної мови, географії тощо. Можливості надають також курси варіативної частини – «Права людини», «Людина і світ», «Основи економіки», «Ознайомлення з навколишнім світом» та ін. Вивчаючи ці предмети, учні отримують безпосередні знання про теоретичні засади демократії, історичний досвід і життя сучасних демократичних суспільств, політичну систему та конституційний устрій української держави, взаємозв'язок політичної й економічної систем, соціальну структуру та норми соціальної взаємодії, права людини і механізми їх захисту, тенденції поступу світового культурного процесу. Певні можливості розвитку громадянських чеснот, таких як саморозуміння, здатність робити вибір й відповідати за нього, формування комунікативних навичок і вмінь конструктивно розв'язувати конфлікти, толерантність дають курси «Основи психології», «Психологія спілкування», соціально-психологічні тренінги тощо. Предмети соціально-гуманітарного циклу формують базовий комплекс громадянських умінь і навичок, систему демократичних пріоритетів і цінностей особистості.

Передання знань та інформації, що сприяє утвердженню гуманістичних, громадянських цінностей, може здійснюватися під час навчання негуманітарних дисциплін (природничо-математичного циклу, технологій тощо), що розкривають цілісність світу, взаємозв'язок людини з природою, відповідальність за збереження екології та життя на планеті, сприяють розвитку критичного мислення та аналізу.

Упровадження змісту громадянської освіти в різні предмети може відбуватися зокрема шляхом розроблення блоків-модулів для кожного уроку, де можливе і планується застосування громадянсько-навчального змісту. Формами громадянської освіти можуть бути також освітні або навчально-виховні творчі програми: «Я – громадянин України», «Я і економіка», «Особистість», «Лідер», «Я і моя сім'я», «Я – людина» тощо.

Навчання громадянськості, виховання громадянина не слід обмежувати тільки навчальними курсами, спеціалізованими дисциплінами або сумою окремих гуманітарних предметів і тем. Важлива роль відводиться організації **позакласної та позашкільної виховної роботи**, яка сприяє розвитку громадянських якостей та умінь. Це є третім напрямом реалізації громадянської освіти.

Демократичні та громадянські цінності діти засвоюють, беручи участь у повсякденному житті

школи, спільноти, громади. При цьому школа може виступати *як модель світу дорослих*, що є четвертим напрямом впровадження громадянської освіти. Практичною школою демократії для учнів має стати учнівське самоврядування. Воно формує навички проведення передвиборчих кампаній, участі у виборах, створення й реалізації власної політичної програми, апелювання до владних структур із метою захисту своїх прав, ефективної взаємодії з владою. Органи учнівського самоврядування повинні ініціювати розроблення кодексу поведінки учня, його демократичне обговорення і подальше чітке дотримання, здійснюючи у такий спосіб правовий тренінг учнів; вести пошук ефективних шляхів співпраці зі шкільною адміністрацією.

Який із запропонованих напрямів, на вашу думку, є пріоритетним?

Провідну роль у реалізації громадянської освіти відіграють освітньо-виховні заклади (формальної і неформальної освіти): дошкільні; загальноосвітні (I–III ступенів, гімназії, колежіуми, ліцеї, спеціалізовані школи); професійно-технічні; вищі I–IV рівнів акредитації (коледжи, технікуми, училища, інститути, університети); заклади післядипломної освіти та ін., позашкільні (центри, будинки, станції, установи, клуби, бібліотеки); заклади та установи культури, громадські (неурядові) організації. Причому на шкільні роки припадає ключовий період формування громадянської культури, громадянських цінностей, самоусвідомлення молоді людини, виховання національної свідомості. Важлива роль у розвитку громадянськості належить сімейному вихованню. Саме в сім'ї формуються базові цінності світогляду молодого громадянина демократичної держави. Впливають на становлення громадянської свідомості також політичні партії, громадські організації та асоціації (молодіжні, жіночі, правозахисні, екологічні тощо).

4. Психолого-педагогічні і філософські засади курсу

Начальний курс громадянської освіти визнає реальність прагматичного прагнення людей *захистити й посилити свою владу над обставинами*. Для формування характеру особистості важливо навчитися самоврядування в усіх змістовних лініях цього поняття: від самоврядування собою як особистістю, людиною, громадянином, до самоврядування в різноманітних соціальних об'єднаннях, адже криза сучасного індивіда пов'язана передусім зі складною взаємодією влади й особистості. А це, як відомо, породжує в нього почуття недовіри, самотності, невдоволеності собою, що виникає через необхідність коритися рішенням і подіям, які від нього не залежать.

Громадянська освіта розкриває *технології влади*, що визначають поведінку індивідів, підпорядковують їх тим чи іншим системам влади (панування). З іншого боку, як твердив Алексіс де Токвіль, завданням усього життя... є стати інформованим, активним та відповідальним громадянином – тобто «навчання свободи». Свобода передбачає, писав Ф. Хайек, щоб індивід мав змогу реалізовувати власні цілі. Індивідуальні рішення він зможе приймати завдяки чіткому визначенню в суспільстві прав приватної власності та сфер, у яких індивід самостійно розпоряджається своїми засобами.

Приватна власність встановлює гарантоване поле вільних дій індивіда. У правових інститутах приватної власності і права спадкування відображено свободу, без якої людина й суспільство деградує до первісного стану.

Як вважав А. Швейцер, хоча індивіди й мають служити суспільству, це не означає, що вони зобов'язані приносити себе йому в жертву. Інакше кажучи, люди не повинні дозволяти суспільству опікуватися собою в усьому. Індивідові не слід довіряти масовим ідеалам і стереотипам суспільства, які не завжди відповідають справжній гуманності.

Свобода, рівність, справедливість є тісно пов'язаними цінностями демократії і виступають системативними принципами конституцій демократичного типу. Кожна із зазначених цінностей передбачає іншу, вони співіснують у нерозривній єдності, взаємозабезпечуючи і водночас взаємообмежуючи одна одну.

Визначте суперечності між поняттями свободи, рівності, справедливості.

Громадянство – формально-юридичний статус особистості, який настає після досягнення людиною певного віку або внаслідок натуралізації, надається резолюцією офіційної установи і пов'язане з отриманням документа (за наявності необхідних формальних умов). Громадянська освіта розглядає ознаки громадянства у конституційній демократії і дає відповіді на такі запитання:

- ◆ як ми використовуємо своє громадянство?
- ◆ як ми вчимося бути справжніми громадянами?
- ◆ як ми здійснюємо свої громадянські права та обов'язки?
- ◆ що означає бути громадянином?

Іноді громадяни мають різні погляди щодо належної їм ролі. У вільному суспільстві ви можете самі вирішувати, як здійснювати свої права та обов'язки громадянина. Те, чого ви навчитеся із цього курсу та з інших джерел, допоможе вам ухвалювати самостійні рішення. Ваша поведінка як громадянина залежатиме як від ваших власних інтересів та здібностей, так і від здобутої культури громадянськості. Метою й головним завданням громадянської освіти є розвиток громадянськості, формування свідомого компетентного громадянина. Громадянськість – це громадянська компетентність.

Компетентний громадянин – це людина, яка відповідає суспільству, в якому живе, має належну освіту й досвід, щоб дати собі раду в ньому, бути здатною розв'язувати особисті та громадські проблеми, є повноправною й правомочною, відповідальною й небайдужою.

Громадянська компетентність як здатність людини до реалізації її прав та до відповідальності за них не існує від народження. Вона формується певними передумовами, політичною системою, власними зусиллями особистості та внаслідок здобуття нею громадянської освіти, яка передбачає: навчання жити за умов сучасної держави, бути громадянином демократичного суспільства, мати справу з владою, її органами та політичними інституціями, взаємодіяти з ними; формування навичок дотримання законів; набуття вміння не дозволяти владі порушувати права громадян, домагатися від неї реалізації їхніх правомірних потреб; поширення демократичних цінностей, принципів та правил суспільного життя.

Громадянську освіту називають «тренінгом з демократії», оскільки вона покликана:

- ◆ готувати особистість до компетентної і відповідальної участі в житті громади;
- ◆ допомагати зрозуміти такі засадничі поняття демократії, як свобода, рівність, справедливість, республіканізм, конституціоналізм тощо;
- ◆ виховувати свідоме ставлення до базових цінностей і принципів демократичної політичної системи;
- ◆ виробляти практичні навички – вміння спостерігати за політичними процесами, аналізувати й оцінювати їх, впливати на політиків і урядовців, мати й обстоювати власну позицію в суспільному житті.

Демократичні соціальні зміни в суспільстві можливі лише за умови, що громадяни мають знання, уміння й бажають їх здійснити. Такі знання, уміння, настанови й визначають громадянську компетентність. Роль громадянської освіти набагато зростає, коли в суспільстві панує некорисна й неефективна для нього влада, що потурає умовам, за яких людині не вигідно бути чесною й законослухняною.

Що вирізняє громадян держав конституційної демократії від громадян країн із диктаторським чи тоталітарним режимом?

У різні історичні часи в різних країнах громадянство має неоднакове значення. Тоталітарні держави й диктатури також декларують, що ними правлять громадяни. Однак роль громадянина в конституційній демократії засадничо відрізняється від ролі того, хто живе в умовах необмеженого чи самоправного правління. Якщо необмежені режими вимагають пасивної покори і непопулістської відданості, за конституційної демократії від громадянина очікують критичного і дійового членства в політичній громаді. У конституційних демократіях громадяни повинні дотримуватися розумної відданості й коритися законові, але не на підставі беззастережної поваги до державної влади. Жодний уряд не працює ідеально і без конфліктів, не вдається і ухвалювати закони, які всіх задовольняють і нікому не шкодять. Тому критичне ставлення до уряду може породити право або навіть обов'язок опиратися законам, які ви вважаєте несправедливими – рух за громадянські права є сучасним прикладом цього.

Без вільного потоку інформації демократичний уряд неможливий. Демократії є залежними від інформованих, конструктивних обговорень. Слушно сказано, що «політична інформація для демократичної політики є те саме, що й гроші для економіки: валютою громадянства». Поінформовані громадяни є, безперечно, кращими громадянами. Вони активніше братимуть участь у політиці, матимуть чіткі, стабільні погляди на події, більш здатні знайти зв'язок між власними інтересами та поглядами і діяльніше підтримуватимуть демократичні норми і громадянські свободи. Хороша демократична освіта надає можливість отримати потрібну інформацію для того, щоб бути активними на політичній арені.

Крім надання інформації, громадянська освіта підтримує **знання цінностей і принципів демократії**. Це знання фундаментальне, бо воно є базою для свідомої добровільної прихильності громадянина до демократичних норм, заходів і наслідків. Громадянин, який

розуміє основні догмати демократії, швидше усвідомить спільний, колективний інтерес, що інколи може суперечити його індивідуальним уподобанням чи домінувати над ними. Такий громадянин більш відданий справедливості й виявляє бажання дозволити іншим – навіть тим, із ким він рішуче не погоджується – висловити та реалізувати їхні власні інтереси.

Одне із завдань громадянської освіти – допомогти людям реалістичніше **зрозуміти сучасний світ**. Елементарне розуміння світу, в якому вони живуть, потребує ознайомлення з деякими базовими концепціями, зокрема з поняттями *національна держава, міжнародне співтовариство, світовий ринок, міжнародне право, права людини, міжнародні норми*. Крім того, громадяни мають знати основні конвенції та угоди, а також те, як національні та міжнародні урядові й неурядові організації впливають на їхнє життя.

Реалістичне бачення сучасного світу ґрунтується на розумінні «людини суспільної» як продукту еволюції, що доповнила потреби тварини досконалим розумом із подовженням пам'яті і програмою творчості. Розум втілюється у комунікативних знаках, техніці, релігії, науці, мистецтві, політиці. Проте біологічна природа людини залишилася й постійно виявляється в імпульсивних біологічних інстинктах:

- 1) *інстинкт самозбереження* виявляється в почуттях голоду та страху з бажанням бігти від загрози чи боротися з небезпекою;
- 2) *інстинкт продовження роду* людина реалізує в сім'ї (секс та любов до дітей);
- 3) *стадний інстинкт* виражений сукупністю потреб – почуттів стосовно інших людей (спілкуватися, самоутверджуватися, доганяти лідера, підкорятися й довіряти йому, належати до групи, співпереживати, допомагати, або навпаки – уникати неприємного й навіть знищувати ворога);
- 4) *«робочі» рефлексії* забезпечують будь-яку діяльність (допитливість, рефлексії цілі, свободи і потреба у відпочинку та грі).

Дії людини щодо інших людей визначаються ставленням до них (симпатією чи антипатією) й залежать від зворотних зв'язків із боку опонентів: антипатія посилюється до ворожості й ненависті, а симпатії переростають у дружбу й любов.

Кожна потреба людини має два протилежні вияви: егоїзм – альтруїзм, агресивність – толерантність, лідерство – підлегливість, жадібність – доброта, замкнутість – товариськість. Переважання одного з компонентів залежить від умов, типу особистості, її виховання й освіти. Однак протилежний компонент завжди «присутній» у підсвідомості і за зміни обставин готовий долучитися.

Чи існують потреби людей поза ролітєжностями?

На щастя, поведінка людини визначається не тільки «тваринними» інстинктами, а й переконаннями (мораль, ідеологія, вірування) і громадськими почуттями. Ними свідомість перевіряє імпульсивні біологічні потреби. «Тваринну» природу людини, як намагався довести відомий український хірург і учений М. Амосов, можна змінити максимум наполовину. А в середньому ж – набагато менше. Цим і зумовлена необхідність реалістичнішого розуміння сучасної людини й сучасного світу.

Ξ Запитання і завдання Ξ

- ◆ Що є предметом вивчення громадянської освіти?
- ◆ Назвіть основні складові концепції громадянської освіти.
- ◆ З яких компонентів складається зміст громадянської освіти?
- ◆ Перерахуйте форми здійснення та впровадження громадянської освіти в Україні.
- ◆ Чи може сучасна людина обійтися без громадянської освіченості? Відповідь обґрунтуйте прикладами з власного досвіду.
- ◆ Якими моральними якостями та цінностями має бути наділений громадянин демократичної держави?
- ◆ Визначте чинники, що впливають на формування поведінки людини як біосоціальної істоти.

Список рекомендованої літератури

Дьюї Дж. Демократія і освіта. – Л.: Літопис, 2003. – 294 с.

Історія для громадянина: Метод. Посіб. для вчителів / В. Горбатенко, П. Вербицька, А. Ковтанюк – Л.: НВФ «Українські технології», 2003. – 136 с.

Концепція 12-річної середньої загальноосвітньої школи // Документи про школу. / Упоряд. Н. Мурашко. – К., 2004.

Концепція громадянської освіти // Громадянська освіта: Навч. посіб. для 9–11-х класів загальноосвітніх навч. закл. / Р. А. Арцишевський, Т. В. Бакка, І. М. Гейко та ін. – К.: Генеза, 2002.

Концепція громадянського виховання особистості в умовах розвитку української державності // Інформаційний збірник МОН України. – 2000. – № 22.

Рябов С. Громадянська освіта і її роль у демократизації українського суспільства // Директор школи. – 1999. – № 45.

Сухомлинська О. Ідеї громадянськості і школа України // Шлях освіти. – 1999. – № 4.

II. СТРУКТУРНІ ХАРАКТЕРИСТИКИ СУЧАСНОГО СУСПІЛЬСТВА

1. Сутність суспільства та його історичні типи
2. Соціальні спільності та групи
3. Соціально-класова структура суспільства. Соціальна стратифікація
4. Етнокультурний вимір суспільства

Очікувані результати:

- ◆ знати сутність суспільства та його історичні типи;
- ◆ розуміти особливості соціально-класової структури сучасного демократичного суспільства;
- ◆ використовувати джерела ЗМІ для визначення процесів соціальної мобільності;
- ◆ визначати та аналізувати соціальну стратифікацію українського суспільства;
- ◆ характеризувати етнокультурний вимір суспільства;
- ◆ оцінювати взаємозв'язки і взаємовплив моральних, правових і політичних норм;
- ◆ зробити проект про соціальну стратифікацію сучасного студентства.

1. Сутність суспільства та його історичні типи

Суспільство розглядають як історично обумовлену сукупність форм спільної діяльності людей, конкретно-історичний тип соціальної системи. Воно не може зводитися лише до держави або певної сукупності людей. Це складна система соціально-національних, економічних, політичних ті інших відносин, яка може розглядатися в багатьох контекстах: історичному, просторовому, цивілізаційному, структурному, функціональному і, що особливо важливо, в культурному. Історія становлення взаємовідносин громадянина і суспільства не може бути зрозумілою поза культурою, тобто поза людським змістом існування соціуму. Йдеться про соціокультурний підхід до вивчення суспільства як єдності культури і соціальності в їх конкретно-історичних формах, адже в реальному історичному житті культура і соціальність не розведені – вони сутність двох сторін нерозривної єдності. Вивчення проблеми громадянства неприпустимо відривати від вивчення соціальних умов існування індивіду, в яких відбувалися його виховання і соціалізація. Людина не народжується членом суспільства та громадянином, вона ним стає в результаті тривалої взаємодії з оточуючим світом. Як зауважив відомий історик Арон Гуревич (1924–2006), «найважливіша функція сучасних гуманітаріїв полягає в розкритті людського змісту світової історії».

Суспільство можна поділяти на чотири сфери, в яких найбільш рельєфно проявляється специфіка життєдіяльності людини та громадянина. Це: економічна, соціальна, політична та культурно-духовна.

Економічна сфера – певною мірою визначальна по відношенню до інших сфер. Вона включає промислове та сільськогосподарське виробництво, відносини людей у процесі виробництва, обміну та розподілу тощо. Залежно від характеру відносин власності формується певний господарчий механізм, який детермінує систему суспільних відносин, а відповідно і ступінь свободи індивіду. Так, у системах з централізованою командною економікою, пануванням державної форми власності, за відсутності її приватної форми (тоталітарні режими) ступінь свободи індивіду мінімальна.

Соціальна сфера включає великі й малі соціальні групи, класи, верстви, сім'ю, представників різних національностей, характеризує відносини між ними. До соціальної сфери входять також установи та організації освіти, виховання, дозвілля, соціального захисту та соціального забезпечення. Держава, яка гарантує громадянам максимальний соціальний захист і створює сприятливі умови для життя та розвитку, називається соціальною.

Політична сфера включає сукупність політичних інститутів та процесів і в цілому охоплює сферу владних відносин, забезпечує певний рівень прав та свобод громадян, їх участь у державному та суспільному житті.

Культурно-духовна сфера охоплює царину світогляд та науки, мораль, релігію, мистецтво, а також установи та організації, що спрямовують і забезпечують відповідну діяльність людей. По суті, культура – це все те, що люди, як члени суспільства, роблять, в якій спосіб здійснюють зв'язок між собою та оточуючим світом, як думають, чим володіють, що залишають для прийдешніх поколінь.

У своєму розвитку суспільство пройшло довгий еволюційний шлях: від суспільства мисливців і збирачів до сучасного індустріального (постіндустріального) суспільства. За свідченням соціологів, неіндустріальні, або традиційні, цивілізації існували починаючи від 6000 р. до н. е. і до XIX ст. Зараз їх не залишилося зовсім. У другій половині XX ст. – з 1970-х років на Заході і з 1990-х у посткомуністичних країнах – починається інтенсивний перехід до суспільства нового типу, яке визначається деякими вченими як «постсучасне». Зважаючи на те, що всі країни розвиваються нерівномірно і мають суттєві відмінності у рівні економічного, соціального і суспільно-політичного розвитку, їх можна класифікувати і групувати за певними ознаками.

Перший світ. Час його існування датують з XVIII ст. і до наших днів. Основою таких суспільств є промислове виробництво і вільна конкуренція. Більшість населення проживає в містах і мегалополісах, і лише незначний відсоток його зайнятий у сільському господарстві. Таким суспільствам притаманна значна соціальна нерівність, хоч і не така гостра, як у менш

розвинених країнах. До них відносяться *держави Заходу, а також Японія, Австралія і Нова Зеландія.*

Другий світ існує з 1917 р. (коли відбулася Жовтнева революція в Росії) і до початку 90-х років того ж століття. У більшості цих країн панувала марксистська ідеологія, а керували ними комуністичні партії. Відповідно економіка цих країн базувалася на централизованій плановій економіці промислового типу. Значну частку населення становили міські жителі, хоча зберігався й великий відсоток сільських мешканців. Після 1989 р. країни Другого світу – *СРСП і держави Центральної та Східної Європи* – під впливом соціальних і політичних чинників почали трансформуватися в системи того ж економічного типу, який превалує в суспільствах Першого світу.

Перехід до демократії в країнах Центральної та Східної Європи, а також колишнього Радянського Союзу набував специфічних ознак, які в кожному окремому випадку відрізнялися у своєму розвитку від західноєвропейських демократій, маючи водночас певні спільні наслідувані риси. Деякі закордонні дослідницькі установи, зокрема «Дім свободи» (*Freedom House*), серед посткомуністичних країн вирізняють консолідовані та напівконсолідовані демократії, гібридні, напівконсолідовані авторитарні і авторитарні режими. *Україну, разом з Македонією, Албанією, Боснією і Герцеговиною, а також Грузією, відносять до країн з перехідним урядуванням, або гібридним режимом.*

Окрему групу становлять *суспільства, що розвиваються (Третій світ).* Початок їх виникнення відносять до XVIII ст. (як колонії індустріальних держав Європи). Більшість населення таких країн працює в аграрному секторі, використовуючи традиційні методи виробництва. Частина сільськогосподарської продукції продається на світових ринках. Деякі з них мають планове господарство, інші живуть в умовах вільної конкуренції. До них відносяться *Китай, Індія і більшість країн Африки і Південної Америки.*

Нові промислові країни (НПК). Їх виникнення датується початком 1970-х років. У минулому вони належали до суспільств Третього світу. Зараз у них активно розвивається промислове виробництво в умовах вільного ринку. Більшість населення проживає в містах і мегалополісах, і лише незначний відсоток зайнятий у сільському господарстві. Велика соціальна нерівність є значнішою, а середній дохід на душу населення істотно нижчий, ніж у країнах Першого світу. До числа НПК входять *Гонконг, Південна Корея, Сінгапур, Тайвань, Бразилія і Мексика.*

2. Соціальні спільності та групи

Натовп. Народ. Маса. Найбільш загальною соціологічною категорією, яка описує багатство форм об'єднання людей, є поняття *соціальна спільність* – *сукупність людей, об'єднаних загальними умовами існування, які регулярно взаємодіють між собою.* До соціальної спільності відносять народи (нації), натовп, аудиторію (публіку), соціальні кола, соціальні групи, соціальні організації тощо.

Поведінка *натовпу* давно описана в психології. Починаючи з праць Г. Ле Бона (1841–1931), Г. Тарда (1843–1904), дослідники підкреслюють, що в натовпі людина почуває себе анонімною, і це підштовхує її до

дій, які можна назвати ризикованими або безвідповідальними. Спрацьовує тут стадне почуття, яке дає змогу окремим учасникам відключати свою волю, свідомість і діяти за законами натовпу. Дії політизованого натовпу визначаються вченими як крайність в умовах, коли недоступні або недостатні санкціоновані суспільством засоби для висловлювання політичних позицій або коли ці засоби не дають бажаних результатів. Однак змалювати дії натовпу лише у негативному контексті означає віддавати данину традиційним уявленням. Натовп в умовах суспільнополітичної кризи здатний здійснювати дії достатньо сильні, щоб припинити або переломити хід подій у бажаному для нього напрямі. Для цього він здатний народжувати стихійних лідерів та керманичів, організуватися у міру можливостей, знаходити природних спільників та опонентів, намічати певний план дій.

Чи завжди натовп грає у суспільстві негативну роль?

Цікавими є роздуми видатних мислителів щодо соціальної природи *народу* та *маси*. К. Ясперс (1883–1969) наголошував на їх принциповій відмінності. Різниця полягає в тому, що народ структурований, усвідомлює себе у своїх життєвих підвалинах, у своєму мисленні, традиціях. «Народ – це дещо субстанціональне і квалітативне (якісний вимір В.Б.) <...> Маса, навпроти, не структурована, не володіє самосвідомістю, однорідна і квантитативна (кількісний вимір В.Б.), вона позбавлена будь-яких відмінних якостей, традицій, ґрунту – вона порожня. Унаслідок цих якостей маса є об'єктом пропаганди та впливу, не знає відповідальності і перебуває на найнижчому рівні свідомості». К. Ясперс вважав, що масу слід відрізнити від *публіки*, яка становить першу стадію на шляху перетворення народу в масу. На думку мислителя, людина уособлює водночас народ і масу. Однак вона абсолютно порізному відчуває себе в тому та іншому стані. «Ситуація примушує її бути масою, людина ж докладає максимум зусиль, щоб зберегти зв'язок із народом».

Чим принципово відрізняється народ від маси?

Співзвучними з цього приводу є міркування видатного іспанського мислителя Х. Ортегі-і-Гасета (1883–1955), який виокремлював «масу» і «правдиву меншину». Він уважав, що людина і в однині може уособлювати масу. На його переконання, в істоті масу можна розглядати як психологічний феномен, не чекаючи на те, щоб одиниці з'явилися у накопиченні. У присутності однієї особи ми можемо дізнатися, чи вона належить до маси, чи ні. «Маса – це кожний, хто сам не дає собі обґрунтованої оцінки – доброї чи злої, а натомість почуває, що він „такий, як усі“, і проте тим не переймається і навіть задоволений почуватися тотожним з іншими», – підкреслював він.

Чи може одна людина уособлювати масу?

Однак в контексті громадянської активності мова має йти не про «народ» або «маси», а про громадян, бо народ – це ще не громадяни, а маси – це тільки номінально вільні люди, які фактично не керують своїми діями. На думку сучасного американського політичного теоретика Б. Барбера, ідея участі в громадському житті має, по суті, нормативний вимір – вимір, визначений громадянством. «Маси галасують, громадяни міркують; маси поводяться, громадяни діють; маси стикаються і

перетинаються, громадяни беруться до чогось, об'єднують зусилля і сприяють. Тієї миті, коли „маси” починають міркувати, діяти, об'єднувати зусилля і сприяти, вони перестають бути масами і стають громадянами», – уважав учений.

Деякі політики у своєму нестримному бажанні досягнути влади намагаються впливати на якомога більшу кількість людей, прагнучи звести їх до становища маси. Для цього здійснюється цілеспрямований вплив на свідомість людей за допомогою ідеологій, ідейно-політичних доктрин, ідеологізованих міфів, а також політичного маніпулювання з використанням новітніх технологій. Розпалюється релігійна та національна ворожнеча, у хід ідуть брехня та соціальна демагогія. Коли їм це вдається, настає реальна загроза демократії.

К. Манхейм (1893–1947) у відомій праці «Діагноз нашого часу» (1943) звертає увагу на цю проблему. Він наголошував на тому, що ми маємо відійти від упередження, що групова взаємодія спроможна виробляти лише масовий психоз, що групи і маси не можуть бути просвіченими і приречені бути жертвою ідеологій. Учений висловив переконання, що демократія «повинна навчитися використовувати ці сили групової взаємодії у позитивному руслі». Учений вбачав альтернативу фашистської експлуатації групових емоцій у традиціях грецьких трагедій, де був розроблений метод групового катарсису (грец. *katharsis* – очищення).

Соціальні групи. Наявність у сучасному суспільстві великої кількості соціальних груп залежить від багатьох факторів: рівня цивілізаційного розвитку країни, типу її політичної системи та політичного режиму, традицій, характеру політичної культури тощо. Virізняють два основні типи груп інтересів: *зацікавлені* (ті, чия діяльність обумовлена конкретною зацікавленістю членів групи) і *суспільні* (учасники яких сприймають свою роботу в групі головним чином як моральний обов'язок). До перших належать, зокрема, професійні союзи і асоціації, а до других – об'єднання, що намагаються допомагати соціально незахищеним прошаркам населення або ті, хто виступає на захист тварин.

За своїм характером групи бувають:

Невпорядковані – до них відносять стихійні групи, які раптом створюються, коли значна кількість індивідів аналогічно реагує на соціальні зміни, висловлюючи певні емоції.

Неасоційовані – бувають погано організовані, і їх активність має епізодичний характер. Такі групи можуть не мати формальної організаційної структури, виникаючи спонтанно, на підставі спільного статусу та різних неполітичних зв'язків. Вони відрізняються від невпорядкованих груп тим, що в їх основу закладена спільність інтересів, пов'язана з етнічною належністю, місцем проживання, віросповіданням, родом занять, а можливо, й кровними родинними зв'язками.

Асоціативні – створюються безпосередньо для того, щоб представляти інтереси якоїсь специфічної категорії громадян. До їх числа відносяться профспілки, комерційні палати і асоціації промисловців, етнічні та релігійні об'єднання. Вони мають певний штат професійних працівників, чітко визначені процедури та вимоги до влади.

Інституційовані – є формальними утвореннями, що мають спеціальних співробітників, які відповідають за представництво інтересів групи. Крім артикуляції інтересів, вони виконують інші політичні або соціальні функції, виступають, як правило, як корпоративні органи і захищають або власні інтереси, або інтереси інших груп.

Громадські ініціативи – це локальні добровільні організації, діяльність яких спрямована на проведення певних суспільно-політичних акцій на засадах прямої демократії. Вони мають нечіткі, розмиті організаційні форми, гнучкі структури, і може бути відсутнє професійне керівництво. За деякими ознаками до таких ініціатив можна віднести акцію, що відбувалася під час президентських виборів 2004 р., – «Чиста Україна».

Залежно від кількості членів і умов внутрішньогрупової взаємодії вирізняють великі, середні та малі соціальні групи. До *великих* можна віднести так звані статусні групи (класи, страти, еліти, безробітні тощо); функціональні (медики, студенти, військові, підприємці тощо); етнічні об'єднання (народність, нація, раса тощо).

Середні соціальні групи можуть складати представники виробничої або територіальної громади: працівники одного підприємства чи організації або мешканці одного населеного пункту, городяни, селяни, земляки.

Важливим інститутом, що формує характер участі, є *малі* (первинні) *соціальні групи*, члени яких знаходяться в безпосередніх особистих відносинах один з одним, наприклад сім'я, студентська група, спортивна команда тощо. Це групи, в які можуть входити один, два, три або декілька людей. Відмінною їх рисою є те, що вони розглядаються соціологією як сполучна ланка між суспільством та особистістю. Саме у такому малому колективі сполучаються дві взаємопересічні особливості людини: з одного боку – унікальна неповторність; з іншого – гомогенність та стандартність як члена соціальної групи. Звідси випливає необхідність належної уваги з боку держави та суспільства до проблем малих груп, формування в них гармонійних, демократичних відносин.

3. Соціально-класова структура суспільства.

Соціальна стратифікація

Соціально-класова структура сучасного суспільства. Соціально-класова структура сучасного суспільства вирізняється великим розмаїттям. Це пов'язано як з багатством форм власності, так і складністю виробничої та соціальної інфраструктури соціуму. Для нього є характерною порівняно невелика частка робітничого класу, а також фермерства, що пояснюється, зокрема, високим рівнем технічної оснащеності виробництва. У той же час значна частина населення працює у сферах обслуговування.

Для країн з перехідною економікою, у тому числі й України, притаманна відсутність чітких кордонів між класами за професійною ознакою, тому що останні тільки формуються. У соціальній структурі таких країн є великою частка маргіналів – «напівробітників», «напівбізнесменів», «напівселян» тощо, які перебувають у стадії переходу з однієї соціальної спільноти до іншої і їм доводиться водночас «грати» різні соціальні ролі.

У науці існує багато підходів до визначення соціально-класових характеристик сучасного суспільства. В основу виміру класу, як правило, покладають рід занять, статус, а також матеріальну і соціальну нерівність. Оксфордський словник англійської мови дає наступне визначення класу: «Поділ суспільства або порядок в суспільстві відповідно до статусу; розряд, категорія суспільства». Зокрема, виділяють вищий, середній та нижчий класи (див. схему 2.1). За іншою класифікацією в основу класового поділу покладено контроль над інвестиціями, над матеріальними засобами виробництва і робочою силою. За марксистською методологією клас – це група людей, котрі знаходяться в однаковому відношенні до засобів виробництва. Найбільш поширеною є класифікація британського соціолога Дж. Голдтропа. Його схема включає одинадцять категорій, об'єднаних у три основні класові страти: «*клас службовців*», до якого належать професіонали, державні службовці, керівники вищого і більш низького рівня, власники великих та невеликих підприємств; «*проміжний клас*» включає працівників рутинної нефізичної праці, дрібних власників, самозайнятих, фермерів, техніків та керівників нижчого рівня у сфері фізичної праці; «*робітничий клас*»: кваліфіковані, напів- та некваліфіковані працівники фізичної праці, сільськогосподарські робітники.

Схема. 2.1. Соціальна стратифікація

Проте економічні та соціальні перетворення, стрімке розшарування, що відбуваються в індустріальних суспільствах, ставлять під сумнів правомірність використання самого поняття «клас».

Чим принципово відрізняється соціально-класова структура розвинутих країн від тих, які знаходяться в стадії переходу?

Роль середнього класу. Соціальний плюралізм передбачає наявність численного і впливового середнього класу. Середній клас має внутрішню диференціацію і складається з різних груп. Загалом виокремлюють традиційний середній клас, до якого входять переважно підприємці, і новий середній клас, який включає в себе «білі комірці» – працівників інтелектуальної праці і менеджерів. Представники середнього класу є у лавах робітників, селянства, інтелігенції, підприємців, військових та інших прошарків населення. Він складається з людей, близьких за важливими стратифікаційними показниками: доходу, освіти тощо. Середній клас вирізняється високим рівнем освіти, розвитку самосвідомості, компетентністю суджень й активністю. Він

досить чутливий до змін у державній політиці, оскільки його відсторонення від розподілу ресурсів загрожує неприємностями для всіх сторін життєдіяльності. Середній клас, в силу свого становища в суспільстві й одержуваних доходів, зацікавлений у політичній стабільності, схильний до компромісів, примирення політичних крайнощів.

Від позиції середнього класу значною мірою залежить доля демократії. Для переважної більшості представників середнього класу джерелом існування є приватна та інтелектуальна власність. З її втратою вони позбавляються головного – джерела існування. Власне демократія не тільки створює сприятливі умови для розвитку приватної власності, а й гарантує захист від спроб її незаконного захоплення. Тому не дивно, що представники середнього класу більше, ніж багаті чи бідні, зацікавлені у суспільстві, де панують справедливість, порядок та стабільність. В Україні частка середнього класу в соціальній структурі за різними показниками становить від 9 до 20 %.

Соціальна стратифікація. За визначенням відомого сучасного англійського соціолога Е. Гідденса соціальну стратифікацію простіше за все схарактеризувати як «*структуровану нерівність між різними групами людей*». Існує багато її видів, зокрема статусна і майнова.

Упродовж віків людство прагнуло добра, намагалося покращувати умови життя, підвищувати свій *добробут*. Це загальні цінності та аксіома суспільного життя. Водночас суспільне багатство може сприяти розвитку демократії лише в тому разі, якщо воно більш-менш рівномірно поділене між усіма членами суспільства. Поляризація суспільства на багатих і бідних породжує гострі соціальні конфлікти, тому таке суспільство є серйозною перешкодою для демократії. І справа не лише в конфліктах. Головна проблема полягає в тому, що люди з високим рівнем доходів мають більше можливостей впливати на владу, причому як прямо, брутально підкупаючи посадовців і політичних діячів, так і опосередковано – через різні канали впливу, будучи суб'єктами потужних груп інтересів.

Існує ще один поширений вид нерівності, в основу якого покладено статеві відмінності. Це так звана *гендерна нерівність*, яка визначається як розбіжність статусних позицій жінок і чоловіків у різних царинах життєдіяльності суспільства, зумовлену гендерним чинником. У підручнику «Основи теорії гендеру» (2004) ми знаходимо пояснення сутності цієї категорії: *гендер* – це змодельована суспільством та підтримана соціальними інститутами система цінностей, норм та характеристик чоловічої й жіночої поведінки, стилю та способу мислення. Ролей та відносин жінок і чоловіків, набутих ними як особистостями в процесі соціалізації. У сучасних суспільствах ця нерівність має прояв насамперед у несправедливій оплаті праці жінок та чоловіків на користь останніх, обмеженій присутності представниць жіночої статі в органах влади і управління та ін. (див. табл. 2.1).

Які види нерівності ви знаєте?

Які фактори спонукали чоловіків надати жінкам виборче право?

Зокрема, Цілями тисячоліття ООН (Ціль 6 – Забезпечення гендерної рівності) передбачено до 2015 р. забезпечити гендерне співвідношення на рівні від 30

Таблиця 2.1. Надання жінкам виборчого права

Рік	Країна	Рік	Країна	Рік	Країна
1893	Нова Зеландія	1915	Данія	1932	Іспанія
1902	Австралія	1917	Україна, Росія, Канада	1934	Бразилія Треччина
1906	Фінляндія	1918	Австрія, Велика Британія	1937	Болгарія
1911	Ісландія	1919	Німеччина, Голландія, Польща, Швеція, Чехослова- чина	Після Другої світо- вої війни	Франція, Італія, Португалія, Угорщина, Югославія, Румунія, Швейцарія, Аргентина, Японія
1913	Норвегія	1920	Бельгія, США		

до 70 % для будь-якої статі в представницьких органах влади та у вищих органах виконавчої влади, а також скорочення розриву у доходах жінок та чоловіків.

Для демократії найбільш досконалою є модель декомпозиції соціальної нерівності. Вона не допускає концентрування різних дефіцитних благ, а саме: доходу, багатства, престижу, влади, освіти тощо в одній соціальній групі або класу, а вимагає їх розосередження в суспільстві таким чином, щоб індивід, який має низький показник в одному відношенні (наприклад, у доступі до влади), міг компенсувати це собі за рахунок володіння іншими благами, наприклад високим прибутком та освітою. Ця структура соціальної нерівності перешкоджає статусній поляризації суспільства й виникненню гострих масових конфліктів.

Соціальна мобільність. Це поняття розробив і запровадив у науковий обіг американський учений російського походження Пітірим Сорокін (1889–1968). Соціальна мобільність відбиває зміни окремими індивідами або групами свого статусу, позиції в соціальній структурі суспільства, перехід людей з одних соціальних груп або прошарків в інші. Фактично мобільність генерується постійно відтворюваним станом нерівності і є його найближчим наслідком. Споконвіку люди прагнули до кращого життя, намагаючись створювати для себе найкомфортніші умови існування. Людину спонукає до мобільності намагання отримати якомога вищий соціальний статус у соціальній ієрархії.

Соціологи розрізняють кілька основних типів мобільності, зокрема, *горизонтальну*, *вертикальну* (висхідну та низхідну), *індивідуальну*, *групову*, *міжгенераційну* (міжпоколінну), *внутрішньогенераційну* (внутрішньопоколінну або кар'єрну), *структурну*, *обмінну* (циркулюючу), *добровільну* та *вимушену*.

Чим горизонтальна мобільність відрізняється від вертикальної, а міжгенераційна – від внутрішньогенераційної?

За свідченням учених, на соціальну мобільність істотно впливає належність до певного класу. Зазвичай представникам нижчих класів важко зайняти місце нагорі соціальної піраміди. Єдиним винятком виявилася Швеція, що спромоглася завдяки особливостям соціальної політики просунути шляхом зменшення нерівності шансів для соціальної мобільності між вихідцями з різних класів.

4. Етнокультурний вимір суспільства

Події кінця 80-х – початку 90-х років ХХ ст., коли у Центральній, Східній та Південній Європі з'явилася низка нових незалежних держав, довели життєздатність національного чинника. Якщо згадати особливості демократичних рухів, що виникли на теренах Радянського Союзу в різних національних республіках, то всі вони були водночас і рухами націоналістичними. Виявилось цілком очевидним, що демократична розбудова суспільства неможлива без розв'язання національного питання. Саме органічне поєднання боротьби за демократію і національне самовизначення призвело до перемоги демократичних революцій.

Переважно становлення незалежних держав відбувалося з великими труднощами, особливо в багатонаціональних країнах. Не стала винятком й Україна, де проблема державного будівництва збіглася в часі із становленням української нації. Зокрема, за переписом 1989 р. на території України мешкало 72,7 % українців, 21,9 % росіян, близько 1 % євреїв тощо. Зважаючи на те, що кримські татари є етнічною нацією на своїй історичній території, нашу країну, на думку вчених, можна вважати різновидом *багатонаціональної держави*.

Символічно, що одним з перших документів, прийнятих у незалежній Україні, була «Декларація прав національностей України» (1.11.1991), в якому йшлося про те, що всім народам, національним групам, громадянам, які проживають на території Української держави, гарантуються рівні політичні, економічні, соціальні та культурні права. Ці права були закріплені в Конституції України у 1996 р.

Характер суспільних відносин в багатоетнічних суспільствах значною мірою залежить від пануючої культури міжнаціональних відносин, яку характеризують два полюси: етноцентризм та етнокультурний плюралізм. **Етноцентризм** виявляється в уявленні про виняткову, особливу цінність власної культури і навіть в її вищості над іншими. Людина із таким світосприйняттям з підозрою або вороже ставиться до представників інших культур та націй, прагне окреслити особисте життя межами власного етнічного масиву. Така позиція соціально небезпечна – обмеженість соціального спілкування призводить до непорозуміння між людьми, створює підґрунття для культурно-національних конфліктів.

Етнокультурний плюралізм, або *мультикультуралізм*, передбачає активне утвердження культурної багатоманітності, в основі якого полягає терпляче або поважливе (*толерантне*) ставлення до інших культур і націй. Саме такий підхід покладено в основу діяльності міжнародних організацій, зокрема ООН, ЮНЕСКО та ін.

Одним з головних завдань багатонаціональної держави є забезпечення соціального миру та злагоди між людьми, подолання національної нетерпимості та ворожнечі. Це можливе за умови рівноправності представників титульних націй та національних меншин, справедливого розподілу матеріальних та інших ресурсів, у тому числі політичні, владні. У контексті демократичної трансформації України державу і громадянське суспільство недостатньо розглядати лише в площині інституційного та ідеологічного плюралізму; основне їх призначення полягає в тому, щоби бути

II. СТРУКТУРНІ ХАРАКТЕРИСТИКИ СУЧАСНОГО СУСПІЛЬСТВА

певною комунікативною спільнотою, яка уможливило прийняття політичних рішень і забезпечує формування колективної волі. Йдеться про залучення до вироблення політики широких кіл громадськості, включно національні. Водночас налагодження гармонійних стосун-

ків у суспільстві є проблематичним за відсутності спільних цінностей та мети, при пануванні групового та індивідуального егоїзму. Саме *патріотизм* може стати тим об'єднуючим чинником, який сприятиме консолідації суспільства.

Ξ Запитання і завдання Ξ

- ◆ До якого класу суспільства ви відносите вашу сім'ю: вищого, середнього чи нижчого? Обґрунтуйте чому.
- ◆ Які суб'єктивні якості людини сприятимуть (заважатимуть) висхідній мобільності?
- ◆ Чи погоджуєтесь ви з наступним твердженням: «Які провідники – такий народ... Кожен народ має таких провідників, а з ними й таку історичну долю, яких він вартий»? (Василь Кучабський).
- ◆ Чи не правильніше казати: «Який народ – такі й провідники?». Обґрунтуйте свою позицію.
- ◆ Уявіть сучасне українське суспільство у вигляді океанського лайнера. Розташуйте на різних рівнях палуб соціальні групи. Коротко охарактеризуйте умови їх подорожі.
- ◆ Доведіть, що саме середній клас є основою сучасної демократії.
- ◆ Складіть перелік об'єктивних та суб'єктивних чинників висхідної (низхідної) мобільності.
- ◆ Проаналізуйте історичні типи стратифікації. Відтворіть кожен із них за допомогою логічної схеми (див. табл. 2.2).

Таблиця 2.2. Історичні типи стратифікації

Типи стратифікації	Спосіб, яким індивіди закріплюються в певній страті	Тип суспільства (закрите чи відкрите)	Історичний приклад стратифікації
Рабство	Економічне чи юридичне закріпачення, максимально жорстке	Закрите	Давня Греція рабовласники; раби (повністю безправні, їх дозволено вбивати, є майном рабовласника)
Касты	Закріплення за допомогою релігії та традицій, визначається від народження, є позитивним	Закрите	Індія брахмани (жерці); кшатрії (вояки); вайшії (заможні селяни, ремісники, купці); шудри (наймані працівники); 5 тис. неосновних каст; недоторкані
Стани	Закріплення на основі звичаїв і законів, передається по спадковості	Закрите (але допускалися міжстанові шлюби, купівля титулів)	Російська імперія: дворяни; духовенство; купецтво; козацтво; селянство; міщанство
Класи	Страти, що відчинені для всіх, не закріплені законом, відрізняються від інших владою, прибутком, освітою, престижем	Відкрите	США багаті; заможні (середній клас); бідні

Список рекомендованої літератури

- Гидденс Э. Социология / При участии К. Бердсолл: Пер. с англ. – 2-е изд. перераб. и доп. – М.: Эдиториал УРСС, 2005. – 632 с.
- Гуревич А.Я. История – нескончаемый спор. – М.: Рос. гос. гуманитар. ун-т, 2005.
- Ортега-и-Гасет Х. Выбранные творы / Пер. з ісп. – К.: Основи, 1994. – 420 с.
- Основи теорії гендеру: Навч. посіб. – К.: «К.І.С.», 2004. – 536 с.
- Структурні виміри сучасного суспільства: Навч. посіб. / За ред. С. Макеєва. – 372 с.
- Штомпка П. Социология. Анализ современного общества: Пер. с польск. – М.: Логос, 2005. – 664 с.
- Ясперс К. Смысл и назначение истории: Пер. с нем. – 2-е изд. – М.: Республика, 1994. – 527 с.

III. СУСПІЛЬНІ ВІДНОСИНИ

1. Поняття суспільних відносин

2. Соціальні інститути

Очікувані результати:

- ◆ знати різновиди та структурні характеристики суспільних відносин;
- ◆ розуміти роль соціального впливу на індивіда та соціальну групу;
- ◆ використовувати критичне мислення для прийняття обміркованих та зважених рішень у сфері суспільних відносин;
- ◆ аналізувати позитивні та негативні наслідки соціального впливу;
- ◆ характеризувати зв'язки, що виникають між людьми та соціальними спільнотами;
- ◆ оцінювати вплив суспільних відносин на самовиявлення особистості у суспільстві;
- ◆ скласти графічну структуру аргументації та перевірити її обґрунтованість.

1. Поняття суспільних відносин

Життя людини у суспільстві видається цілковито «природним»: люди народжуються, зростають, розвиваються та діють серед собі подібних, зазвичай розуміючи й передбачаючи поведінку одне одного. Прищеплення соціальних звичок починається з раннього дитинства і триває протягом усього життя, ми заучуємо правила спілкування та поведіння, примушуючи один одного дотримуватися певних соціальних норм, щоб підтримувати своє соціальне середовище у стабільному, передбачуваному стані. Збудований таким чином світ відносин, взаємодій та цінностей називається суспільними відносинами.

Суспільні відносини – це різноманітні зв'язки, що виникають між людьми та соціальними спільнотами (групами, націями, класами) у процесі економічного, соціального, політичного, культурного життя та діяльності. Як справедливо відзначав П. Сорокін, суспільство – не лише сукупність кількох одиниць, але й передбачає, що ці одиниці не ізольовані одна від одної, а взаємодіють між собою, тобто здійснюють одна на одну той чи інший вплив, стикаються одна з одною та мають між собою той чи інший зв'язок*.

Справді, якщо придивитися до людського життя, то ми побачимо людей, що живуть пліч-опліч, між ними виникають тисячі процесів взаємодії, причому ця взаємодія має психічний характер, а саме: відбувається обмін ідеями (релігійними, науковими, художніми образами, житейською мудрістю та ін.); здійснюється обмін вольовими імпульсами (люди об'єднуються в групи з метою досягнення власних цілей – комерційних, господарчих, наукових, добродійних тощо); має місце обмін почуттями (на основі поваги, любові, співпереживання, ненависті та ін.).

«Людське суспільство, – як дотепно підкреслював П. Сорокін, – схоже на море, що хвилюється і в якому окремі люди, подібно хвилям, оточені собі подібними, постійно зіштовхуються одна з одною, виникають, зростають та зникають, а море – суспільство – вічно бурлить, хвилюється і не вщухає»**.

Суспільні відносини пронизують усі сфери життя суспільства: політичну, економічну, соціальну та духовну. В основу їх покладено індивідуальні, групові та громадські інтереси й потреби людей.

Суб'єктами суспільних відносин є індивіди та соціальні спільноти. При цьому слід усвідомлювати подвійну природу суспільних відносин: з одного боку, будь-яка суспільна акція здійснюється людиною як індивідуальністю, що має власний розум, почуття та волю; з іншого – людина є особистістю, що займає певне становище у суспільстві й виступає представником певної соціальної групи (національної, етнічної, політичної, релігійної, класової тощо).

Тривалий час науковці сперечалися щодо характеру суспільних відносин: суспільна взаємодія – це індивідуальна справа людини чи групова? Тобто суспільні відносини – це відносини індивідів чи спільнот?

Філософи по-різному розставляли акценти: дехто наголошував на індивідуалізації суспільних відносин (Т. Парсонс), дехто їх соціологізував (К. Маркс). Сучасне розуміння характеру суспільних відносин полягає в тому, що неможливо й неправильно абсолютизувати якусь одну складову в процесі суспільної взаємодії. Отже, суспільні відносини мають індивідуально-соціальний характер. Адже, з одного боку, до якої б спільноти не належав індивід, які б суспільні обов'язки не виконував, він ніколи не перестає бути собою; з іншого боку, незалежно від сили й характеру індивідуальності людина завжди відбиває у своїй діяльності цінності й потреби того соціального оточення, в якому вона перебуває.

Існують різні підходи до класифікації суспільних відносин. Залежно від предмету суспільні відносини поділяють на матеріальні (економічні, виробничі) та ідеологічні (політичні, правові, моральні та ін.). Марксизм визначив як провідні та визначальні саме матеріальні відносини, що зумовлюються продуктивними силами суспільства. А ідеологічні вважалися похідними від матеріальних, що виникають на основі останніх.

Залежно від характеру перебігу суспільні відносини поділяють на антагоністичні та неантагоністичні. Перші характеризуються різким протистоянням одних соціальних груп іншим. Другі – гармонійним поєднанням соціальних інтересів, взаєморозумінням та певним рівнем соціальної злагоди.

Відповідно до сфери суспільного життя, в якій розгортаються суспільні відносини, їх поділяють на:

* Сорокін П.А. Человек. Цивилизация. Общество: Пер. с англ. – М. ; 1992. – С. 28.

** Там само. – С. 29.

1) економічні, в основу яких покладено проблему власності та обміну (виробничі, технологічні, відносини розподілу та обміну); 2) політичні, що базуються на проблемі влади (владні, національні та ін.); 3) соціальні, які ґрунтуються на проблемі соціальної взаємодії (соціально-групові, класові, етнічні, родинно-сімейні, побутові, товариські); 4) духовні, в основу яких покладено проблему цінностей (моральні, релігійні, наукові, художньо-естетичні).

Класифікація суспільних відносин відповідно до сфер суспільного життя є найуживанішою. Однак залишається питання: які відносини є системотвірними або визначальними? Тривалий час мислителі ламали списи навколо цього питання. К. Маркс наголошував на провідній ролі економічних відносин; Г. Гегель – духовних; Е. Дюркгейм – релігійних; З. Фрейд – сексуальних. Проте тисячолітній досвід людства наштовхує на думку, що немає простої однозначної відповіді на питання про те, які відносини є визначальними. Історія свідчить, що суспільні відносини у різних сферах життя мають тісні взаємозв'язки і взаємовпливи. І зміни в одній сфері суспільного життя неминуче тягнуть за собою зміни в інших сферах. Свого часу гіперболізації виробничих відносин у забезпеченні поступу суспільства (К. Маркс) були протиставлені не менш переконливі аргументи щодо важливої ролі духовних відносин (М. Вебер).

Отже суспільні відносини є комплексним явищем, що характеризується наявністю взаємозалежних впливів. Зміни, які відбуваються в одній з частин системи суспільних відносин, впливають на інші частини системи та мають опосередковані та віддалені наслідки.

У структурі будь-яких суспільних відносин можна виділити такі компоненти:

- ◆ декілька суб'єктів;
- ◆ значущий для них об'єкт;
- ◆ потреби (відносини суб'єкт → об'єкт);
- ◆ інтереси (відносини суб'єкт ↔ суб'єкт);
- ◆ цінності (відносини між ідеалами взаємодіючих суб'єктів).

Об'єктом є будь-яке матеріальне або духовне утворення, унаслідок якого виникають відносини власності, влади або престижу, суб'єктом – певним чином організована соціальна одиниця.

Підсумовуючи, можемо констатувати: 1) суспільні відносини – це досить сталі і самостійні зв'язки між індивідами та соціальними групами у процесі економічного, соціального, політичного, культурного життя та діяльності; 2) суспільні відносини мають індивідуально-соціальний характер; 3) відповідно до сфер суспільного життя суспільні відносини поділяють на економічні, політичні, соціальні, духовні; 4) суспільні відносини є системою, що має комплексний характер, тобто в цій системі наявні взаємозалежні впливи; 5) структура суспільних відносин складається з п'яти компонентів: суб'єкти, об'єкт, потреби, інтереси, цінності.

2. Соціальні інститути

Соціальний інститут – це форма організації та регулювання життя суспільства. За допомогою соціальних інститутів упорядковуються відносини між людьми,

їхні діяльність та поведінка в суспільстві, забезпечується сталість громадського життя. Вони є певною сукупністю установ; соціальних норм і культурних зразків, що визначають сталі форми соціальної поведінки та дії; системою поведінки відповідно до цих норм. Як правило, вирізняють п'ять основних груп соціальних інститутів: 1) економічні (власність, розподіл тощо); 2) політичні (державна, армія, суд, партії); 3) шлюбу та сім'ї; 4) виховні (школи, вузи тощо); 5) культури (театри, музеї та ін.). Усі соціальні інститути здійснюють соціальну взаємодію та соціальний вплив на особистість та соціальну групу. Інколи цей вплив може бути позитивним та сприяє соціалізації особистості, а інколи – негативним, що руйнує психіку людини. Як відбувається соціальний вплив? Які закономірності зумовлюють соціальну взаємодію та визначають соціальний вплив? Як дізнатися, коли варто прийняти соціальний вплив, а коли опиратися йому? Ось запитання, на які ми спробуємо відповісти.

Суспільні відносини неможливі без соціальної взаємодії. Під нею розуміють процес, що передбачає діяльність людей та здійснення соціального впливу. Механізм соціальної взаємодії включає індивідів, що виконують ті чи інші дії, які призводять до змін у соціальній спільноті або в суспільстві загалом, вплив на інших індивідів, що є наслідком змін, і нарешті зворотню реакцію тих людей, що зазнали соціального впливу.

Соціальний вплив усюдисущий. Він здійснюється скрізь та завжди. Це, так би мовити, невід'ємна складова частина соціального світу. Якщо людина прагне досягти успіху в цьому світі, не зайвим буде навчитися використовувати соціальний вплив, розпізнавати спроби стороннього впливу і вирішувати у кожній конкретній ситуації – піддаватися йому чи відкинути запропоноване із обуренням.

Пригадайте, в яких ситуаціях ви зазнавали соціального впливу.

У процесі соціального впливу поведінка однієї людини або групи людей має на меті внесення змін у те, як інша людина або група поводить себе, почуває себе та думає про щось. Соціальний вплив здійснюється в усіх сферах життя суспільства: в економічній, політичній, соціальній та духовній. Реклама, політичні кампанії, психотерапія, спілкування з друзями та сім'єю – усе це є прикладами соціального впливу.

Загалом є два способи психічного впливу на особистість: **переконування** та **навіювання**. Переконування зазвичай ґрунтується на логіці та непохитних доказах, навіювання полягає в безпосередньому прищепленні психічних станів, тобто ідей, почуттів та відчуттів, не вимагаючи взагалі ніяких доказів та не потребуючи логіки.

Залежно від умов та кількості людей, на яких намагаються вплинути, вирізняють три види соціального впливу: 1) міжособистісний; 2) вплив в умовах спеціально створеного середовища переконування; 3) за допомогою засобів масової інформації. В умовах міжособистісного впливу один або кілька агентів впливу вступають у безпосереднє спілкування з однією або кількома «мішенями» впливу. Спеціально створене середовище переконування передбачає наявність одного агента впливу, що намагається змінити поведінку

значної кількості людей. В умовах використання засобів масової інформації знеособлене, неіндивідуалізоване повідомлення поширюється за допомогою технічних засобів, у такому разі кількість об'єктів впливу може сягати мільйонів.

Методи вербування та обернення у віру, що використовують різні релігійні секти, є наочним прикладом могутньої стратегії впливу в умовах міжособистісної взаємодії. Зовнішньо привабливі вербувальники переконують молодих людей, як правило, перехідного віку, приєднатися до релігійного співтовариства й стати його повноправними членами. У релігійних співтовариствах накопичений значний потенціал технік впливу – підкріплення, формування в об'єкта впливу почуття обов'язку по відношенню до товариства, безперервність потоку переконуючих повідомлень, неослабний контроль за фінансами тощо.

Яскравим прикладом спеціально створеного середовища переконування є ефективне використання слів та риторичних прийомів відомими ораторами, яким вдалося спонукати до життя та очолити значні суспільні рухи. До таких ораторів можна віднести Мартина Лютера Кінга, Рональда Рейгана, Адольфа Гітлера та ін. Одні з них закликали до позитивних зрушень у суспільстві, інші – пропагували ідеї масової руйнації та масового самогубства. «Палкий» Мартин Лютер Кінг та «тихоня» Рональд Рейган обидва закликали до великих цілей, підкреслювали свою «однорідність» з аудиторією, промови обох були доступні за змістом та оптимістичні за духом, обидва намагалися дати відчуття аудиторії свою щирість за допомогою голосу та виразу обличчя. Адольф Гітлер проповідував ідеї масової руйнації за допомогою схожих прийомів переконування, супроводжуючи свої послання інсценуваннями з великим потенціалом емоційного впливу.

Наочним прикладом впливу засобів масової інформації є значний спад тютюнокуріння в 1960-х роках, коли були оприлюднені дані про шкідливість нікотину. Ще більш яскравим прикладом є той факт, що 30 % усього дорослого населення продовжують палити, й кожного дня тисячі людей прилучаються до цієї згубної звички. Це відбувається тому, що рекламодавці створюють привабливі образи, які пов'язують тютюнокуріння із здоров'ям, сексуальністю та особистою свободою, у той же час й спонсорська підтримка тютюновими компаніями різноманітних спортивних змагань та культурних заходів закріплює ці позитивні асоціації.

Слід усвідомлювати, що спроби впливу не обов'язково призводять до безпосередньої зміни поведінки, проте вони можуть змінити переконання та установки, тим самим готуючи ґрунт для подальших змін у поведінці. Установкою називають оцінне ставлення до того чи того об'єкта. В установочну систему входять п'ять компонентів: установка, переконання та знання, афективні реакції (почуття), поведінкові наміри й безпосередньо поведінка.

Установочні системи мають складну внутрішню організацію: зміна одного компонента (наприклад, установки) може спонукати до зміни будь-якого іншого компонента (наприклад, поведінки). Приміром, зміни в ставленні до будь-якого кандидата на державну посаду можуть призвести до зміни в намірах за нього проголосувати.

Установки є найбільш значущим компонентом установочної системи. Вони здійснюють вплив на наші думки та сприйняття, є стислими формулюваннями наших точок зору, їх легко пригадати і застосовувати під час прийняття рішень. Більше того, установки поряд з іншими факторами впливають на самосприйняття людини.

Яку роль, на вашу думку, відіграє соціальний вплив у житті суспільства: позитивну чи негативну?

Соціальний вплив не завжди є засобом експлуатації, але іноді він може використовуватися «майстрами поступливості» з метою використання інших людей у своїх егоїстичних цілях. Виникає важливе питання: як протистояти небажаному соціальному впливу та маніпуляціям суспільною свідомістю? Які здібності знадобляться громадянинові, щоб уникнути подібних махінацій? Відповідь очевидна – це вміння критично мислити.

Критичне мислення – це наукове мислення, сутність якого полягає в прийнятті ретельно обміркованих та зважених рішень стосовно довіри до будь-якого твердження: чи мусимо ми його сприйняти, чи відкинути або відкласти, а також ступінь упевненості, з якою ми це робимо.

Критичне мислення означає не негативність суджень або критику, а зважений розгляд різноманітних підходів до проблеми, щоб приймати обґрунтовані судження та рішення щодо неї. Критично мисляча людина нічого не сприймає на віру. Отже критичне мислення – це здібність й устремління оцінювати різні твердження та робити об'єктивні висновки на основі добре обґрунтованих доказів. Мета критичного мислення полягає у встановленні об'єктивної істини.

Як ви вважаєте, чи є навчання критичному мисленню нагальним у сучасних умовах?

Уміння критично мислити особливо важливо зараз, коли в ЗМІ постійно відбувається масована і витончена обробка суспільної свідомості, розгортаються підготовлені професіоналами широкомасштабні рекламні кампанії, в яких нас намагаються переконати не лише придбати «цей сир», але й обрати саме «цього кандидата» на посаду депутата, мера, Президента тощо. Сплативши сьогодні за несмачний сир, ми вільні завтра його не купувати. Але обравши на посаду Президента людину, від якої у значній мірі залежатиме наше життя в найближчі роки, ми не зможемо його завтра переобрати, та й, чесно кажучи, практично не в змозі контролювати його діяльність. Тому такий вибір має бути особливо ретельним і обґрунтованим.

Падіння моралі в суспільстві, що спостерігається останнім часом, призводить до стрімкого зростання дезінформації з метою використання інших людей у своїх егоїстичних цілях. Часто нам намагаються «підсунути» витончено упаковану неправду, що виглядає доволі правдоподібно. Отже у наш час особливої актуальності набуває необхідність відрізнити істину від підробки, й постає проблема набуття навичок критичного мислення.

Критичне мислення – це здатність ставити нові запитання, випрацьовувати різноманітні аргументи, приймати незалежні та продумані рішення.

Люди, здатні критично мислити, ставлять собі такі запитання:

- ◆ У чому полягає проблема?
- ◆ До яких висновків дійшов автор щодо цієї проблеми?
- ◆ У чому полягають причини, що призвели його до такого висновку?
- *Будьте пильні щодо невідповідної аргументації (через жаль, страх, неправильну обробку статистичних даних та ін.), що може ввести вас в оману.*
- ◆ Автор спирається на факти чи на погляди?
- *Факти можна перевірити.*
- *Погляди перевірити неможливо, вони можуть базуватися на голосливих твердженнях.*
- ◆ Автор виражає свої думки нейтрально чи емоційно?
- *Критично мисляча людина стежить за манерою викладу, щоб побачити підгрунтя.*

Щоб навчитися критично і правильно мислити, необхідно вміти ставити продумані запитання. Гарний спосіб почати думати над проблемою – це задавати запитання. Правильно сформульоване, воно може допомогти людині зіставити факти і проаналізувати свої думки. Наведемо кілька варіантів таких запитань.

Запитання загального характеру:

- Що це означає?
- Як зробити так, щоб...?
- Навіщо це потрібно?
- До чого це призведе?

Запитання для уточнення:

- Що ви мали на увазі, сказавши...?
- У чому полягає основна думка?
- Як ... зв'язано з ... ?
- Не могли б ви висловити думку інакше?
- Уточніть, будь ласка, ви мали на увазі ... чи ...?
- Яке відношення має це до нашої проблеми/суперечки/розбіжностей?
- Маріє, підведіть, будь ласка, підсумок тому, що сказав Олександр, своїми словами? ... Олександр, ви це мали на увазі?
- Не могли б ви навести приклад?
- Чи може ... бути гарним прикладом для цього?

Запитання, що перевіряють припущення:

- Які Ви робите припущення?
- Які припущення робить Оксана?
- Що ми можемо припустити замість цього?
- Мені здалося, що ви припустили Я вас правильно зрозумів?
- Усі ваші твердження ґрунтуються на припущенні Чому б вам не засновувати їх на ... замість ... ?
- Ви припускаєте, що Як ви можете оцінити справедливість такого припущення?
- Чому хто-небудь може зробити такі припущення?

Запитання, що перевіряють факти:

- Поясніть, будь ласка, чому ви так вирішили?
- Як це можна прикласти до даної ситуації?
- Чи є причини сумніватися в цьому факті?
- Що б ви відповіли людині, яка стверджує, що ... ?
- Хто-небудь може навести факти, що підтверджують цю точку зору?
- З якої причини ви дійшли цього висновку?
- Як ми можемо упевнитися, що це правда?

Запитання, що перевіряють розуміння перспектив:

- Що ви цим припускаєте?
- Коли ви говорите ... , ви робите висновок ... ?
- Але якщо таке могло відбутися, що ще може трапитися внаслідок цього? Чому?
- На що може це вплинути?
- Чи відбудеться це неминуче, чи можливо/швидше за усе відбудеться?
- Яка альтернатива?

Запитання, що перевіряють зрозумілість задач:

- Як ми можемо це знайти?
- Що це запитання передбачає?
- Чи можна спитати про це інакше?
- Можемо ми взагалі проминути це запитання?
- Запитання зрозуміле? Ми зрозуміли його?
- Важко чи легко відповісти на це запитання? Чому?
- Чи всі погоджуються, що запитання полягає саме в цьому?
- На які інші запитання необхідно відповісти, перш ніж думати над цим запитанням?
- Чому це запитання є необхідним?
- Це запитання є найбільш важливим, чи в ньому приховане інше запитання?
- Чи бачите ви, як це може співвідноситися з ... ?

До продуманих запитань слід також віднести такі: наведіть приклад; що відбулося б, якщо...; у чому полягають сильні та слабкі сторони...; яким чином впливає на...; поясніть, чому...; поясніть, як...; чому важливо...; який аргумент можна навести проти...; який є кращим та чому...; чи погоджуєтесь ви із твердженням, що...; як, на вашу думку, подивився б... на проблему...? та ін.

Характеристики людей, здатних критично мислити:

- ◆ чесні перед собою;
- ◆ відкидають підтасування;
- ◆ переборюють плутанину;
- ◆ ставлять запитання;
- ◆ роблять власні висновки на підставі очевидних фактів;
- ◆ слідкують за зв'язком між явищами;
- ◆ інтелектуально незалежні.

Дослідницькі навички, використовувані в критичному мисленні:

- ◆ спостерігати – бачити і помічати властивості об'єкта;
- ◆ описувати – зазначати, як об'єкт виглядає;
- ◆ порівнювати – установлювати подібності й розбіжності між об'єктами; оцінювати будь-що і порівнювати з іншими речами;
- ◆ визначати – показувати чи доводити існування об'єкта; розпізнавати об'єкт як конкретну річ;
- ◆ асоціювати – розумово установлювати зв'язок між об'єктами; з'єднувати об'єкти за принципом їхньої взаємодії;
- ◆ узагальнювати – робити висновки на основі наявної інформації чи фактів;
- ◆ прогнозувати – передбачати, що відбудеться в майбутньому; пророкувати будь-що;
- ◆ застосовувати – використовувати відповідно; отримувати практичну користь від будь-чого.

Роль критичного мислення полягає у тому, щоби протистояти вірі, яка не піддається поясненню. Цей вид мислення проявляється у двох напрямках: 1) орієнтація на пошук правди; 2) розуміння різноманітності. Віра в абсолютизм та ідеї, які не підлягають поясненню, є негативними показниками критичного мислення.

Критичне мислення також включає оцінку самого розумового процесу – перебігу розмірковувань, що привели нас до висновків, або тих чинників, які ми врахували під час прийняття рішення. Критичне мислення передбачає свободу від психологічного захисту. Людині інколи дуже важко визнавати свої помилки, і не тому, що не вистачає інтелектуальних здібностей, а тому, що спрацьовує психологічний захист. Така людина дуже часто схильна відкидати або викривляти інформацію, що не сумісна з її уявленнями щодо себе або навколишнього світу. Отже нерозумна людина не та, яка не помиляється, а та, яка не бажає помічати та виправляти свої помилки.

Критичне мислення неможливо відокремити від творчого. Як тільки-но ми починаємо аналізувати проблему, то одразу будуємо гіпотези, шукаємо альтернативні способи розв'язання тощо. А все це є актами творчості. Отже точніше буде називати той тип мислення, якому слід навчитися сучасному громадянину, критичним творчим мисленням.

Критичні запитання особливо знадобляться громадянину, коли до нього застосовуватимуть методи прямого або непрямого впливу на поведінку. Слід усвідомлювати, якщо ми дуже легко поступаємося на прохання інших, ми стаємо вразливими для маніпуляцій з боку. Незважаючи на це конформізм (зміна поведінки або переконання відповідно до думки групи) виконує й важливі особисті та суспільні функції, задовольняючи потреби у передбачуваності, порядку і навіть у перетвореннях. Отже, відчуваючи на собі вплив, слід замислитися, чи не є це спробою маніпуляції?

Не менш важливим стане у пригоді критичне мислення, коли громадянин зіткнеться з таким явищем, як підпорядкування. Підпорядкуванням називають виконання чийось вимог, навіть якщо людина внутрішньо не погоджується з тим, що робить. За допомогою лабораторних експериментів С. Мілграм в 60-х рр. ХХ ст. продемонстрував, що абсолютно нормальні (психічно) люди здатні завдавати іншим людям біль за командою авторитетної особи. Під виглядом проведення експерименту щодо з'ясування впливу покарання на процес навчання професор Стенфордського університету С. Мілграм хотів з'ясувати, як багато людей будуть готові покарати так званого «поганого учня» електричним розрядом 450 В (що є занадто). Слід заспокоїти читача: насправді учень жодних розрядів току не отримував. Після проведення експерименту С. Мілграм, не повідомляючи його результатів, попросив американських психіатрів спрогнозувати відносну чисельність таких «жорстоких громадян». Психіатри були переконані, що таких людей буде не більше 4 %, а насправді їх виявилось 62%.

Поміркуйте, які висновки можна зробити на підставі експериментів С. Мілграма.

Інформація, отримана Мілграмом, судячи з усього, свідчить про те, що люди готові поступитися багато чим, аби тільки не вказувати непокору офіційній особі.

На перший погляд, результати експерименту можуть видатися дивними й не досить значущими для громадського життя. Проте слід згадати, як ставляться люди на роботі до начальників. Співробітники, які отримали владу, найчастіше говорять або роблять те, що є беззаперечно помилковим, проте підлеглі не вказують великого бажання заперечувати їм. Навіть якщо дехто відважиться поставити під сумнів рішення начальства, то він, напевно, відчуватиме значне напруження та хвилювання.

Іншим експериментом, який проводився з метою з'ясувати можливості соціального впливу, був широко відомий, дехто навіть сказав би – скандально відомий експеримент Ф. Зімбардо із Стенфордського університету. Дослідник хотів визначити, чим зумовлюється дегуманізація, що доволі часто спостерігається у в'язницях. Що би сталося в тому разі, якби вдалося умовити звичайних громадян виступити в ролі в'язнів та тюремних наглядачів в експериментальній тюрмі, яка б у всьому була схожа на справжню? Якби експериментальна в'язниця не продемонструвала картини ненависті та відчуження справжньої тюрми, це дозволило б стверджувати, що головними складовими нетерплячої тамтешньої атмосфери є індивідуальні особливості наглядачів або в'язнів, або тих і тих одночасно. З іншого боку, якби в експериментальній тюрмі спостерігалася поведінка, що була б дуже схожа на ту, яка притаманна справжній в'язниці, це дало б підстави стверджувати, що визначальним чинником у створенні атмосфери нетерплячості та ворожості є тюремне оточення.

Експеримент розпочався 14 серпня 1971 р. у США (штат Каліфорнія). Одинадцять «наглядачів» та десять «ув'язнених» були відібрані з числа 75 осіб, яких оцінили як найбільш урівноважених (фізично та психічно), зрілих та найменш схильних до антисоціальної поведінки. Події, що розгорнулися в експериментальній тюрмі, виявилися настільки неприємними й потенційно небезпечними, що експеримент довелося завершити вже через шість днів після його початку. Вже за два дні у тюрмі спалахнуло насилля й піднявся бунт. «Ув'язнені» зривали із себе одяг та ідентифікаційні номери, лаялись на «наглядачів» та барикадувалися у своїх камерах. «Наглядачі» жорстоко придушили бунт із використанням вогнегасників, перетворили права «ув'язнених» на привілеї, налаштували їх один проти одного й систематично демонстрували свою владу. Один із «в'язнів» вже через день після початку експерименту почав виявляти доволі очевидні симптоми нервового розладу (незв'язна мова, невимушені викрики та плач), його довелося відпустити.

На четвертий день ще два «ув'язнених» були відпущені на волю через наявні симптоми сильного емоційного розладу; четвертий «ув'язнений» був звільнений після того, як усе його тіло вкрилося висипкою психосоматичного характеру. Згодом деякі «наглядачі», схоже, почали отримувати велику насолоду від своєї влади. Цікавий факт, що застосування сили, демонстрація влади з боку «наглядачів» з кожним днем посилювалися, незважаючи на те, що опір «ув'язнених» послаблювався, а згодом й взагалі припинився. Протягом експерименту «наглядачі» все частіше почали опосередковано демонструвати свою владу, наприклад стукати кийком по руці або по інших предметах,

III. СУСПІЛЬНІ ВІДНОСИНИ

ходити перевальцем або із викликом. «Ув'язнені», навпаки, почали сутулитися й ховати очі.

На яку думку вас наштовхує експеримент Ф. Зімбардо?

Незважаючи на своє передчасне завершення, експеримент Ф. Зімбардо продемонстрував, що ситуації насили та нетерпачості, властиві для атмосфери тюрми, можуть виникати навіть тоді, коли в ролі тюремних наглядачів та ув'язнених виступають нормальні та законслухняні громадяни. Дегуманізація стосунків, що спостерігалася в експериментальній тюрмі Стенфордського університету, навряд чи може бути приписана «злочинним нахилам» тих, хто брав у ньому участь. Найбільш відповідним поясненням у цьому разі є те, що поведінка учасників експерименту головним чином зумовлювалася умовами тюрми. За власним висловлюванням Ф. Зімбардо, його дослідження виявило «здатність соціальних інститутів примушувати добропорядних людей здійснювати погані вчинки».

З урахуванням даних експериментальних досліджень С. Мілграма та Ф. Зімбардо підкорення особам з великим авторитетом пояснюється не як слабкість характеру, а як наслідок впливу ситуаційних факторів.

Слід добре усвідомлювати, як діють ці ситуаційні фактори та що змушує людей вчиняти майже злочинні дії. Справа в тому, що авторитетним особам припи-

суються більша обізнаність і право віддавати розпорядження у незнайомих контекстах, що не мають жодних підказок для правильної поведінки. Більше того, «мішень впливу» може побоюватися, що буде неприйнята або виявиться посміховиськом в очах «авторитета». Підкорення владі відбувається ще й тому, що є укоріненою звичкою, яка засвоюється упродовж соціалізації. Для того щоб уникнути пастки підкорення, ми постійно маємо ставити собі запитання: «Чому ми підкорюємося?», переосмислювати ситуацію й учитися відрізняти реальні авторитети від підроблених.

Отже соціальний вплив є невід'ємною складовою життя суспільства. Він охоплює усі сфери: економічну, політичну, соціальну та духовну. Соціальний вплив здійснюється за допомогою соціальних інститутів. У його процесі поведінка однієї людини має своїм наслідком внесення змін у те, як інша людина (люди) поводить себе, відчуває себе та думає про щось. Соціальний вплив, з одного боку, може відігравати позитивну роль у житті спільноти, роблячи життя передбачуваним і улаштованим за правилами; з іншого боку, він може стати небезпечною зброєю в руках безвідповідальних політиків та керманців суспільного життя, призводячи до масових руйнацій та злочинних дій. Протистояти небажаному соціальному впливу допоможуть навички критичного мислення.

Ξ Запитання і завдання Ξ

- ◆ Наведіть приклади суспільних відносин за сферами життя суспільства.
- ◆ Чому важливо враховувати індивідуально-соціальний характер суспільних відносин?
- ◆ Наведіть приклади взаємозалежних впливів у системі суспільних відносин.
- ◆ У чому виявляються позитивні та негативні риси соціального впливу?
- ◆ Яким чином можна опиратися небажаному соціальному впливу?
- ◆ Який висновок можна зробити, спираючись на результати експериментів С. Мілграма та Ф. Зімбардо?

Список рекомендованої літератури

- Айзенк Г., Айзенк М. Исследования человеческой психики. – М.: ЭКСМО-Пресс, 2001. – 480 с.
- Берковиц Л. Агрессия: причины, последствия и контроль. – СПб.: Прайм-ЕВРОЗНАК, 2001. – 512 с.
- Зімбардо Ф., Ляйпне М. Социальное влияние. – СПб.: Питер, 2001. – 448 с.
- Милграм С. Эксперимент в социальной психологии. – СПб.: Питер, 2000. – 336 с.
- Социальная психология: ключевые идеи / Р. Бэррон, Д. Бирн, Б. Джонсон. – 4-е изд. – СПб.: Питер, 2003. – 512 с.
- Чалдини Р. Психология влияния. – СПб.: Питер, 2000. – 272 с.

IV. СОЦІАЛЬНІ НОРМИ

1. Забобони і стереотипи
2. Конфлікт як соціальне явище
3. Складові миру і гармонії

Очікувані результати:

- ◆ розуміти роль стереотипів та забобонів у житті суспільства;
- ◆ знати й застосовувати способи подолання упереджень;
- ◆ знати й розуміти закономірності конфліктної взаємодії;
- ◆ уникати соціальних пасток;
- ◆ уміти долати ворожість у суспільних відносинах;
- ◆ скласти план аргументації-спростування забобону щодо національних меншин.

Соціальні норми – це зразки, правила, принципи діяльності, що визнаються соціальною організацією (системою, групою) та в тій чи іншій формі задаються для виконання її членам. Система соціальних норм забезпечує впорядкованість суспільної взаємодії індивідів і груп. Соціальні норми відрізняються за способом фіксації (формальні та неформальні), універсальності дії (специфічні привілеї та загальнозначущі права), ступенем жорсткості вимог (обов'язкові, рекомендовані, заохочувальні та ін.). Неодмінна умова дієвості соціальних норм – їх обґрунтованість з погляду відповідності прийнятим у суспільстві цінностям й ідеалам. У різних суспільствах функції нормативних інститутів виконують звичаї, право, мораль, громадська думка, смаки тощо. Такі явища, як стереотипи, забобони, конфлікти безпосередньо пов'язані з дією соціальних норм, зумовлюються й регулюються ними. На практиці це відображується в негативних санкціях (заборони, покарання, засудження) щодо тих, хто порушив соціальні норми. Найважливішими системами нормативного регулювання є мораль і право.

1. Забобони і стереотипи

Наші почуття й дії стосовно інших бувають позитивними, а подекуди – негативними. Забобони, стереотипи й конфлікти можна віднести до неприємних аспектів людських стосунків. Чому ми не любимо або навіть зневажаємо одне одного? У цьому здебільшого винні забобони.

Забобон (упередження) – невиправдано негативна установка щодо групи або її окремих членів. Це засудження наперед, яке навіє упередження проти людини або категорії людей лише через її належність до певної групи. Забобон – це сукупність установок, що охоплюють афект (почуття), поведінкові наміри (схильність діяти певним чином), знання (переконання). Особі, яка перебуває під впливом забобону, не до вподоби люди, не схожі на неї, і вона схильна припускати можливість їхньої дискримінації. Забобонна особа переконана, що ці інші люди є невігласами й небезпечними суб'єктами.

Негативні оцінки, притаманні забобонам, можуть походити від емоційних асоціацій, потреби виправдати свою поведінку або з негативних переконань, які називають стереотипами. **Стереотип** – це усталена думка про особистісні якості групи людей. Вони можуть бути надто узагальненими, неточними й нечутливими до

нової інформації. Наприклад, поширеним стереотипом серед європейців є думка, що мешканці Південної Європи (італійці, іспанці та ін.) емоційніші і менш сумлінні у роботі, ніж громадяни країн Північної Європи (німці, скандинави тощо). Справді, зерно істини у такому узагальненні є. Мешканці півдня експресивніші за жителів північних регіонів.

Стереотипи можуть бути позитивними або негативними, точними або неточними. Точні стереотипи бувають корисними. Наприклад, стереотипне приписування британцеві більшої стриманості, ніж італійцю, означає розуміння того, чого можна від нього очікувати і як забезпечити мінімальні розбіжності під час взаємодії з представниками різних культур.

Поміркуйте, в яких випадках стереотипи спричинюють непорозуміння.

Корисність стереотипів полягає в тому, що вони допомагають систематизувати уявлення про світ. Водночас вони ведуть до трьох серйозних перекохань реальності.

Надмірне випинання відмінностей між групами, а не загальних рис. Група, що оцінюється за стереотипом, здається незнайомою, небезпечною, поганою (не такі, як ми); люди поділяються на «своїх» і «ворогів», на «наших» і «не наших».

Ігнорування відмінностей усередині однієї групи. Люди часто вважають, що їхня власна група складається з гарних людей, а інша – з поганих (усі вони однакові). Скажімо, один англієць поводить себе сухо – всі англієць «сухарі»; один єврей хитрує – всі євреї хитрі. Проте якщо хитрує чи виявляє сухість хтось із власної групи, такі висновки не робляться.

Вибіркове сприйняття. Люди схильні помічати лише те, що відповідає їхньому стереотипу, й відкидати інформацію, що йому суперечить.

Стереотипи не є цілком помилковими. Чимало з них певною мірою справедливі, відображають щось важливе, суттєве в групі. Невідповідність виникає тоді, коли починають вважати, що зерна істини – це вся істина, і витлумачувати свої спостереження негативно.

Проблеми зі стереотипами з'являються тоді, коли вони надто узагальнені й очевидно не відповідають дійсності. Інколи такі стереотипи навмисно нав'язують під час передвиборних кампаній. Так, громадян України полюбляють поділяти на західників (бандери) і східняків (москалі), нав'язуючи штучні та неправдиві уявлення про мешканців Заходу та Сходу. Безумовно, певні

відмінності між ними є, але вони не утворюють тієї прірви, що стоїть на заваді єдності нашої держави.

Отже, забобони ґрунтуються на негативних стереотипах і являють собою негативну установку щодо певної групи людей. Забобони породжують дискримінацію – негативну поведінку, основою якої здебільшого (але не завжди) є установки упередженості, тобто те, наскільки ми прагнемо відмежуватися від деяких людей, більше залежить від наших почуттів до них, ніж від нашої думки про них.

Витоки забобонів мають різну природу: це можуть бути *соціальні умови життя, негативні емоції або недосконалість сприйняття та мислення*, за допомогою яких ми усвідомлюємо навколишній світ, укладаючи його у спрощені схеми.

Який життєвий досвід, на вашу думку, спричинює виникнення забобонів?

Соціальні умови породжують та підтримують упередження. Наприклад, група, що відчуває задоволення від своїх соціальних та економічних переваг, частіше виправдовуватиме власне становище за допомогою упереджених суджень. Більш того, забобони можуть налаштовувати цю групу ставитися до інших людей так, що врешті-решт ці інші почнуть поводитися відповідно до її очікувань, і тим самим підтвердять уже наявні стереотипи.

Соціальна ідентифікація (віднесення себе до певної соціальної групи за будь-якою ознакою, наприклад, віруючий, кримчак, науковець та ін.) також може породжувати забобони. Експериментальні дослідження американських психологів (М. Білліга, Г. Таджфела та ін.) довели, що внутрішньогрупова прихильність переважно виникає лише тому, що люди поділені на групи. Забобони є доволі живучими, їх дуже нелегко подолати. Зазвичай їх живучість зумовлена прагненням людей бути прийнятими іншими людьми (тобто внаслідок конформізму). Якщо забобон є соціально прийнятним, більшість громадян діятимуть відповідно до нього. Вони вчинятимуть певні дискримінаційні дії не тому, що матимуть потребу в цьому, а тому, щоб сподобатися іншим і бути соціально сприйнятими.

Найефективнішим способом підтримки упереджень є інституційна підтримка. Школи, уряд, політики, засоби масової інформації часто формують забобони й сприяють їх поширенню. Наприклад, дійові особи президентських та парламентських виборчих кампаній в Україні активно формують і підтримують забобонне ставлення мешканців Західної та Східної України один до одного. Дуже поширеним є забобон про «годувальників та нахлібників», відповідно до якого Східна Україна годує Західну (реалії інколи суперечать цьому уявленню), або «москалів – зросійщених українців-непатріотів», згідно з яким мешканці східних областей не є патріотами України (таке уявлення теж далеке від істини).

Утворившись, упередження живе почасти внаслідок інерції конформізму, почасти – через інституційну підтримку таких соціальних структур, як засоби масової інформації.

Незважаючи на те, що коріння забобонів криється у соціальних умовах, *емоційні чинники* підсилюють їх живучість. Дослідники іноді називають їх *психологічними чинниками*. Забобони живляться за рахунок

фрустрації (блокування у досягненні мети) та агресії. Біль та фрустрація часто призводять до агресії. Коли причиною нашої агресії є переляк або невизначеність, ми нерідко переадресуємо свою злість на так званого цапа-відбувайла. Така ситуація є доволі типовою, коли дві групи змагаються за право на отримання роботи, житла або за соціальний престиж. Тобто досягнення мети однією групою веде до фрустрації іншої. Забобони добре даються взнаки, коли дві групи змагаються за дефіцитні ресурси.

Забобони дають відчуття соціальної переваги, а також можуть забезпечувати маскування почуття власної меншовартості. В Європі та Америці забобони найпоширеніші серед людей із невисоким соціально-економічним становищем або тих, чие становище різко погіршилося, а також серед тих, хто відчуває загрозу своєму позитивному «Я»-образу. Наприклад, проведене на північному заході США дослідження (Крокер та ін.) продемонструвало, що члени громад із низьким соціальним статусом зневажливіше ставилися до інших груп, ніж представники громад із вищим статусом. Інше дослідження (Дж. Грубе, Р. Клейнхесселінк та К. Керні) засвідчило наявність зв'язку між самооцінкою й забобонами: коли люди почувають себе більш упевнено, вони позитивніше сприймають представників іншої групи, якщо ж їхня самооцінка під загрозою, ставлення різко погіршується. Так, чоловіки-студенти Державного університету у Вашингтоні з низькою самооцінкою, переглядаючи інтерв'ю з жінками під час прийому на роботу, негативно ставилися до сильних, незалежних жінок, натомість чоловіки із високою самооцінкою сприймали їх позитивно.

Зневага до інших може слугувати й іншій меті: потребі належати до «своїх». Усвідомлення наявності спільного ворога об'єднує групу. Наприклад, почуття товарищескості серед працівників організації досягає максимуму, коли вони відчувають антагонізм між собою й адміністрацією. Для того щоб Німеччина згуртувалася навколо нацистів, Гітлер використав «єврейську небезпеку». Отже, зневага до «чужих» може згуртувати групу.

Найбільш схильними до забобонів є авторитарні особистості. Авторитарна особистість має такі риси: нетерпимість до слабкості, установку на покарання та смиренне шанування своїх внутрішньогрупових авторитетів. Авторитарна особистість не чуває себе у безпеці, надто уважно ставиться до питань влади та статусу, а також має негнучке, «чорно-біле» мислення й не терпить невизначеності. Саме тому такі люди схильні коритися тим, хто має владу, й карати тих, хто нижче за статусом.

Окрім соціальних умов й емоційних чинників, не менш важливу роль у виникненні стереотипів відіграють *пізнавальні процеси*. Забобони, як свідчать дослідження, є побічним продуктом людського мислення – засобом спрощення складного навколишнього світу шляхом укладання його у зручні для нас схеми. Основою забобонів є реальні розбіжності, проте й на нас самих, і на джерела інформації, якими ми користуємося, діють різні феномени, що викривлюють істинний стан речей. Це *надмірна узагальненість, вплив одиничних яскравих фактів, внутрішньогрупова прихильність, фундаментальна помилка атрибуції*,

самодостатнє пророцтво, феномен справедливого світу та ілюзія надійності.

Надмірна узагальненість призводить до гіперболізації незначних розбіжностей між людьми різної статі, національності тощо. Особливість нашого сприйняття певних груп полягає в тому, що тільки-но людей поділили на групи, ми одразу починаємо перебільшувати однорідність усередині кожної з них та відмінності між групами. Наприклад, за даними одного дослідження, чоловіки виявилися більш упевненими та домінантними за жінок, а жінки – більш лагідними та схильними до співчуття, ніж чоловіки. Проте в переконаннях чоловіків і жінок ці характеристики різнилися вдвічі.

Вплив одиничних яскравих факторів на виникнення забобонів значно більший за вплив ширшої і точнішої, але малоемоційної інформації. Так, опис кривавого злочину, скоєного особою національності X, сприятиме формуванню відповідного забобону сильніше, ніж статистична таблиця, яка свідчить, що більшість злочинів скоюють особи національності Y.

Феномен внутрішньогрупової прихильності виявляється у виникненні симпатії та наділенні позитивними якостями членів групи, до якої належимо ми самі, й антипатії до членів інших груп. Поняття «група» в цьому випадку може застосовуватися у доволі широкому значенні – від мешканців одного будинку до громадян цілої країни.

Фундаментальна помилка атрибуції полягає в тому, що люди, пояснюючи неприємну поведінку інших, схильні переоцінювати роль внутрішніх чинників і недооцінювати зовнішні. Тобто поведінку інших людей ми часто пояснюємо їхніми внутрішніми особливостями: характером, настроєм, бажаннями та ін., незважаючи на різні зовнішні причини, зокрема на те, що їхня поведінка може бути реакцією на наші власні вчинки. Свою поведінку, на відміну від чужої, ми здебільшого пояснюємо дією зовнішніх, ситуативних чинників; винятки становлять пояснення наших досягнень та гарних вчинків.

Самодостатнє пророцтво – це феномен, дія якого полягає в тому, що забобонна людина змінює поведінку щодо «чужих», що, у свою чергу, впливає на поведінку її партнерів по спілкуванню, наближуючи її до забобону. Яскравим прикладом самодостатнього пророцтва є експеримент американських психологів, що дістав назву «Пігмаліон у класній кімнаті». Молодій учительці математики психологи надали кваліфікований висновок про високі математичні здібності чотирьох учнів її класу, які насправді показували середні результати. Яким же було здивування вчених, коли за рік по тому в цих учнів не лише підвищилася успішність з математики, а й стрімко зріс загальний інтелектуальний розвиток. Отже, віра вчителя у неіснуючі здібності привела до їх реального формування, тобто пророцтво блискуче реалізувалося завдяки діям учителів, які очікували від своїх підопічних успіху. Так само самодостатнє пророцтво діє й у зворотньому напрямі. Негативні очікування щодо інших породжують у них негативну поведінку.

Феномен справедливого світу означає неусвідомлене переконання, що добро та зло винагороджуються відповідним чином, що з людиною відбувається те, на що вона заслуговує, що кожний може сам будувати й контролювати власну долю. Такі переконання здебіль-

шого не відповідають дійсності, проте вони потрібні для психічного благополуччя людини, оскільки дають підставу думати, що якщо з нею стане біда, то почасти вона сама в цьому винна. Тому людина гадає, що з нею цього не трапиться, а її зусилля не будуть марними. З раннього дитинства нас вчать, що добро винагороджується, а зло карається. Наполеглива праця й чесноти приносять дивіденди, а лінощі та аморальність – ні. Звідси недалеко до висновку: той, хто процвітає, заслуговує на свою долю. Отже, люди часто нечутливі до соціальної несправедливості не тому, що це питання їх не хвилює взагалі, а тому, що її не бачать. Вони переконані, що жертви насилля, ймовірно, самі його спровокували; бідняки не заслуговують на краще; хворі несуть відповідальність за свої хвороби та ін.

Невдах не полюбляють, навіть якщо невдачі явно спричинені несприятливим збігом обставин. Усім добре відомо, що азартна гра завершується або програшем, або виграшем, й оцінювати гравця в таких випадках безглуздо. Проте ми рідко відмовляємо собі в задоволенні оцінювати людей за їхніми досягненнями, причому дуже часто ігноруючи той факт, що навіть найрозумніші рішення можуть призвести до поганих результатів. Ми схильні вважати тих, хто програв, менш компетентними і здібними. Не можна стверджувати, що талант й ініціатива не впливають на успіх, але ідея, що «цей світ справедливий», не враховує неконтрольованих чинників, які подекуди зводять нанівець найенергійніші зусилля.

Ілюзія надійності – це особливий феномен, суть якого в тому, що ми схильні відчувати впевненість у висновках, зроблених на основі недостатньої інформації. До того ж ілюзія діє, навіть якщо ми усвідомлюємо її ненадійність. Феномен ілюзії надійності тісно пов'язаний із феноменом когнітивного дисонансу. Найпоширеніший у повсякденному житті наслідок спільного вияву цих феноменів – зростання впевненості у прийнятому рішенні й підвищення привабливості вибору після того, як його зроблено, причому не має значення, чого стосується це рішення: покупки, голосування на виборах, працевлаштування чи одруження. Тільки-но рішення прийнято, механізм ілюзії надійності й когнітивного дисонансу починають працювати на підтвердження його правильності й заперечення будь-яких доводів на користь альтернативних варіантів.

Упередження та стереотипи мають сталий характер, і подолати їх складно. Стійкість стереотипів та забобонів зумовлена тим, що інформація, яка відповідає стереотипу, сприяє його зміцненню, а інформація, яка його спростовує, – ігноруються. Більш того, в тій самій інформації можна відшукати підтвердження протилежних стереотипів.

Завершуючи розгляд цього питання, зазначимо, що наше розуміння людей, які нас оточують, і суспільства загалом далекі від об'єктивності. Ми уявляємо їх простішими, ніж вони є (стереотипи й забобони), а світ, в якому живемо, кращим, «правильнішим», ніж насправді (феномен справедливого світу), особливо не сумніваючись у справедливості власних суджень (ілюзія надійності). Як не дивно, але саме такі уявлення допомагають нам успішно існувати в цьому непростому світі.

Отже, забобон (упередження) – це особливий тип установки, зазвичай негативне ставлення до представників певної соціальної групи тільки на підставі належності до неї. Забобон містить не лише негативну оцінку певної соціальної групи, а й деякі думки щодо її представників, що знаходять відображення в стереотипах. У свою чергу, стереотипи впливають на опрацювання соціальної інформації таким чином, що підтримують самі себе, чим зумовлюється їх стійкість і складність подолання. Стереотипи також виконують роль найкоротших ментальних шляхів, зменшуючи кількість пізнавальних дій, до яких нам доводиться вдаватися, щоб зрозуміти інших людей, скласти враження або сформувані судження про них. Виникнення стереотипів та упереджень спричинене соціальними умовами, емоційними чинниками й особливістю пізнавальних процесів.

2. Конфлікт як соціальне явище

Початок теорії конфлікту як певної системи поглядів на природу суспільства, його устрій і розвиток було покладено працями К. Маркса, який є визнаним засновником сучасної конфліктології, його ідеї багато в чому поділяє більшість конфліктологів. Суть теорії К. Маркса полягає в тому, що в суспільстві, поділеному на класи (експлуататорів та експлуатованих), класова боротьба неминуча, вона є рушійною силою історії. За Марксом, конфлікти спричинюються протилежними інтересами соціальних груп і сягають своїм корінням у відносини власності та її розподілу.

Іншим класиком, ім'я якого згадується поряд із ім'ям К. Маркса, є німецький філософ Г. Зіммель. Головна відмінність соціології конфлікту Зіммеля від ідей Маркса – віра в те, що конфлікт може сприяти соціальній інтеграції і тим самим забезпечувати соціальну солідарність. Конфлікт, за Зіммелем, не завжди й не обов'язково призводить до руйнацій; навпаки, він може виконувати важливі функції збереження соціальних відносин та соціальних систем. Зіммель розуміє конфлікт не просто як зіткнення інтересів, а й більш психологічно – як утілення властивої людям та їхнім стосункам ворожості. Потяг до ворожості цей учений розглядає як парну протилежність потреби в симпатії.

Найвідомішим сучасним соціологом конфлікту є Р. Дарендорф. За Дарендорфом, соціальний конфлікт був і буде притаманним кожному суспільству, оскільки в усякому суспільстві завжди наявні різні інтереси. Проте в постіндустріальному суспільстві, яке досліджував Дарендорф, основна суперечність соціальних систем зміщується, на його думку, з економічної площини (відносини власності) в політичну (відносини панування–підкорення), отже, й основний конфлікт пов'язаний із перерозподілом влади. Водночас динаміка виникнення конфліктів, по суті, повторює логіку К. Маркса про діалектику розвитку конфлікту: об'єктивна протилежність інтересів сторін, усвідомлення цієї протилежності, утворення соціальних організацій та ін.

Яку роль, на вашу думку, відіграють конфлікти в суспільному житті?

Сучасне розуміння конфлікту можна звести до таких основних положень:

- ◆ конфлікт є природним фрагментом людського життя. Хоча конфлікт, можливо, не найкраща форма

людської взаємодії, проте він не є патологією або аномалією. **Конфлікт – це нормально;**

- ◆ конфлікти не завжди й не обов'язково спричинюють руйнації. За певних умов вони можуть, навпаки, сприяти життєздатності й сталості соціального організму. **Конфлікт – це не обов'язково погано;**
- ◆ конфлікт містить у собі потенційні позитивні властивості. Цінність конфліктів у тому, що вони запобігають закостенінню системи, відкривають дорогу інноваціям. Конфлікт – це стимул до змін, це виклик, який передбачає творчу реакцію (відповідно до досліджень американського соціолога Л. Козера). В конфлікті наявний ризик руйнації відносин, небезпека поглиблення кризи, проте він може також сприяти виходу стосунків на новий рівень, конструктивному подоланню кризи, отриманню нових життєвих можливостей. Отже, в конфлікті потенційно закладено потужне конструктивне начало, тому **конфлікт може бути корисним.**
- ◆ конфлікт може бути керованим, причому таким чином, що його негативні наслідки зводяться до мінімуму, а конструктивний потенціал підсилюється. Це означає, що **конфлікт – це те, з чим можна працювати.** А робота над конфліктом сьогодні розуміється як важливий суспільний та особистий інтерес.

Слід пам'ятати, що безконфліктні стосунки або організації, мабуть, приречені до занепаду. Конфлікти породжують відповідальність, рішучість і небайдужість. Якщо конфлікти вчасно розпізнати й усвідомити, вони сприятимуть оновленню й покращенню стосунків між людьми. За відсутності конфліктів люди рідко замислюються над своїми проблемами й намагаються їх вирішити. Мир – це значно більше, ніж просте придушення відкритих конфліктів, ніж напружений, тендітний, поверховий спокій. Мир – це результат творчо розв'язаного конфлікту, коли сторони долають те, що здавалося їм несумісним, і досягають справжньої згоди.

Конфлікти бувають різними. Виокремлюють психологічні (внутрішні особистісні) конфлікти, міжособистісні, конфлікти між групами та усередині груп. В аспекті громадянознавчого курсу нас передусім цікавлять конфлікти між різними соціальними групами, а також частково – внутрішньогрупові. Проте потрібно зазначити, що конфлікти усередині групи пов'язані з утворенням різних підгруп, що дає підставу розглядати їх як конфлікти між групами.

У дослідженні конфліктів між групами є три основні підходи: мотиваційний, ситуативний та когнітивний (пізнавальний), які по-різному інтерпретують витоки конфліктів. **Мотиваційні підходи** ґрунтуються на тому, що міжгрупова ворожість, дискримінація тощо є відображенням внутрішніх проблем самої групи. Так розглядали конфлікти З. Фрейд та Л. Берковіц.

Ситуативний підхід пояснює виникнення конфлікту особливостями зовнішньої ситуації, насамперед її конкурентним характером. Експерименти М. Шерифа підтвердили правомірність подібної інтерпретації міжгрупових конфліктів і стали основою для «реалістичної теорії конфліктів», що розглядає міжгрупові конфлікти як наслідок об'єктивної суперечності між інтересами

груп. Дойч збагатив ситуаційний підхід дослідженнями груп у кооперативній та конкурентній ситуаціях. Завдяки його працям ситуаційний підхід у дослідженні міжгрупових конфліктів є домінуючим.

Когнітивні підходи, піддавши критиці жорстку зумовленість міжгрупових конфліктів ситуацією, доповнили наше розуміння конфліктів тим, що продемонстрували залежність конфліктної взаємодії від когнітивних установок членів груп один щодо одного. Інтерес до когнітивних складових міжгрупової взаємодії пов'язаний з ім'ям європейського психолога Г. Таджфела.

До структурних компонентів конфлікту слід віднести: 1) його сторони (учасників); 2) умови; 3) предмет; 4) дії учасників; 5) результат. Сторони конфлікту іменуються переважно як конфронтаційні сторони, рідше – як конкуренти або суперники; коли конфлікт набуває особливої гостроти – як противники. Під умовами конфлікту традиційно розуміють обставини й чинники, що визначають його виникнення та перебіг. Предмет конфлікту (інколи говорять – об'єкт) – це те, на що претендують сторони (матеріальний об'єкт, конкретна можливість, дотримання або недотримання певних правил тощо). Дії учасників конфлікту в сукупності становлять те, що зазвичай називають конфліктною взаємодією, оскільки вони взаємозумовлені й взаємоспрямовані. Результат конфлікту являє собою завершальну стадію конфліктної взаємодії, а також ідеальний образ цього результату, учасників конфліктної взаємодії, який зрештою й визначає спрямованість конфлікту.

Як процес конфлікт проходить у своєму розвитку чотири стадії: 1) виникнення об'єктивної конфліктної (або передконфліктної) ситуації; 2) усвідомлення ситуації як конфліктної; 3) конфліктну взаємодію; 4) вирішення конфлікту.

Поміркуйте, що зумовлює перетворення передконфліктної ситуації на конфліктну.

Сучасні дослідники наголошують на об'єктивно-суб'єктивній природі конфліктів, що передбачає не лише наявність «об'єктивних» умов виникнення конфлікту, а й суб'єктивної оцінки ситуації. Оцінка ситуації – це результат її сприйняття та інтерпретації. Згідно з теоремою У. Томаса, «якщо ситуації визначаються як реальні, то вони стають реальними за своїми наслідками». Класичним прикладом практичної реалізації теореми Томаса є крах на Нью-Йоркській біржі 1929 р., з якого почалася Велика депресія і який було названо «самодостатнім пророцтвом». Проведене дослідження показало, що банки мали достатньо готівки, але люди цьому не вірили, а оскільки вони всі водночас почали забирати свої гроші, банки один за одним збанкрутували. Отже, люди визначили несправжню ситуацію як істинну, внаслідок чого вона перетворилася на реальну. Не менш яскравою ілюстрацією цієї теореми є вже розглядуваний експеримент Ф. Зімбардо зі створення штучної в'язниці.

У результаті наперед визначеної ситуації людина вибудовує свою поведінку відповідно до власного тлумачення, і такі суб'єктивні уявлення зазвичай справляють на неї сильніший вплив, ніж об'єктивні характеристики. Людина не просто реагує на ситуацію, але «тлумачить» її, водночас «визначаючи» себе в ній,

створюючи у такий спосіб фактично той соціальний світ, в якому живе. Отже, якщо людина або група людей оцінює ситуацію як конфліктну, то вона перетворюється на конфлікт, оскільки особа розпочинає конфліктну взаємодію.

Принципове значення у виникненні конфлікту має те, чи актуальна ситуація сприйматиметься як конфліктна і чи відбудеться після цього перехід до конфліктної взаємодії. Вирішальним чинником в оцінці ситуації як конфліктної, на думку фахівців, є те, наскільки людина вважає свої цілі, дії та мотиви несумісними з цілями, діями та мотивами іншої сторони. Тлумачення ситуації зумовлюється, з одного боку, зовнішньою реальністю, з іншого – суб'єктивним світом людини, проте в різних випадках внесок кожного із цих чинників може бути різним. Що очевиднішою є зовнішня ситуація, то менше вплив суб'єктивного світу і більше однотипних реакцій. За неоднозначності зовнішньої ситуації роль індивідуальних особливостей учасників в її сприйнятті зростатиме.

Більшість глобальних проблем людства, що загрожують існуванню всього живого на Землі – ядерне озброєння, парниковий ефект, забруднення довкілля, перенаселеність, виснаження природних ресурсів – виникають унаслідок того, що різні групи переслідують свої вузько егоїстичні інтереси, завдаючи шкоди інтересам загальним. Кожен може міркувати приблизно так: «Очисні споруди будуть для мене надто дорогими. З іншого боку, лише мої викиди багато не зашкодять». Решта гадає так само, і як наслідок, ми маємо отруєне повітря й воду. Отже, індивідуально вигідні стратегії поведінки призводять до колективного програшу. Таким чином, постає дилема:

Як сумістити благополуччя окремих людей, включаючи їхнє право діяти у власних інтересах, та благополуччя суспільства загалом?

Соціальні психологи використовують лабораторні ігри, щоб продемонструвати, як люди з позитивним мисленням потрапляють у пастку взаємно деструктивних стратегій поведінки. Найпоширеніші приклади цього – це «дилема ув'язненого» та «трагедія общинних вигонів». Першу дилему ілюструє історія про двох підозрюваних, яких по одному допитує прокурор. Обоє вони винні, проте прокурор має докази їхньої вини лише у дрібних злочинах. Тому він пропонує кожному з підозрюваних зізнатися окремо: якщо один зізнається, а другий ні, прокурор гарантує імунітет тому, хто зізнався (а його зізнання буде використане для обвинувачення іншого в більш тяжкому злочині). Якщо зізнаються обидва, то кожний отримає поміркований термін ув'язнення. Якщо жоден не зізнається, покарання обох буде незначним. Щоб мінімізувати свій термін ув'язнення, більшість людей зізнається, незважаючи на те, що обопільне зізнання веде до суроворішого вироку, ніж обопільне заперечення. Проведені лабораторні дослідження свідчать, що ця дилема заганяє учасників у психологічну пастку, коли обоє усвідомлюють, що могли б взаємно виграти, проте, не довіряючи одне одному, відмовляються від співробітництва. У подібних дилемах неприборкане прагнення до егоїстичних цілей може спричинити загибель усіх. Приклад тому – гонка озброєнь у США та СРСР після 1945 р. Вирішення цієї дилеми видається очевидним – це співробітництво,

проте реальне розв'язання проблеми, з якою постійно стикаються і керівники держав, і студенти в лабораторних умовах, ускладнюється тим, що одностороннє роззброєння робить учасника «гри» уразливим для нападу й шантажу.

Багато соціальних дилем мають більше двох учасників. Метафоричний приклад подібної дилеми навів еколог Гаррет Хардін, назвавши її «трагедія общинних вигонів». Він взяв цю назву від пасовищ, розташованих серед старовинних англійських поселень, але «общинними» можуть бути повітря, вода, кити й будь-які інші обмежені ресурси. Якщо всі користуються ними помірковано, вони відновлюються з тією самою швидкістю, з якою витрачаються. Трава виростає, кити народжуються, вода й повітря самоочищуються. Якщо виявляється непоміркованість – відбувається суспільна трагедія.

Наприклад, 100 фермерів тримають кожний по одній корові та випасають їх на общинному пасовищі, яке здатне прогодувати 100 корів. Якщо кожний пасе лише одну корову, то пасовище використовується оптимально. Але згодом хтось вирішує: «Якщо я випущу на вигін ще одну корову, то я подвою свою вигоду, а надлишкового випасу буде лише 1%». Отже, цей фермер додає ще одну корову, й так роблять усі інші. Який маємо результат? Трагедію общинних вигонів – утоптану ділянку без жодної травинки.

До цієї історії подібні чимало реальних ситуацій. Забруднення довкілля є наслідком багатьох дрібних викидів, кожний з яких приносить окремим забруднювачам значно більше вигоди, ніж вони б могли отримати, якби викиди припинилися. Отже, спільна для всіх справа (збереження природи) стає нічиєю справою. Головний висновок, який ми мусимо зробити з прикладу «трагедії общинних вигонів», такий: коли ресурси не піддаються обліку, люди часто споживають більше, ніж самі усвідомлюють. Тобто якщо на стіл, за яким сидить десятеро осіб, поставити каструлю з пюре, кожен учасник трапези швидше за все покладе в тарілку більше, ніж одну десяту всієї страви. А якщо на стіл буде поставлено блюдо з десятьма порціонними шматками м'яса, такого не станеться.

Ігри з дилемою ув'язненого та общинними вигонами мають спільні ознаки:

1) вони спонукають людей пояснювати свою поведінку ситуацією («я мушу захистити себе від експлуатації з боку конкурентів»), а поведінку партнерів – їхніми рисами характеру («їй не можна було довіряти», «він жадібний» та ін.). Більшість учасників так і не усвідомлюють, що інші гравці припускаються щодо них тієї самої помилки атрибуції;

2) мотиви у процесі розгортання дилеми змінюються. Спочатку люди прагнуть отримати легкі гроші, потім – мінімізувати втрати і нарешті – зберегти обличчя й уникнути поразки;

3) дилеми ув'язненого та общинних вигонів, як і більшість конфліктів у реальному житті, не є іграми з нульовою сумою. Сума виграшів та програшів необов'язково дорівнює нулю. Обидва гравці можуть і виграти, й програти. В таких іграх безпосередні інтереси індивідуума протиставлені груповому благополуччю. Кожна з цих ігор – соціальна пастка, яка показує, що навіть за «раціональної» поведінки індивідуумів вони можуть

завдати собі шкоди. Слід пам'ятати, що ніякі зловмисні особи не планували екологічних катастроф у багатьох регіонах світу або глобального потепління в атмосфері, спричиненого збільшенням викидів вуглецю.

Як можна уникнути соціальних пасток та схилити людей до співпраці у подібних ситуаціях?

На підставі проведених експериментів можна виділити п'ять основних прийомів.

Регулювання. Закони й угоди, укладені між різними суб'єктами конфліктної взаємодії, є тим важливим інструментом, який забезпечує уникнення суспільних трагедій. Наприклад, якби податки були добровільними, чи багато людей сплачували б їх у повному обсязі? Очевидно, що більшість їх не сплачувала б. Саме тому сучасне суспільство влаштоване таким чином, що не залежить від добровільних пожертвувань під час задоволення своїх потреб у соціальній та війсьній безпеці. Проте в реальному житті регулювання має високу ціну – це витрати на його розроблення та здійснення, а також обмеження індивідуальних свобод. Крім того, виникає актуальне політичне питання: в який момент ціна регулювання перевищує вигоду від нього?

Зменшення розмірів групи. В малих співтовариствах людина почуває себе відповідальнішою та ефективнішою, більшою мірою ідентифікує свій успіх з успіхом групи. Зі зростанням розміру групи людина дедалі частіше починає думати: «Все одно від мене нічого не залежить». Отже, на думку деяких соціальних психологів, суспільство доцільно поділяти на дрібні територіальні громади.

Комунікація. Обговорення дилеми підвищує групову ідентичність, що підсилює турботу про групове благополуччя. Дотепний експеримент Робіна Доуза наочно продемонстрував це. Дослідник пропонував кожному із семи незнайомих між собою людей такий вибір: ви можете або залишити в себе 6 доларів, або віддати їх іншим шести учасникам через експериментатора, знаючи, що він подвоїть суму й роздасть кожному по 2 долари. Ніхто не знав, що ви вирішили: віддати гроші чи залишити в себе. Отже, якщо всі сім учасників співпрацюють і віддають гроші, кожний отримує по 12 доларів. Якщо один залишить їх собі, а решта віддасть, він матиме 18 доларів. Якщо ви віддасте, а решта залишить у себе, ви не отримаєте нічого. Очевидним є той факт, що співпраця є вигідною для всіх, але потребує самовідданості й ризику. Доуз з'ясував: без обговорення гроші віддають лише 30 % людей, а якщо воно було – 80%. Отже, комунікація зменшує недовіру, сприяючи досягненню згоди, яка забезпечує обопільну вигоду.

Зміна виграшів. Кооперація поглиблюється, якщо ввести такі правила гри, які б заохочували співпрацю та робили не вигідною експлуатацію.

Заклик до альтруїстичних вчинків. Коли кооперація без сумнівів забезпечує спільне благо, можна успішно апелювати до норм соціальної справедливості. Наприклад, у боротьбі за громадянські права багато демонстрантів охоче готові страждати за інтерес значно більшої групи, терплячи напади, побої й тюремне ув'язнення.

Таким чином, ми можемо зменшити деструктивний вплив соціальних пасток, якщо: 1) установимо правила, які регулюватимуть егоїстичну

поведінку; 2) забезпечимо малий розмір групи; 3) дозволимо людям спілкуватися; 4) змінимо матрицю гри так, щоб співпраця була більш вигідною; 5) заклинемо до альтруїстичних норм поведінки.

Коли люди конкурують за обмежені ресурси, їхні стосунки стають упередженими й ворожими. У своїх відомих експериментах Музафер Шериф з'ясував, що змагання за принципом «я виграв – ти програв» швидко перетворюють незнайомих на ворогів, породжуючи відкриту конфронтацію навіть серед нормальних чесних дітей. В одному зі своїх експериментів він поділив 22 незнайомих між собою хлопця із Оклахома-Сіті (США) на дві групи, відвіз їх до бойскаутського табору на різних автобусах і поселив у бараках, розташованих приблизно за кілометр один від одного. Перший тиждень жодна група не підозрювала про наявність іншої. Співпрацюючи в різних господарських справах (готуючи їжу, ремонтуючи споруди та ін.) кожна з них стала згуртованим колективом. Вони навіть вигадали собі назви – «Громобої» та «Орли».

Отже, в обох групах виникла групова ідентифікація, й тим самим було підготовлено ґрунт для конфлікту. Наприкінці першого тижня «Громобої» побачили «Орлів» на «своєму» футбольному полі. Тоді персонал табору запропонував влаштувати між двома групами турнір (гра в бейсбол, перетягування канату тощо). Обидві команди відреагували з ентузіазмом. Це було змагання на зразок «виграв – програв». Усі призи отримували переможці.

Який був результат? Табір поступово перетворився на арену відкритої війни. Кожна зі сторін почала обзивати іншу під час змагань, потім дійшло до спалювання прапорів, набігів на бараки та ін. Отже, конкуренція за типом «виграв – програв» породила глибокий конфлікт, негативний образ ворога й сильну внутрішньогрупову згуртованість та гордість. Усе це відбувалося за відсутності будь-яких інших розбіжностей між двома групами (культурних, фізичних або економічних). Між іншим, і «Громобої», й «Орли» належали до так званих вершків суспільства, а в експерименті Шерифа поведінка хлопців була зумовлена поганою ситуацією, й згодом Шерифу вдалося перетворити ці дві ворожі групи на друзів за допомогою успішної співпраці задля досягнення екстраординарних цілей.

Конфлікти часто виникають через несправедливість. Поміркуйте, що таке несправедливість і за яких умов вона призводить до конфліктів.

Наступною типовою причиною конфлікту є відчуття несправдливості. Однак проблема конфліктів через справедливість пов'язана з різним сприйняттям та розумінням цього поняття. Більшість людей сприймають справедливість як баланс – розподіл винагород пропорційно до індивідуальних внесків. Будь-які стосунки (робітник – роботодавець, чоловік – дружина, викладач – студент та ін.) збалансовані, якщо:

$$\begin{array}{ccc} \text{мій дохід} & & \text{ваш дохід} \\ \hline & = & \\ \text{мій внесок} & & \text{ваш внесок} \end{array}$$

Якщо ви вкладаєте більше, а отримуєте менше, то відчуваєте себе експлуатованим та ображеним; інша сторона буде швидше за все почуватися винною. Проте, напевно, ви сприйматимете несправедливість більше за неї. Експериментальні дослідження продемонстрували, що люди рідко вимагають розподілу благ на свою користь за рахунок інших. Однак якщо вони отримують «більший шмат пирога», то охоче приймають його і з легкістю знаходять для цього виправдання й логічні пояснення. Якщо «більший шмат пирога» дістається іншій людині або групі, то це обов'язково викличе з їхнього боку обурення й осуд.

Навіть якщо ми дійшли згоди щодо принципу визначення справедливого балансу, проте можемо сперечатися щодо збалансованості наших взаємовідносин. Наприклад, двоє колег можуть по-різному розуміти поняття «внесок»: той, хто старший, вважатиме, що оплата праці має здійснюватися відповідно до маститості та заслуг, а його молодший колега поставить на перше місце продуктивність праці. Чиє визначення візьме гору? Здебільшого ті, хто мають соціальну владу, переконують себе та інших, що вони заслуговують на те, що отримують.

Це означає, що експлуататор поступово втрачатиме почуття провини, переоцінюючи або недооцінюючи внески інших, щоб виправдати наявний розподіл доходів. Експлуатовані можуть або приймати та схвалювати своє принижене становище, або вимагати компенсації, соромити й обманювати своїх гнобителів, або, якщо нічого не допомагає, – відновити справедливість шляхом помсти й розплати.

Перебіг конфлікту ускладнюється тим, що в його учасників формуються викривлені образи одне одного. Навіть способи цих викривлень передбачувані. Наприклад, в «Орлів» та «Громобоїв» справді були певні несумісні цілі, але поглиблювало суперечки їх суб'єктивне сприйняття. Упередження на свою користь змушують індивідів пишатися власними добрими вчинками й ухилятися від причетності до поганих, не надаючи таких пільг іншим людям. Завдяки фундаментальній помилці атрибуції кожна сторона розглядає ворожість іншої сторони як відображення її злісної атрибуції. Далі люди сприймають та фільтрують інформацію таким чином, щоб вона відповідала їхнім упередженням. Групи дуже часто поляризують свої тенденції до викривлень, що слугують власним інтересам та самовиправданню. Один із симптомів групового мислення – сприймати власну групу як моральну та сильну, а суперників – як зловмисних і слабких.

Зміни у сприйнятті тих, хто бере участь у конфлікті, на диво, взаємні. Обидві сторони приписують схожі чесноти собі, а вади – своїм супротивникам. Оскільки має місце суперечність у сприйнятті один одного сторонами конфлікту, то принаймні одна з них сприймає іншу неправильно. За наявності подібного викривлення у сприйнятті, зазначає Бронфенбреннер, цей психологічний феномен породжує образи ворога, що підтверджуються. Тобто якщо *A* очікує від *B* ворожості, він може почати так ставитися до *B*, що той виправдає ці очікування, замкнувши тим самим хибне коло. Негативне дзеркальне сприйняття стало перепоною на шляху до миру в багатьох випадках. Для міжнародних конфліктів також характерна ілюзія «поганий лідер – гарний народ».

Отже, конфлікт є природною складовою людського життя. Він не завжди й не обов'язково спричинює руйнації, але й містить у собі потенційні позитивні властивості. Конфлікт може бути керованим, причому таким чином, що його негативні наслідки мінімізуються, а конструктивні можливості підсилюються. До структурних компонентів конфлікту слід віднести: 1) його сторони (учасників); 2) умови; 3) предмет; 4) дії учасників; 5) результат. Як процес конфлікт проходить у своєму розвитку чотири стадії: 1) виникнення об'єктивної конфліктної (або передконфліктної) ситуації; 2) усвідомлення ситуації як конфліктної; 3) конфліктну взаємодію; 4) вирішення конфлікту. Конфлікти розпалюються через соціальні пастки, конкуренцію, відчуття несправедливості та викривлене сприйняття.

3. Складові миру і гармонії

Ми проаналізували, чому розгортаються конфлікти, але не менш важливо з'ясувати, як ці конфлікти успішно долати. Соціальні психологи виокремлюють чотири основні стратегії перетворення ворогів на друзів: *контакт, кооперація, комунікація та консолідація.*

Поміркуйте, в якій спосіб контакт, кооперація, комунікація та консолідація залагоджують конфлікти.

Контакт. Інтенсивне контактування дає групам змогу більше дізнатися одна про одну. Близькість у поєднанні із взаємодією породжує симпатію. Наприклад, у США неприязні расові установки змінювалися крок за кроком відповідно до десегрегації, підтверджуючи принцип «установки – це наслідок поведінки». Опитування майже 4000 європейців виявило, що дружба є ключем до успішних контактів: якщо у вас є друг, що належить до якоїсь меншини, ви стаєте прихильнішим до того, щоб висловлювати цій меншині свої симпатії та підтримку, навіть почнете лояльніше ставитися до процесу її імміграції. Для подолання негативних установок щодо інших контакти мають бути рівні за статусом.

Кооперація. Безумовно, контакти рівного статусу важливі для гармонізації стосунків, проте інколи їх замало. Наприклад, контакту виявилось недостатньо, коли Музафер Шериф припинив змагання між «Орлами» та «Громобоями» й об'єднав обидві групи в неконкурентних заняттях – вони разом переглядали фільми, запускали феєрверки та ін. На цей час їхня ворожість була настільки сильною, що контакт вони використовували лише як привід для глузування та випадів.

Якщо вам доводилося разом з іншими потерпати від негоди, бути покараними викладачем, зазнавати глузувань як новачкові або приниження через вашу соціальну, расову або релігійну належність, то, напевно, ви згадаєте, що відчували близькість до тих, хто зазнавав цих труднощів разом із вами. Мабуть, колишні соціальні бар'єри було зруйновано, коли ви допомагали одне одному вибратися із сніжного заносу або боротися з спільним ворогом. *Мало що так зближує людей, як спільний ворог.*

Наступним потужним об'єднавчим засобом є екстраординарні цілі. Саме за їх допомогою Шерифу вдалося перетворити «Орлів» та «Громобойів» на друзів. Він

створював штучні труднощі із запасом води у таборі, спонукаючи хлопців до спільних зусиль. Коли під час поїздки «зламався» автомобіль, персонал подбав про те, щоб поруч виявився канат, й одному хлопцеві спало на думку скористатися ним, щоб завести вантажівку з розгону. Коли машина завелася, дружні сплески по плечах засвідчили спільну перемогу.

Зусилля «Орлів» та «Громобойів» завершилися успіхом. Проте чи виникла б така гармонія, якби проблеми з водопостачанням залишалися, а вантажівка не завелася? Швидше за все, ні. Експерименти Стівена Урчела зі студентами в університеті Вірджинії (США) показали, що успішна співпраця двох груп викликає взаємну симпатію. Проте, якщо співробітництво було невдалим і обставини дозволяють звинувачувати у цьому одне одного, конфлікт може поглибитися.

Отже, кооперація мусить бути організована так, щоб забезпечувати загальний успіх. Наприклад, за кооперативного навчання школярі не лише засвоюють матеріал, а й отримують інші соціальні уроки: вони вчаться взаємодіяти. З цього приводу Гордон Олпорт зауважував: «Упередження... може бути послаблено завдяки контактам рівного статусу між групами більшості й меншості в досягненні ними спільної мети». Таким чином, найважливіше завдання, що постає перед політиками, педагогами, керівниками (тобто перед тими, хто забезпечує організацію суспільства), – це визначити й узгодити наші екстраординарні цілі й організувати спільні зусилля для їх досягнення.

Велику роль у кооперації відіграє *групова та надгрупова ідентифікація.* У повсякденному житті ми часто маємо справу з прикладами подвійної ідентифікації. Спочатку ми визначаємо свою належність до підгрупи (наприклад, дитина або батько), а потім коло розширюється (ми усвідомлюємо себе сім'єю). Дослідники часто намагалися з'ясувати: чому ідентифікація зі своєю підгрупою суперечить належності до більшої групи? Річ у тім, що самооцінка людини зумовлена її належністю до певної групи. Якщо ми позитивно сприймаємо свою групу (колектив, сім'ю, расу, націю), то це підвищує нашу власну самооцінку. Відповідно позитивна етнічна самоідентифікація змушує нас краще думати й про себе. «Маргінали», які не мають ніякої (ні етнічної, ні загальнодержавної) ідентифікації, зазвичай потерпають від низької самооцінки. Отже, для багатонаціональних держав, до яких належить і Україна, дуже важливо доповнити етнічну ідентифікацію загальнонаціональними ідеалами. Проте слід зазначити, що в мультиетнічних країнах існує конфлікт між сепаратизмом та унітаризмом, між замкненими етнічними групами й нацією загалом, між усвідомленням культурного розмаїття і намаганням дотримуватися єдиних цінностей. Прагнення розв'язати цей конфлікт сформульовано в гаслі США: «*Ex pluribus unum*» («Із багатьох – єдине»).

Комунікація. Сторони, що конфліктують, можуть подолати суперечності шляхом безпосередніх переговорів або за посередництва третьої сторони, або використати арбітраж, передоручивши свої розбіжності на суд іншої особи, яка вивчить питання й віднайде рішення. Безпосередні перемовини не завжди призводять до продуктивного рішення через бажання кожної сторони зберегти власне обличчя, тому нейтральний посередник може посприяти тому, що обидві вони

підуть на поступки, не втративши свого іміджу. Якщо поступка приписується вимогам посередника, який примушує іншу сторону йти на не меншу поступку, тоді ні про кого не можна сказати, що він спасував перед супротивником. Таким чином, відбувається перетворення взаємодії із «я виграв – ти програв» на «я виграв – ти виграв».

Деякі конфлікти настільки складні, а базові інтереси сторін так сильно відрізняються, що рішення, яке б задовольняло всіх, стає неможливим. Наприклад, у суперечці про опіку над дитиною після розірвання шлюбу забрати її має право лише один із батьків. В таких випадках сторони доручають право винести рішення арбітражу.

Консолідація. Інколи напруженість та підозрілість зростають настільки, що спілкування, а тим більше розв'язання конфлікту, абсолютно нереальне. Кожна із сторін може погрожувати, примушувати, мститися. Подібні дії провокують ходи у відповідь, що спричинює ескалацію конфлікту. В таких ситуаціях використовують стратегію примирення – «поступові й обопільні ініціативи з розрядки напруженості». Ця стратегія покликана розірвати спіраль конфлікту, породжуючи його обопільну деескалацію. Одна із сторін після проголошення прагнення до миру мусить провести кілька дрібних акцій розрядки. Ініціатор повідомляє про своє бажання знизити напруженість, оголошуючи про кожну акцію примирення ще до її початку, й запрошує супротивника діяти за власним прикладом. Далі він демонструє свою

надійність і чесність, здійснюючи у цілковитій відповідності із заявами кілька акцій примирення, які можна перевірити, посилюючи при цьому тиск, що вимагав би взаємності.

Лабораторні експерименти підтвердили ефективність цієї стратегії, спонукаючи людей діяти за принципом «послуга за послугу». Акції примирення, що повторюються, справді породжують більше довіри й сприяють співробітництву.

Підбиваючи підсумки, маємо констатувати, що гармонізувати людські стосунки допомагають чотири основні стратегії взаємодії: контакт, кооперація, комунікація та консолідація. Контакти особливо плідні, коли люди разом намагаються подолати спільну загрозу або досягти екстраординарної мети. Учасники конфлікту також можуть вирішити свої проблеми шляхом прямих переговорів або за посередництва третьої сторони. Допомога такого посередника полягає в тому, що він підштовхне супротивників до того, щоб змінити їхню конкурентну позицію «я виграв – ти програв» на більш плідну коопераційну орієнтацію «я виграв – ти виграв». Посередник може також організувати спілкування, яке усуне викривлення у сприйнятті сторін одна одною й забезпечить взаєморозуміння та довіру. Якщо згоди не досягнуто, сторони можуть доручити винести рішення третейському судді. Інколи напруження настільки сильне, що справжня комунікація неможлива. В такому разі акції примирення з боку однієї сторони можуть спонукати на відповідні кроки іншу.

Ξ Запитання і завдання Ξ

- ◆ Що, на вашу думку, є причиною виникнення забобонів та дискримінаційної поведінки?
- ◆ Яку роль відіграють стереотипи у громадському житті?
- ◆ Чому розпалюються конфлікти, як сприяти їх залагодженню?
- ◆ У чому полягають позитивні та негативні риси конфліктів?
- ◆ Як можна керувати конфліктом та зменшити його негативні наслідки?
- ◆ Чому люди потрапляють у пастки взаємно деструктивних стратегій поведінки? Що потрібно знати громадянинові, щоб уникнути соціальних пасток?
- ◆ Які стратегії дозволяють гармонізувати людські стосунки?

Список рекомендованої літератури

- Айзенк Г., Айзенк М. Исследования человеческой психики. – М.: ЭКСМО-Пресс, 2001. – 480 с.
- Барлас Т. Психология 4 you. – М.: ЭКСМО-Пресс, 2004. – 288 с.
- Берковиц Л. Агрессия: причины, последствия и контроль. – СПб.: Прайм-ЕВРОЗНАК, 2001. – 512 с.
- Гришина Н.В. Психология конфликта. – СПб.: Питер, 2002. – 464 с.
- Майерс Д. Социальная психология. – 6-е изд., перераб. и доп. – СПб.: Питер, 2001. – 752 с.
- Социальная психология: ключевые идеи / Р. Бэрн, Д. Бирн, Б. Джонсон. – 4-е изд. – СПб.: Питер, 2003. – 512 с.
- Цигульська Т.Ф. Загальна та прикладна психологія. Як допомогти собі та іншим: Курс лекцій. – К.: Наук. думка, 2000. – 190 с.

V. ДЕМОКРАТІЯ В СУЧАСНОМУ СВІТІ

1. Сутність демократії. Принципи та цінності демократії
2. Історія демократії
3. Концептуальні моделі і проблеми розвитку сучасної демократії
4. Демократія в Україні

Очікувані результати:

- ◆ знати історію розвитку демократії;
- ◆ розуміти сутність демократії;
- ◆ використовувати принципи та цінності демократії;
- ◆ аналізувати концептуальні моделі сучасної демократії;
- ◆ характеризувати основні ознаки демократичного суспільства;
- ◆ оцінювати суспільні відносини крізь призму цінностей демократії;
- ◆ створити проект ідеального демократичного суспільства.

1. Сутність демократії. Принципи та цінності демократії

Існування сучасного суспільства і демократія – майже аксіома суспільного життя. Переважна більшість людей у всіх куточках земної кулі своїми голосами підтримує демократичні уряди та їхніх лідерів. У чому ж полягає привабливість демократії? Чому прибічники найширшого спектра ідейно-політичних уподобань так наполегливо демонструють прихильність до неї?

Демократія – багатогранне явище, яке не можна звести лише до форми правління, розподілу владних повноважень або процедури. По суті, це спосіб існування суспільства, який на кожному історичному етапі має свої особливості. Є три найпоширеніші уявлення про демократію: як принципу функціонування влади, як форми побудови будь-якої організації та як світогляду.

Демократія (від грец. *dēmokratia*: *dēmos* – народ, *kratos* – влада, правління) – народовладдя або правління народу. Ґрунтовніше визначення демократії, що стало дуже популярним, дав американський президент Авраам Лінкольн (1809–1865): «Правління народу, вибране народом і для народу». Таке тлумачення відповідає розумінню демократії як **принципу функціонування влади**.

Демократія може розглядатися і як **форма побудови будь-якої організації**, заснованої на рівноправній участі її членів в управлінні і прийнятті рішень більшістю. Отже, в широкому розумінні демократія пов'язана із життєдіяльністю суспільства, яке організоване так, що народ має шанси впливати на здійснення політичного управління й розподіл ресурсів.

Важливе значення має розуміння демократії як заснованого на певній системі цінностей **ідеалу суспільного устрою** і відповідного йому **світогляду**. Від людини із тоталітарним світоглядом марно чекати демократичної моделі поведінки.

Зміст демократії розглядається через її концепції, принципи та цінності (див. табл. 5.1).

Принципи демократії – незаперечні вихідні вимоги до всіх учасників суспільних відносин. Найголовнішими серед них є такі:

- ◆ **принцип народного суверенітету**, який визнає народ носієм верховної влади;

Таблиця 5.1. Концепції демократії

Концепції		
колективістські	індивідуалістичні	плюралістичні
Пріоритет суспільних інтересів над груповими і приватними	Пріоритет прав особи над правами держави	Зацікавлена група – головний об'єкт політики
	Індивідуальна свобода як відсутність обмежень	Суперництво і баланс інтересів – основа демократичної влади
Підпорядкування більшості меншості	Обмеження компетенції і сфери впливу держави, невтручання у справи громадянського суспільства	Держава – атрибут, що забезпечує саморегулювання суспільства
	Поділ влади, створення системи стримань і противаг	Поділ влад Множина, плюралістичність владних еліт

- ◆ **політична свобода**, що передбачає свободу вибору суспільного ладу і форми правління, право народу визначити й змінювати конституційний лад, забезпечення захисту прав людини (свобода має первинне призначення – на її основі може виникнути рівність і нерівність, але вона припускає рівноправність);
- ◆ **рівноправність громадян**, що означає рівність усіх перед законом, однакову відповідальність за скоєне правопорушення, право на рівний захист перед судом (не може бути привілеїв або обмежень за ознаками раси, кольору шкіри, політичних, релігійних та інших переконань, статі, етнічного та соціального походження, майнового становища, місця проживання, за мовними або іншими ознаками);
- ◆ **виборність органів державної влади і місцевого самоврядування, постійний контакт із ними населення**, що забезпечує формування органів влади та місцевого самоврядування шляхом народного волевиявлення, їх змінюваність і підконтрольність, надає громадянам можливість впливу на прийняття політичних рішень;

- ◆ *поділ влади*, що визначає взаємозалежність і взаємне обмеження різних гілок влади: законодавчої, виконавчої, судової (це слугує перешкодою для перетворення влади на засіб придушення свободи);
- ◆ *прийняття рішень волею більшості за обов'язкового дотримання прав меншості*, що означає поєднання волі більшості з гарантіями прав особи, яка перебуває в меншості – етнічній, релігійній, політичній; відсутність дискримінації, придушення прав особи тощо;
- ◆ *плюралізм*, що передбачає не лише плюралізм думок, а й економічний, соціальний, світоглядний і нарешті політичний плюралізм, який загалом запобігає монополізму в усіх сферах життя суспільства;
- ◆ *взаємна відповідальність громадянина та держави* тощо.

Демократія ґрунтується на певних цінностях, які становлять основу суспільної свідомості населення цивілізованих країн. **Цінності** – загальні ідеї, які допомагають людям відрізнити добре від поганого, бажане від небажаного і формулювати на цій підставі суспільні орієнтири та принципи поведінки. Очевидно, що демократія так само є важливою загальноновизнаною цінністю. Водночас вона вибудовується на основі групи інших цінностей, що пов'язані із суспільним життям людини:

- ◆ *свобода* – передбачає усвідомлений самостійний вибір рішень і дій суб'єктами суспільних відносин;
- ◆ *громадянськість* як цінність означає не лише належність людини до держави, а й розвиненість соціальної свідомості й індивідуальної гідності, спроможність людини усвідомлювати власні інтереси й компетентно обстоювати їх з урахуванням інтересів усього суспільства;
- ◆ *людська гідність* – усвідомлення особистої значущості, власної людської місії, унікальності, самобутності й невичерпності. Справжній громадянин є носієм власної гідності та її захисником. Вищий рівень гідності – повага й захист гідності інших людей;
- ◆ *конституціоналізм* – принцип соціального та правового співіснування людей у демократичному суспільстві, побудованому на засадах демократичної конституції;
- ◆ *моральна автономія* – можливість вільного й неупередженого самовизначення людини відповідно до її власного розуміння щастя й добра;
- ◆ *приватна автономія* – гарантії невтручання інших (як окремих людей, так і держави) у справи, що не стосуються публічної діяльності людини, саме у приватну сферу, єдиним господарем якої є сама людина;
- ◆ *соціальний порядок* – життя в умовах стабільності, впорядкованості та безпеки. Водночас демократія – це постійний, але впорядкований конфлікт.

Влада народу може здійснюватися у формі *прямої, представницької* або *плебісцитарної* демократії. Остання реалізується через участь населення в референдумах і плебісцитах. Завдяки референдуму громадяни мають

можливість здійснювати вплив на процеси прийняття політичних рішень як на місцевому, так і на загальнодержавному рівні, долучатися до законотворчого процесу й управління державою. Загалом у світі спостерігається тенденція до відродження та поширення цієї старовинної форми демократії. Так, якщо у 1901–1920 рр. було проведено 47 національних референдумів, у наступне двадцятиліття: з 1921 по 1940 рр. – 98, у 1941–1960 рр. – 111, у 1961–1980 – 254, то у 1981–2000 рр. – вже 335.

Чи може референдум мати негативні наслідки? Чому?

Залежно від характеру рівності, яку забезпечує держава, демократія поділяється на *політичну*, що передбачає насамперед формальну рівність, рівність прав, і *соціальну*, яка ґрунтується на рівності фактичних можливостей участі громадян у розподілі ресурсів та управлінні державою.

Відкидання певних принципів чи цінностей призводить до виродження демократії. Так, абсолютна свобода, якщо вона не обмежена, може перетворитися на *анархію* або *охлократію*. Неконтрольоване панування більшості може призвести до *деспотії більшості*, а отже, до знищення демократії. Якщо влада цілковито підкоряє суспільство та особистість і прямує до встановлення над ними суцільного (тотального) контролю, то демократія вироджується й перетворюється на *тоталітаризм*.

Які наслідки існують для демократії?

Незадоволення демократією як основним шляхом розвитку суспільства можна трактувати як втому людей, з одного боку, від невизначеності й власної відповідальності, з іншого – від життя за умов «чужої волі більшості». Тож чи є щось краще за демократію? Чудову відповідь на це запитання дав Вінстон Черчилль, виступаючи в Британському парламенті 11 листопада 1947 р.: «Демократія – це найгірша форма врядування, за винятком усіх інших форм, які ще гірші».

Порівняно з іншими типами суспільного регулювання демократія більшою мірою здатна до саморозвитку й збереження рівноваги в державі. Це пов'язане з тим, що, по-перше, виборці своєю електоральною поведінкою, розгортанням політичних дискусій, висловленням своєї думки через ЗМІ можуть впливати на розвиток політичного процесу в потрібному для них напрямі. По-друге, демократія корисна для найпоширеніших верств населення сучасних демократичних країн – середнього класу, благополуччя якого визначається наявністю власної справи і який у своїй більшості підтримує поміркованих політиків, а не ідеологічно забарвлених фанатиків. По-третє, демократичний лад має апробовані інструменти для мирного компромісного подолання конфліктів та криз. Цей механізм сприяє соціальній стабільності й політичній рівновазі в країні, допомагає опонентам дійти суспільної згоди.

2. Історія демократії

Фундаментальні засади сучасної демократії ґрунтуються на синтезі різних ідей, концепцій та форм організації. Вона поєднує традиційні ліберальні цінності з ідеями, запозиченими від античної демократії, християнського, соціалістичного та інших рухів, ураховує

нові реалії інформаційного суспільства. Історичні корені демократії сягають далекого минулого, первісних засад організації суспільного життя.

Через родовий устрій та первісну демократію пройшли всі народи. **Первісна демократія** — це природна форма самоврядування за низького рівня виробництва, його примітивного характеру, колективної праці, спільного володіння її знаряддям і результатами, нечисленності й низької густоти населення. Общинники мали рівні права на управління справами роду й участь у судочинстві (варто зазначити, що в найдавніших суспільствах чоловіки й жінки були рівними у правах). Первісне суспільство могло існувати лише за умов первісної демократії, оскільки в ньому можна було вижити тільки завдяки спільним зусиллям групи людей; вождю влада не могла дати значних ресурсів, які потрібно було оберігати й збільшувати. Первісна демократія характеризувалася спільністю особистих і суспільних інтересів.

Поміркуйте, чому для первісної демократії була характерною спільність особистих і суспільних інтересів.

Державні форми демократії давнього, античного світу — це демократії невеликих міст-держав Греції і Давньоримської республіки. Переваги й вади античної демократії стають предметом політичних роздумів її сучасників. Для Геродота (він використав це поняття вперше), Платона, Арістотеля, Цицерона, Сенеки та інших класичних авторів демократія — це така форма організації державної влади, яка належить не одній особі (як при монархії), не групі людей (як при олігархії), а громадянам держави.

Давньогрецька демократія була безпосередньою, тобто такою, що забезпечувала внесок кожного вільного громадянина в управління державою через участь у народних зібраннях, обіймання певних державних посад, на які його могло бути обрано за конкурсом або призначено за жеребкуванням, причому кожен міг обіймати управлінську посаду тільки один раз. Народні зібрання обговорювали й вирішували всі важливі справи, а чиновники мали звітувати про свою діяльність. Афінівський поліс не знав фундаментальних принципів сучасної демократії, таких як поділ влад, політичний та ідеологічний плюралізм, система представництва тощо. Афінівська демократія була насамперед системою прямого правління, за якого народ як сукупність вільних громадян виступав колективним законодавцем. Сучасний політичний філософ Девід Хелд справедливо зауважує, що афінівське місто-держава, яким правили правителі-громадяни, не розрізняло держави й суспільства. В античних Афінах громадяни були водночас і підданими політичної влади, й творцями суспільних законів та норм. Народ брав участь у законодавчій та судовій функціях, «афінівське поняття громадянства зумовлювало його безпосередню участь у цих функціях, у „державних” справах».

Для більшості філософів Давньої Греції характерне негативне ставлення до демократії. Так, Платон зараховував її, разом із тимократією, олігархією й тиранією, до «хибних» форм держави через надмірність свободи. Для нього демократія — це влада черні, яка не зважає на жодні закони. Арістотель різко критикує демократію, де

верховна влада належить демосу, а не закону, адже політичне правління, згідно з його тлумаченням, є правлінням закону, а не людей; закон — це «врівноважений розум». Давньогрецькому філософу належить також ідея верховенства природного права над законами держави. Він вважав, що природне право має бути основою для права умовного, яке є результатом діяльності влади та угоди між людьми. Згодом цю ідею верховенства природного права над законами держави було розвинуто в сучасній теорії прав людини і концепції правової держави.

Правопорядок був ідеалом і **Стародавнього Риму**. Закон мав бути вищим за людські прагнення й амбіції. Чинне законодавство не можна було змінювати на власний розсуд, усі — навіть ті, хто перебував при владі, — мали шанувати його й підкорятися йому. Цей ідеал зберігся в Європі упродовж усієї її історії.

Джерелом влади в Римській республіці був народ. Владу було поділено між різними інституціями: консули, сенатори, трибуни і цензори мали різні повноваження. Поєднання безпосереднього народовладдя з представницькими інститутами, а також одноособним правлінням створювало стан політичної врівноваженості, яку Полібій і Цицерон вважали гарантією від державних зловживань. Римська демократія збагатила політичне життя появою інституту народного трибунату, який започаткував механізм стримувань і противаг у системі влади. Комплекс взаємовідносин між сенатом, консульською владою й народним трибунатом як політичний інститут забезпечив широку участь вільних громадян у політичному процесі.

Можна стверджувати, що саме в Римі вперше було здійснено розподіл влади як на соціальному, так і на інституційному рівні.

Певний внесок у поширення цінностей рівності і прав людини належить **християнству**, яке вимагало поваги до кожної людини як істоти, наділеної душею й створеної Богом за своїм образом і подобою. Божественне походження зумовлювало принципову рівність усіх людей. Християнство звертається до внутрішнього світу людини, її вільного вибору віри, життєвих орієнтирів. Воно визнає споконвічну свободу волі кожного.

Саме з античних часів ознаками демократії вважалися існування виборного представницького органу влади, надання громадянам політичних прав, оригінальна система обрання посадових осіб. Вибори стають поширеним і прийнятним способом формування суспільної влади й визнання чийогось авторитету. Проте недосконалість античної демократії полягала в обмеженому доступі до влади широких верств населення, зокрема, рабів і жінок.

За доби **середньовіччя** демократичні ідеї не знайшли втілення в реальних державно-правових нормах. Влада закону й держави сприймалася людиною як така, що має божественне походження, і тому основи залежності й служіння, нерівності станових прав розглядалися як природні.

Незважаючи на перевагу монархічних форм правління, в **середні віки** існували інститути й механізми народовладдя: народні віча, станові зібрання, виборні магістратури й парламенти (англійський парламент,

іспанські кортеси, генеральні штати у Франції), громадське самоврядування – обшинне, земське, міське, а також самоврядування у професійних організаціях. Церковні собори як колективні органи духовної влади також претендували на представницьке вираження інтересів народу. У цей період Марсилій Падуанський обстоює ідею чіткого розмежування законодавчої та виконавчої влади, яка делегується монарху у формі мандату, що може бути відкликаний у будь-який момент. Під впливом християнства в Європі поширюється теорія суспільного договору, яка розглядає державну владу як наслідок вільного договору народу й правителя, які повинні дотримуватися досягнутих домовленостей.

У цей період у Європі формуються станово-представницькі установи, з яких пізніше постала буржуазно-демократична парламентська політична система. Замість з'їздів феодалів у Франції було засновано постійний виборний орган – *парламент*. Поступово він перетворився на контролювальний та вищий судовий орган, а функції станово-представницької установи перейшли до Генеральних штатів, де були представники від духовництва, дворянства і – вперше – від так званого третього стану – верхівки міщан та можних селян. На Британських островах парламент спочатку здійснював значний вплив на питання податкової політики, а згодом і на інші сфери політичного життя країни. Королі скликали парламенти переважно тоді, коли відчували потребу в грошах, прагнули запровадити нові податки або підтвердити старі, потребували схвалення своєї політики. Судово-адміністративні ж функції монархи залишали за собою.

Важливу роль у розвитку демократії Нового часу відіграла самоврядність місцевих громад. Найяскравіше ця форма демократії виявилася в так званому *Магдебурзькому праві* та самоорганізації міських цехів.

Вагомий внесок у побудову ідейних засад сучасної демократії зробили діячі епохи Відродження та Реформації. В поглядах Н. Макіавеллі, М. Лютера, Ж. Кальвіна, Т. Мюнцера, Ж. Бодена, Т. Мора та інших наочно відображалось неприйняття панівних політико-правових порядків феодального суспільства.

Зміна уявлень про демократію за *Нового часу* привела до розроблення концепції класичної *ліберальної демократії*, ідеологами якої були Дж. Стюарт Міль, Б. Спіноза, Дж. Локк, Ш.-Л. Монтеск'є, Ж.-Ж. Руссо, І. Кант, А. де Токвіль та ін. Вони заклали підвалини класичного лібералізму, основу якого становили ідеї «мінімальної держави» або «держави нічного сторожа», принципів невтручання держави в економіку та суспільні справи, а також негативного права.

До характерних ознак класичної ліберальної демократії належать:

- ◆ визначення суверенітету народу;
- ◆ визначення прав і свобод особи як природних і невід'ємних;
- ◆ констатація політичної рівності громадян;
- ◆ правове обмеження державної влади на основі розподілу громадянського суспільства і держави та встановлення межі державного втручання;
- ◆ захист автономної особи і прав меншості стосовно більшості;
- ◆ поділ влади, створення системи стримувань і противаг.

З кінця XVIII ст. чільне місце в уявленнях про демократію посіли такі ліберальні цінності, як права і свободи особи, парламентаризм, конституціоналізм, законність тощо.

Водночас ідеологи класичного лібералізму не дбали про забезпечення всіх громадян рівними політичними правами й залучення їх до управління державою, а мали за мету захистити власників, а часто й аристократію від свавілля монарха, ліквідувати феодальні обмеження, які гальмували розвиток нових суспільних відносин. Із урахуванням історично зумовлених обмежень саме лібералізм як теорія та ідейно-політична течія є підґрунтям сучасного розуміння демократії.

Становлення правових держав у XVIII–XIX ст. було неможливе без конституційного закріплення гарантій прав і свобод особи. Уперше ліберальну концепцію прав людини було юридично закріплено в 1776 р. у Вірджинській декларації, яка стала в основу Білля про права Конституції США. У 1789 р. природні і невід'ємні права було проголошено у французькій Декларації прав людини і громадянина.

Незважаючи на розвиток теорії і практики демократії, тільки у XX ст. цілком запанувала вимога дотримання прав людини, загального та рівного виборчого права. Трагічні події Другої світової війни довели, наскільки важливим є визначення елементарних і необхідних прав кожної людини, які не може скасувати жодна влада. Ці норми зафіксовано в національних законодавствах більшості країн світу та низці міжнародно-правових документів. Так, Загальна декларація прав людини наголошує, що «всі люди народжуються вільними та рівними у своїй гідності та правах» і не можуть бути позбавлені цих прав та гідності ні за яких обставин. Держави, які прийняли Декларацію, взяли на себе зобов'язання дотримуватися цих прав і запровадити їх у національне законодавство.

3. Концептуальні моделі і проблеми розвитку сучасної демократії

Поняття «сучасна демократія» потребує певної конкретизації. Феномен демократії утвердився в Західній Європі, США і деяких цивілізованих країнах інших регіонів світу і був побудований на ідеалах лібералізму й політичної демократії. Для вказаних країн характерним є відносно високий рівень економічного розвитку і «переважання того, що можна назвати західною культурою з її цінностями, включаючи західне християнство» (С. Хантингтон).

Поширення демократії в останні десятиліття XX ст. відбувалося хвилеподібно. За визначенням сучасного американського вченого Семюеля Хантингтона ми живемо в умовах «хвиль демократії», які почалися у 70-ті роки, з падінням авторитарних режимів у середземно-морських країнах – Греції, Португалії та Іспанії. У 80-ті роки демократична хвиля «докотилася» до Південної Америки, зокрема до Аргентини й Чилі. У 1989 р. внаслідок «третьої хвилі» впав Берлінський мур, що символізувало розпад світової системи соціалізму: комунізм зазнав поразки в країнах Центрально-Східної Європи, а згодом і в СРСР. Процес демократизації поширився і на Південну Африку, де припинив існування режим апартеїду – в 1997 р. вступила в дію нова конституція ПАР.

Загалом важливість демократії дедалі більш усвідомлюється. Цьому сприяє високий рівень освіченості населення, визнання демократичних цінностей та принципів дотримання їх у спілкуванні з іншими людьми. Водночас в умовах глобалізації демократія стикнулася з низкою викликів і загроз, пов'язаних із феноменом масової культури, можливостями нинішніх інформаційних технологій маніпулювати людською свідомістю тощо.

Цінність сучасної демократії полягає в розмаїтті її форм і механізмів самореалізації громадян, їхньої участі у здійсненні владних повноважень на всіх рівнях – від загальнодержавного до місцевого. Жодна політична система у світі не втілює в собі ідеалів демократії, а є лише однією зі сходинок на шляху до цієї мети. Тому в політичній науці триває пошук нових моделей демократії, з'являються нові її концепції: *мажоритарна, консенсусна, співгромадська, елітарна, учасницька, плюралістична, інформаційна* тощо. Зазначені концепції розкривають різні аспекти проблеми народовладдя, складність демократії в теоретичному і практичному виявах.

Форма демократії, за якої політичну владу, за існування певних механізмів стримувань та противаг, зосереджено в руках більшості, зветься *мажоритарною*. Ця модель передбачає контроль громадян за діями уряду. Її ознаками зазвичай є: домінування виконавчої влади над законодавчою (при цьому виконавча влада формується однією партією, що перемогла на виборах), двопартійність (дві основні партії відрізняються одна від одної лише стратегією й тактикою соціально-економічних питань), диспропорційна виборча система, плюралістична система груп спеціальних інтересів. Найтиповішими представниками мажоритарної демократії є Велика Британія та Нова Зеландія.

Для *консенсусної демократії*, на відміну від мажоритарної, характерні рівновага виконавчої та законодавчої влади (при цьому виконавча влада формується на багатопартійній коаліційній основі), багатовимірність партійної системи (партії в усьому різняться одна від одної), пропорційні результати виборів (як наслідок пропорційної виборчої системи); корпоративістська система відносин між групами спеціальних інтересів. Найбільше ідеальному типу консенсусної демократії відповідає Швейцарія.

Різновидом консенсусної демократії є *співгромадська демократія*, механізм дії якої розкрито Арендтом Лейпхартом. Це форма організації суспільства, «яка передбачає таку організовану взаємодію основних „одиниць” (етнічних, релігійних або культурних спільнот, що становлять політію), за якої жодна з них не опиняється протягом тривалого часу в стані, що може бути розцінений як ізоляція». Модель співгромадської демократії має практичний смисл у багатоскладових суспільствах, де політичні суперечності й соціальні «розмежування» загалом збігаються з «кордонами» суперечностей соціальних – майнових, територіальних, мовних, культурних, національних, релігійних тощо. Врегулювання конфліктів здійснюється не захопленням влади однією політичною силою з метою задоволення інтересів певної соціальної групи, а процедурним узгодженням інтересів, знаходженням взаємоприйнятних рішень, досягненням консенсусу. До країн, де

успішно функціонує співгромадська демократія, вчені зараховують Бельгію, Нідерланди, Австрію, ПАР, Чехію, Словаччину, Індію.

Концепція *демократії участі* сформувалася під впливом молодіжного та студентського руху 60-х років ХХ ст., а також теоретиків «нових лівих» на Заході (П. Гудмен, Т. Хейден, Ф. Фанон). Учасницька демократія – це система правління, за якої пересічні громадяни керують собою скоріше самі, ніж за допомогою обрання представників, котрі б правили від їхнього імені. Водночас цій формі демократії притаманні суттєві недоліки: можливість прийняття некомпетентних рішень як вияв непрофесійності; безвідповідальність, пов'язана з великою кількістю осіб, які приймають рішення; наявність технічних проблем забезпечення масової участі й механізмів узгодження спірних питань тощо.

Суспільний устрій, який віддає перевагу участі народу, представленого групами, дістав назву *плюралістичного*. Плюралізм є базовою категорією американської політології, що знаходить відображення в теорії груп, започаткованій у 1908 р. Артуром Бентлі. Основою плюралізму є припущення про первинність інтересів груп у політичному процесі. Згідно з плюралістичною моделлю, демократія – це така система, в якій багато незалежних від уряду організацій здійснюють тиск на нього і навіть протидіють йому. Як зауважують фахівці, плюралізм не потребує ґрунтовних знань громадян про політику загалом. Він передбачає лише вузькі спеціалізовані знання від груп громадян, насамперед їхніх лідерів. За багатьох переваг суспільство, побудоване на принципах плюралістичної теорії демократії, має суттєвий недолік – відсутність рівних можливостей впливу всіх груп на процеси прийняття рішень.

Виходячи з наявних розбіжностей нормативного та реально-інституційного понять демократії, сучасні дослідники Роберт Даль і Чарльз Ліндблом називали сучасні демократичні системи поліархіями (цей термін було введено ними в політичну науку в 1953 р.).

Поліархія – це історично апробована, певною мірою компромісна форма, позбавлена крайнощів і класичної ліберальної демократії, основою якої був вільний індивід, і сучасної політичної демократії, що спирається на плюралізм груп інтересів. Ідея поліархії полягає в тому, що плюралізм різних організацій і центрів прийняття рішень не заперечує свободи індивіда.

Визначте сильні і слабкі сторони концепцій демократії, що існують нині.

Кожна з окреслених вище груп теорій має свої сильні й слабкі сторони. В реальному житті більшість західних держав тяжіє до ідей елітарної демократії в питаннях функціонування вищих ешелонів влади і до демократії участі на рівні місцевого самоврядування.

Визначимо деякі основні проблеми сучасної демократії.

♦ *Суперечності між мораллю та політикою*. В багатьох країнах народні обранці замість розв'язання суспільних проблем вирішують особисті, сімейні, кланові. Якщо в країнах розвинутої демократії існують такі моральні бар'єри, як суспільна думка, що стає на заваді відвертому зловживанню владою, то в державах із молодою демократією важелі впливу на урядовців потрібно ще виробити.

♦ *Обмеження основних прав і свобод людини.* Через необхідність ефективної боротьби з тероризмом влада вдається до введення обмежень на діяльність засобів масової інформації, порушення деяких прав і свобод людей, зокрема прав на конфіденційність приватного життя. Очевидно, такі обмеження можуть призвести до контролю над громадською думкою, політичними опонентами. Саме тому суспільство має бути готовим захистити себе від зловживань відповідних державних структур.

♦ *Вплив інформаційних технологій.* Інформація – справжня «валюта демократії». Право на чесну, об'єктивну, вичерпну інформацію – одне з визначальних демократичних прав. Інтернет забезпечує відкритий доступ до великого кола різноманітних, часто суперечливих джерел, що сприяє плюралізму думок і підтримці демократії.

♦ *«Вестернізація» демократії.* Існують загрози уніфікації демократії за західним зразком. США, «головний полюс світу», послідовно реалізують сценарій нав'язування стандартів американського бачення демократії.

♦ *Гендерна нерівність.* У багатьох демократіях сьогодення визнається рівність чоловіків та жінок, проте фактичну реалізацію цього права не забезпечено. Вирішення цієї проблеми, наприклад у Скандинавських країнах, сприяло гуманізації політики держави (див. табл. 5.2).

Таблиця 5.2. Жінки-депутати у вищих представницьких органах різних країн (на листопад 2004 р.)

Країна	%	Країна	%
Руанда	49	Ісландія	30
Швеція	45	Нова Зеландія	28
ПАР	42	Австрія	28
Намібія	42	Пакистан	21
Данія	38	Канада	21
Фінляндія	38	Китай	20
Норвегія	36	Велика Британія (палата громад)	18
Іспанія	36	Мавританія	17
Нідерланди	35	США	15
Німеччина	33	Японія	7

Який відсоток становлять жінки в українському парламенті? Як, на вашу думку, впливає їхня присутність на діяльність парламенту?

Окрему проблему становлять *суперечності між глобалізацією і демократією* (див. табл. 5.3).

Водночас є думка, що глобалізація не дуже впливає на демократію. Цю тезу обґрунтовують тим, що різні уряди мають різний вплив на свої країни, а отже, й різну спроможність долати наслідки глобалізації.

Ті зміни, що відбуваються у світовій демократії, можна назвати одним із виявів інформаційного суспільства.

4. Демократія в Україні

Вирішуючи актуальні проблеми демократизації суспільного життя в Україні, слід спиратися насамперед на національні демократичні традиції, власний досвід державотворення, історичне буття українського народу.

Витоки вітчизняної демократії сягають часів Трипільської культури, мають спадок причорноморських грецьких колоній, знайшли відображення у слов'янському народоправстві, козацькому врядуванні та міському самоврядуванні. В українських землях часів козаччини в межах військової демократії розвивалася національна демократична традиція. При цьому у Війську запорізькому часом вона була глибшою, ніж у Європі, зокрема козаки були рівними у праві обіймати виборні посади. На жаль, законодавче оформлення здобутків козацького права в конституції Пилипа Орлика не вдалося запровадити в практику.

Визначте інститути української демократії в різні періоди історії. Чи виявлялися в козацькому товаристві авторитарні тенденції?

Проблема розбудови українського суспільства на демократичних засадах постійно перебувала в центрі уваги прогресивних вітчизняних учених С. Оріховського, М. Костомарова, П. Куліша, В. Антоновича, М. Драгоманова, М. Грушевського. Вони обстоювали ідею виняткової самобутності українського народу поміж інших, вбачаючи її джерело в природному демократизмі, одвічних виявах таких якостей, як волелюбність, справедливість і рівність. При цьому вони наголошували, що демократизм українців був більше потенційним, аніж фактичним. Збіг внутрішніх і зовнішніх обставин заважав, на їхню думку, практичній реалізації на українських землях норм і цінностей демократії.

Так, В. Антонович зазначав, що український народ упродовж століть залишався суцільно однорідним носієм ідеї демократизму: коли він потрапляв у сприятливі історичні обставини, йому вдавалося організувати лад на демократичних засадах. Суспільний ідеал, якого завжди прагнули українці, знайшов втілення у громадах, козацтві, церковних братствах. М. Драгоманов, розглядаючи становлення та розвиток української нації в контексті європейської демократичної традиції, наполягав на необхідності розвитку місцевого самоврядування, яке гарантувало б реалізацію особистісних і групових прав і свобод у загальній площині розвитку демократії. Програма національного відродження України, за М. Грушевським, одним із джерел своєї життєдіяльності має ідею демократичної організації України.

Особливе місце в історії прагнень українського народу до демократії займає період національно-демократичної революції 1917–1920 рр., який позначився пошуком форм і засобів становлення української державності, зусиллями, спрямованими на побудову громадянського суспільства. Створена у березні 1917 р. Центральна Рада на чолі з М. Грушевським у своїй державотворчій діяльності дотримувалася демократичних принципів і традицій. Центральна Рада сформувався як національний протопарламент і ще тільки готувала підґрунтя для створення повноцінного українського парламенту.

Таблиця 5.3. Суперечності між глобалізацією і демократією

Глобалізація сприяє демократії	Глобалізація перешкоджає демократії
Розвивається ринкова економіка, що можливе лише за демократії	Зменшується незалежність державної політики, яка стає виразником інтересів іноземних інвесторів, а не простих людей
Збільшується потреба світового бізнесу в демократії, яка гарантує стабільність	Погіршується становище більшості людей; держава не може компенсувати втрати нужденних через скорочення податкової бази
Зменшуються стимули авторитарних лідерів до втримання влади, оскільки прибутки з країни вимиваються	Поглиблюються етнічні та класові розколи, що зменшує національно-культурну основу демократії
Інтенсифікуються контакти з іншими демократіями, що веде до зростання ролі міжнародних недержавних організацій	Швидке пересування грошей між країнами призводить до частих криз платіжного балансу й нестабільності національних економік
Спонукання авторитарних режимів до децентралізації влади й передання значного впливу ринкової економіці	Держава і транснаціональні корпорації отримують змогу контролювати інформацію та маніпулювати нею
Розвиваються державні інституції, які підтримують демократію, зокрема суди	Знецінюється поняття громадянства – важлива передумова дієвої і стабільної демократії
Інтенсифікується поширення демократичних ідей	Розширюється економічна прірва між Північчю й Півднем

Під час хрущовської відлиги на захист національної і людської гідності та особистої свободи виступили дисиденти із середовища шістдесятників. У період «перебудови» кінця 80-х – початку 90-х років активно використовуються демократичні гасла, однак через обмеженість демократичних заходів як інструментарію модернізації політичної системи демократичний політичний режим реалізувати не вдалося. Однак попри всі недоліки зміни, що сталися в Україні в ці періоди, сприяли подальшому поступу країни до демократії.

Із прийняттям Декларації про державний суверенітет і створенням Верховною Радою Комісії з розроблення нової Конституції України (1990 р.) розпочався конституційний процес, який завершився в червні 1996 р. прийняттям Основного Закону країни.

Визначте у Конституції України положення про демократичний устрій нашої держави.

Перерахуйте ознаки демократичного режиму в сучасній Україні.

Серед чинників, що гальмують процес демократичних змін і визначають українську специфіку, слід назвати високий рівень політичної поляризації національної еліти, корупцію, відсутність повноцінного поділу влад (насамперед несамостійність судової гілки), законодавчого закріплення захисту прав опозиції, усунення широких народних мас на узбіччя політичного процесу, брак ефективних механізмів контролю за діями влади на всіх рівнях, вплив на політику великого бізнесу тощо.

Спонтанність, непослідовність демократичних перетворень у державі, розрив між демократичними за формою інститутами в усіх сферах суспільного життя та їхньою реальною практикою призводять до негативного сприйняття інститутів демократії, помітної ірраціональності політичної поведінки людини, її егоцентризму, емоційності у сприйнятті навколишньої дійсності, апатії та стомленості від політики. В умовах розгубленості, зневіри й зневаги до державних органів громадянська відповідальність залишається лише побажанням.

Чинниками стабільного й динамічного розвитку українського суспільства, його трансформації до консолідованої демократії є такі:

- ◆ наявність ідеї, яка об'єднувала б усі суспільні групи;

Запропонуйте свій варіант такої ідеї.

- ◆ зміцнення правової держави;
- ◆ формування зрілого громадянського суспільства;
- ◆ покращення соціально-економічного становища в Україні;

Чому цей чинник впливає на становлення демократії?

- ◆ становлення демократичного громадянина.

Отже, нинішній політичний режим в Україні є перехідним і його можна характеризувати як частково демократичний: йому притаманні не лише елементи авторитарної практики, *неопатримоніальних відносин*, а й панування корпоративних інтересів на шкоду розвитку громадянської свободи та ініціативи.

Відомо: нових матеріальних цінностей, що ведуть до прогресу, демократія сама по собі не створює й не може створити. Демократія – лише механізм, за допомогою якого визначається воля більшості щодо проблем суспільного життя. Як скористатися цим механізмом – залежить від конкретних учасників демократичних перетворень.

Ξ Запитання і завдання Ξ

- ◆ Зобразьте принципи (або цінності) демократії за допомогою знаків-символів.
- ◆ Напишіть листа товаришеві про переваги демократії від імені:
 - а) афінського громадянина; в) запорізького козака XVII ст.;
 - б) римського сенатора; г) американського конгресмена початку XIX ст.
- ◆ Складіть порівняльну таблицю розвитку демократії за таким зразком:

Принципи демократії	Первісна демократія	Антична демократія	Класична ліберальна демократія	Сучасна демократія

- ◆ Визначте суперечності між представницькою та безпосередньою демократією в сучасному світі.
- ◆ Демократія передбачає законність, яка охоплює насильство і примус. Де межа, за якою насильство і примус набувають недемократичних чи антидемократичних форм?
- ◆ Прочитайте статтю «Що таке демократія?» на сайті www.nomad.su. Як ви можете заперечити положення критиків демократії?
- ◆ Поясніть зміст даних висловлювань. Чи ви згодні з ними?

«Демократія перед тими, хто до неї ставиться серйозно, ставить майже нездоланні проблеми, а для тих, хто її ненавидить, відчиняє майже необмежені можливості».

Вацлав Гавел

«Головна відмінність між демократичним і авторитарним режимами полягає в тому, що за останнього народ розраховується за чужі помилки, а за першого – за свої власні».

О.Н. Смолин

Список рекомендованої літератури

- Визначення і вимірювання демократії.* / За ред. Д. Бігема / Пер. з англ. – Львів: Літопис, 2005. – 312 с.
- Демократія: Антологія* / Упоряд. О. Проценко. – К.: Смолоскип, 2005. – XXVIII+1108 с.
- Дьюї Джон.* Демократія і освіта. – Львів: Літопис, 2003. – 294 с.
- Ле Дюк Л.* Учасницька демократія: референдуми у теорії та на практиці / Пер. з англ. – Х.: Центр Освітніх Ініціатив, 2002. – 160 с.
- Основи демократії: Навч. посібник для студентів вищих навч. закладів* / За заг. ред. А. Колодій. – К.: Ай Бі, 2002. – 684 с.
- Патнам Р.Д.* Творення демократії. – К.: Основа, 2001. — 302 с.
- Рагозін М.* Вчимося демократії. Уроки громадянської освіти. – Донецьк: ООО Донбас, 2000. — 150 с.

VI. ГРОМАДЯНСЬКЕ СУСПІЛЬСТВО

1. Ідея громадянського суспільства та еволюція уявлень про нього
2. Сутність і структура громадянського суспільства
3. Розвиток громадянського суспільства в Україні
4. Місцеве самоврядування і державна влада
5. Роль засобів масової інформації у функціонуванні громадянського суспільства

Очікувані результати:

- ◆ знати структуру громадянського суспільства;
- ◆ розуміти принципи взаємовідносин громадянського суспільства та держави;
- ◆ використовувати нормативно-правову базу для вивчення функцій інституту місцевого самоврядування і державної влади;
- ◆ аналізувати умови становлення громадянського суспільства та його роль у процесі демократизації суспільних відносин;
- ◆ характеризувати основні ознаки громадянського суспільства;
- ◆ оцінювати рівень громадянської компетентності, необхідний для подальшого розвитку громадянського суспільства;
- ◆ створити проект програми студентської громадської організації.

1. Ідея громадянського суспільства та еволюція уявлень про нього

Упродовж тривалого часу в політичній науці поняття громадянського суспільства і держави не розрізнявали й розглядали як тотожні. Однак, починаючи із середини XVII ст. у зв'язку з диференціацією різних сфер суспільства, вивільненням їх із всеосяжної влади держави, відокремленням автономного й незалежного індивіда з його невід'ємними правами і свободами з'явилася потреба відображення у свідомості суспільства й у науці двох тенденцій соціального прогресу. Одну з них, пов'язану зі становленням автономних від держави сфер життєдіяльності людини, віддзеркалило поняття *громадянське суспільство*. З іншого боку, потребу в упорядкуванні, забезпеченні цілісності суспільства, узгодженні та інтеграції спрямувань індивідів і соціальних груп втілено у поняття *держава*.

Застосувавши термін «*societas civilitas*» (*civil society* – цивільне суспільство) на позначення нових суспільних порядків, що утверджувалися, тогочасні мислителі започаткували властиве й нинішнім концепціям громадянського суспільства протиставлення суспільства й держави, їх трактування як автономних сфер – громадської й політичної.

Ліберальну концепцію громадянського суспільства розробили Т. Гоббс і Дж. Локк. Поняття «громадянське суспільство» було введено ними з метою відображення історичного розвитку людства, переходу людини від природного стану до цивільного.

Основоположник лібералізму Дж. Локк уперше ставив особистість вище за суспільство та державу, а свободу – вище за інші цінності. Свободу він розумів як свободу від втручання ззовні, з боку держави.

Люди як розумні істоти, на думку Локка, укладають між собою суспільну угоду, тобто створюють громадянське суспільство. Воно формує низку захисних структур, які перебувають між індивідом і державою. Підвалинами свободи індивіда, гарантією його політичної самостійності, за Локком, є приватна власність. Для

нього суспільство є первинним щодо держави (сукупність владних структур), бо саме воно, переходячи з природного стану в цивільний, створює і наділяє повноваженнями уряд, а той, зі свого боку, зобов'язується служити інтересам спільноти.

Послідовники Локка (А. Сміт, А. Фергюсон) збагатили концепцію громадянського суспільства *моральними ідеями*. Громадянське суспільство виникло завдяки схильності людини шукати схвалення інших та її здатності формулювати моральні правила і норми справедливості.

У творах мислителів XVII ст. знаходимо ще одну важливу для теорії громадянського суспільства думку – про *інтерес* як основну силу, що єднає людей у громадянському суспільстві. Проблему конфлікту інтересів розробив один із батьків-засновників США Джеймс Медісон. Причини різних інтересів, уважав він, зумовлені відмінностями здібностей, талантів, володінь, потреб. Таким чином, громадянське суспільство розглядалося з позицій конфліктності інтересів і потенційних загроз, які несе в собі боротьба груп.

Основи сучасних уявлень про громадянське суспільство як самостійну сферу міжлюдських взаємин формує у першій половині XIX ст. Алексіс де Токвіль. Свої міркування щодо підґрунтя і перспектив розвитку демократії він виклав у праці «Демократія в Америці». Зокрема, він започаткував *соціокультурний підхід* до розуміння громадянського суспільства. Токвіль звертає увагу на те, що громадські асоціації, які існували в Америці, створюють необхідне для демократії соціальне поле.

Грунтовний аналіз громадянського суспільства в усій його суперечливості й багатогранності здійснив німецький філософ Г. В. Ф. Гегель – засновник *етатистської концепції*. У праці «Основи філософії права» він розкриває як відокремленість, так і тісний зв'язок громадянського суспільства та держави.

У суспільній системі Гегель виокремлює сфери: сім'ю, громадянське суспільство, державу. Сім'я – це

природна спілка індивідів, поділ якої привів до утворення громадянського суспільства. Громадянське суспільство є всезагальною формальною спільнотою, яка опосередковує відносини та інтереси його членів. Воно пов'язане з публічною сферою суспільного життя.

Основою громадянського суспільства Гегель, як і Локк, уважав приватну власність. Проте рушійною силою історичного прогресу, на його думку, було не громадянське суспільство, а держава.

Концепції громадянського суспільства, що розвивалися протягом XVII – першої половини XIX ст., були пов'язані з обґрунтуванням раннього капіталістичного суспільства, що утверджувало ліберальні свободи і підкорялося закону. Людей у ньому об'єднували спільні інтереси. Ринок надавав йому механізми саморегуляції, звільняючи неполітичну сферу від потреби в державній регламентації. Ідея громадянського суспільства отримує друге народження внаслідок подій 80-х років XX ст. у Східній Європі, коли протистояння Сходу та Заходу завершилося крахом комуністичних режимів та переходом до демократії багатьох нових країн.

Які, на вашу думку, ознаки характерні для громадянського суспільства?

Особливістю сучасного етапу в розвитку концепції є те, що більшість політиків вбачають головну особливість громадянського суспільства в солідарності та здатності діяти в інтересах загального добра. Громадянське суспільство, на їхнє переконання, сумісне з релігією і мораллю, а також з різними формами комунітаризму, а держава покликана забезпечувати функціонування громадянських інститутів, гарантувати демократичне управління ними, регулювати економічні, соціальні та інші процеси.

За всього розмаїття інтерпретацій громадянського суспільства переважна більшість дослідників виходить із того, що це поняття застосовується при вивченні неполітичної частини суспільної системи і має певне аналітичне навантаження лише в разі розмежування суспільства й держави. Окрім того, йому властиві певні якісні характеристики, тому його не слід плутати з людським суспільством загалом.

2. Сутність і структура громадянського суспільства

Громадянське суспільство – це передусім суспільство громадян. Але громадянським суспільство робить не просто сукупність окремих громадян, а така інтегральна якісна визначеність, як *громадянство*. Громадянство є однією з фундаментальних категорій концепції громадянського суспільства й означає наділення громадян відповідними правами й створення умов існування.

Громадянство постає у відносинах між громадянами й виражає соціальний статус індивіда як агента публічної діяльності. Саме завдяки громадянству громадянське суспільство певною мірою дистанціюється від держави і соціуму загалом, набуваючи характеру автономної сфери суспільного життя. Проте громадянство є лише формальною характеристикою соціальної діяльності й не враховує конкретної активності індивіда та її спрямованості. Щоб глибше зрозуміти сутність громадянського суспільства, поняття громадянства

варто поставити в залежність від реальних запитів людей, їхніх потреб, інтересів та цінностей.

Структурно громадянське суспільство є підсистемою суспільства як цілого, яка наближається до соціальної сфери суспільного життя. В зародковому стані її елементи наявні в кожному сучасному суспільстві, однак суспільства різняться за розмірами цієї сфери та за її якістю (рівнем розвиненості, повноцінністю функціонування, системою цінностей).

У сучасній політології громадянське суспільство розглядається як складна й багаторівнева система невладних зв'язків і структур. Громадянське суспільство охоплює всю сукупність міжособистісних відносин, які розвиваються без втручання держави, а також розгалужену систему незалежних від держави суспільних інститутів, які вдовольняють повсякденні індивідуальні та колективні потреби.

Базові людські потреби в їжі, одязі, житлі тощо, які підтримують життєдіяльність індивідів, забезпечують **виробничі відносини**, що утворюють перший рівень міжособистісних стосунків. Ці потреби реалізуються через такі громадські інститути, як приватна власність, акціонерні товариства, бізнес-центри, професійні, споживчі і кредитні спілки, кооперативи та орендні підприємства.

Потреби у продовженні роду, здоров'ї, вихованні дітей, віросповіданні, інформації, комунікації тощо забезпечує комплекс **соціокультурних відносин**, який охоплює сімейно-статеві, релігійні, етнічні та інші взаємодії, що становлять другий рівень міжособистісних стосунків. Потреби цього рівня задовольняються такими інститутами, як сім'я, церква, благодійні фонди, заклади освіти, науки, культури, творчі спілки, наукові асоціації, спортивні товариства тощо.

Нарешті, третій, вищий рівень міжособистісних стосунків мають **політико-культурні відносини**, які сприяють реалізації потреб політичної участі, пов'язаних з індивідуальним вибором на основі політичних переваг і ціннісних орієнтацій. Цей рівень передбачає сформованість в індивіда конкретних політичних позицій. Політичні переваги індивідів і груп реалізуються через групи інтересів, політичні партії, громадські рухи, незалежні засоби масової інформації, громадську думку як соціальний інститут; у певному аспекті – через вибори та референдуми, коли вони слугують засобом формування і виявлення громадської думки та захисту групових інтересів; через залежні від громадськості елементи судової та правоохоронної систем.

Таким чином, громадянське суспільство – це не лише сфера, а й тип взаємодії, певна модель соціальної організації.

Якісними характеристиками громадянського суспільства є:

- ♦ наявність вільних та рівних індивідів, які вірять у свою здатність вирішувати будь-які справи у суспільстві (об'єкти взаємодії);
- ♦ зорієнтованість на соціальні справи, небайдужість до спільних проблем;
- ♦ поєднання індивідуалізму та конкурентності в діяльності із взаємною довірою та співробітництвом, здатністю до компромісів, поміркованістю й толерантністю.

Громадянська культура є культурою участі й підтримки з прихильним ставленням громадян до політичної системи.

На нормативному рівні можна дати таке визначення громадянського суспільства:

Громадянське цивільне суспільство – це сфера спілкування, взаємодії, спонтанної самоорганізації та самоврядування вільних індивідів на основі добровільно сформованих асоціацій, яка захищена необхідними законами від прямого втручання й регламентації з боку держави і в якій переважають громадянські цінності.

Виходячи з цього ідеалу, можна говорити: наскільки те чи інше суспільство наближене до нього, настільки в ньому розвинені структури і громадянська культура, притаманні саме громадянському суспільству.

Основні напрями діяльності інститутів громадянського суспільства та їхній вплив на суспільне життя відображено в його функціях.

Найголовнішими з них є такі:

- ♦ громадянське суспільство є засобом самовияву індивідів, їхньої самоорганізації та самостійної реалізації ними власних інтересів. Значну частину суспільно важливих питань громадські об'єднання розв'язують самостійно або на рівні місцевого самоврядування. У такий спосіб вони полегшують виконання державою її функцій, бо зменшують тягар проблем, які їй доводиться розв'язувати;
- ♦ інститути громадянського суспільства виступають гарантом непорушності особистих прав громадян, дають їм упевненість у своїх силах, слугують опорою в їхньому протистоянні з державою, формують соціальний капітал, тобто ті риси особистості, завдяки яким вона стає здатною до ефективних солідарних дій.

Інститути громадянського суспільства систематизують, упорядковують, урегульовують протести й вимоги людей, які без цього могли б мати руйнівний характер, і в такий спосіб створюють сприятливі умови для функціонування демократичної влади. Ці інститути виконують функцію захисту інтересів певної групи в її протистоянні з іншими групами інтересів. Завдяки їм кожна група отримує шанс бути почутою владними структурами.

Таким чином, громадянське суспільство – це сфера взаємодії індивідів і тих груп та організацій, які вони утворюють. Однією з цілей взаємодії є формулювання, висловлення й захист індивідами та їхніми об'єднаннями своїх інтересів. Це той зріз суспільних відносин, коли громадські організації виступають як групи інтересів, що є посередниками в стосунках індивідів із владою та рештою суспільства.

Саме функції громадянського суспільства дають змогу зрозуміти, чому його розглядають як опору демократії й вияв свободи. Що розвиненішим є громадянське суспільство, то легше громадянам захищати свої права, то більшими є їхні можливості щодо самореалізації в різних сферах суспільного життя і то меншою – небезпека узурпації політичної влади тими чи іншими її органами або окремими особами.

Отже, яке суспільство можна назвати громадянським?

Поділ громадянського суспільства й держави досить умовний і спрямований на те, щоб зрозуміти механізми суспільного життя, ступінь свободи та несвободи індивідів, рівень політичного розвитку.

Громадянське суспільство і держава взаємодоповнюють одне одного й залежать одне від одного. За відсутності зрілого громадянського суспільства неможлива побудова правової демократичної держави, оскільки саме свідомі вільні громадяни здатні створити найкращі раціональні форми життєдіяльності.

Становлення демократії зазвичай розпочиналося з підпорядкування держави і громадянського суспільства правовим нормам, із введення принципу розподілу влади, що привело до створення єдиної **системи конституціоналізму**.

Із формально-правового погляду, конституціоналізм означає наявність у суспільстві основного закону держави (конституції), який регламентує народне представництво, розподіл і обсяг повноважень різних гілок влади та гарантії прав громадян. Виконання законів є обов'язковим і для представників влади, і для громадян. Верховенство права над свавільними рішеннями владних органів забезпечує розподіл влади, високе становище законодавчої влади, її залежність (через механізм виборів) від народу, а також рівний і доступний для всіх громадян суд. Конституція як основний закон – це форма договору суспільства й держави про розподіл сфер їх діяльності. Згідно з цим договором, громадянське суспільство є царинною індивідуальних свобод і особистих інтересів, а держава – сферою публічної влади та загальних інтересів.

Чи може громадянське суспільство розвиватися поза державою?

Зворотний зв'язок у стосунках громадянського суспільства і правової держави дуже важливий. Визначаючи автономність громадянського суспільства, правова держава має реагувати на запити й потреби асоціативного громадянства, видавати відповідні законодавчі акти та стежити за їх виконанням. Інакше кажучи, вона повинна забезпечити правову захищеність громадян, сформувати сприятливе правове поле для діяльності громадських інститутів.

3. Розвиток громадянського суспільства в Україні

Становлення громадянського суспільства передбачає формування такої спільноти людей, в якій досягнуто оптимального співвідношення політичних і неополітичних засад, забезпечено взаємну рівність прав, свобод і обов'язків громадянина, суспільства та держави. З огляду на це до 1917 р. у Росії, до складу якої входила більша частина України, засади громадянського суспільства не сформувалися. Підвалини дореволюційного суспільства ґрунтувалися на владних відносинах, які забезпечували погодження інтересів різних груп, організовували життєдіяльність. Фактично був відсутній розвинений інститут приватної власності на землю, ресурси та засоби виробництва. Відношення до влади слугувало також і критерієм поділу суспільства на дві нерівні групи: нечисленну панівну й інше населення. Панівному класу належала монополія на владу, водночас він був і найзаможнішим власником засобів виробництва й ресурсів. Він беззаконно правив

більшістю злиденного населення, тобто соціальна структура складалася з двох крайніх полюсів і була приречена на постійні конфлікти. Середнього класу, покликаного відігравати роль стабілізаційного чинника суспільного розвитку, майже не було.

За тоталітарного й авторитарного режимів в Україні неполітичне спілкування й солідарність не становили істотного сектора суспільства. Не існувало також незалежної, публічно висловлюваної громадської думки, на яку мусила б зважати влада. Не було вільної преси. Діяльність громадських організацій, створюваних самим комуністичним режимом, контролювалася державою й партією. За їхньою допомогою владні структури тримали під контролем усіх суспільно активних громадян.

Порушення рівноваги між громадянським суспільством і державою призвело до занепаду ініціативи та самодіяльності громадян, поширення безвідповідальності, страху.

Реформи, розпочаті 1985 р., привели до гласності, визнання соціального й політичного плюралізму, що мало вирішальне значення для активізації в Україні громадського життя. Цей період позначений швидким зростанням кількості неформальних організацій, громадських рухів, пробудженням громадської свідомості. Наступним кроком мало стати формування правового поля громадянського суспільства. В Україні розпочався конституційний процес, формувалися інститути громадянського суспільства.

Формування громадянського суспільства і сьогодні пов'язане з великими труднощами. Передусім це стійкі стереотипи, система цінностей, сформованих за часів комуністичного режиму, які відкидають більшість економічних, соціальних і культурних передумов громадянського суспільства. У значній частини населення викликають психологічний дискомфорт фундаментальні базові цінності, що становлять основу громадянського суспільства (приватна власність, економічна й соціальна нерівність, конкуренція), а також відсутність багатьох соціальних гарантій, які були раніше. Унаслідок прорахунків у проведенні реформ утілення цих універсальних цінностей у свідомість українських громадян здійснюється за умов постійного зниження рівня життя більшості населення.

Ускладнює процес кристалізації автономної особистості й те, що утвердження ринкових відносин і перехід до демократії збіглися в часі з процесом національного самовизначення і соціальної стратифікації на засадах відносин власності.

Водночас активність громадських організацій та їхній вплив на життя і свідомість людей ще недостатні, а рівень правової захищеності індивідів і груп далекий від бажаного. Тиск з боку держави і могутніх приватних інтересів позбавляють свободи ЗМІ, а громадян – об'єктивної інформації. А це не сприяє неформальному функціонуванню публічної сфери, у якій формується громадська думка.

Чи є в Україні умови, достатні для формування громадянського суспільства?

За такої ситуації держава має зробити дуже багато для того, щоб стати гарантом поступального процесу формування громадянського суспільства, створити

надійні правові, економічні, політичні та культурні передумови для самореалізації індивідів і груп, задоволення їхніх повсякденних потреб.

4. Місцеве самоврядування і державна влада

Протягом майже двохсот років існування місцевого самоврядування в світовій практиці воно було об'єктом досліджень представників різних наукових шкіл і течій. Завдяки науці місцеве самоврядування вдосконалювало свої інститути, народ оволодівав його методами і формами, підвищувалася культура місцевої (комунальної) влади.

Відповідно до Основного Закону України *місцеве самоврядування* – це право територіальної громади – мешканців села чи добровільного об'єднання в сільську громаду жителів кількох сіл, селища чи міста – самостійно вирішувати питання місцевого значення в межах Конституції і законів України (ст. 140).

Згідно із Законом України «Про місцеве самоврядування в Україні» (ст. 6) система місцевого самоврядування охоплює: територіальну громаду; сільську, селищну, міську ради; сільського, селищного міського голову; виконавчі органи сільської, селищної, міської ради; районні та обласні ради, що представляють спільні інтереси територіальних громад сіл, селищ, міст; органи самоорганізації населення.

Важлива роль в системі місцевого самоврядування належить *органам самоорганізації населення*, правовий статус яких визначено Конституцією України (ст. 140) й Законом України «Про органи самоорганізації населення». Відповідно до цього закону такими органами є: будинкові, вуличні, квартальні комітети, комітети мікрорайонів, сільські та селищні комітети.

Територіальна громада – мешканці, які постійно проживають у межах села, селища, міста, що є самостійними адміністративно-територіальними одиницями, або добровільне об'єднання жителів кількох сіл, що мають єдиний адміністративний центр (ст. 1 Закону України «Про місцеве самоврядування в Україні»).

До територіальної громади входять усі жителі села, селища, міста незалежно від їхнього віку, національності, соціального стану та громадянства. Членом територіальної громади людина стає за народженням у відповідному населеному пункті або в разі прибуття до нього на проживання.

Місцеве самоврядування є одним з головних елементів розвитку демократичного конституційного ладу. За своєю природою воно виступає як специфічна форма реалізації публічної влади, відмінна від державної. Воно втілює місцеві інтереси територіальних громад, тоді як держава – загальнонаціональні інтереси, а політичні партії чи громадські організації – політичні, соціальні, культурні та інші інтереси своїх членів. Місцеве самоврядування відрізняється від інших форм публічної влади своїми інститутами, формами діяльності, повноваженнями, правовим захистом і відповідальністю.

Характерними *ознаками місцевого самоврядування* є:

♦ *демократизм*, що виявляється у виборності його органів (сільських, селищних і міських рад, сільських, селищних і міських голів), різноманітності форм участі в ньому населення (місцеві референдуми, вибори,

органи самоорганізації громадян та ін.), гласності й урахуванні громадської думки його органами і посадовими особами;

♦ **децентралізованість**, тобто побудова системи місцевого самоврядування на засадах наближеності його органів до населення сіл, селищ і міст (первинний рівень місцевого самоврядування), самостійності територіальних громад у вирішенні питань місцевого життя, невтручання держави у внутрішні справи територіальних громад, формування місцевих бюджетів знизу уверх, наділення територіальних громад комунальною власністю, утворення вторинного рівня місцевого самоврядування (районних та обласних рад) на базі первинного рівня, автономії органів місцевого самоврядування у взаємних стосунках, делегування їм окремих функцій виконавчої влади;

♦ **гарантованість у межах Конституції і законів України**, яка полягає в підтримці місцевого самоврядування державою, закріпленні його конституційного і законодавчого статусу, судовому захисті прав; контролі районних та обласних рад за діяльністю відповідних органів виконавчої влади в районах та областях, уведенні гарантованих мінімумів бюджетних асигнувань і державних соціальних стандартів;

♦ **піднаглядність і підконтрольність**, що передбачає здійснення державою нагляду за законністю діяльності органів місцевого самоврядування, судове скасування його незаконних актів, дострокове припинення повноважень його органів і посадових осіб, притягнення винних до дисциплінарної та інших видів юридичної відповідальності.

Які ознаки притаманні місцевому самоврядуванню?

Отже, місцеве самоврядування є пристосованою до потреб територіальних громад формою автономного здійснення публічної влади, яку держава заохочує й контролює відповідно до Конституції і законів України (див. схему 6.1).

Основу місцевого самоврядування в Україні становить адміністративно-територіальний устрій держави: області, райони, міста, райони в містах, селища і села. Міста Київ і Севастополь мають спеціальний статус і є самостійними адміністративно-територіальними одиницями. За Конституцією України в Автономній Республіці Крим діє система територіальної (адміністративної) автономії в особі її Верховної Ради і Ради міністрів. Питання місцевого самоврядування належать до виключної компетенції України, але її законами Автономній Республіці можуть бути делеговані певні повноваження у цій сфері.

Адміністративно-територіальний устрій відіграє важливу роль в організації та діяльності органів місцевого самоврядування. Кожна ланка системи самоврядування має свою територіальну сферу діяльності, свої особливі місцеві інтереси, пов'язані зі специфікою його адміністративно-територіальних одиниць: історичними, економічними, екологічними, географічними і демографічними особливостями, етнічними, релігійними, культурними, національними та іншими традиціями. Будь-яка зміна адміністративно-територіального устрою певним чином може позначитися на місцевому самоврядуванні.

Дворівнева система місцевого самоврядування, закріплена Основним Законом України, вказує на те, що держава по-різному підходить до цього інституту в різних адміністративно-територіальних одиницях. Головним осередком місцевого самоврядування є села, селища й міста, де природним шляхом складаються територіальні громади.

Чинне законодавство, на жаль, недостатньо диференціює статус кожного виду адміністративно-територіальних одиниць. Так, міста поділено на міста районного, обласного, республіканського (в Автономній Республіці Крим) підпорядкування зі спеціальним статусом – Київ та Севастополь. Однак є міста за кількістю населення малі, середні й великі, що поки що законодавством не враховано.

Спеціальний статус Києва зумовлений тим, що він є столицею України, а Севастополь – велика військово-морська база в Україні.

Питання адміністративно-територіального устрою є компетенцією Верховної Ради України (ст. 92 Конституції). До її повноважень належить утворення і ліквідація районів, встановлення і зміна меж районів і міст, надання населеним пунктам статусу міст, найменування і перейменування населених пунктів і районів.

Ставлення місцевого самоврядування до громадянського суспільства в Україні є неоднозначним. Якщо міське самоврядування більш-менш реально інтегрується в громадянське суспільство, то сільське (селищне) у своїй більшості перебуває під політичним та адміністративним контролем місцевих органів виконавчої влади і тому до громадянського суспільства (його інститутів) ставиться майже негативно. Регіональний рівень місцевого самоврядування також переважно контролюється місцевими державними адміністраціями, але ступінь інтеграції в громадянське суспільство тут вищий, ніж у сільського (селищного) самоврядування.

Міське самоврядування має власну фінансово-економічну основу. Необхідною передумовою його ефективної діяльності є наявність достатніх матеріальних та фінансових ресурсів.

Схарактеризуйте статус селищного, міського та обласного рівня місцевого самоврядування.

Європейська хартія місцевого самоврядування, Конституція України приділяють значну увагу цьому питанню. Так, у Хартії задекларовано право територіальних громад на власні фінансові ресурси та обов'язок держави надавати фінансову допомогу слабким територіальним громадам.

За Конституцією України (ст. 142) до матеріальної і фінансової основи місцевого самоврядування належить рухоме і нерухоме майно, доходи місцевих бюджетів, інші кошти, земля, природні ресурси, що є власністю територіальних громад сіл, селищ, міст, районів у містах, які перебувають в управлінні районних і обласних рад.

Таким чином, місцеве самоврядування має характеристики трьох різновидних суб'єктів: суб'єкта влади, суб'єкта громадянського суспільства, суб'єкта господарської діяльності. Децентралізований зміст місцевого самоврядування та деякі інші чинники зменшують його залежність від держави, але не виключають її. Водночас органи місцевого самоврядування залишаються

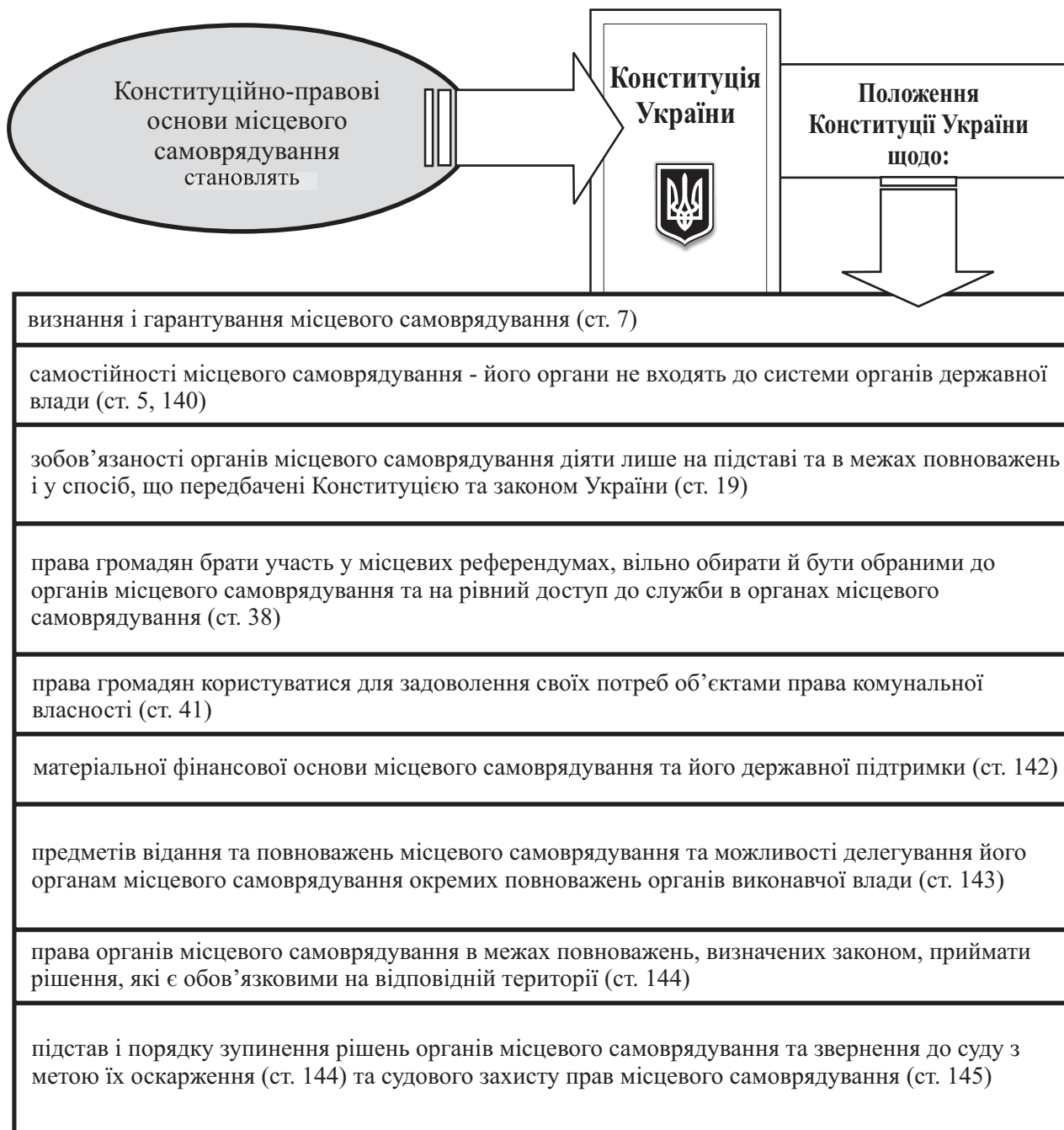

Схема 6.1. Конституційно-правові основи місцевого самоврядування

важливим інститутом громадянського суспільства, надійним каналом реалізації громадянської ініціативи та творчості, прав громадян на участь у державному управлінні.

5. Роль засобів масової інформації у функціонуванні громадянського суспільства

Засоби масової інформації (ЗМІ) – це форми публічного розповсюдження інформації, спрямовані на охоплення необмеженого кола осіб, держав і соціальних груп з метою оперативного інформування їх про події і явища у світі, окремій країні, регіоні.

Умови й напрями діяльності ЗМІ залежать від багатьох чинників: економічного розвитку суспільства, рівня демократії в ньому, політичних сил, які домінують в конкретній країні. Свобода слова, друку й інформації – це складники цілісного організму, що зветься демократією.

ЗМІ є універсальним засобом оприлюднення різноманітних суспільних інтересів. Саме використовуючи силу друкованого слова, можливості телебачення та радіо, різні суспільні групи мають змогу публічно висловлювати свої думки, погляди й оцінки, знаходити нових прихильників, об'єднувати їх і мобілізувати на спільні дії.

Звісно, цим у суспільстві опікуються не лише масмедіа, а й політичні партії та інші громадські об'єднання, які володіють засобами партійного впливу. Проте без використання засобів масової інформації вони не здатні виявити й згуртувати своїх однодумців.

У кожній демократичній країні поряд із державними існують також і приватні ЗМІ. Недержавні ЗМІ, на відміну від державних, не повинні слугувати політичним інтересам урядів, а навпаки, мусять забезпечити незалежний від урядового погляд на внутрішню і зовнішню політику, суспільні здобутки й проблеми.

Демократія неможлива без свободи слова і вільної преси. Уряд не повинен контролювати написане й випущене в ефір, ув'язнювати журналістів за їхні переконання.

Від яких чинників залежить ефективність діяльності ЗМІ в громадянському суспільстві?

Проте свобода ЗМІ зовсім не означає, що вони можуть діяти на власний розсуд, ігноруючи право. Відповідно до Закону України «Про інформаційні агентства», цензура інформації в нашій країні заборонено. Водночас інформаційні агентства не мають права розголошувати відомості, які становлять державну таємницю, або іншу інформацію, яка охороняється законодавством; закликати до насильницької зміни або повалення чинного конституційного ладу, порушення територіальної цілісності України, підризу її безпеки; пропагувати війну, насильство й жорстокість, розпалювати расову, національну, релігійну ворожнечу; розповсюджувати порнографію або інші матеріали, що руйнують суспільну мораль або підбурюють до правопорушень, принижують честь і гідність людини, а також інформацію, яка обмежує законні права й інтереси громадян; давати оцінку щодо винуватості осіб у скоєнні злочину до рішення суду; публікувати матеріали, які розкривають тактику і методику розслідування.

Свобода слова і вільне вираження у друкованій формі своїх поглядів і переконань гарантуються Конституцією України й відповідно до Закону України «Про друковані засоби масової інформації (пресу) в Україні» означають право кожного громадянина вільно і незалежно шукати, отримувати, фіксувати, зберігати, використовувати та поширювати будь-яку інформацію за допомогою друкованих ЗМІ.

При організації мас-медіа на співробітників друкованого органу чи телерадіокомпанії, інформаційної агенції тощо, окрім законодавчих меж, покладаються також певні етичні обов'язки морального ґатунку.

Відповідно до міжнародного права незалежними вважаються ті ЗМІ, які не залежать від уряду, політичного чи економічного контролю, від контролю за матеріалами та обладнанням, необхідними для виробництва і поширення інформації.

Чи є головною ознакою демократії абсолютна свобода ЗМІ?

Держава не повинна володіти будь-якою монополією на «істинну» і «доцільну» інформацію; має існувати якомога більше мас-медіа, які відображали б найширший діапазон думок у суспільстві. В демократичних країнах відносини між державною і «четвертою» владою не завжди бувають гармонійними.

Довершене громадянське суспільство передбачає наявність незалежних від держави, вільних від комерційного примусу ЗМІ, які належали б усім й усіма контролювалися. Жодна політична партія, жоден уряд, жоден банк чи підприємство не повинні мати вирішального впливу на загальнонаціональні мас-медіа. Суспільство мусить законодавчо гарантувати пресі, радіо і телебаченню максимальну свободу, проте воно має право і на певне соціальне замовлення їм. Зокрема, мають друкуватися й транслюватися інформаційні матеріали, дитячі та освітні програми тощо (див.схему 6.2).

«Право народу знати», яке є наріжним каменем вільної преси, нерідко вступає в суперечність з політикою урядів. Посадовці намагаються викласти своє бачення певних подій чи навіть уникають оприлюднення офіційних версій. Журналісти ж дошукуються помилок влади і поширюють інформацію про них.

В умовах офіційно задекларованого на найвищому рівні прагнення України брати активну участь у процесах європейської інтеграції, долучитися до передових зразків європейського досвіду в основних сферах політичного, соціально-економічного та культурного життя суспільства, на стадії поглиблення відносин з Європейським Союзом особливо важливу роль відіграють питання інформування суспільства та забезпечення широкої громадської підтримки для євроінтеграційної політики України, ефективність яких великою мірою визначається діяльністю засобів масової інформації.

Головні засади державної політики України у цій галузі окреслено в Державній програмі інформування громадськості з питань європейської інтеграції України на 2004–2007 рр., яка закладає підвалини для організації інформування населення та в перспективі – для розвитку широкої суспільної дискусії з цієї тематики.

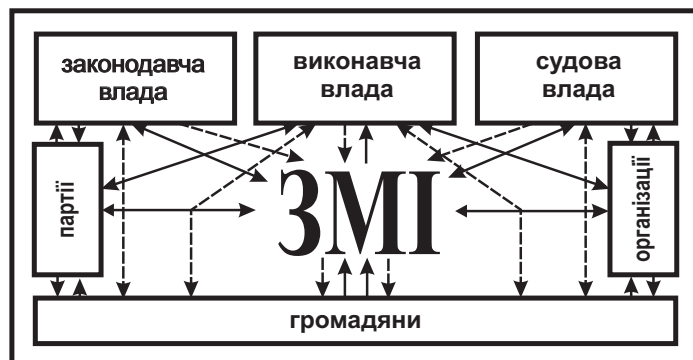

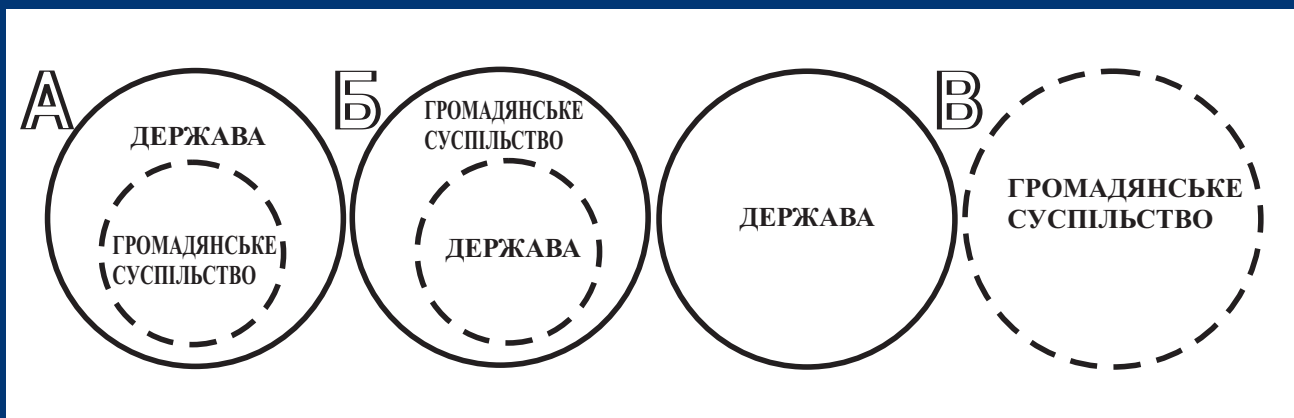
Схема 6.2. Роль ЗМІ в політичному житті суспільства

Ξ Запитання і завдання Ξ

- ◆ У чому виявляється суперечливість взаємовідносин громадянське суспільство – держава?
- ◆ Які повноваження мають представницькі органи Автономної Республіки Крим щодо вирішення соціально-економічних питань на півострові?
- ◆ Змодельуйте ситуацію, коли ЗМІ виконує роль «четвертої влади».
- ◆ Схарактеризуйте конституційно-правові основи місцевого самоврядування в Україні.
- ◆ Запишіть до таблиці спільні та відмінні ознаки громадянського суспільства, правової та соціально справедливої держави.

Соціальний інститут	Три найістотніші ознаки
Громадянське суспільство	
Правова держава	
Соціально справедлива держава	

- ◆ Зіставте інститут держави з інститутом громадянського суспільства.

Список рекомендованої літератури

- Громадянське суспільство в Україні: проблеми становлення.* – К., 1997.
- Габермас Ю.* Структурні перетворення у сфері відкритості: дослідження категорії «громадянське суспільство» / Пер. з нім. А. Онишко. – Л.: Літопис, 2000. – 318 с.
- Гражданское общество: идея, наследие социализма и современная украинская реальность: Коллективная монография /* Науч. ред. И. Ф. Кононов. – Луганск: Альма матер, 2002. – 284 с.
- Громадянин – Держава – Громадянське виховання: Антологія /* Упоряд. М. П. Рагозін, О. В. Сухомлинська. – Донецьк: Донбас, 2001. – 262 с.
- Державна програма інформування громадськості з питань європейської інтеграції України на 2004–2007 роки.* – К., 2003.
- Основи демократії: Навч. посіб. для студентів вищих навч. закладів /* За заг. ред. А. Колодій. – К.: Ай Бі, 2002. – 684 с.
- Пасько І. Т., Пасько Я. І.* Громадянське суспільство і національна ідея (Україна на тлі європейських процесів. Компаративні нариси). – Донецьк: ЦГО НАН України, УКЦентр, 1999. – 184 с.
- Шамайда Т.* Місцеве самоврядування в Україні. Історія та сучасний стан //Узагальнення польського досвіду місцевого самоврядування та перспективні напрями розвитку самоврядування в Україні. – К., 2001.

VII. ГРОМАДСЬКІ СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНІ ОРГАНІЗАЦІЇ ТА РУХИ

1. Політичні партії та рухи у структурі громадянського суспільства
2. Структурно-функціональні характеристики громадських організацій
3. Діяльність громадських організацій як засіб впливу на владу

Очікувані результати:

- ◆ знати нормативно-правову базу діяльності громадських та політичних організацій;
- ◆ розуміти структурно-функціональні характеристики громадських організацій;
- ◆ використовувати статuti громадських організацій та політичних партій для визначення їх цілей та завдань;
- ◆ аналізувати концептуальні засади програм політичних та громадських організацій;
- ◆ схарактеризувати впливові міжнародні громадські організації сучасної світової спільноти;
- ◆ оцінювати діяльність громадських організацій як засіб впливу на владу;
- ◆ створити проект-схему, який відображає політичний спектр партій у сучасній Україні.

Сучасне суспільство вирізняється багатством інтересів соціальних суб'єктів, що взаємодіють у суспільстві, а відповідно і складною структурою суспільно-політичних відносин. Характерною ознакою та цінністю сучасної демократії є не лише існування плюралізму як такого, а й можливість організаційного оформлення та захисту цих інтересів через певні інститути демократії, одним з яких є громадські та суспільно-політичні утворення, що мають різну організаційну форму.

Такі об'єднання є ефективним каналом громадської та політичної участі у суспільному житті, які виконують також й інші важливі функції. Згадані об'єднання є засобами соціалізації і соціально-політичної мобілізації; разом із політичними партіями вони сприяють агрегації і просуванню суспільних інтересів у структурах державного управління; доповнюють офіційне представництво, а також можуть виступати в ролі соціальних «амортизаторів», є ефективним засобом вирішення конфліктів у суспільстві. Вони можуть вести моніторинг виконання значущих суспільних програм і зобов'язань уряду чи інших органів влади, а також займатися інформуванням громадськості і роз'ясненням власної позиції, висувати на обговорення нові політичні теми, тим самим сприяти формуванню «політичної теми дня». Усе це допомагає залученню громадян до активного політичного життя і процесу формування національної політики.

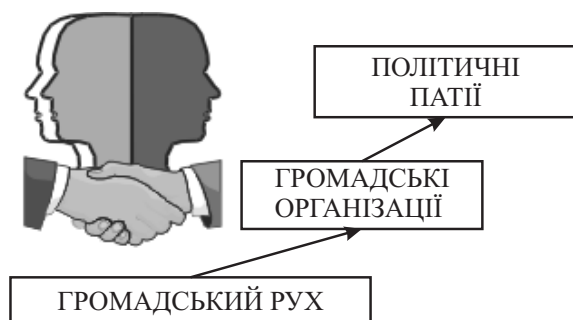

Рис. 7.1. Громадські організації та рухи

1. Політичні партії та рухи у структурі громадянського суспільства

Головна риса, що відрізняє *політичні партії* від інших суспільно-політичних об'єднань, – це прагнення до влади. Саме через партії громадськість має можливість законним шляхом дістатися влади та ефективно впливати на неї. На думку сучасних учених, визнання якоїсь організації партією передбачає в неї відповідну широту політичних поглядів з певного кола проблем, наявність стратегічного мислення, а також намагання отримати право на формування уряду (із достатньо вагомими шансами для цього). Однак дрібні партії без реальних шансів прийти до влади можуть трактуватися лише як групи інтересів, що слідують певній публічній стратегії і мають мало спільного з політичними партіями з урядовим потенціалом.

До основних функцій політичних партій у системі представницької демократії належать наступні: висунення кандидатів на офіційні посади на виборах та їх «селекція» і структурування партійних списків; боротьба за владу з використанням конвенційних та неконвенційних форм; агрегація інтересів (діяльність, у ході якої політичні вимоги індивідів і груп формулюються і відображаються у партійних програмах); висунення політичних лідерів і формування еліт; представництво суспільних інтересів; узгодження різних соціальних інтересів і запобігання виникненню конфліктів; залучення громадян до участі у політиці; забезпечення організованої конкуренції у боротьбі за політичну владу; координація дій політиків, наведення «мостів» між різними гілками влади для забезпечення ефективної політики; формування громадської думки щодо суспільно важливих питань; забезпечення легітимності політичної системи та ін.

Специфіка політичних партій полягає в тому, що їх масові організації є частиною громадянського суспільства. Верхівка ж партій інкорпорована в державні структури, зокрема у вигляді партійних фракцій парламентів. У цьому і полягає унікальність політичних партій як важливої сполучної ланки між громадянським суспільством і державою (див. рис. 7.1).

Бути справжньою політичною партією організація може тільки за умови, якщо вона виконуватиме свою соціальну роль. Про політичну партію можна говорити лише тоді, «коли є організації, які мають на меті постійно впливати на формування політичної волі... Відмітною ознакою політичної партії є участь у виборах, щоб таким чином отримати владу та вплив».

Правові та організаційні засади діяльності партій в Україні регламентуються Конституцією України та відповідними законами. У Законі «Про політичні партії в Україні», зокрема, визначається поняття політичної партії: *Політична партія – це зареєстроване згідно з законом добровільне об'єднання громадян – прихильників певної загальнонаціональної програми суспільного розвитку, що має своєю метою сприяння формуванню і вираженню політичної волі громадян, бере участь у виборах та інших політичних заходах* (Стаття 2 Закону України «Про політичні партії в Україні» – с. 13).

Таким чином, з набуттям чинності Закону України «Про політичні партії» (2001) вдалося певною мірою уникнути багатозначності у тлумаченні поняття «політична партія» в контексті українських реалій, більш чітко встановити її правовий статус.

Характер політичної участі значною мірою залежить від партійної системи, а також від типу партій, що реально впливають на політичний процес. За Дж. Сарторі на основі чисельного критерію можна виділити сім класів таких систем: 1) однопартійна; 2) гегемоністська; 3) з домінуючою партією; 4) двопартійна; 5) обмеженого плюралізму; 6) крайнього плюралізму; 7) атомізована.

Чим регламентуються правові та організаційні засади партій в Україні?

Політичні партії класифікуються за різними ознаками: по відношенню до соціальної дійсності – на революційні, реформістські, реакційні, консервативні. За ідеологічною спрямованістю – на соціал-демократичні, комуністичні, ліберальні, консервативні, конфесіональні, профашистські та ін. За характером участі у політичній владі – на правлячі, опозиційні, легальні, напівлегальні, нелегальні. За політичним темпераментом – на праві, центристські, ліві (див. схему 7.1). Вони також різняться за характером внутрішньої організації, соціального складу та іншими ознаками. Виділяють також прагматичні, партикулярні (об'єднують вузькі соціальні, національні або релігійні групи) партії тощо. Найпоширенішим типом є так звані «народні» партії, які декларують відображення інтересів не окремих верств, а всього населення. Яскравим прикладом такої партії є Християнсько-демократичний союз (ХДС), утворений у 1945 р. у Німеччині. Своїх прибічників Союз об'єднав не стільки консервативною, або

реформістською, ідеологією, скільки наголошенням християнських принципів, ідеєю про політичне та міжконфесійне об'єднання. На відміну від соціально та програмно чітко окреслених світоглядних партій вона не належить ані до правого, ані до лівого спектру.

Рівень представництва партій у законодавчому органі державної влади є критерієм визнання їх політичного авторитету в суспільстві. Саме парламентська боротьба партій відображає співвідношення політичних сил у ньому. Ефективність діяльності парламентського механізму зростає внаслідок об'єднання депутатів у партійні групи та фракції. Такі об'єднання тримають у полі зору найважливіші питання, вивчають законопроекти, вирішують і узгоджують позицію групи. Прагнення партії створити парламентську фракцію пов'язане з тим, що лише за цієї умови депутати від партій отримують представництво в різних керівних і робочих органах палат.

З якою метою політичні партії у парламенті створюють фракції?

Залежно від співвідношення і розстановки партійних сил у парламенті формуються різні типи урядів – однопартійний, коаліційний (при цьому в парламенті можуть виникати центристські, право- чи лівоцентристські коаліції). Практикується також формування уряду національної єдності, до якого входять представники всіх впливових парламентських політичних партій. Наприклад, у Великобританії в 1931–1935 рр., 1935–1937 рр. та з 1940 р. і до 1945 р. уряди національної єдності утворювали лейбористська, консервативна і ліберальна партії.

У процесі посткомуністичної трансформації в країнах колишнього Радянського Союзу були створені нові політичні партії, які нібито взяли на себе відповідальність за управління та поглиблення політичного розвитку. Але недостатній досвід як під час здійснення демократичних перетворень, так і при створенні організації і практичній діяльності самих партій, егоїзм, відсутність державного мислення в її лідерів та ідеологів стають на заваді виконанню їх соціальної ролі.

Політичним партіям, що утворювалися на пострадянському просторі, притаманні певні особливості, а саме:

- ♦ відсутність досвіду роботи в умовах багатопартійності;
- ♦ слабкі соціальні база та ідентифікація з певними верствами населення як результат відсутності чіткої соціальної стратифікації суспільства;
- ♦ існування великої кількості політичних партій, які окрім лідера та найближчого оточення нікого не представляють;

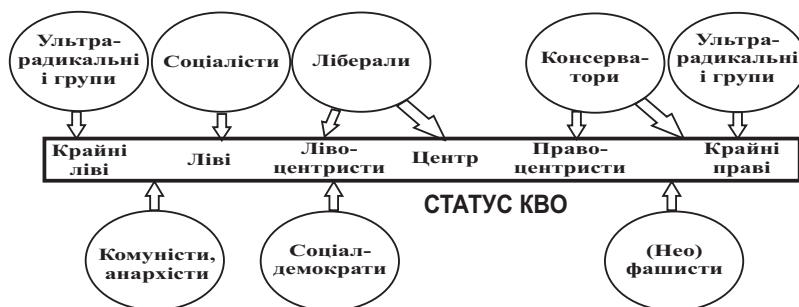

Схема 7.1. Класифікація політичних партій

- ◆ сильна залежність від великого бізнесу та політико-економічних груп (ПЕГ).

Партії, які існують лише для того, щоб унаслідок політичних маніпуляцій допомогти своєму представнику зайняти посаду, не можуть виконувати власну репрезентативну функцію суб'єкта громадянського суспільства.

Головна робота політичних партій, що дісталися влади, – це постійна парламентська діяльність. Саме через роботу в парламенті вони можуть здійснювати свою політичну волю і задовольняти потреби певних соціальних верств. Тому для підвищення ролі партій як каналів ефективної участі в процесі суспільно-політичної модернізації необхідно як мінімум намагатися створити «бодай рівновагу між президентською владою та парламентським контролем або ж навіть забезпечити невелику перевагу парламенту».

Іншим напрямом підвищення ролі партій є вдосконалення законодавства, зокрема щодо фінансування їх статутної діяльності. Нерівність фінансових можливостей політичних партій призводить до нерівності їх шансів на перемогу на виборах.

Фінансові важелі водночас можуть бути використані і як засіб, спрямований на вдосконалення гендерних відносин, що відповідає міжнародній демократичній традиції та вимогам ООН. Закон України «Про забезпечення рівних прав та можливостей жінок і чоловіків» (2005) не містить конкретних положень, які б зобов'язували партії дотримуватися певних квотних принципів, хоча і захищає право жінок та чоловіків бути представленими у списках виборців.

Які умови необхідні для ефективної діяльності партій?

І ще один напрям пов'язаний зі створенням ефективного механізму зворотного зв'язку між партією і масами. Існуюча практика, коли про народ згадують лише у час виборчих кампаній, не може вважатися нормальною. Створення тандему «партія – соціальна група» залежить не лише від суб'єктивної волі керівництва політичної партії, а й від цілого комплексу суспільно-економічних перетворень, результатом яких є становлення сталої соціальної структури суспільства, здатної до самоорганізації. Діяльність же партій, які відстоюють інтереси всього народу, виходить за рамки існування такого «тандему». Слід зауважити, що повноцінне функціонування партій можливе лише там, де народ сам прагне до активної участі у громадських та державних справах. (Детальніше у праці «Політологія» Юргія М.Ф., 2005).

Однією з проблем забезпечення ефективного зворотного зв'язку партії та виборців є недостатнє володіння інформацією про реальні потреби пересічних громадян. Роль посередника між партіями і масами беруть на себе ЗМІ, які здатні бути не лише простим «ретранслятором» проблем, що існують у суспільстві, а й стати надійними союзниками політичних партій і громади в їх вирішенні.

Важливою залишається проблема відповідності ролі й місця політичної партії в демократичному суспільстві. Якщо партіям життєво важливо впливати на дії парламенту та уряду, включаючи участь в їх формуванні, то подібний вплив партій на органи правосуддя та управління не припускається. Партії не повинні панувати

над державою та суспільством, а мусять знаходитися під пильним суспільним контролем. Відсутність громадського та державного контролю за діяльністю партій – чи то з суб'єктивних причин або за браком дієвих механізмів – може призвести до виникнення такого антидемократичного явища, як *партократія*.

Ефективним каналом реалізації масової громадянської участі можуть виступати і *соціальні рухи*. Для них є притаманними дві характерні особливості. По-перше, вони спрямовані на особливу мету – здійснення певного виду соціальних змін. По-друге, вони розвиваються в рамках неформальних (слабо формалізованих та інституціалізованих) систем. У цьому розумінні вони займають положення між колективною поведінкою і професійною діяльністю. В останній час у науковій літературі почали розрізняти «традиційні» та «нові» соціальні рухи. Якщо перші відбивали класовий конфлікт, то другі – проблеми життєвого стилю та споживання. Існують реформаторські, революційні, екологічні, жіночі, правозахисні та інші рухи, які відбивають увесь спектр суспільних проблем: від глобальних проблем сучасності до захисту прав сексуальних меншин.

У процесі еволюції соціальні рухи або розпадаються після реалізації певної мети (виконання основних вимог), або перетворюються на більш організовані та інституціалізовані структури довготривалої дії типу політичних партій, асоціацій, клубів, фракцій тощо і стають складовими політичної системи. Свій громадський та політичний потенціал з максимальною повнотою партії та соціальні рухи можуть реалізувати насамперед через вибори до органів державної влади та місцевого самоврядування.

Яку роль відіграють політичні партії у громадянському суспільстві?

У боротьбі на виборах 2006 р. взяли участь 45 політичних партій і блоків, найбільша кількість за роки незалежної України. Пересічний виборець знав лише про найвідоміші, які постійно були на слуху. Про ідеологічні цінності та програмні документи виборців стверджують, що українські політичні партії персоналізовані.

1. Партії і блоки, які мали найбільше шансів на перемогу у виборах 2006 р. – 9 блоків та партій;
2. Відомі блоки і партії, проте не рейтингові – 25;
3. Маловідомі партії і блоки – 11.

Політологи визначають декілька причин, з яких «нерейтингові партії» беруть участь у виборах:

- ◆ маловідомі політики отримують можливість заявити суспільству про себе та свої «карликові» партії, а уже відомі – мають додаткову можливість продемонструвати власну партію;
- ◆ значна кількість цих партій створена чи фінансово підтримується «прохідними» партіями і блоками з метою забрати відсотки у своїх конкурентів;
- ◆ партія може не мати шансів потрапити до парламенту, проте в якомусь регіоні може бути дуже популярною і розраховує на перемогу у виборах до органів місцевої влади;
- ◆ найголовнішою причиною окремі політологи вважають боротьбу за місця в територіальних виборчих комісіях.

Залежно від обставин та інтересів політичної боротьби діяльність окремих партій не цілком адекватна ідейно-політичній суті, зафіксованої в їхніх назвах і програмних документах. Прикладом може бути так звана широка коаліція у Верховній Раді 2006 року, також політологи відзначають високу персоналізованість українських політичних партій (більш детально у праці «Політичні партії в Україні» за ред. Якушина М. В., 1998).

Що робить партію демократичною?

Лідери та прихильники політичних партій відіграють важливу роль у процесі успішного переходу до демократії. Але політичні партії самі повинні бути демократичними для того, щоб сприяти розвитку демократії у своїй країні. Якщо партії не мають практики демократії та поваги до її цінностей, то вони не матимуть їх і тоді, коли переможуть на виборах і почнуть керувати. Політичні партії, правлячі чи опозиційні, зобов'язані підтримувати та захищати демократичні цінності та права людини.

Відданість партії демократичним принципам має відобразитися не тільки в статуті, але й у взаємодії між лідерами і рядовими членами. Це означає, що партія повинна на практиці дотримуватися норм демократичної поведінки.

Демократична партія:

- ◆ дозволяє своїм членам вільно висловлювати власні погляди;
- ◆ сприяє членству у своїх лавах жінок;
- ◆ виявляє толерантність щодо різних ідей;
- ◆ дотримується правил та процедур під час прийняття рішень;
- ◆ забезпечує підзвітність лідерів членам та прихильникам партії.

Партії як суспільний інститут, конкуруючи між собою, шукаючи нових рішень і підтримки прихильників, розвиваються зокрема і шляхом об'єднання на основі кількох партійних структур («Партія Регіонів», «Наша Україна» тощо). Змінюються їхні організаційні форми, внутрішньопартійне життя, характер зв'язків з масами, методи діяльності. Сприяючи розвитку плюралізму і демократії в суспільстві, партії також демократизуються. Взаємодіючи між собою, вони утворюють різні типи партійних систем.

Якими мають бути норми демократичної поведінки партій?

2. Структурно-функціональні характеристики громадських організацій

Важливим каналом залучення громадян до участі у здійсненні владних та суспільно значимих повноважень є *громадські організації*. Вони є не лише «становим хребтом» громадянського суспільства, а й вагомим чинником демократизації суспільних відносин. Це пояснюється характером їх взаємодії з державою, де переважають дискурсивні, діалогові відносини, що є запорукою досягнення стану консолідованої демократії. Більш того, самоцінною є сама участь у таких організаціях багатьох людей, оскільки в них таким чином формуються певні громадянські чесноти.

Асоціації виховують у своїх членів почуття громадського обов'язку, солідарності та патріотизму.

Участь у громадських організаціях допомагає набувати досвіду співробітництва, а також почуття спільної відповідальності за колективні дії. Крім того, якщо люди, об'єднані в певну асоціацію, належать до різноманітних соціальних груп з різною метою, в результаті групової взаємодії та взаємовпливів вони стають набагато поміркованішими.

Діяльність громадських об'єднань прийнято відносити до так званого «третього сектору». Передбачається, що демократичне суспільство поділяється на три сектори: державний, ринковий і некомерційний. Під некомерційним сектором розуміється сукупність (система) груп населення й організацій, що не мають на меті збільшення особистого доходу безпосередньо через участь у роботі таких груп і організацій або через володіння ними.

Досить часто вдаються до термінів *неурядові* (НУО) чи *недержавні* (НДО) організації, беручи за основу класифікації ознаку недержавної природи їх утворення. Утім такий термін, на думку фахівців, не є юридично виваженим. Неурядовий чи недержавний характер організації свідчить про те, що таке об'єднання створюється не актом органу влади, а рішенням засновника, тобто має приватноправову природу походження і не управляється органом державної влади чи місцевого самоврядування.

Часто вживається і такий термін: *неприбуткова* (некомерційна) організація. Знову ж таки, за основу класифікації взято лише одну з кількох ознак, а саме, неприбутковість діяльності організації. Коли ж розглянемо перелік неприбуткових організацій, то побачимо: до них реально належать усі органи державної влади, місцевого самоврядування та більшість установ, створених їхніми юридичними актами.

За роки незалежності в Україні спостерігається вибухове зростання кількості громадських організацій, що є нібито свідченням процесу активного формування та структуризації громадянського суспільства. Так, у 1991 р. в Україні, згідно з даними Звіту про гуманітарний розвиток (1996), існувало понад 5000 недержавних неприбуткових організацій. За оцінками експертів, у 1992–1997 рр. у країні було створено близько 880 нових всеукраїнських і тисячі місцевих громадських організацій. На 2004 р., за даними Міністерства юстиції України, кількість зареєстрованих громадських організацій сягнула вже понад 25 000.

Однак переважна більшість з них існують формально. За спостереженням фахівців Творчого центру «Каунтерпарт» (ТЦК), які спеціалізуються на аналізі стану розвитку вітчизняного «третього сектору», восени 2004 р. в Україні активно діяли лише близько 5000 громадських організацій. За результатами експертного опитування, серед 588 найкращих з них 44 % спрямовували свої зусилля на допомогу дітям та молоді; у галузі захисту прав людини працювали 34 % об'єднань; соціальні питання вирішував 31 % організацій; громадської освіти – 30 %; розвитку сектору недержавних неприбуткових організацій – 20 %; у сфері політики, законодавства і держави було зайнято 19 % організацій.

Які види громадських об'єднань можуть бути у демократичному суспільстві?

Слід зауважити, що політична активність не є пріоритетним напрямом діяльності громадських органі-

VII. ГРОМАДСЬКІ СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНІ ОРГАНІЗАЦІЇ ТА РУХИ

заций в Україні. Однак у передвиборний період традиційно різко зростає кількість громадських об'єднань, які так чи інакше задіяні у політичній боротьбі. Активність громадських утворень спостерігається і під час гострих політичних криз, які останнім часом стали звичним явищем у суспільно-політичному житті нашої країни.

За спостереженням аналітиків, серйозним гальмом на шляху розвитку громадських організацій є недосконалість правової бази їх діяльності. Закон України «Про об'єднання громадян», прийнятий у 1992 р., багато в чому вже не відповідає реаліям сьогодення. На законодавчому рівні необхідно чіткіше визначити механізми підвищення фінансово-економічної незалежності об'єднань громадян, їхнього ширшого залучення до вироблення та обговорення суспільно важливих державних рішень, створення системи ефективного громадянського контролю за діями влади.

Як свідчить практика, громадські організації в Україні не мають істотного впливу на прийняття політичних рішень та здійснення державної політики. Це пояснюється відсутністю сталої демократичної традиції в Україні, особливостями процесів суспільно-політичної трансформації.

Який вплив мають громадські організації на прийняття політичних рішень у демократичній державі?

Переважну більшість громадських організацій можна класифікувати як *групи інтересів* або *групи тиску*. Часто поняття «групи інтересів», «групи тиску», «лобі» використовують як рівнозначні.

Групи тиску більш широка категорія. До неї (ураховуючи існування розбіжностей у трактуванні різних авторів) у цілому відносяться організації, що мають безпосередній вплив на прийняття політичних рішень. На відміну від громадських організацій і політичних партій ці групи не прагнуть політичної відповідальності, не ставлять за мету завоювання державної влади, а обмежуються лише здійсненням впливу на неї. Найбільш поширеними формами такого впливу на владні структури є підготовка звернень до законодавців або представників адміністрації, організація відповідних кампаній у засобах масової інформації, проведення демонстрацій, маршів, пікетувань, інших публічних акцій.

До узагальнених рис груп тиску відносяться такі:

- ◆ створюються *лише* для досягнення певної політичної мети;
- ◆ їх мета відноситься до розряду досяжних, здійснивши її, група може бути розпущена;
- ◆ це неурядове утворення;
- ◆ не прагнуть до формування уряду: їх мета – вплинути на державну політику;
- ◆ формалізоване добровільне індивідуальне членство;
- ◆ члени організацій контролюють їх керівництво в тому, що стосується цілей і засобів, що застосовуються (внутрішньо організаційна демократія);
- ◆ члени субсидують організації за допомогою членських внесків і пожертв;
- ◆ створюються для реалізації колективних установок або досягнення колективних інтересів;
- ◆ оскільки членство в групі передбачає відповідність індивідуальних цілей до групових, слід очікувати,

що люди приєднуються до неї на досить тривалий термін.

У сучасних суспільствах існує безліч різноманітних груп, що залежить від багатьох факторів: рівня цивілізаційного розвитку країни, типу її політичної системи та політичного режиму, традицій, характеру політичної культури тощо. Вирізняються два основні типи груп інтересів: *зацікавлені* (ті, чия діяльність обумовлена конкретною зацікавленістю членів групи) і *суспільні* (учасники яких сприймають свою роботу в групі головним чином як моральний обов'язок). До перших належать, зокрема, професійні союзи і асоціації, а до других – об'єднання, що намагаються допомагати соціально незахищеним прошаркам населення, або ті, хто виступає на захист тварин.

1. Громадські організації (*Civil society organizations*) – формальні та неформальні групи індивідів або асоціацій, які не належать ані владним, ані бізнесовим структурам.

2. Недержавні організації (*Non-governmental organizations*) – НДО часто плутають з поняттям громадянського суспільства. Насправді вони складають лише верхівку «айсберга» громадянського суспільства. Розрізняють НДО з членством та без нього.

3. Недержавні організації з розвитку (*Non-governmental development organizations*) – займаються пошуками шляхів залучення коштів з метою розвитку певного регіону, наприклад такі організації міжнародного масштабу, як *CARE, Caritas, Novib, Oxfam*. Розрізняють організації північного та південного типів. Північні працюють тільки у напрямі розвитку регіонів, південні залучаються і до інших проектів на місцевому рівні.

4. Регіональні організації (*Community-based organizations*). Зазвичай організації з членством, які розташовані і діють у певному регіоні. Вони не завжди є формально зареєстрованими, складаються з гуртків, груп інтересів, клубів, працюють на волонтерських засадах, хоча й отримують гранти від недержавних організацій.

5. Представницькі недержавні організації (*Advocacy NGOs*) – такі, що не мають індивідуального членства, а складаються з професійних груп або регіональних недержавних організацій, які прагнуть розширити свої права шляхом колективних зусиль у місцевих асоціаціях та державних структурах. Вони можуть мати місцевий, регіональний, національний та міжнародний масштаби. Представницькі організації забезпечують тренінги, збір інформації та проведення досліджень для своїх членів. *Council for Social Welfare, Amnesty International, World Business Council for Sustainable Development* є яскравими представниками цієї групи організацій.

6. Асоціації груп інтересів (*Interest group associations*) – це асоціації професіоналів. Профспілки найбільш повно репрезентують цю групу організацій. Недержавні організації відрізняються від профспілок тим, що вони є формально відповідальними тільки перед собою, тоді як профспілка звітує перед своїми членами.

Які типи та групи громадських організацій існують у демократичних країнах?

Важливим інститутом громадянського суспільства, які захищають права і свободи громадян насамперед у галузі трудових відносин, є профспілки. Ці організації не є ані державними, ані політичними. Тому відносити профспілки до інститутів, через які здійснюється політична участь громадян, можна лише за певних застережень. Так, політичного характеру набувають дії профспілок під час співпраці з державою у форматі соціального партнерства, коли вони залучаються до формування та затвердження Державного і регіональних бюджетів, а також у рамках корпоративних угод за участю державних структур.

В умовах перехідного стану суспільства відповідним чином трансформуються і традиційні профспілки – утворюються «незалежні», «альтернативні», «вільні» та ін. організації, завданням яких є адекватне реагування на потреби суспільства.

Які функції в громадянському суспільстві виконують профспілки?

З ростом соціальної активності громадян, виникненням чисельних зацікавлених груп, громадських об'єднань та потребою у спрямуванні процесів демократизації у правове та організоване русло постала необхідність у формуванні структур, які б сприяли координації зусиль державних органів та громадськості. В їх компетенції – створення ефективних організаційних і правових умов для всебічної реалізації громадянами їх конституційного права на участь в управлінні, забезпечення відкритості діяльності органів виконавчої влади, урахування громадської думки не лише в процесі підготовки, а й на етапі виконання їх рішень. Залишається актуальним і здійснення постійного діалогу з усіма соціальними групами громадян, надання можливостей для вільного та об'єктивного висвітлення проблем, що турбують людей, у засобах масової інформації, більш повне врахування позицій політичних партій та суспільно-політичних об'єднань, широких кіл громадськості під час вироблення регіональної політики.

У своєму Указі за № 1276/ 2005 «Про забезпечення участі громадськості у формуванні та реалізації державної політики» від 15 вересня 2005 р. Президент України В. Ющенко наголосив на необхідності забезпечення прозорості та відкритості діяльності органів виконавчої влади та місцевого самоврядування, запровадження здійснення громадського контролю за їх діяльністю та участі громадян у прийнятті ними рішень; підвищення кваліфікації державних службовців, насамперед оволодіння ними навичками якісного та ефективного спілкування, організації та забезпечення консультацій з громадськістю, участі зацікавлених сторін у виробленні та прийнятті рішень; удосконалення законодавства з питань реєстрації та діяльності об'єднань громадян, зокрема забезпечення безпосередньої їх участі в процесі формування та реалізації державної політики; організації постійних соціологічних досліджень громадської думки щодо діяльності органів державної влади та місцевого самоврядування з визначенням на конкурсній основі виконавців таких досліджень.

Серед механізмів та процедур, спрямованих на ефективне партнерство влади та громади, можна виділити три головні напрями: робота із зверненнями громадян, інформування населення про діяльність органів влади та місцевого самоврядування і спільна робота у колек-

тивних органах (радах, колегіях, комісіях, комітетах тощо).

Важливим кроком у налагодженні співпраці держави та громадянського суспільства є прийняття в лютому 2004 р. Хартії громадських організацій України в галузі регуляторної політики. У ній, зокрема, надається велика увага створенню додаткових механізмів громадського контролю за дотриманням регуляторних процедур органами влади та забезпеченню участі громадськості в реалізації регуляторної політики у сфері господарювання.

3. Діяльність громадських організацій як засіб впливу на владу

Україна розбудовує демократію, отже проблема громадянського суспільства є головною темою сучасних соціальних та політичних досліджень. Незважаючи на те, що тема громадянського суспільства стосується безпосередньо громадян, вона, в основному, тлумачиться державними органами, іноді просто виключаючи громадян з обговорення. Унаслідок цього значна кількість громадських ініціатив, семінарів, конференцій та законопроектів мають просто «косметичний характер» і не вирішують жодних проблем. Зберігається відчуження населення від влади. Діяльність апарату управління продовжує залишатися непрозорою, недостатньо зорієнтованою на реальні потреби людей. Представницькі установи не стали місцем представництва, узгодження впливових суспільних інтересів та інструментом формування загальнонаціональної волі. Незбалансованим є розподіл повноважень, ресурсів і відповідальності владних структур по вертикалі. Прагнення центру через розподіл ресурсів і призначення керівників контролювати становище на місцях неминує супроводжуватися перекиданням передусім на керівництво країни відповідальності за всі численні негаразди, вирішення яких знаходиться в компетенції місцевих органів влади.

Структури громадянського суспільства покликані забезпечувати інтереси громадян у стосунках з державою, а не навпаки. Однак громадянське суспільство не змогло б існувати за умов, коли б організовані громадяни почали домагатися тільки задоволення державою власних групових або й суто приватних інтересів. У цьому відношенні структури громадянського суспільства мають врівноважувати тиск на державу з перебиранням на себе відповідальності за формування і здійснення державної (публічної) політики. Це все призводить до критичного ставлення абсолютної більшості населення до органів державної влади і місцевого самоврядування, професійних і молодіжних об'єднань, політичних партій.

Які основні функції структур громадянського суспільства?

Становлення в Україні громадянського суспільства має вирішити двоєдине завдання. З одного боку, забезпечити реальну можливість громадян через різні форми їх об'єднання здійснювати результативний вплив на державу, її органи, посадових осіб. З іншого – громадянин повинен усвідомити себе відповідальним за формування і здійснення державної політики. Відтак громадянське суспільство слід розглядати як особливу організацію суспільної життєдіяльності, яка забезпечує

VII. ГРОМАДСЬКІ СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНІ ОРГАНІЗАЦІЇ ТА РУХИ

результативний, диференційований і збалансований вплив громадян на державну владу через їх самоорганізацію. Основними структурами громадянського суспільства, формування і розвиток яких забезпечує вплив особи на державу, слід вважати політичні партії, групи тиску і незалежні засоби масової комунікації.

Розглянемо механізми впливу недержавних організацій на державні структури, адже саме «проштовхування» громадських інтересів коридорами влади є найбільш відповідальною частиною представлення громадських інтересів недержавними організаціями. Основними завданнями роботи є:

- 1) з'ясування основних механізмів впливу недержавних організацій на державні структури;
- 2) оцінювання ефективності впливу недержавних організацій на державні структури;
- 3) розгляд пріоритетних завдань недержавних організацій у контексті механізмів впливу;
- 4) визначення обмежень впливу недержавних організацій на державні структури;
- 5) визначення рівня залученості недержавних організацій в державні інституції на національному та європейському рівнях;
- 6) розгляд термінологічних засад проблеми.

Процес залучення громадських організацій до політичного процесу державних структур проходить три етапи.

Перший – це допомога у визначенні найактуальніших проблем для вирішення (узгодження шляхів подолання проблеми, визначення пріоритетності завдань).

Другий – це політичне конструювання шляхів розв'язання проблеми (вибір найбільш правильного шляху з усіх можливих).

Третій – це імплементація теорії у практику (безпосереднє вирішення проблеми).

Які завдання ставлять перед собою недержавні громадські організації для представлення громадських інтересів?

Визначають також чотири можливі шляхи впливу громадських організацій на державну політику:

1. *Безпосередній* – розв'язання актуальних проблемних питань, які не можуть бути вирішені державою. Цей вплив має короткостроковий ефект, якщо не комбінується з одночасним впливом на зміну політики держави щодо цього питання.

2. *Консультативний* – спрямування державної політики у правильне русло. Громадські організації шукають шляхи представлення інтересів та проблем недостатньо репрезентованих груп через переговори з владними структурами – адвокати (*advocacy*).

3. *Інноваційний* – розробка та демонстрація нових шляхів вирішення проблем.

4. *Наглядовий* – контроль за правильним виконанням державної політики.

Зокрема в Україні існують наступні шляхи впливу недержавних організацій на державні структури:

1. Право участі в законодавчому процесі шляхом вироблення законопроектів та пропозицій. Так, 70 % НДО пропонують ініціативні проекти, тоді як 30 % організацій вносять поправки до нормативних актів.

2. Організація громадських слухань законопроекту.
3. Громадські ради, створені при державних органах з числа представників громадських об'єднань.
4. Підготовка експертних висновків, консультування на загальних підставах.

Вплив на законодавчі органи є найбільш поширеним та ефективним механізмом, який вимагає систематичності та професійності. Так, недержавні організації беруть участь у розробці законів та законопроектів, проводять їх громадську експертизу, публікують заяви та звернення до громадян з різних питань у ЗМІ, організують громадські дії (пікети, акції, семінари), лобюють конкретні пропозиції в органах державної влади через депутатів та участь у виборах, проводять моніторинги здійснення рішень, опитування, аналізують досягнені результати.

Як відомо, в Україні громадські організації офіційно не мають права на здійснення законодавчої ініціативи. Тому лобювання є єдиним шляхом представлення інтересів громадських організацій. Поняття *лобізм* (від англ. *lobby* – закрите приміщення для прогулянок, коридор, кулуари) достатньо нове для нашого суспільства.

Чи створені в Україні умови для доступності громадських організацій до прийняття політичних рішень?

Розглянемо приклад з конкретного життя. Якесь громадська організація (ГО) займається проблемою реформування середньої школи. Вона розробила проект, виграла грант і, відповідно, реалізує задумане. У процесі діяльності проводяться семінари, конференції, моніторинги, опитування серед споживачів, учнів та батьків. Результатом цієї праці стає видання збірки матеріалів, в якій зазначені найоптимальніші шляхи і способи реформування середньої школи. Дані матеріали розсилаються до законодавчих органів, комісій, урядових структур, тобто в ті установи, які займаються відповідною проблематикою, або ж можуть вплинути на вирішення питання. Окрім цього, матеріали розсилаються в усі навчальні заклади. Отже ГО стала одним з механізмів лобювання. Адже основна суть даного механізму полягає в інформуванні законодавців і спрямуванні їх роботи в потрібне русло.

Інша модель, яка більш притаманна суспільствам з високим рівнем розвитку демократії, є так звана активна модель лобювання ГО. Наведемо приклад. Громада певного району має потребу в дитячому садочку. Є два шляхи розв'язання проблеми: перший – «вибивати» гроші у місцевих органів влади. Другий – побудувати садочок силами самої громади. У другому варіанті передбачається створення певної ГО, яка б займалася збором коштів, наймала робітників, контролювала будівництво, виносила конкретні питання на розгляд жителів району. Після побудови садочка ця організація або розпадається, або трансформується в ГО з іншими функціями.

Другий спосіб з усіх точок зору набагато продуктивніший. Хоча він можливий у суспільствах з високим розвитком демократії і ступенем децентралізації влади.

Як у першому, так і в другому випадку, даний процес передбачає залучення механізму лобювання, де ініціатором процесу виступає громада цього району

через посередництво створеною нею ГО.

Особливе місце в Україні посідають екологічні організації. У своїй природоохоронній діяльності вони використовують певні ресурси соціально-політичного контексту, які включають: загальну екологічну стурбованість населення; реакцію конкретних соціально-професійних груп на техногенні аварії або на загрозу безпосередньому середовищу мешкання; громадську думку, яка формується переважно під впливом мас, – медіа, наявність екологічно орієнтованих соціальних груп та окремих людей, здатних стимулювати населення до конкретних дій. Отже входження окремих активістів вищезазначеного руху до структур виконавчої гілки влади є одним з механізмів екологічних перетворень. Такі громадські організації залучаються й у зміну законодавчої діяльності, лобіювання екополітики та проведення громадських екологічних експертиз.

Яку роль відіграють громадські організації у збереженні навколишнього середовища?

Поняття «громадські організації» не можна повністю зрозуміти без використання поняття держави, владних структур, державної (публічної) політики. Громадські організації всіма способами намагаються показати свою відмінність від державних структур (зокрема, термін «недержавні організації»), але, що є цілком природним, часто змушені звертатися за вирішенням суспільних проблем до владних структур. Тож недержавним організаціям дуже важливо знайти збалансовану позицію щодо державних структур.

Отже, основною метою діяльності громадських організацій у представництві інтересів громадян має бути:

1) удосконалення структур публічної влади з метою підвищення їх відповідальності та оптимізації взаємодії;

2) гармонізація стосунків між державою і особою через утвердження структур громадянського суспільства.

Ξ Запитання і завдання Ξ

- ◆ Створіть (гіпотетично) громадську організацію, яка б представляла певну частину суспільства і визначте напрями її роботи.
- ◆ Визначте особливості притаманні політичним партіям у пострадянських суспільствах.
- ◆ Створіть схему, що відображає політичний спектр партій в Україні сьогодні.
- ◆ Поясніть, які існують шляхи впливу недержавних організацій на державні структури в Україні.
- ◆ Яким чином громадська організація може вплинути на прийняття закону про збереження навколишнього середовища?
- ◆ Створіть модель лобіювання інтересів молодіжної організації.
- ◆ Яким чином вирішується питання участі жінок в українському парламенті?

Список рекомендованої літератури

Загальна декларація прав людини. – Харків: ХПГ, 1998. – 14 с.

Конституція України: права і свободи громадян: Навчально-методичний посібник в запитаннях і відповідях. К.: Право, 1998. – 174 с.

Обушний М.І., Примуш М.В., Шведа Ю.Р. Партологія: Навчальний посібник / За ред. М.І. Обушного. – К.: Арістей, 2006. – 432 с.

Політологія: Підручник для вищих навч. закл. ЗС/ За ред. В.Ф. Смолянюка.-1-е вид. – Вінниця: Нова книга. – 2002. – 446 с.

Політичні партії в Україні / За ред. М.В. Якушинка. – К., 1998.- 136 с.

Політологія: кн. пер. Політика і суспільство/ А. Колодій, Л. Климанська, Я. Космина, В. Харченко. – 2-е вид., перероб.та доп. – К.: Ельга. Ніка-центр. – 2003. – 664 с.

Формування громадянського суспільства в Україні: стан, проблеми, перспективи / В.І. Луговий, В.М. Князев (заг. ред.), Українська Академія державного управління при Президенті України. - К.: АУДУ, 2001. 252 с.

VIII. ГРОМАДЯНИН І СУСПІЛЬСТВО

1. Інститут громадянства
2. Права і свободи людини та громадянина
3. Громадянин і політика
4. Мораль, політика і право

Очікувані результати:

- ◆ знати основні інститути громадянства;
- ◆ розуміти права і свободи людини та громадянина;
- ◆ використовувати вітчизняні та міжнародні законодавчі акти для визначення прав та свобод людини;
- ◆ аналізувати форми впливу громадян на владу;
- ◆ характеризувати форми участі громадян у політичному житті суспільства;
- ◆ оцінювати співвідношення моралі політики і права в сучасній Україні;
- ◆ зробити проект «Декларація прав студентства».

1. Інститут громадянства

Що таке громадянство?

Під *громадянством* розуміють стійкий правовий зв'язок особи з даною державою, тобто визнання державою цієї особи як повноправного суб'єкта всіх прав і обов'язків.

Ще за первісних часів люди визнавали «своїх» і «чужих». Спочатку інстинкт самозбереження, а згодом усвідомлені дії, спрямовані на розвиток та вдосконалення суспільних відносин, спричинили створення сучасного інституту громадянства. Його виникнення сягає античності з притаманною йому полісною організацією співжиття. Повноправним громадянином грецького полісу вважали лише того, чий батьки (батько й мати) були його повноправними громадянами. Громадянство у Стародавній Греції набувалося у 18-річному віці. Бути громадянами не лише почесно, а й корисно, оскільки вони мали певні привілеї, зокрема право на нерухомість (землю), а за участь у роботі органів влади та судах навіть отримували винагороду. Проте в умовах грецьких держав і повноправні громадяни користувалися привілеями лише всередині своєї общини – за кордонами свого поліса вони ставали безправними іноземцями.

На відміну від грецького полісу в Стародавньому Римі громадянство можна було «заробити», особливо військовою службою. Цікаво, що серед населення Риму та інших міст існував прошарок людей, які за виконання своїх громадських обов'язків так само отримували винагороду. Це так звані люмпен-пролетарі, які мали номінальне громадянство. Вони брали участь у народних зборах, виборах магістратів, ніде не працювали і перебували в патрон-клієнтських стосунках з багатими людьми. За законом Касія (73 р. до н. е.), кожному з них виділялося 5 модієв зерна на місяць (близько 1,5 кг хліба на день). У 50–40 рр. до н. е. таких нахлібників лише в Римі налічувалося 300 тис. Уже в стародавні часи римський громадянин був захищений законом від свавілля володарів. До речі, його не можна було розп'ясти на хресті, оскільки це вважалося ганьбою.

Сучасне поняття громадянства історично пов'язане з Французькою революцією XVIII ст. Політико-правова концепція «вільного громадянина» знаменувала лікві-

дацію феодального ладу. На зміну відносин *підданства*, які позначали васальну залежність від держави, яку уособлював монарх, прийшли модерні відносини громадянства.

У деяких державах існує *подвійне громадянство*. Людина також може опинитися у статусі особи без громадянства, що має назву *апатридизм*. Такий стан виникає, коли особа вийшла або була виключена з громадянства (підданства) однієї держави, не отримавши громадянства іншої.

Визначте позитивні та негативні сторони інституту подвійного громадянства.

Громадянство можна набути двома основними способами: унаслідок факту народження і шляхом натуралізації. Набуття громадянства на підставі народження здійснюється автоматично. При цьому як основні принципи застосовуються «право крові» і «право ґрунту». Перший визнає громадянином будь-яку особу, яка народилася від громадян даної держави (у деяких країнах достатньо, щоб громадянином був лише один з батьків). Принцип «права ґрунту» визнає громадянином будь-яку особу, яка народилася на території даної держави незалежно від громадянства батьків.

Здійсніть порівняльний аналіз способів набуття громадянства.

Набуття громадянства шляхом натуралізації пов'язане із зверненням особи, що фактично проживає в країні, з проханням надання йому громадянства. Отримання його в такий спосіб пов'язане з певними труднощами, оскільки передбачає низку умов, часом суб'єктивного характеру: знання державної мови, наявність засобів до існування, доказів відсутності важких захворювань тощо. Наприклад, умовами набуття громадянства Великої Британії згідно з законом 1981 р. є, зокрема, «проживання на території країни протягом п'яти років», «достатнє знання однієї з трьох мов: англійської, шотландської або валійської», а також «хороший характер».

Умови натуралізації, які існують в українському законодавстві

Існують й особливі, історично обумовлені, шляхи отримання громадянства. Так, відповідно до статті 2 Закону України «Про громадянство України», грома-

дянство отримали всі громадяни колишнього СРСР, які на момент проголошення незалежності України проживали на території країни.

Громадянство як антитеза аполітичності – суттєвий чинник функціонування демократичних держав. Адже «справжній громадянин» у демократичних суспільствах – це людина, яка свідомо ставиться до свого громадянського обов'язку, дотримується законів, регулярно голосує та сплачує податки. Нібито «нормальний», «адекватний» громадянин – це той, хто володіє мінімально достатнім обсягом знань про політику і політичне життя, про те, що відповідає його власним інтересам, а також про те, яка політична сила здатна задовольнити ці інтереси краще за інших. Однак на практиці більшість громадян не відповідають навіть цим заниженим стандартам «доброго» громадянина.

Чи згодні ви з тезою «Справжній громадянин той, хто цікавиться політикою»?

Як показують результати соціологічних опитувань, частка тих, хто активно цікавиться політикою, невелика. Це пояснюється тим, що легітимність демократії обумовлена скоріше пасивністю, ніж активним захистом її цінностей. Часто громадяни задоволені своїм урядом, тому вони не роблять нічого – ні проти, ні для нього. Однак пасивність громадян може бути спричинена й зовсім іншим, наприклад відсутністю віри в те, що їх участь у політичному процесі має будь-який сенс, тому що влада все одно робитиме так, як їй заманеться.

2. Права і свободи людини та громадянина

Громадянські права та свободи є основою конституційно-правового статусу громадянина держави, визначають можливості його участі у суспільно-політичному та культурному житті. Стаття 3 Конституції України проголошує: «Права і свободи людини та їх гарантії визначають зміст і спрямованість діяльності держави. Держава відповідає перед людиною за свою діяльність. Утвердження і забезпечення прав і свобод людини є головним обов'язком держави».

Протягом тисячоліть існування людства пов'язане з відповідною організацією соціуму, розподілом обов'язків між його членами, виконанням правил та норм співжиття, які забезпечували його стабільність та життєздатність. Практика колективного життя передбачала надання переваг певним категоріям населення та їх захист – за соціальною, релігійною, расовою, національною, статевою або політичною ознаками залежно від культурно-історичних умов і типу національно-державного утворення. Спочатку люди жили за правилами «звичаєвого права», згодом виникає розуміння існування і захисту «природного права» з наступною диференціацією прав людини в його сучасному розумінні.

Як це не дивно, термін «права людини» є порівняно новим. Його почали вживати лише після Другої світової війни, і пов'язане це з розгромом фашистської Німеччини та утворенням *Організації Об'єднаних Націй*. Цим новим терміном було замінено інші – «природні права» і «права людини», які вже адекватно не відбивали нових історичних реалій.

Розуміння громадянських прав у традиційних суспільствах асоціювалося із вільними громадянами чоловічої статі. Тільки в Новий час з подоланням релігійного

догматизму та політико-економічної рабської залежності став можливим перехід у XVII–XVIII ст. до ліберальних уявлень про свободу та рівноправ'я, насамперед права приватної власності. Майже завершеного вигляду права та свободи людини того періоду набули в *Декларації прав людини та громадянина* від 26 серпня 1789 р. – неперевершеного за своїм все-світньо-історичним значенням документа Великої французької революції. Підкреслюючи, що «люди народжуються й залишаються вільними та рівними у своїх правах», Декларація визначала ці права як «Свободу, Власність, Безпеку та Опір утискам», включаючи до поняття «свобода» свободу слова, об'єднань, релігійну та свободу від свавільного арешту й тюремного ув'язнення.

Одним з найбільш вдалих з погляду розуміння еволюції концепції прав людини є поняття «трьох поколінь прав людини», запропоноване французьким правознавцем Карелом Васаком. *Перше покоління прав людини* відноситься до періоду англійської, американської та французької революцій XVII–XVIII ст. і характеризується переважно негативним розумінням права як «свободи від», а не позитивним – «права на». Для першого характерне невтручання держави у справи суспільства, дистанціювання від нього, що знайшло своє втілення у понятті «мінімальна держава», або «держава – нічний сторож». Зокрема, до цього першого покоління належать заявлені права, викладені в статтях 2–21 *Загальної декларації прав людини*. У політичній сфері ідея «мінімальної держави» була реалізована через впровадження принципу поділу влади, механізму стримувань та противаг, розвиток парламентаризму тощо. Розмірковуючи над сутністю демократії, слід звернути увагу на те, що демократія була б неможлива без забезпечення так званих базових прав: свободи думки, слова, преси, зборів, об'єднань тощо. Саме на цих правах була заснована ліберальна держава, яка в свою чергу породила доктрину правової держави. Звідси випливає, що ліберальна держава є не лише історичною, а й правовою передумовою демократичної держави.

Чи може бути реалізована свобода без правового захисту?

Друге покоління прав людини характеризується в більш позитивному («права на»), ніж негативному («свобода від») сенсі, вимагаючи втручання, а не невтручання держави для забезпечення рівної участі у виробництві та розподілі відповідних цінностей. Показовими у цьому плані є права, зафіксовані у статтях 22–27 *Загальної Декларації прав людини*. Ці права ототожнюються з поняттям «соціальна держава», політикою та практикою сучасної соціал-демократії. Основні цінності останньої – свобода, справедливість, солідарність, ідея демократичного соціалізму і соціальної держави, наголошення на загальнонародному характері держави – усе це так чи інакше співзвучне ідеям колективного і справедливого співіснування в соціумі.

Третє покоління прав людини накреслилося у статті 28 *Загальної декларації прав людини*, котра наголошує, що «кожний має право на суспільний та міжнародний порядок, в якому права, викладені в цій Декларації, можуть бути повністю реалізовані». Третє

покоління охоплює нині шість заявлених прав. Три з них відображають появу націоналізму Третього світу та його вимоги щодо перерозподілу влади, багатства й інших важливих цінностей: право на політичне, економічне, соціальне та культурне самовизначення; право на участь та отримання прибутків від «спільної спадщини людства» (спільний навколосемний простір; наукова, технічна й інша інформація та прогрес; культурні традиції, пам'ятки та пам'ятники), а також право на мир, здорове та збалансоване довкілля і право на гуманітарну допомогу у разі катастроф.

Яким може бути наступне покоління прав людини?

Поряд зі згаданими вирізняють громадянські (особисті), політичні, економічні, соціальні та культурні права. Інколи виокремлюють й екологічні права. До **громадянських прав** належать такі, що забезпечують гідне життя і свободу людини, захищають її від неправомірних втручань з боку як держави, так й інших суб'єктів суспільних відносин. В основному вони мають негативний характер: право на життя, повагу честі та гідності, безпеку, недоторканість особистості, недоторканість житла, свободу, гідне існування тощо, більшість яких ще визначають як фундаментальні, природні права людини.

Політичні права забезпечують участь громадян у суспільно-політичному житті країни. До них належать: громадянство, свобода слова, думки та переконань, свобода друку (поширення інформації), право об'єднання в політичні партії, громадські об'єднання та профспілки, право обирати та бути обраним тощо. Оскільки деякими політичними правами громадяни наділяються в певному віці, треба згадати про активне і пасивне виборче право. Активне виборче право (право обирати) громадяни України набувають у 18-річному віці; пасивне виборче право (право бути обраним) – у 21-річному віці, коли вони можуть бути обраними до Верховної Ради України, і 35-річному – Президентом України.

Центральне місце в групі **економічних прав** відводиться праву приватної власності, оскільки це право уможливує певну матеріальну незалежність людини від держави, створює умови для достойного існування громадян. Наближеним до нього є право на підприємницьку діяльність, а в більш широкому сенсі – право на працю, на вибір професії та сфери діяльності, право на справедливую оплату праці тощо.

Соціальні та культурні права покликані гарантувати достойний матеріальний та духовний розвиток людини. Виокремлення соціальних прав пов'язують із виникненням концепції соціальної держави, яка притаманна більшості демократичних країн світу. До комплексу цих прав належать: право на відпочинок, соціальний захист, житло, охорону здоров'я тощо.

Право на освіту, технічну, художню та наукову творчість, право на результати своєї інтелектуальної, творчої діяльності, право на використання здобутків культури та мистецтва тощо є основою **культурних прав** людини та громадянина.

Визначте, як суспільство може допомагати реалізації прав людини.

Як зауважив відомий західний правознавець Дж. Донеллі, лише після Другої світової війни почався

справжній розвиток міжнародного права: «Ставлення держав-переможців до прав людини було ганебним. Перед війною небагато було зроблено, щоб допомогти євреям, які намагалися виїхати з Німеччини у сусідні країни. Фактично ж тим, хто втекли, було відмовлено в притулку урядами держав-союзниць, включаючи Сполучені Штати. Під час війни не було зроблено жодних зусиль для припинення функціонування концтаборів. Наприклад, держави-союзниці навіть не звертали увагу на залізничні колії, якими в Аушвіц привозили на заклання сотні тисяч жертв... І лише коли війна завершувалася, громадяни й лідери держав-союзниць, які до цього були заклопотані своєю перемогою, захотіли протистояти цьому страхіттю».

Першим кроком у заповненні правового вакууму був **Нюрнберзький процес** над військовими злочинцями (1945–1946 рр.), на якому проти нацистських лідерів висувалися безпрецедентні на той час звинувачення в злочинах проти людства. Проблема прав людини дійсно стала об'єктом міжнародних відносин, принаймні в Організації Об'єднаних Націй (ООН). (У Пакті Ліги Націй права людини не згадуються.)

10 грудня Генеральна Асамблея ООН одностайно ухвалила **Загальну декларацію прав людини**, визначення якої міжнародних норм щодо прав людини навіть сьогодні є найбільш авторитетним. Слід зауважити, що оскільки Загальна декларація прав людини – це резолюція Генеральної Асамблеї ООН, а не угода, вона сама по собі не має зобов'язальної сили. Однак вона разом із **Міжнародним пактом про економічні, соціальні та культурні права** і **Міжнародним пактом про громадянські та політичні права** склали спільний документ **Міжнародний Білль про права**, що є підсумковим викладом мінімальних соціальних і політичних гарантій, визнаних міжнародною спільнотою як необхідних для гідного життя в сучасному світі.

Важливим кроком на шляху розвитку та забезпечення прав людини став великий міжнародний форум – **Конференція з безпеки та співробітництва в Європі**, що була скликана у Гельсінкі 3 липня 1973 р. і закінчилася 1 серпня 1975 р. На конференції були присутні представники 35 урядів – країн НАТО, держав-членів Варшавського договору, 13 нейтральних європейських країн, які належали до Руху неприєднання. Конференція закінчилася прийняттям Гельсінкського Заключного Акту, який хоча і не був зобов'язальним документом, але мав вагомий вплив на процес захисту прав людини насамперед у соціалістичних країнах. Зокрема, саме тоді на теренах Радянського Союзу виникають гелсінкські групи правозахисників, які стали провісниками майбутніх незалежних держав.

Проблема забезпечення захисту прав людини та забезпечення їх повноцінної участі в політичному житті перебуває в центрі уваги міжнародної спільноти і закріплюється відповідними правовими актами. Зокрема, це **Загальна Декларація Прав Людини** – Резолюція Генеральної Асамблеї 217 А (III), прийнята 10.12.1948 р.; **Міжнародний пакт про громадянські і політичні права**, який був ратифікований Указом Президії Верховної Ради Української РСР, № 2148-VIII (2148-08) від 19.10.73 р.; **Конвенція про заборону всіх форм дискримінації жінок** – Резолюція ГА 34/180, прийнята 18.12.1979 р.; **Європейська конвенція про**

захист прав людини і основних свобод 1950 р. (ратифікована разом з Протоколами № 1, 2, 4, 7, 11 Законом України від 17 липня 1997 р.); *Європейська хартія місцевого самоврядування*; *Документ Копенгагенської наради Конференції з людського виміру Конференції з Безпеки та Співробітництва в Європі* (КБСЕ); *Рекомендація 1413 (1999) ПАРЄ про рівне представництво в політичному житті*; *Рекомендація Res 3 (2003) Комітету Міністрів про збалансовану участь жінок та чоловіків у процесі прийняття рішень у сфері політики та громадського життя* та ін.

До цих прав слід додати ще колективні права та права народів. Суб'єктами колективного права можуть виступати сім'я, виробничі колективи, національні та сексуальні меншини тощо. Із розпадом СРСР та світової системи соціалізму проблема реалізації права націй на самовизначення набула особливої гостроти.

Повноцінна реалізація прав і свобод громадян можлива за умови їх органічного поєднання з обов'язками перед державою, спільнотою і окремими громадянами. У кожній країні існує певне розмаїття таких обов'язків, але в цілому їм притаманні такі: захист держави та військова служба, сплачування податків та інших фінансових відрахувань, повага національній гідності та національних символів, підтримка громадського порядку і загального миру, піклування дітей про батьків тощо.

Які обов'язки громадян ви вважаєте найбільш важливими?

3. Громадянин і політика

Процес засвоєння людиною законів і норм співжиття, правил політичної поведінки, оволодіння необхідними соціальними навичками, усвідомлення своїх прав, а також способів їх реалізації – усе це називається **політичною соціалізацією**. Її центральним пунктом є формування адекватних уявлень про владу та владні відносини. Процес політичної соціалізації відбувається набагато швидше, коли людина безпосередньо занурюється в політичні справи. Відповідно до класифікації М. Вебера індивід може бути залучений до політики різною мірою. У своїй відомій праці «Покликання до політики» соціолог говорить, що політиками можна бути:

- ◆ «за нагодою», коли здійснюємо акт голосування або іншим чином висловлюємо подібне волевиявлення;
- ◆ «за сумісництвом», тобто бути довіреною особою, членом правління партійно-політичної спілки, державних рад та ін. У цьому разі політика не стає для людини першочерговою «справою життя» ані в матеріальному, ані в моральному вимірі;
- ◆ «професійним політиком», коли політика стає справою життя.

Причому вчений зауважував, що існує два способи опанування політики як професії: або жити «для» політики, або жити «за рахунок» політики і «політикою». «За рахунок» політики як професії живе той, хто намагається перетворити її на постійне джерело доходу, «для» політики – той, у кого інша мета.

Відомо, що різні люди можуть брати участь у політичному житті з різною інтенсивністю: одні особи лише читають газети, інші ще й ходять на вибори, а треті ве-

дуть активну політичну роботу. Навіть залучення до одного і того ж виду діяльності може проявлятися по-різному: наприклад, один активіст може лише інколи брати участь в політичних кампаніях на правах виконавця, а інший є їх активним організатором, один виборець може ходити на кожні вибори, а інший лише на особливо значущі для нього. Для визначення цих відмінностей існує поняття політичної активності. Під **політичною активністю** слід розуміти інтенсивність участі суб'єкта в політичному процесі загалом, а також у межах окремих форм політичної діяльності.

У політичній науці під терміном **політична поведінка** розуміють не лише дії окремих учасників, а й масові виступи як організованих суб'єктів влади, так і стихійні дії натовпу. Це можуть бути акції на підтримку системи, або такі, що спрямовані проти неї. Особливим видом політичної поведінки є голосування «проти» або неявка на вибори. Зазвичай її розглядають як індивідуальну та масову, активну й пасивну, спонтанну та цілеспрямовану, лояльну і протестну, легітимну та нелегітимну, добровільну і примусову, автономну і мобілізаційну. Характер та спрямованість політичної поведінки залежать від співвідношення об'єктивних (навколишнє соціальне середовище) і суб'єктивних (внутрішні спонуки людей) факторів. Найбільш вивченими формами політичної поведінки є лідерство, способи голосування на виборах, участь в масових заходах (мітинги, демонстрації, виборчі кампанії) і діяльність партій, а також поведінка під час здійснення різних форм політичного протесту.

Політична діяльність – це насамперед соціальна діяльність, що забезпечує життєздатність суспільства, сприяє розвитку його потенціалу. Як свідчить історичний досвід, чим нижчий рівень всебічного цивілізованого розвитку суспільства, тим вищою є роль політичної діяльності і тим більша потреба в ній. І навпаки, чим вищий рівень цивілізованого розвитку соціуму, тим меншою є роль політичної складової в діяльності суб'єктів суспільних відносин через нижчий рівень потреб в її організуючому впливі. Похідною від політичної діяльності є **політична участь**, яка передбачає насамперед непрофесійну політичну діяльність.

Визначте власну політичну активність, поведінку, діяльність, участь.

Кожна політична система має певні механізми і процедури, завдяки яким громадяни та колективні суб'єкти суспільних відносин мають можливість доносити до влади свої вимоги. Цей процес, який у західній політології отримав назву артикуляції інтересів, може здійснюватися в багатьох формах – від елементарного індивідуального звернення до місцевого чиновника до колективних дій через групову політику в процесі вирішення загальнодержавних питань. При цьому дії громадян не завжди повинні мати яскраво виражений політичний характер. Так, претензії, які висловлюються певному представнику комунальних служб або установі щодо якості освітлення (покриття дороги) на окремій вулиці, можуть перерости в інших формах у політичну акцію недовіри всій місцевій владі, якщо ці явища наберуть систематичного і масового характеру. Тому вчені часто поряд з категорією «політична участь» (*political participation*) використовують більш широке поняття «громадянська дія» або «громадянська участь»,

«громадянська активність», «громадська залученість», які не виключають політичної складової у поведінці людей. Головне, що політична участь завжди соціально детермінована і визначається характером суспільних відносин та рівнем політичної культури, що панують в суспільстві.

В яких проявах політичної діяльності ви погодилися б узяти участь?

У політичній науці існують різні способи класифікації політичної поведінки і політичної участі.

Традиційна (або конвенційна, conventional participation) участь – достатньо рутинна поведінка, яка використовує інституційні канали і є прийнятною для політичної системи, що домінує. До конвенційних форм участі відносять наступні: 1) регулярна участь у голосуванні на президентських виборах; 2) постійна участь у місцевих виборах; 3) активна участь у діяльності однієї організації, що опікується проблемами спільноти; 4) активна діяльність у розв'язанні деяких проблем громади; 5) спроби переконати інших у доцільності участі в голосуванні; 6) активна робота принаймні іноді на користь тих чи тих партій або кандидатів на виборах; 7) контактування із представниками місцевого керівництва з приводу конкретної проблеми; 8) присутність на політичних зборах або з'їзді партії; 9) контактування із представниками керівництва штату або країни з приводу конкретного питання; 10) участь у створенні групи або організації для розв'язання певних проблем місцевого значення; 11) грошова підтримка партії або кандидата під час виборчої кампанії; 12) членство у політичному клубі чи організації.

Нетрадиційна (неконвенційна, unconventional participation) участь – досить незвична політична поведінка, яка кидає виклик установленим інститутам і нормам, що домінують, або відкидає їх. Неконвенційні форми участі включають: 1) участь у недозволених демонстраціях; 2) участь у бойкотах; 3) відмову від сплати податків; 4) участь у захопленні приміщень, підприємств і сидячих страйках в їх стінах; 5) блокування дорожнього руху; 6) участь у стихійних страйках. У переломні та кризові періоди життя суспільства значного поширення набувають такі масові форми політичної участі, як мітинги, демонстрації, страйки, бойкоти, акції громадянської непокори. Їх ефективність яскраво продемонстрували події кінця 80-х – 90-х рр. ХХ ст. на всьому пострадянському просторі та в країнах Центральної і Східної Європи, а також масові виступи під час помаранчевої революції в Україні.

Увага! Неконвенційна участь залишається в рамках закону.

Демонстрація (від лат. *demonstratio* – показ, опис) – публічне висловлення вимог, побажань, суспільного настрою шляхом проведення ходи, мітингів та інших заходів переважно масового характеру. Демонстрації можуть набувати різних форм: маніфестацій, пікетів, бойкоту, захоплення громадських приміщень, блокад доріг та ін.

Мітинг (англ. *meeting* – зустріч) – масова політична акція у формі публічного зібрання для обговорення актуальних політичних проблем, що цікавлять суспільну думку; масове зібрання з приводу злободенних питань. Проведення мітингів та демонстрацій має давню

історію. Деякі дослідники пов'язують їх із християнською традицією проведення хресного ходу.

Страйк як один із ефективних засобів досягнення економічних цілей може набувати політичного забарвлення і бути могутньою зброєю у боротьбі трудящих за свої права. Достатньо згадати масові шахтарські та робітничі виступи кінця 80-х – початку 90-х років у колишньому Радянському Союзі, які були каталізатором піднесення національно-демократичних рухів у республіках та утворення незалежних держав. У країнах із сильними анархо-синдикалістськими традиціями, наприклад у Франції, Іспанії, Італії, всезагальний страйк застосовується для повалення уряду або відставки міністрів.

Політична участь може здійснюватися у формі **бойкоту**, сутність якого зводиться до групової дії, спрямованої проти співробітництва з іншою групою або політичним чи громадськими інститутами задля досягнення певної мети. Класичним зразком ефективного використання тактики бойкоту є факт бойкотування чорношкірим населенням міського транспорту у м. Монтгомері (штат Алабама) у 1955 р. на знак протесту проти расової сегрегації. Внаслідок акції, а також реакції суспільної думки місцева влада була вимушена скасувати рішення про сегрегацію в міському транспорті. Так народився рух за громадянські права чорношкірого населення, який очолив пастор Мартін Лютер Кінг (1929–1968). Бойкот – це такий метод, який межує із громадянською непокорою.

Специфічним засобом політичної участі громадян є **громадянська непокора**. Практикою політичної боротьби вона стала завдяки Махатмі Ганді (1869–1948), яку він використав спочатку у боротьбі за покращання життя індусів в Південній Африці, потім за права так званих «недоторканих» – найнижчої касты в Індії і, наприкінці, в боротьбі індійців за незалежність проти британського панування. В основу такої діяльності покладено принцип відмови від насилля, добровільного прийняття покарання та відмови від співробітництва зі злом. Його палкий послідовник Мартін Лютер Кінг ефективно використовував цю тактику в боротьбі чорношкірого населення за громадянські права.

Які причини будуть адекватними інструментам політичної участі?

Однією з крайніх форм політичної участі є **політичний екстремізм**, який відноситься до розряду політичного насильства. Екстремізм (лат. *extremus* – крайній) – прихильність у політиці та ідеях до крайніх поглядів і дій. Політичний екстремізм виходить з постулату про доцільність та правомірність використання насильства як засобу досягнення політичної мети. Прояви екстремізму, як правило, мають місце там, де відсутня гнучкість політичної системи (правлячої еліти) щодо вимог, в тому числі й екстремальних. Виокремлюють такі види політичного екстремізму: державний, організаційно-груповий та індивідуальний. Екстремізм часто асоціюється з **тероризмом**, хоча останній є лише одним з проявів першого. Тероризм народжується з крайнощів екстремізму, тому його слід розглядати як екстремальну форму політичної участі.

З якою політичною метою ви погодилися б застосувати насилля? Чому?

Політична участь може здійснюватися як в організованих, так і в стихійних формах. Політична участь вирізняється залежно від тієї ролі, яку відіграє в цьому процесі власне індивідуальний суб'єкт. За таким критерієм виокремлюється автономна і мобілізаційна участь. Автономна – це така участь, коли індивід діє, приймаючи рішення самостійно. **Автономна участь** заснована на можливості вибору і притаманна розвинутому громадянському суспільству, в якому існує можливість справжньої конкуренції суб'єктів політичних відносин. **Мобілізаційна участь** здійснюється під тиском інших суб'єктів політики або під їх впливом, що призводить до викривлення власних пріоритетів суб'єкта політичних відносин. Зокрема, тоталітарний режим намагається впровадити мобілізаційну участь у формі ритуальної дії підтримки влади максимальною часткою населення.

Двома важливими формами політичної участі є **опір** та **протест**. Опір, як правило, повною мірою здійснюється в умовах політичного тиску, у демократичних системах домінуючою формою є протест. Як форми політичного протесту можуть розглядатися електоральний **абсентеїзм**, тобто відмова від участі у виборах, або голосування «проти всіх».

4. Мораль, політика і право

Відомо, що жодна людська спільнота, жодне суспільство не могли існувати і розвиватися без узгодження різноманітних суперечливих (часто протилежних) інтересів людей, дотримання певних взаємних обов'язків, правил поведінки, які поступово перетворювалися на звичаї, традиції, стійкі суспільні норми і правила. Отже, суспільство в процесі історичного розвитку виробляло особливий соціальний інструмент для регулювання і спрямування поведінки кожної людини, щоб вона не тільки не руйнувала, а зміцнювала суспільний організм. Людство за час свого існування створило і збагачувало духовну культуру, важливими складовими якої є мораль право і політика.

Мораль як форма духовного життя є одним із найдавніших універсальних способів соціальної регуляції. Вона має загальнолюдський сенс і конкретно-історичний зміст. Наприклад, моральні норми середньовічного суспільства принципово відрізняються від сучасних. Моральний вимір дає нам уявлення про міру людяності суспільства і особистості.

Мораль передбачає ціннісне ставлення людини до навколишнього світу, суспільства, спільнот, соціальних інститутів, соціальних суб'єктів, інших людей і до самої себе. Моральне ставлення людини до світу зорієнтоване на ідеал добра, справедливості, дружби, любові, свободи і відповідальності. Загальнолюдські моральні цінності орієнтують особистість і суспільство на ідеали гуманізму, на протистояння злу, на розумні потреби, на самообмеження заради загального блага, причому не з примусу, а свідомо і добровільно.

Виконуючи роль регулятора суспільної та індивідуальної поведінки, мораль поділяє соціальні явища, дії та вчинки людей на «добро» і «зло», даючи людині можливість свідомо орієнтуватись у своєму моральному виборі.

Боротьба добра і зла є головним змістом морального розвитку суспільства. Протистояння злу має базуватись на морально виправданих засобах.

Поясність цю тезу.

Мораль не має чітко встановлених (нормативних) форм виразу, здебільшого вона міститься у свідомості людей. Винятками є лише норми релігійної моралі, деяких ідейно-політичних рухів, доктрин, ідеологій, а також громадських організацій і партій. Так, за часів існування радянського режиму поведінка громадян СРСР мала відповідати моральному кодексу будівника комунізму, а, наприклад, цінностями сучасної соціал-демократії, що зафіксовані у програмних документах, є Свобода, Справедливість, Солідарність.

Сучасне українське суспільство представлене розмаїттям соціальних груп (демографічних, етнічних, професійних, територіальних спільнот), політичних партій та угруповань, різних громадських об'єднань. Особистості, що до них належать, мають власні корпоративні та особисті інтереси, які не тільки збігаються чи не збігаються, а й нерідко бувають протилежними, непримиримими, що не просто призводить до суперечностей у соціальній практиці, а й сприяє виникненню і розвитку глибоких суспільних конфліктів. Саме в таких умовах мораль разом з іншими формами духовного життя та соціальними інститутами через свої цінності і механізми повинна знаходити шляхи примирення, залагодження, зняття суперечностей і розв'язання конфліктів заради єдності, цілісності суспільства відповідно до ідеалів добра, справедливості, гуманізму, тобто сприяти гармонізації людських і суспільних відносин. Іншими словами, мораль має бути основою, фундаментом соціальної, політичної, правової стабільності в суспільстві.

Поряд з моральними нормами суспільні відносини регулюють й інші правила, які формально визначені і захищені державою. Йдеться про право як систему встановлених або санкціонованих державою загальнообов'язкових норм, дотримання яких забезпечується і шляхом переконання, і державним примусом.

Мораль і право мають багато спільного: вони виступають як загальні правила поведінки людей, зорієнтовані на вільне волевиявлення людини та її відповідальність, базуються на фундаменті вікових звичаїв та традицій. У той же час між правом і мораллю існують суттєві відмінності (див. табл. 8.1).

Таблиця 8.1. Порівняльна таблиця правових і моральних норм

Правові норми	Моральні норми
Утверджують державні цінності	Утверджують загальнолюдські цінності
Забезпечуються системою державного примусу	Забезпечуються суспільною думкою
Обов'язкові до виконання	Є внутрішнім переконанням людини
Чітко визначають права, обов'язки і відповідальність	Не деталізують регламентацію поведінки особистості
Зафіксовані у формі законів	Не мають усталеної форми виразу

До відносин, що регламентуються правом, належать найбільш важливі для стабільного функціонування і розвитку певної соціальної системи: державний устрій, форма правління, права і свободи людини, громадянство, власність, система відповідальності за злочини тощо. Людина у правових відносинах виступає перш за все як громадянин держави, тому норми права є деперсоніфікованими, формально однаковими і обов'язковими для всіх. Вони окреслюють свободу зовнішньої поведінки людей, залишаючись нейтральними до її внутрішніх мотивів. Виконання норм права забезпечується застосуванням різних форм державного впливу аж до державного примусу.

Взаємозв'язок та взаємодія моралі і права є узгодженням двох найважливіших соціальних регуляторів. Уся правова система і дійсність підлягають моральній оцінці. Моральність права означає ціннісний підхід до правової реальності. Право, що нехтує моральними засадами стосунків між людьми, є аморальним.

Гуманність як стрижень моралі є однією з фундаментальних засад права і правового регулювання в демократичній, правовій, соціальній державі. Зокрема, Конституція України наголошує на тому, що людина, її життя та здоров'я, честь і гідність є найвищою соціальною цінністю.

Тенденцією взаємодії правової та моральної систем в умовах демократії та розбудови громадянського суспільства має стати гармонізація між цими двома найвагомішими соціальними регуляторами.

Проблема взаємозалежності і взаємовпливу моралі й політики є однією із найскладніших в історії суспільного розвитку. Залежно від конкретно-історичних умов ступінь збігу норм моралі і політичних принципів може бути різним. Мораль і політика є формами суспільного життя, сама природа яких далеко не завжди передбачає їх збіг. Мораль орієнтована на гармонізацію суспільних інтересів, політика скерована, як правило, на підпорядкування однієї волі іншій, часто із застосуванням насильства. З одного боку, на політиків покладене виконання державних завдань в інтересах всього суспільства, з іншого – в їхньому розпорядженні є особливі засоби впливу (примусу), якими можна зловживати заради особистої чи корпоративної вигоди, завдаючи шкоди іншим людям чи суспільству в цілому. Саме тому суспільство завжди зацікавлене, щоб політика з усіма її цілями, принципами і засобами відповідала вимогам моральності.

Значення моральних норм у політичній діяльності – проблема дискусійна й неоднозначна. Характер суспільства, соціокультурне середовище, вибір особистістю системи цінностей з-поміж існуючих альтернатив – усе це впливає на співвідношення політики і моралі, моральності політиків.

У політиці діють люди з різними інтересами, культурою, правами і функціями, а відповідно, з різною мірою відповідальності за свої вчинки, вони можуть по-

різному тлумачити моральні норми та принципи, керуючись власними інтересами та потребами. На вибір та прийняття політичних рішень може вплинути і те, як людина чи група людей оцінює світ, своє місце в ньому і події, які відбуваються, що вважати першочерговим, а що – другочерговим у суспільному житті.

Аналіз розвитку людства свідчить, що співвідношення моралі й політики трактувалося по різному. Ідею невід'ємності політики від моралі відстоювали античні філософи: Сократ (470–399 до н. е.), Платон (428–348 до н. е.), Аристотель (384–322 до н. е.). Конфуцій (551–479 до н. е.) бачив основу гуманного політичного правління в добродійності, він не довіряв регулюючій силі закону. Виразниками ідеї верховенства моралі над політикою були Махатма Ганді, Мартін Лютер Кінг, Андрій Сахаров (1921–1989).

І навпаки, італійський мислитель епохи Відродження Нікколо Макіавеллі (1469–1527), виносячи моральні критерії за рамки політики, підкреслював, що політичних цілей треба досягати політичними засобами, для яких загальноприйнята мораль не може бути перешкодою. Саме завдяки цьому філософу словник політичних термінів поповнився поняттям «макіавеллізм», що є синонімом безморальності в політиці.

Зв'язок між політикою і мораллю визначається також і типом політичної системи. Політика тоталітарного типу, що ґрунтується на культі лідера, тяжіє до поглинання моралі політикою, перетворення моральних відносин у похідні від політичних цілей та принципів. Протистояння політики та моралі в рамках правової демократичної держави є найменшим.

За умов сучасної цивілізації політика має більш орієнтуватися на моральні норми, адже протистояння суспільства і держави, держав між собою за умов існування зброї масового знищення може створити небезпеку для народів на світовому рівні.

З огляду на історичну перспективу інтеграції цивілізованої людської спільноти доцільним і економічним є функціонування міжнародних суспільно-політичних та економічних організацій, діяльність яких сприяє порозумінню між суспільствами і державами (ООН, Європейський Союз). Соціально-політична думка шукає шляхи до узгодження моральних, правових та політичних норм суспільного життя.

Відомий французький письменник А. Моруа (1885–1967) відзначав, що політика – це вміння добиватися рівноваги сил у суспільстві. Ми можемо додати, що право – це вміння утримувати і узаконювати рівновагу, а мораль – це той важіль, який допомагає добиватися рівноваги й утримувати її. Інакше кажучи, народ і держава, громадянське суспільство і державні органи влади, розбудовуючи демократію, мають дотримуватись загальнолюдської тріади – гуманних моральних, правових та політичних норм, які утверджують у суспільстві стійкість державних устроїв, суспільну стабільність, динамізм економічного розвитку і соціальну справедливість.

Ξ Запитання і завдання Ξ

- ◆ 1. Назвіть статті Конституції України, де йдеться про громадянські (економічні, політичні, соціальні, культурні) права і обов'язки українських громадян.
- ◆ 2. Конституційне положення «Український народ» слід розуміти як спільне проживання на теренах України:
 - а) усіх, хто проживає в Україні;
 - б) громадян України всіх національностей;
 - в) етнічних українців;
 - г) свідомих українців.
- ◆ 4. Громадянин України може бути позбавлений громадянства:
 - а) за державну зраду;
 - б) за вчинення тяжкого злочину;
 - в) у разі проживання за теренами України більше 5 років;
 - г) не може бути позбавлений громадянства?
- ◆ 5. Відомий німецький філософ Іммануїл Кант є автором знаменитого категоричного імперативу – безумовного загальнолюдського правила, згідно з яким «До будь-якої людини слід ставитися як до мети, а не як до засобу». Чи стосується цей моральний закон діяльності політиків?
- ◆ 6. Сутність поняття «макіавеллізм» розкривають наступні якості політичного діяча:
 - а) поблажливе ставлення до своїх підлеглих;
 - б) намагання силоміць зробити всіх щасливими;
 - в) щирість та відвертість у процесі досягнення своєї мети;
 - г) дія за принципом: «мета виправдовує засоби»?
- ◆ 7. Порівняйте законні та незаконні форми політичної діяльності та участі.

Список рекомендованої літератури

- Вебер М. Политика как призвание и профессия // Избр. произведения: Пер с нем. – М.: Прогресс, 1990. – 808 с.
- Гаєвський Б. А. Сучасна українська політологія: Навч. посіб. – К.: МАУП, 1999. – 268 с.
- Донеллі Д. Права людини у міжнародній політиці / Пер. з англ. – Л.: Кальварія, 2004. – 280 с.
- Конституція України. Прийнята на п'ятій сесії Верховної Ради України 28 червня 1996 року. Із змінами, внесеними Законом України від 8 грудня 2004 року № 2222-IV. Станом на 1 січня 2006 року. Офіційне видання. – К.: 2006.
- Конституционное право зарубежных стран: Учебник для вузов / Под общ. ред. М.В. Баглая, Ю.И. Лейбо, Л.М. Энтина. – М.: Изд. группа НОРМА-ИНФРА, 1999. – 832 с.
- Рікер П. Етика і політика. – К.: Дух і літера, 1995. – 324 с.
- Уестон Б.Г. Права людини // Права людини: Концепції, підходи, реалізація: Пер. з англ. – К.: Вид-во «Ай Бі», 2003. – 263 с.

ІХ. ЛЮДИНА, ГРОМАДЯНИН І ДЕРЖАВА

1. Генеза ідей про державу
2. Держава як форма організації суспільства
3. Вплив держави на особу та суспільство
4. Вплив людини та громадянина на державу

Очікувані результати:

- ◆ знати про державу як інститут управління;
- ◆ розуміти функції держави як форми організації суспільства;
- ◆ використовувати механізми та засоби впливу громадян на державу;
- ◆ аналізувати соціальну політику держави і систему планування та регулювання соціально-економічних процесів;
- ◆ характеризувати державні форми організації суспільства;
- ◆ оцінювати систему державних соціальних гарантій громадян;
- ◆ створити проект концепції демократичної, соціальної, правової держави.

1. Генеза ідей про державу

Упродовж історичного розвитку людство пройшло складний шлях пошуку найкращих форм колективного співжиття. Від первісного стада як початкової форми організації людей до утворення власне держав минули сотні тисяч років. Долаючи сходинку за сходинкою, трансформуючись у рід, родову й сусідську громаду, плем'я, союз племен, лише близько 4 тис. років до н.е. виникли перші державні утворення (див. схему 9.1).

Держава перетворилася на політичний інститут, за допомогою якого стало можливим ефективно регулювати суспільні відносини, спираючись не тільки на примус як основний метод управління. На основі різних підходів до тлумачення сутності держави з позиції оптимальної організації взаємовідносин влади й народу розвивалось учення про цю форму людського співіснування.

Перші держави за своєю суттю були деспотичними, побудованими на необмеженій владі правителя (фараона, імператора, базилевса) та сваволі багатіїв. Навіть демократія Стародавньої Греції після нетривалого періоду розквіту занепала. За словами Гесіода (VII ст. до н. е.), псування моралі призвело до того, що «правду замінив кулак».

У середньовічних теократичних доктринах панували твердження, що держава зобов'язана підпорядковуватися церкві, а світські правителі мусять коритися їй як християни. Фома Аквінський (1226–1274) вважав, що влада виникає у відповідь на природну необхідність задоволення потреб людини. Закони – це специфічні настанови (приписи), що не порушують божественного порядку.

За доби Відродження та Нового часу представники утопічного соціалізму (Т. Мор, Т. Кампанелла) у своїх творах змальовували проекти ідеальної держави, які відповідали ідеалам ранньохристиянської громади й будувалися на принципах соціальної рівності, відсутності експлуатації та спільній праці всіх громадян.

Вагомий внесок у розуміння сутності держави в цей час зробив італійський мислитель Нікколо Макіавеллі (1469–1527). Держава для нього була найвищим породженням людського розуму і мала приборкувати

егоїзм людини, уособлений у самозбереженні й особистому інтересі, задля встановлення загального порядку. Н. Макіавеллі, якого можна вважати одним із фундаторів суто світської політичної теорії, стверджував, що в основу політичної поведінки покладено не християнську мораль, а вигоду й силу. На відміну від католицьких постулатів про державу та владу як божественні інститути він розглядав її як політичний стан розвитку суспільства, певним чином організовану політичну владу.

Саме цей італійський учений першим використав термін *держави* (від італ. *stato*) для визначення політично організованого суспільства. Він також був першим, хто публічно піддав сумніву доцільність слідування нормам моралі у політиці. Формула «мета виправдовує засоби» дістала назву *макіавеллізм* і стала символом підступності у політиці.

У період ранніх буржуазних революцій (XVII ст.) феодалному корпоративному суспільству протиставлявся індивідуалізм природної людини. У цей час сформувалися теорії природного права й суспільного договору. Згідно з голландським юристом Гуго Гроцієм (1583–1645), держава – це досконала угода вільних від природи людей, укладена заради дотримання права й спільного інтересу. В такій державі публічне право – це сукупність соціальних норм, що забезпечують належний порядок у суспільстві. За Томасом Гоббсом (1588–1679), держава є результатом суспільного договору з метою подолання природного стану людини у формі «війни всіх проти всіх». Джон Локк (1632–1704) розробив концепцію поділу влад, що, на його думку, було необхідною умовою забезпечення свободи, тобто умов реалізації громадянами їхніх природних прав.

За часів Просвітництва (XVIII ст.) у вченнях Ф.-М. Вольтера (1694–1778), Ш.-Л. Монтеск'є (1689–1755), Ж.-Ж. Руссо (1712–1778), Д. Дідро (1713–1784), К. Гельвеція (1715–1771), П.-А. Гольбаха (1723–1789) розвивається й удосконалюється теорія природного права, що вже розглядалося як діяльність держави відповідно до права для досягнення цілей суспільного договору: свободи та справедливості.

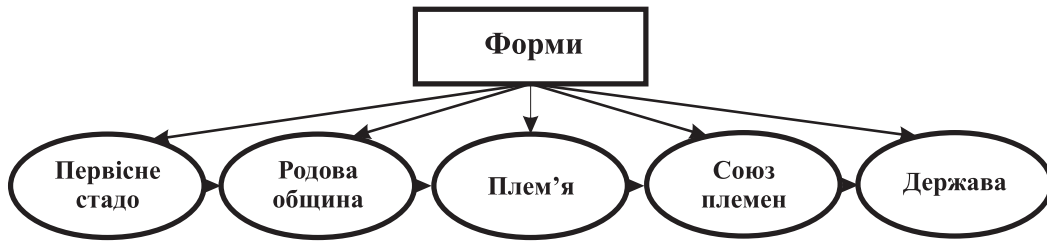

Схема 9.1. Форми співжиття людей

Наприкінці XVIII – на початку XIX ст. формуються ідеї правової держави, як основної гарантії реалізації свободи індивіда та громадянського суспільства (І. Кант, 1724–1804) як опосередкованої через працю системи потреб, яка ґрунтується на принципі панування приватної власності й на загальній формальній рівності людей (Г.В.Ф. Гегель, 1770–1831).

Наприкінці XVIII – у першій половині XIX ст. представники критичного утопічного соціалізму: К.-А. Сен-Сімон (1760–1825), Ш. Фур'є (1772–1837), Р. Оуен (1771–1858) у різний спосіб змальовували моделі досконалого суспільства, побудованого на ідеалах соціального прогресу, правди й справедливості. Разом з якобінськими ідеями революційно-утопічного комунізму (Л.-О. Бланкі, 1805–1881, Ж.-П. Марат, 1743–1793, М. Робесп'єр, 1758–1794 та ін.) вони заклали фундамент марксистського вчення про державу і право.

Засновники марксизму К. Маркс (1818–1883) та Ф. Енгельс (1820–1895) розглядали державу як закономірний продукт розвитку суспільних відносин, побудованих на приватній власності, поділі суспільства на класи й наростанні антагонізмів між ними. Згідно з їхньою теорією, держава є органом класового панування, засобом пригноблення одного класу іншим, «порядком», що узаконює й зміцнює це пригноблення, стримуючи зіткнення між ними.

У другій половині XIX ст. на противагу комуністичній державницько-правовій ідеології починає формуватися концепція соціал-демократії (соціал-реформізм), яка відмовилася від ідеї соціалістичної революції та диктатури пролетаріату на користь філософії демократичного соціалізму.

Палким прихильником, послідовником і практиком марксизму став Ленін (В. І. Ульянов, 1870–1924), який бачив своїм ідеалом суспільство рівних, що можна збудувати лише в разі перемоги соціальної революції. У розумінні Леніна держава була не просто продуктом поділу суспільства на класи, а «машиною (зряддям) для підтримання панування одного класу над іншим». Саме погляди Леніна та його послідовника Сталіна (Й. В. Джугашвілі, 1879–1953), практично втілені у Радянському Союзі та інших соціалістичних країнах, спричинили у XX ст. зміни глобального порядку – поділ світу на дві антагоністичні системи, а також сприяли становленню авторитарних і тоталітарних політичних режимів.

На противагу марксизму й ленінізму, в другій половині XIX–XX ст. формуються інші концептуальні моделі, які уособлюють сучасну демократичну, соціальну й правову державу.

2. Держава як форма організації суспільства

Поняття «держави» є ключовим для багатьох сучасних наук: історії, соціології, політології, правознавства та ін. У соціологічному розумінні держава – це форма організації людського суспільства, що об'єднує все населення і репрезентує його інтереси, волю. В політичному – політична організація суспільства, що характеризується наявністю публічної влади, яка є обов'язковою для всіх. В юридичному – це джерело права й закону, сукупність органів державної влади, що виступають від імені держави з метою регулювання суспільних процесів. У економічному – організатор використання людських, матеріальних, природних ресурсів в інтересах усього суспільства.

Відповідно до сучасних підходів держава – це форма організації суспільства, носій публічної влади, сукупність взаємопов'язаних установ та організацій, які управляють суспільством від імені народу.

Від інших форм організації суспільства держава відрізняється низкою характерних ознак:

- ◆ наявністю публічної системи органів та установ, що здійснюють функції державної влади;
- ◆ політичною організацією громадянського суспільства;
- ◆ наявністю права як певної системи норм, встановлених і санкціонованих державою;
- ◆ зв'язком між державою, територією та громадянами за допомогою інституту громадянства;
- ◆ наявністю бюджетно-фінансової системи.

Вчені виокремлюють також ознаки держави, що не є визначальними, проте притаманні цій формі організації суспільства. До них належать: наявність кордону, збройних сил, державної символіки, визнання держави світовим співтовариством тощо.

Чи можуть існувати держави без згаданих ознак? Поясніть, чому.

Місце держави зумовлене її призначенням у суспільстві. Вона виступає як: політична організація суспільства; представник усього населення певної території; носій влади; виразник спільного інтересу; інструмент реалізації загальної волі; головний суб'єкт політичного суверенітету.

За своїм призначенням держава виконує зовнішні та внутрішні функції. **Функції держави** – це основні напрями її діяльності з реалізації поставлених перед нею завдань і цілей. Головними **внутрішніми функціями** прийнято вважати: організаційно-управлінську, економічну, соціальну, інтегративну, культурно-виховну, правоохоронну тощо. Серед **зовнішніх функцій** слід назвати насамперед оборонну та дипломатичну.

Якими є очікування громадян від держави?

У чому відмінність між формулами стосунків держави й громадян: «держава для людини» і «людина для держави»?

Держава функціонує у певних формах, у яких виявляються її основні характеристики, що визначають організацію державної влади, а також способи та прийоми реалізації владних повноважень.

Держава має три основні елементи:

а) *форму державного правління*, що визначає порядок утворення й організації вищих органів влади та управління. Виокремлюють дві форми державного правління: республіка (парламентська, президентська, напівпрезидентська, або змішана, суперпрезидентська, монархія (абсолютна, спадкова, виборна, теократична, парламентська (конституційна), дуалістична та ін.);

Чи впливає форма державного правління на добробут громадян? Чому?

б) *форму державного* (територіально-політичного) устрою – спосіб територіальної організації влади держави, що характеризує порядок взаємодії центральних, регіональних і місцевих влад. За територіальною організацією влади розрізняють дві основні форми територіально-політичного устрою: унітарну та федеративну;

Увага! Від федерації як форми державного устрою слід відрізнити конфедерацію як міжнародно-правове об'єднання суверенних держав.

Чи впливає форма державного устрою на само-реалізацію громадян? Чому?

в) *політичний режим* – сукупність способів та методів здійснення політичної влади. Політичний режим – це категорія, яка характеризує, з одного боку структуру владних відносин, а з іншого – ті методи, за допомогою яких відбувається процес володарювання в суспільстві. Поняття «політичний режим» визначається і як спосіб здійснення влади, і як політичний простір реалізації свободи індивіда, і як наслідок взаємодії держави й громадянського суспільства. Сучасна юридична та політична наука виокремлює два основні типи режимів: *демократичний* та *недемократичний*. До недемократичних передусім належать *тоталітарний* і *авторитарний* політичні режими.

Для *демократичного політичного режиму* характерними є вільна діяльність політичних партій і громадських організацій, обов'язкова виборність органів влади, розмежування сфер держави та громадянського суспільства, політичний та ідеологічний плюралізм. Основними типами сучасних демократичних політичних режимів вважають ліберально-демократичний, консервативно-демократичний, соціал-демократичний та ін.

До *недемократичних політичних режимів* відносять деспотії, тиранії, теократії, авторитарний або тоталітарний режими. *Авторитарний режим* можливий і за монархічної, й за республіканської форми правління. За авторитаризму в суспільстві можуть існувати деякі демократичні інститути, наприклад опозиція, система виборів, незалежна преса, але основними його ознаками є переважання методу адміністрування, концентрація влади в руках виконавчих органів, звуження сфери гласності та виборності державних органів. Крайнім виявом авторитарних режимів є тоталітарні.

Для *тоталітарного режиму* характерна відмова від принципу поділу влад, цілковита заборона діяльності опозиційних партій та організацій, всеосяжний (тотальний) державний контроль, «одержавлення» панівної партії, загальнообов'язкова ідеологія тощо. Якщо тоталітарний режим спирається на силу, то авторитарний – здебільшого на авторитет.

Увага! Характеристики форм правління, державного устрою та різновидів політичних режимів.

Чи впливає форма політичного режиму на мораль суспільства? Чому?

У сучасних цивілізованих державах немає чітко вираженої лінії класового поділу, соціальні відмінності між класами втратили антагоністичність, чому значною мірою сприяло загальне зростання життєвого рівня населення. Зміст діяльності сучасної цивілізованої держави набув нових якостей: суспільні суперечності долаються не насильством і пануванням одного класу над іншими, а через громадський компроміс, створення умов для розвитку громадянського миру та злагоди.

Стаття 1 Конституції України наголошує: «Україна є суверенна і незалежна, демократична, соціальна і правова держава». Акцентування саме на демократичності, соціальному і правовому характері Української держави не випадкове, адже саме сукупність таких типів держави є найпрогресивнішою і найсприятливішою для життя людей.

Демократична держава є досягненням сучасної цивілізації. Демократія тут виступає як спосіб і умова цивілізованого вирішення конфліктів, діалогу, мирного обговорення проблем, взаємного врахування інтересів, уподобань і переконань різних суб'єктів суспільних відносин. Вона сприяє гармонізації суспільних відносин, гарантуючи участь громадян у розподілі ресурсів та формуванні державної політики. Найповніше свою демократичну сутність держава може реалізувати, якщо вона водночас є і соціальною, й правовою.

Один з найвизначніших загальнолюдських політико-юридичних ідеалів – правова держава. Сучасна правова держава покликана суворо регламентувати вплив влади на суспільство через досконалу нормативно-правову базу, насамперед – конституцію та закони. Конституція – це своєрідна демаркаційна лінія між повноваженнями влади і свободою громадян.

Саме верховенство права є головним принципом існування правових демократичних країн у сучасному світі. Отже, *правова держава* – це держава, в якій *забезпечується панування права, верховенство закону, рівність усіх перед законом і незалежним судом; визнаються й гарантуються права та свободи людини, в основу організації державної влади покладено принцип її поділу на законодавчу, виконавчу й судову.* Для правової держави характерні такі ознаки:

- ◆ верховенство закону в усіх сферах життя суспільства;
- ◆ підзаконність влади та управління;
- ◆ конституціоналізм;
- ◆ здійснення діяльності органів правової держави за принципом поділу влади на законодавчу, виконавчу й судову;
- ◆ взаємна відповідальність особистості і держави;
- ◆ гарантія прав і свобод громадянина, їх правова захищеність;
- ◆ розвиненість громадянського суспільства.

Сучасна політична думка дедалі частіше звертається до практики «держави загального добробуту», або соціальної держави. Відповідно до позиції неолібералізму, головна суть сучасного державного регулювання полягає в подоланні соціальних проблем та класових антагонізмів створенням змішаної економіки, завдяки активній регулювальній ролі уряду і політиці соціальних послуг.

Соціальна держава визначається сукупністю рис:

- ◆ забезпеченням населення роботою або іншими джерелами існування;
- ◆ рухом до утвердження в суспільстві соціальної справедливості;
- ◆ послабленням соціальної нерівності;
- ◆ наявністю правових гарантій на гідний рівень життя;
- ◆ значною роллю держави в системі планування та регулювання соціально-економічних процесів;
- ◆ достатньо високим рівнем економічного розвитку;
- ◆ наявністю компромісу основних політичних сил щодо стратегії розвитку.

Чи є в Конституції України положення про завдання держави?

Отже, сучасне розуміння поняття держави передусім ґрунтується на загальнолюдських ідеалах справедливої держави для всіх. Саме такою є демократична, соціальна, правова держава.

3. Вплив держави на особу та суспільство

Держава як форма організації людського суспільства покликана виконувати складні завдання регулювання суспільних відносин. Соціальне управління як вид діяльності людини у будь-якому випадку тісно пов'язане із соціальним впливом та взаємовпливом: держави на суспільство, суспільства на державу. Їхні відносини мають суперечливий характер: з одного боку, держава завжди намагається панувати над суспільством, з іншого – вона зацікавлена у формуванні гармонійних відносин, які є запорукою стабільності й соціального миру; держава репрезентує спільний інтерес, а громадянське суспільство представляє різні інтереси. Держава уособлює свою волю за допомогою влади (політичної, державної), яка у своєму первинному розумінні тісно пов'язана із насиллям. Саме межа насилля держави й міра свободи людини були вирішальними критеріями розвитку цієї форми організації суспільства і тисячі років тому, і тепер. Вплив держави на суспільство, громадянина визначається насамперед типом політичного режиму, формою правління та низкою інших чинників.

Держава створюється людьми, і за висловом англійського філософа Дж. Локка, «головною метою об'єднання людей у держави і передачі ними себе під владу уряду є збереження їхньої власності». Під власністю філософ розумів життя, свободу й володіння. Р. Нозік у праці «Анархізм, держава, утопія» (1974) писав, що держава має обмежитись функціями захисту людини від грубої сили, обману і грабунку.

Функціонування держави в межах суспільства потребує визначення місця людини в системі суспільних відносин (див. схему 9.2).

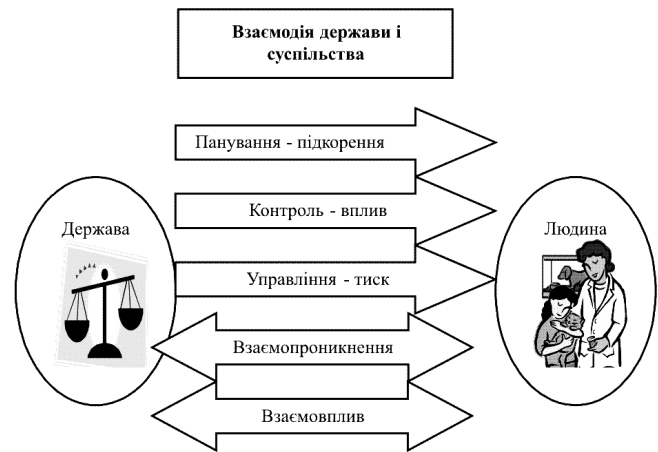

Схема 9.2. Взаємодія держави і суспільства

Слід зауважити, що вплив держави на суспільство здійснюється з урахуванням того, що людина – це не лише особа, а й громадянин. Статус громадянина вона має тільки в державі, її особиста свобода і права можуть бути гарантовані лише законом.

Відносини між суспільством, громадянином і державою можна окреслити за допомогою наведеної вище схеми. Конкретний стиль поведінки цих суб'єктів відносин зумовлений низкою чинників: економічним розвитком суспільства, традиціями, рівнем правової й політичної культури населення. Держава за допомогою таких методів здійснення влади, як примус і переконання, керує діяльністю інших суб'єктів політичної системи й спрямовує її в обсязі й мірі, необхідних для виконання найважливіших загально-суспільних завдань. Досягається це визначенням прав та обов'язків суб'єктів суспільних відносин, забезпеченням дотримання всіма вимог закону, інших правових актів.

Які зміни ви могли б запропонувати до цієї схеми?

Відносини «держава – особа» можна звести до двох теоретичних підходів:

1) *індивідуалістичний, особистий, гуманістичний (природно-правовий) підхід*. Згідно з ним, особа є метою, а держава – засобом її досягнення. Таке розуміння поведінки людини в суспільстві відповідає категоричному імперативу видатного німецького філософа І. Канта, сутність якого зводиться до максими: «Вчиняй так, щоб ти ставився до людства і в своїй особі, і в особі будь-кого іншого як до мети, і ніколи лише як до засобу». Такі відносини між державою й громадянином ґрунтуються на постулаті про те, що права належать людині від природи і є невід'ємними. Завдання держави й суспільства полягає в тому, щоб дотримуватися цих прав, не допускати їх порушення, створювати умови для їх реалізації. Конкретні зміст і обсяг прав змінюються й розширюються з розвитком суспільства, самі ж фундаментальні права залишаються незмінними;

2) *державний, статичний (юридично-позитивістський) підхід* ґрунтується на розумінні держави як мети, а особи – як засобу для її досягнення. Його основою є уявлення про те, що свої права людина отримує саме від суспільства й держави, а тому держава виступає не лише джерелом, а й гарантом цих прав завдяки закріпленню їх у законі. Отже, право й закон не мають

істотних відмінностей; більш того, права особи змінюються залежно від державної доцільності. За таких умов панує патерналістський характер відносин між громадянином та державою.

Увага! Не слід плутати *патерналістську* і *патріархальну* держави. Це близькі, але не тотожні поняття.

Сучасна правова держава побудована на гуманістичному підході. Проте в державі завжди є низка чинників, що не сприяють розвитку демократії і навіть становлять для неї загрозу. Одна з таких загроз криється в механізмах державної влади, часто реалізованої недемократичними методами. Через те що державна влада тяжіє до абсолюту, спільнота потребує важелів і «противаг» проти неї. Саме **громадянське суспільство** є запорукою стримування держави, важливою складовою забезпечення балансу влад поряд із її поділом на законодавчу, виконавчу та судову гілки. Громадянське суспільство якраз постає як альтернатива, контрагент державного врядування із властивим йому насиллям, формалізмом, свавіллям бюрократичного апарату. Це не структурна одиниця, а насамперед спосіб життя людей, сфера їхньої свободи, життєдіяльність особистості поза офіційною регламентацією. Питання про межі втручання держави в життя громадянського суспільства обговорювалися від часів Н. Макіавеллі, Ш.-Л. Монтеск'є, Г.В.Ф. Гегеля й залишаються предметом наукових суперечок, партійних змагань тощо.

Як відомо, рівень демократизму в кожній країні великою мірою залежить від характеру взаємовідносин між державою та громадянським суспільством. Саме держава з її великим ресурсним потенціалом здатна створити сприятливі умови для самореалізації суспільства, а може й заблокувати всі його потяги до самостійних дій. Громадянське суспільство, у свою чергу, є одним з інститутів, покликаних забезпечити ефективне функціонування держави. Тобто певною мірою вони потрібні одне одному і здатні максимально розкрити свій потенціал лише в умовах демократії.

У сучасному цивілізованому суспільстві складаються партнерські відносини між державою та громадянським суспільством, зумовлені нормами суспільного життя й «правилами гри», застосовуваними в політичній сфері. Характер домінуючих відносин між громадянським суспільством і державою й визначає рівень демократизму суспільства загалом. Про це свідчить історія.

У чому полягає взаємодія демократичної держави та громадянського суспільства?

Давні народи не приділяли великої уваги особистим правам людини. Громадянське суспільство, яке становить сферу особистої діяльності людини, ще не було окремим союзом – особа поглиналася державою. Тому і свобода полягала насамперед у праві участі громадян у державному управлінні. Хоча вже за стародавніх часів римський громадянин був захищений законом від свавілля володарів. Наприклад, його не можна було розп'ясти на хресті, оскільки це вважалося ганьбою.

У середні віки, навпаки, превалювало індивідуалістичне начало. Громадянське суспільство, своєю чергою, поглинуло державу, внаслідок чого особисті права розширилися не на користь державної влади. Це призвело до зловживань, найвищим виявом яких було право приватних війн. У цей період сваволя особи розвивалася

на користь сильних і призводила до пригнічення слабких. Тільки за Нового часу держава знову посіла належне їй місце в суспільному союзі, не поглинаючи, однак, громадянського суспільства, проте надавши йому відповідну самостійність. Отже, рівновага між громадянським суспільством і державою є важливим чинником стабільного демократичного розвитку.

Пригадайте, які права існували в Україні часів Русі та козацтва.

У процесі історичного розвитку громадянського суспільства та взаємодії його інститутів зі структурами держави у ХХІ ст. спостерігається стійка тенденція переходу від антагоністичних, конфронтаційних форм взаємодії до дедалі більшого утвердження принципів соціального діалогу та партнерства у практиці країн, що обрали демократичний шлях.

Розглядаючи місце і роль держави в політичній системі суспільства, потрібно передусім зупинитися на проблемі співвідношення держави й суспільства (насамперед громадянського) – як суспільства громадян разом з державою розвинути правові відносини. Визначальними у відносинах держави і громадянського суспільства є такі принципи: сприяння формуванню громадянського суспільства з боку держави; забезпечення державою рівних можливостей для всіх суб'єктів у всіх сферах суспільного життя; чітке законодавче окреслення меж можливого державного втручання у справи людини й суспільства.

Проблеми взаємозв'язку держави, суспільства та індивіда є визначальними для будь-якого соціуму. Такими вони є і для України за умов побудови демократичної, правової, соціальної держави й формування громадянського суспільства.

4. Вплив людини та громадянина на державу

Людина є головним суб'єктом політики, здатним брати участь у політичному житті, впливати на владу. Ставлення людини до влади та держави залежить від рівня її політичної та правової культури й може набувати різних форм – від свідомого схвалення до стихійного заперечення. Між громадянами і державою існують такі форми відносин: компроміс, консенсус, конформізм, політичний екстремізм, політичний конфлікт. Іноді у стосунках між громадянами й державою спостерігається політичне *відчуження* – процес, що характеризується сприйняттям політики, держави, влади як сторонніх, чужих сил, які панують над людиною, пригнічують її. Важливим атрибутом сучасної держави є інститут парламентаризму. Саме через своїх представників громадяни беруть участь не тільки у формуванні органів влади, а й у прийнятті політичних та державних рішень. Ефективним каналом реалізації волі громадян, їхньої участі у виробленні державної політики є політичні партії й громадські організації.

Саме **політична діяльність** індивідів, через яку вони реалізують свої найрізноманітніші інтереси, є одним з найголовніших способів впливу на державу. Політична діяльність індивідів реалізується через **професійну політичну діяльність** (виконання обов'язків народного депутата, державного чиновника, наділеного владними повноваженнями, лідера політичної партії та ін.) і **політичну участь**, яка може здійснюватися в різних формах колективної та індивідуальної

поведінки (вибори, референдуми, демонстрації, мітинги, акції громадянської непокорності тощо). Форми політичної діяльності й участі залежать від політичного режиму, типу політичної культури громадян і рівня правосвідомості.

Найважливішою соціальною функцією держави є врахування інтересів широких верств населення. Однак уряд не зможе ефективно задовольняти колективні потреби, не знаючи їх характеру. Тому зміцнення суспільних інститутів слід розпочинати з наближення держави до людей. Це означає, що народ має брати участь у виробленні державної політики на різних рівнях і що індивідуальні споживачі повинні отримати змогу висловлюватися, так само як і організації приватного сектору та інші групи громадян – мати право голосу. Все це може відбуватися за децентралізації державної влади і рівномірного (оптимального) розподілу ресурсів між владою та суспільством.

На певному етапі розвитку державу почали розглядати як утворення, вороже громадянському суспільству. Ця тенденція особливо простежувалася у суспільній думці кінця ХХ ст. – після повалення тоталітарних режимів й розпаду Радянського Союзу. У той час панувало уявлення, що *надцентралізація*, притаманна тоталітарним і авторитарним режимам, має бути замінена *децентралізацією*.

Яким чином децентралізація держави впливає на життя її громадян?

Децентралізація має сенс, якщо вона сприяє підвищенню ефективності діяльності держави, насамперед на місцях. Проте щодо цього є певні застереження. Децентралізація надає можливість для тиску на державні структури, щоб змусити їх відтворювати суспільні послуги відповідно до вимог часу, а також сприяє підзвітності на місцях і розвитку економіки в регіонах. Але тут є приховані небезпеки. На думку фахівців, центральний уряд, що визначає стратегічний курс розвитку, може втратити контроль над макроекономічною ситуацією через відсутність скоординованих рішень, прийнятих на місцевих рівнях. Може поглибитися нерівність між регіонами, що підвищить економічне й соціальне напруження. Місцеві органи влади можуть потрапити також під вплив специфічних (егоїстичних) інтересів, що часом призводить до зловживання державною владою й навіть до того, що уряд менше реагуватиме на потреби людей і звітуватиме про свої дії.

Таким чином, децентралізація без належної організації інститутів громадянського суспільства та самоврядування на місцях, забезпечення прозорості дій центральної влади не лише не сприятиме демократизації, а й навпаки, може призвести до руйнування державної структури, провокувати відцентрові тенденції, регіональний егоїзм та сепаратизм. Вектор централізації або децентралізації не має самодостатньої цінності поза конкретного історичного контексту. Тому доцільніше говорити про ефективну державу, яка мусить бути сильною й демократичною, здатною забезпечити підтримання прав і свобод індивіда, належний рівень життя, стимулювати ініціативу, позитивну активність та самоврядування громадян.

Важливим каналом залучення громадян до участі у здійсненні владних та суспільно значущих повноважень є *громадські організації*. Вони є не лише «становим хребтом» громадянського суспільства, а й вагомим чинником демократизації суспільних відносин. Це пояснюється характером їхньої взаємодії з державою, де переважають дискурсивні, діалогові відносини, що є запорукою досягнення стану консолідованої демократії. Об'єднуючись у громадські організації, трудові колективи, громадяни безпосередньо впливають на державу через участь у формуванні представницьких (законодавчих) органів державної влади. Керівні органи громадських об'єднань можуть наділитися правом законодавчої ініціативи.

Як свідчить практика, вплив громадських організацій в Україні на прийняття політичних рішень та здійснення державної політики неоднозначний. Це пояснюється браком сталої демократичної традиції, особливостями процесів суспільно-політичної трансформації. За слабкої структуризації суспільства, відсутності стабільних організованих груп інтересів громадські об'єднання разом з політичними партіями є водночас і лобістськими організаціями, і групами тиску на владні структури, й каналами взаємодії держави та суспільства.

Які важелі впливу на державу мають громадські організації?

Більшість громадських організацій можна класифікувати як *групи інтересів* або *групи тиску*. На відміну від політичних партій ці групи не прагнуть політичної відповідальності, не ставлять собі за мету завоювання державної влади, а обмежуються лише впливом на неї. Найпоширенішими формами такого впливу є підготовка звернень до законодавців або представників адміністрації, організація відповідних кампаній у засобах масової інформації, проведення демонстрацій, маршів, пікетувань, інших публічних акцій.

Важливим інститутом громадянського суспільства, які захищають права і свободи громадян насамперед у галузі трудових відносин, є *профспілки*. Ці організації не є ані державними, ані політичними. Політичного характеру їхні дії набувають під час співпраці з державою у форматі соціального партнерства, коли вони залучаються до формування та затвердження державного і регіональних бюджетів, а також у межах корпоративних угод за участю державних структур. У разі цілеспрямованого, тривалого недотримання державними органами або іншими суб'єктами трудових відносин угод і домовленостей щодо соціальних стандартів або умов праці, профспілки також залишають за собою право на проведення політичних акцій: вимог щодо відставки певних посадових осіб або органів влади, страйків, маніфестацій, блокувань державних установ та ін.

У чому полягають функції профспілок?

Усі ці інституційні об'єднання громадян не лише здатні певним чином реагувати на дії влади. Вони також сприяють наданню більшої легітимності демократії, висловленню політичних інтересів, покращенню інформованості, підвищенню довіри громадян до уряду. Однак водночас демократична влада повинна мати

певний ступінь автономії від зазіхань різних груп – для того, щоб ухвалювати й проводити в життя непопулярні рішення. Більш того, діяльність груп інтересів може йти на шкоду інтересам суспільства, зокрема, коли групи, що володіють значними матеріальними ресурсами і могутніми важелями впливу на процеси вироблення та прийняття політичних рішень, намагаються підмінювати державні інтереси власними.

Великий потенціал ефективної співпраці держави та суспільства у вирішенні багатьох проблем мають колективні органи, до яких входять представники владних структур та громадськості. Зі зростанням соціальної активності громадян, виникненням численних зацікавлених груп, громадських об'єднань та потребою спрямування процесів демократизації в правове та організоване річизще, постала необхідність у формуванні структур, які сприяли б координації зусиль державних органів та громадськості. В їх компетенції – створення ефективних організаційних і правових умов для всебічної реалізації громадянами їхнього конституційного права на участь в управлінні, забезпечення відкритості діяльності органів виконавчої влади, врахування громадської думки не лише у процесі підготовки рішень, а й на етапі їх виконання. Не втрачає актуальності й здійснення постійного діалогу з усіма соціальними групами громадян, надання можливостей для вільного та об'єктивного висвітлення проблем, що турбують людей, у засобах масової інформації, повніше врахування позицій політичних партій та суспільно-політичних об'єднань, широких кіл громадськості під час вироблення регіональної політики.

Серед механізмів і процедур, спрямованих на ефективне партнерство влади та громади, можна виокремити три головних напрями: робота зі зверненнями

громадян, інформування населення про діяльність органів влади та місцевого самоврядування і спільна робота в колективних органах (радах, колегіях, комісіях, комітетах та ін.).

Важливим напрямом роботи державних інститутів є організація консультацій. Цей вид громадянської активності не можна стовідсотково відносити саме до політичної участі. **Консультавання** передбачає використання механізмів (консультативні комітети, громадські та координаційні ради), які дають змогу доводити думку громади до тих, хто має право приймати рішення. Ключова особливість консультування полягає в тому, що політики не зобов'язані слідувати висловленим їм рекомендаціям: вони погоджуються слухати, але діяти відповідно до того, що почують, не повинні. Саме до такого виду участі належить діяльність громадських дорадчих комітетів.

Однак, як свідчить практика, значна частина громадських комітетів і рад існує лише формально й створюється владою з метою демонстрації нібито її демократичності, а фактично – для маніпулювання масовою свідомістю. До роботи в таких утвореннях запрошуються активісти громадських організацій, але реального впливу на політику вони часто не мають.

Як перетворити консультавання у дієвий спосіб співпраці громадян та держави?

Отже, незважаючи на критику, держава залишається основною формою співжиття людей та організації суспільства. Проте упродовж історичного розвитку людство вибудовувало модель ідеальної держави та наполегливо до неї рухалось. Саме демократична, правова та соціальна держава є основним суспільним ідеалом на сучасному етапі. Це той дороговказ, у напрямі якого крокують більшість сучасних демократичних країн.

Ξ Запитання та завдання Ξ

- ◆ Схарактеризуйте відмінність держави від інших додержавних форм організації суспільства.
- ◆ Складіть схему форм держави.
- ◆ Схарактеризуйте сучасну типологію та класифікацію держав.
- ◆ Визначте форми взаємодії держави і суспільства.
- ◆ Проаналізуйте форми та методи впливу громадян на державу.
- ◆ Схарактеризуйте співвідношення методів примусу та переконання у процесі впливу держави на людину.
- ◆ Заповніть таблицю. Зазначте наскільки політичний режим співвідноситься із цінностями демократії.

№	Форма державного правління		Зміст
1	Монархія	Абсолютна	
		Конституційна	Дуалістична
			Парламентська
2	Республіка	Президентська	
		Парламентська	
		Парламентсько-президентська	

Список рекомендованої літератури

- Конституція України*. Прийнята на п'ятій сесії Верховної Ради України 28 червня 1996 р. Із змінами, внесеними Законом України від 8 грудня 2004 р. № 2222-IV. Станом на 1 січня 2006 р. Офіційне видання. – К., 2006.
- Боброва А.* Основні форми сучасного політичного насилля. – К.: Світ успіху, Юрінком-Інтер, 2005. – 141 с.
- Давиденко В.* Імперативи формування та розвитку інституту соціального діалогу // *День*. – 2005. – 17 груд.
- Канетті Е.* Маса і влада: Пер. з нім. – К.: Вид. дім «Альтернативи», 2001. – 416 с.
- Кіндратець О.* Нові форми взаємодії держави і громадянського суспільства // *Людина і політика*. – 2004. – № 1.
- Кисельов С.* Міра свободи індивіда в державі: (Політичні режими) // *Політичний менеджмент*. – 2003. – № 3.
- Новохацький В.* Громадянське суспільство і держава: український досвід // *Трибуна*. – 2003. – № 7–8.
- Якубовський О., Бутирська Т.* Взаємодія держави і громадянського суспільства в Україні // *Вісник Національної академії державного управління при Президентіві України*. – 2004. – № 1.

Х. ЛЮДИНА В РИНКОВІЙ ЕКОНОМІЦІ

1. Економічна культура людини на сучасному етапі розвитку суспільства
2. Соціально-економічні права і свободи людини в умовах ринкових відносин
3. Соціальний захист населення в Україні

Очікувані результати:

- ◆ знати значення економічної грамотності в житті окремої людини та суспільства;
- ◆ розуміти, що підприємець є головною постаттю ринкової економіки;
- ◆ використовувати соціально-економічні права і свободи людини;
- ◆ аналізувати і пояснювати соціальну політику держави;
- ◆ характеризувати місце людини – громадянина в ринкових суспільних відносинах;
- ◆ оцінювати систему соціального захисту, соціальних пільг та соціальної допомоги;
- ◆ розробити проект «Можливості людини в умовах ринкової економіки України».

1. Економічна культура людини на сучасному етапі розвитку суспільства

Людина, економіка і соціум становлять єдину суспільну систему. Можна стверджувати, що економіка посідає визначальне місце в суспільстві, є основою його життя. Щоб жити і функціонувати в суспільстві, людина має насамперед задовольняти власні потреби. Сучасна розвинена економіка створює матеріальну основу для досягнення нових, значно вищих соціальних та духовних стандартів життя людей, забезпечення соціальної стабільності в суспільстві. Тобто людина і соціум не можуть існувати поза економікою. *Соціоекономічна рівновага суспільства* – це визначена відпо-відність між економічною та соціальною сферами, узгодженість інтересів окремих індивідуумів з інтересами різних соціальних груп та верств населення, а також з інтересами держави.

У суспільстві із сучасним ринковим господарством соціоекономічна рівновага забезпечується формуванням єдиної цілісної системи економіки політики і соціуму, ознакою якої є визначена свобода економічних дій кожної окремої людини. Соціоекономічна рівновага в демократичному суспільстві має спиратися на ринкові форми організації суспільства. Національна економіка України утверджується на ринкових засадах, тому роль людини в економіці не можна розглядати поза ринковими відносинами. Цивілізовані ринкові відносини забезпечують найприйнятніші умови для реалізації економічного вибору як одного з основних прав людини.

Чому громадянам України потрібна економічна освіта?

Кожна людина повсякденно є дотичною до економічних проблем і поставлена перед вибором: як будувати бюджет сім'ї, як зробити розумний вибір при купівлі товарів та отриманні послуг, організації робочого місця тощо. Тому економічні знання потрібні не лише бізнесменам, банкірам, менеджерам, а й зокрема кожному. Формування основ економічного мислення дає можливість приймати ефективні рішення як раціональним споживачам, ефективним виробникам, компетентним інвесторам, працівникам та роботодавцям, активним учасникам світової економіки, так і відповідальним громадянам.

Щоб повніше зрозуміти сутність сучасної *економічної культури* насамперед треба з'ясувати, яку роль відіграє *економічна освіта* у житті окремої людини. Не викликає заперечень, що освіта завжди була і буде найважливішим чинником управління будь-якими змінами, а сучасні знання, інтелект є найвартіснішим товаром. Саме таким товаром, потрібним людині, виробництву і державі, стали економічні знання. Економічна освіта охоплює широкий спектр економічної діяльності людини – оволодіння необхідними знаннями і формування суспільних норм економічної поведінки. Економічна освіта і культура є невід'ємною складовою освіти громадянина і необхідною умовою розбудови економічно міцної і незалежної держави. Значення економічної культури нації виявляється найперше у двох напрямках: 1) розробці принципів, що стають основами економічної політики; 2) сприянні демократизації суспільства. Економічна освіта сприяє інформованості людей, а отже, демократизації виборності органів влади, передбачаючи економічну інформованість не лише тих, хто претендує на владу, а й тих, хто обирає претендентів. Крім того, через освіту громадяни розуміють такі загальносуспільні явища, як багатство і бідність, безробіття й інфляція, бюджетний дефіцит і державний борг. Знаючи їх сутність і фактори впливу, можна прогнозувати розвиток подій, здійснювати певні заходи стимулювання або стримування, розвитку або гальмування, шукати ресурси для здійснення або змінювати форми організації.

Урядовці і політичні діячі мають знати відповідь на важливі економічні питання: чи можливе здійснення соціальних програм, що спричинило падіння курсу грошей, як доцільно змінити систему оподаткування та ін. Якщо найширші кола населення не матимуть хоча б загальних уявлень про зміст економічних явищ, то годі чекати свідомих дій під час виборчих кампаній, референдумів, інших загальнонаціональних або місцевих акцій, навпаки, вивчення базових категорій сприятиме розумінню реальних економічних процесів та пошуку свого місця ефективної участі у цих процесах.

Економічна освіта особистості дає змогу людині діяти свідомо, раціонально використовувати власні сили та інші ресурси, що є фактором умов

життєдіяльності в ринковій економіці. Наявність сучасного ринкового оточення потребує формування у громадян України *системи цінностей ринкової економіки*, як-то:

- ◆ поваги до своєї країни і до себе як громадянина;
- ◆ поваги до незалежності, законів, власності, кваліфікованої праці як головного засобу благополуччя;
- ◆ формування економічної та правової культури для швидкого адаптування в умовах ринкової економіки;
- ◆ надання не лише загальних та спеціальних економічних знань і навичок, а й сприяння навчанню компетентно приймати економічні рішення;
- ◆ сприяння формуванню самодостатньої та соціально адаптованої особистості на сучасному ринку праці.

Розвинене суспільство, яке будує своє життя на демократичних засадах та прагне стати громадянським, має бути економічно поінформованим, а тому брати участь у процесах реформування можна лише розуміючи їх сутність.

Визначте мінімальний зміст економічної освіти українських школярів.

Найповніше активна економічна роль людини може розкритися в умовах органічного поєднання вільної праці і гарантій економічних і соціальних прав людини, поваги до приватної власності і прагнення до суспільної корисності. При цивілізованих ринкових відносинах мають установитися партнерські стосунки між громадянином і державою, працівником і роботодавцем, споживачем і виробником.

У центрі всіх економічних перетворень стоїть людина, її світогляд, моральність, культура, особистісні якості, які віддзеркалюють мотиви економічної поведінки, вона є первинним і основним суб'єктом економічної системи. У процесі розвитку ринкової економіки України зростає роль індивідуальності людини. Вона залишається не тільки виробничим ресурсом, сучасною є людина як особистість, носій інтелекту, творець і громадянин, людина економічна, її реальна поведінка, а не абстрактні виміри, що стали основою наукових, економічних, соціальних, дослідницьких і політичних програм розвитку. Якість людської особистості в сучасному житті – головна і найвища мета в системах національних інтересів розвинених країн. У суспільстві має сформуватися свідомий громадянин – відповідальний господар, енергійна людина з розвиненим прагненням успіху, який гарантуватиме відчуття свободи й незалежності. Тобто людський інтелектуальний капітал стає інтелектуальним потенціалом, який використовують у процесі економічного розвитку. В сучасних умовах надзороючої конкурентної боротьби тільки він забезпечує конкурентоспроможність і підприємствам, і суспільству. Однак такий новий капітал, як і будь-який нематеріальний «живий» об'єкт, має свої особливості, оскільки його носієм є людина. Загальновідомо, що нова економіка змінює модель праці, яка більш схильна до стрімкого зростання нових спеціальностей і кваліфікаційних вимог. Зростання спеціалізації і швидке коригування кваліфікаційних вимог знижують взаємозамінність працівників, індивідуалізуючи процес праці й істотно змінюючи процес впливу трудового колективу на поведінку його членів. Усе це свідчить про нові

тенденції на ринку праці, зміну характеру відносин, а отже, й економічної поведінки його суб'єктів.

Економічна поведінка людини визначається багатьма чинниками, зокрема особистим інтересом. Проте реалізувати свій інтерес індивід може лише тоді, коли надає послуги іншим людям, пропонуючи для обміну свою працю і продукти своєї праці. Таким чином розвивається розподіл праці, який є основою економічної солідарності, партнерства і взаємодопомоги у суспільстві.

Визначте позитивні та негативні чинники впливу особистих інтересів на економіку.

У XVIII ст. англійський економіст А. Сміт у праці «Дослідження про природу і причини багатства народів» (1776) вперше визначив окрему людину як основу економічної системи, її вищу цінність, та розробив прикладні основи ефективної підприємницької діяльності людини, розкривши умови і чинники економічної реалізації її активності й творчих здібностей. Він зауважував, що завданням держави є забезпечення всім індивідам рівних умов для вияву їхніх сил і талантів.

Досвід розвинених країн свідчить про те, що успіхи в реформуванні економічного життя досягаються через людську якість економіки, тобто проведення такої політики реформ, яка б створювала необхідні стимули до праці й підприємницької діяльності. Беззаперечно те, що високий рівень розвитку західних країн було досягнуто на основі реалізації економічних прав і свобод людини. У демократичному суспільстві економічні можливості людини стають надзвичайно широкими, вона здатна протистояти ринковому ризику, відповідати за своє благополуччя, успіхи й поразки. В Україні поки що ідеї гуманізації економіки, висунення на передній план людини як мети розвитку виробництва залишаються лише гаслами. Обов'язком держави є проведення економічних реформ, які були б достойні людини. На думку окремих дослідників економічних процесів в Україні, форми і шляхи розв'язання проблеми сумісності людини та економічного середовища, в якому вона живе, варто вирішувати як через трансформацію економічних відносин, так і безпосередньо через зміни в світогляді, культурі і мисленні самої людини.

У сучасній економічній системі людина може успішно діяти завдяки таким *економічним якостям*, як певні погляди, риси характеру, знання, вміння. Вищу цінність в економіці демократичного суспільства представляють і почуття власної гідності людини, її особистої відповідальності за власну долю, самостійний вибір, готовність забезпечити своє життя власною працею – підприємницькою або трудовою діяльністю. Серед економічних якостей людини значне місце посідає працьовитість, активна життєва позиція, толерантність.

Будь-яку людину спонукають до економічної діяльності, до активності в економічній сфері її *потреби*. У разі, якщо індивід не задовольняє особисті матеріальні потреби, він не може себе відчувати вільною особистістю. Людина усвідомлює власну гідність лише тоді, коли її не пригнічують матеріальні турботи, а матеріальні потреби більш-менш задоволені. Прагнення до достатнього рівня споживання – значний стимул для працівника. Динамічність у системі потреб для найактивніших соціальних груп виразно виявляється саме

в умовах демократії, а за умов тоталітарного суспільства держава обмежує потреби (обмеженням інформації про життя людей в інших країнах, ідеологічно-просвітницьку роботу тощо). Безмежність потреб людей висуває складні проблеми перед економікою, адже неможливо забезпечити такий рівень виробництва товарів і послуг, який зміг би задовольнити всі потреби населення.

Чи варто обмежувати потреби людини? Чому?

Важливими в економічній діяльності людини є **мотиви і стимули** економічної діяльності. Чому і заради чого людина працює? Що спонукає її, наприклад, до підприємницької діяльності? Найвідомішим є твердження, що грошовий, матеріальний стимул є вирішальним для залучення людей до економічної діяльності. Однак разом із матеріальними стимулами існують позаекономічні стимули – моральні, ентузіазм, солідарність тощо. Цікавою є думка про те, що на людей, які не мають ресурсів на задоволення власних матеріальних потреб, більше впливають матеріальні стимули, а високий рівень статків знижує її залежність від грошових стимулів. Проте стимулом може бути сама економічна діяльність як процес (задоволення від праці, кар'єра, престижність праці тощо).

Який мотив праці є найбільш істотним? Як ви ставитеся до прислів'я «Грошей багато не буває»?

2. Соціально-економічні права і свободи людини в умовах ринкових відносин

У чому полягає сутність економічних прав людини?

Економічні права і свободи людини відіграють важливу роль у розвитку демократичного суспільства. Зокрема, у Загальній Декларації прав людини наголошується про право людини на власність (ст. 17), на працю та вільний вибір роботи (ст. 23), на соціальне забезпечення (ст. 22), на належний життєвий рівень (ст. 25). Уперше економічні права людини знайшли повне відображення у французькій Декларації прав людини і громадянина (1789 р.), в основі якої лежать філософські ідеї просвітництва, і людина розуміється вільною і рівною від природи. Держава не має права позбавляти людину її економічних прав, вона повинна гарантувати їх рівність усім громадянам. Проте сама держава вельми часто порушує економічні права своїх громадян через відсутність сформованої правової системи охорони і забезпечення економічних прав і свобод людини. Їх реалізація є основою економічної політики держави в умовах розбудови ринкової економіки. В реальних умовах сучасної Української держави людина не завжди має можливість самостійно реалізувати закріплені Конституцією економічні і соціальні права, а саме: відсутність гарантій, перепони чиновництва, надмірний податковий тиск, корумпованість.

Беззаперечним є той факт, що найбільш значущим економічним правом людини є **право власності**, оскільки саме власність – необхідна умова незалежності людини. Рівень демократичності суспільства визначається можливостями реалізації права власності як економічної свободи. Саме право людини на власність визначає сутність економічної свободи, його реалізація створює умови для ініціативи, діловитості, активності людини в економічному житті країни.

Чому залежна від держави безправна людина-прохач, що немає власності, не може бути свідомим громадянином?

Кожна людина має право володіти, користуватися та розпоряджатися своїм майном. У ст. 41 Конституції України зазначається, що «Ніхто не може бути протиправно позбавлений права власності. Право власності є непорушним. Це означає, що кожна людина має право засновувати власну справу, займатися підприємницькою діяльністю, отримувати прибутки і використовувати їх на власний розсуд. Володіння власністю є сутністю природи людини як суспільної істоти. Право на власність – важлива передумова підприємницької діяльності, яка, у свою чергу, є основою ринкової економіки. За роки соціалістичного господарювання в Україні були втрачені принципи підприємницької культури, а нівелювання права власності призвело до занепаду суспільного виробництва. Принцип права власності відновлено, що закріплено Конституцією України, проте має бути розроблена ще й ефективна система стимулювання підприємницької діяльності та впроваджені законодавчі гарантії для рівноправності й незалежності всіх суб'єктів господарювання і підприємницької діяльності.

Яка мета підприємницької діяльності?

Поняття **підприємницької діяльності** розкриває ст. 1 Закону України «Про підприємництво», за якою **підприємництво** – це безпосередня самостійна, систематична, на власний ризик діяльність з виробництва продукції, виконання робіт, надання послуг з метою отримання прибутку, яка здійснюється фізичними та юридичними особами, зареєстрованими як суб'єкти підприємницької діяльності в порядку, встановленому законодавством.

Із наведеного визначення випливають певні необхідні правові вимоги до підприємницької діяльності. По-перше, це безпосередня **самостійна і систематична діяльність**, яка полягає в тому, що підприємець починає і проводить свою діяльність на власний розсуд, без будь-яких застережень. Підприємницька діяльність повинна носити постійний характер. По-друге, підприємницька діяльність здійснюється на власний **ризик підприємця**. Це означає, що він приймає на себе будь-які наслідки – як позитивні, так і негативні. По-третє, метою підприємницької діяльності є **отримання прибутку**. Для цього і розпочинає свою діяльність підприємець, тобто, характерною ознакою підприємницької діяльності є її комерційний характер.

Суб'єктами підприємницької діяльності (підприємцями) можуть бути фізичні та юридичні особи.

У 2000 р. було прийнято Закон України «Про державну підтримку малого підприємництва», який визначає правові засади державної підтримки суб'єктів малого підприємництва незалежно від форми власності «з метою якнайшвидшого виходу із економічної кризи та створення умов для розширення впровадження ринкових реформ» в Україні. Дія цього Закону поширюється на суб'єктів малого підприємництва незалежно від форми власності.

Кількість діючих малих і середніх підприємств (МСП) в Україні за останні сім років збільшилася в 10 разів. Про місце і значення МСП свідчать показники його ролі в ринковій економіці, зокрема частка в

загальній кількості зайнятих та його частка у валовому внутрішньому продукті. Так, частка МСП у загальній кількості зайнятих становить: у США і Франції – 54 %, в Італії – 73, в Японії – 78 %. Частка малих підприємств у ВВП України у 5 разів менша, ніж у розвинених країнах, і становить лише близько 11–12 %, тобто громадяни України ще недостатньо усвідомлюють, що підприємництво має виробничі та соціально-економічні переваги, а саме: гнучкість, динамізм, значно швидшу адаптацію до місцевих умов господарювання, пристосування до мінливостей попиту, здатність оперативно створювати та впроваджувати нові технології, забезпечує соціальну стабільність, насичення ринку праці новими робочими місцями, відкритість доступу та легкість входження до цього сектора економіки. Крім того, підприємництво має і значні соціально-психологічні переваги, в основі яких лежить специфічна мотивація до праці, що передбачає подолання елементів відчуження і залучення елементів економічного та неекономічного заохочення.

Визначте риси економічної поведінки підприємця. Доберіть наочні приклади для висвітлення питання підприємництва в Україні.

Підприємництву, особливо малому та середньому, притаманні соціальні джерела активізації колективної праці. Властивий невеликим підприємствам дух ініціативи, підприємливості та динамізму виражається в особливих людських стосунках та специфічному соціально-психологічному кліматі. У невеликих трудових колективах, пов'язаних єдиним прагненням до самостійності та виживання, зароджується почуття господаря, скорочуються до мінімуму елементи бюрократизму. Незначний чисельний склад малих підприємств дає змогу зблизити інтереси керівництва та підлеглих. Власники малих підприємств значно схильніші до заощаджень та інвестування, в них завжди високий рівень бажань у досягненні успіху, що загалом позитивно позначається на діяльності підприємства.

Підприємництво громадян здійснюється на основі таких принципів:

- ◆ вільний вибір видів діяльності;
- ◆ залучення на добровільних засадах до здійснення підприємницької діяльності майна та коштів юридичних осіб і громадян;
- ◆ самостійне формування програми діяльності та вибір постачальників і споживачів вироблюваної продукції, встановлення цін відповідно до законодавства;
- ◆ вільний найм працівників;
- ◆ залучення і використання матеріально-технічних, фінансових, трудових, природних та інших видів ресурсів, використання яких не заборонено або не обмежено законодавством;
- ◆ вільне розпорядження прибутком, що залишається після внесення платежів, установлених законодавством.

У взаєминах підприємця і споживача перший належить до категорії активного суб'єкта, а другому властива пасивна роль. У цих взаєминах споживач виконує роль індикатора підприємницького процесу. Це пояснюється тим, що все те, що складає предмет діяльності підприємця, має право на реалізацію тільки в разі пози-

тивної експертної оцінки споживача, тобто його готовністю придбати той або той товар. Підприємець при плануванні й організації своєї діяльності не може ігнорувати настрою, бажання, інтереси, очікування, оцінки споживача. У підприємця в умовах ринкової системи відносин немає іншого шляху впливу на споживача, крім як діяти згідно з його інтересами. Однак така ситуація зовсім не означає, що він зобов'язаний діяти тільки відповідно до вже виявлених інтересів споживача. Сам підприємець може формувати попит споживача, створювати нові купівельні потреби (приміром, хто із споживачів мав намір придбати відеомагнітофон, коли він ще не вироблявся, а тільки готувався до виробництва?). До цього якраз і зводиться положення про два способи організації підприємницької активності: на основі виявленого інтересу споживача та на основі «нав'язування» йому нового товару.

Таким чином, метою підприємця є потреба «завоювати» споживача, створити коло власних споживачів.

Чому без людини-власника неможливе становлення демократії і свободи? Обґрунтуйте свою думку.

Будь-яка нація і кожний її окремий представник пишається своєю причетністю до втілення якої-небудь конкретної підприємницької ідеї. Підприємництво як одна з конкретних форм вияву суспільних відносин сприяє не тільки підвищенню матеріального й духовного потенціалу суспільства, розвитку меценатства, не тільки створює сприятливе підґрунтя для практичної реалізації здібностей і талантів кожного індивіда, а й веде до єднання нації, збереження її національного духу і національної гордості.

Наскільки сприяє єдності нації засилля в країні іноземного капіталу?

Становлення ринкових відносин нерозривно пов'язане зі становленням громадянського суспільства. Однією з найістотніших рис громадянського суспільства є економічна свобода, ринкові відносини, подолання відчуження людини від засобів виробництва і результатів її трудової діяльності. Зокрема, можна виокремити такі ***принципи функціонування та розвитку економіки громадянського суспільства***: приватна власність, особиста економічна свобода людини, відкритість економічної політики, пріоритетна роль споживача, економічна обізнаність та неухильне дотримання законів.

Плюралізм форм власності з переважанням приватної власності є економічною основою громадянського суспільства. Економіка громадянського суспільства – це ринкова економіка, де виробництво організовано зусиллями індивідів чи їхніми економічними об'єднаннями, а не державою. Значна роль відводиться споживачам, яких можна назвати справжніми господарями економіки громадянського суспільства. Система публічної економічної влади може бути ефективним механізмом масового виробництва та споживання. Держава має публічно обґрунтовувати ті чи ті економічні рішення, тому можна стверджувати, що економіка громадянського суспільства є ринковою демократією. Економіка громадянського суспільства побудована на активних діях усіх індивідів, також передбачає широку й повну інформованість людей про стан справ в економіці. Держава у громадянському суспільстві має забезпечити

правову основу для розвитку економіки та спрямувати у правові рамки діяльність суб'єктів економічної діяльності.

Економічна політика сучасної Української держави полягає в становленні самостійних цивілізованих ринкових відносин, які мають бути визнані світовою спільнотою та зумовлять її вступ до Світової організації торгівлі та інших економічних організацій. Важливим є створення національної конкурентоспроможної ринкової економіки, в якій держава забезпечуватиме умови для підвищення добробуту людей. Для розвитку української економіки потрібна правова, демократична держава, яка змогла б створити новий тип чиновників, здатних працювати в умовах громадянського суспільства, а також подолати зловживання й корупцію. Децентралізація економічної влади надає можливість економічно освіченим людям брати участь у прийнятті економічних рішень, пропонувати власний економічний вибір і визначати відповідальність за наслідки такого вибору.

3. Соціальний захист населення в Україні

Великого значення для розвитку ринкових відносин в Україні набуває питання *соціальної справедливості*.

Чи можливо взагалі сумістити ринкову конкуренцію і соціальну справедливість?

Прагнення до справедливості завжди було для людства одним із головних орієнтирів соціального прогресу. Ідеї економічної справедливості, рівності у суспільстві беруть свій початок з давніх часів (рабовласницькі суспільства). Принцип соціальної справедливості можна розглядати як рівність у доходах, майнову рівність, зрівняльний розподіл. Однак ринок не має нічого спільного з поняттям рівності у доходах, бо за своєю сутністю він сприяє диференціації у доходах. Найчастіше економісти і соціологи під соціальною справедливістю розуміють вияв справедливості у сфері розподілу багатств, благ і доходів між членами суспільства. На думку науковців А. Задої, В. Лагутіна, С. Мочерного поняття «соціальна справедливість» варто розглядати як соціоекономічну цінність суспільства, без якої неможливо забезпечити ефективний економічний розвиток. Головною є ідея відповідності величини доходу витратам праці і капіталу. Економічна діяльність людини та її результати – основа соціальної справедливості: більше отримує доходів той, хто краще працює, ефективніше діє на ринку, має інші доходи від власності, торговельної діяльності, інвестицій та заощаджень.

Ринкова економіка змінює критерії соціальної справедливості, замість «рівності у бідності», властивої для соціалістичних ідей, на перше місце виступає проблема створення рівних можливостей для кожної людини: вибору професії, сфери діяльності тощо. У розвиненому ринковому господарстві саме завдяки принципу самоорганізації створюються можливості для забезпечення кожній людині цивілізованого життя, для постійного підвищення його рівня. Прагнення до благополуччя і досягнення його власними силами можливе лише в умовах демократії і пануванні ринкових відносин.

Звичайно, в ринкових умовах існує диференціація доходів, що є економічним стимулом. Так, Р. Рейган стверджував: «Багатство США – через багатих грома-

дян», – тобто, чим вищі їхні доходи, тим успішніше можуть бути вирішеними соціальні проблеми економічно незахищених верств суспільства. Справді, вирівнювання доходів може бути реальним в умовах ринкового господарювання із сильними демократичними традиціями і високим економічним розвитком. Нині в Україні діють економічні обмежувачі доходів, зокрема, зниження стимулів до праці у низькооплачуваних та середньооплачуваних працівників (учителів, лікарів, працівників культури та ін.). Можуть мати місце і політичні обмежувачі доходів, пов'язані з можливістю загострення політичної ситуації в суспільстві, ростом незадоволень серед малозабезпечених верств населення. Громадяни з невисоким рівнем економічного забезпечення є середовищем для політичного екстремізму, тому через покращання економічного розвитку в Україні можливо досягти більшої рівності, безпеки, вищого рівня життя усіх громадян суспільства.

Що для вас є соціальна справедливість?

В умовах ринку, крім рівності можливостей, має існувати державний соціальний захист, державні гарантії для непрацездатних, малозабезпечених та безробітних громадян.

Визначте основні причини безробіття в Україні.

Безробіття – складне економічне, соціальне і психологічне явище. Водночас це економічна категорія, яка відображає економічні відносини щодо вимушеної незайнятості працездатного населення. Згідно із Законом України «Про зайнятість населення» безробітними вважаються громадяни працездатного віку, які з незалежних від них причин не мають заробітку або інших передбачених чинним законодавством доходів через відсутність підходящої роботи та зареєстровані у державній службі зайнятості. Тобто це особи, які справді шукають роботу та здатні приступити до неї.

Як називають громадян, які не хочуть працювати взагалі? Чи потрібно на них розповсюджувати соціальний захист?

Причинами безробіття можуть бути:

- ◆ недостатній рівень сукупного ефективного попиту;
- ◆ негнучкість системи у відношенні цін до ставок заробітної плати і викривлення в ній, пов'язані з грошовою експансією держави і подальшою інфляцією;
- ◆ недостатня мобільність робочої сили;
- ◆ структурні зрушення в економіці;
- ◆ дискримінація на ринку праці стосовно жінок, молоді та національної меншості;
- ◆ демографічні зміни в чисельності та складі робочої сили;
- ◆ сезонні коливання в рівнях виробництва окремих галузей економіки.

Досвід переходу окремих країн до ринку свідчить, що рівень зайнятості і масштаби безробіття характеризуються значними коливаннями, зумовленими сукупним впливом багатьох чинників. Безробіття неоднаково виявлялося на різних етапах формування і функціонування ринкових відносин. Окремі його види мали місце і в період доринкової економіки.

Назвіть, які ви знаєте види безробіття.

Державне регулювання ринку праці здійснюється за такими напрямками:

- 1) працевлаштування незайнятого населення і допомога в профорієнтації, підготовці та перепідготовці кадрів;
- 2) сприяння створенню і розвитку гнучкого ринку праці та нестандартним формам зайнятості;
- 3) правове забезпечення трудових відносин;
- 4) соціальний захист населення, яке має статус безробітних (матеріальна допомога, виплата допомоги у зв'язку з безробіттям, страхування від безробіття).

Сформована в Україні модель суспільства не є соціально-ринковим господарством у загальноєвропейському розумінні, оскільки соціальна орієнтація економіки здебільшого трактується як прискорене зростання сфери обслуговування або як створення певної системи соціального захисту, окремі заходи якої мають переважно епізодичний, кон'юнктурний характер і функціонують автономно, не створюючи цілісної системи. З огляду на це в Україні має змінитися соціально орієнтована модель суспільства загалом і регулювання ринку праці та зайнятості населення зокрема.

Зважаючи на державну програму зі створення робочих місць, як скоро може бути розв'язана проблема скорочення безробіття в Україні?

В умовах трансформації економіки України – переходу від командно-адміністративної до ринкової економіки, від державної власності до приватної, розвитку конкуренції й підприємництва, гостро постала проблема соціального захисту населення. Становлення ринкової економіки супроводжується стрімким матеріальним і соціальним розшаруванням суспільства. Перед державою стоїть завдання забезпечення і підтримки мало-забезпечених прошарків населення. Однією із функцій держави є недопущення зростання соціального напруження з приводу майнової нерівності, передбачення й фінансування негативних виявів ринку для громадян (безробіття, втрата працездатності), створення ефективної пенсійної системи. **Система соціального захисту** – сукупність заходів, які здійснюються у суспільстві для забезпечення нормальних умов матеріального і духовного життя населення. Створення системи соціального захисту вимагає особливої бюджетної політики, розвитку соціального страхування.

Розгляньте схему 10.1. До яких із соціальних станів сучасного українського суспільства потрібно застосовувати систему соціального захисту і якою мірою?

Соціальна політика держави включає:

- ♦ регулювання соціальних відносин у суспільстві, регламентацію умов взаємодії суб'єктів економіки в соціальній сфері (в тому числі між роботодавцями і найманою робочою силою);

- ♦ розв'язання проблеми безробіття та забезпечення ефективної зайнятості;
- ♦ розподіл і перерозподіл доходів населення;
- ♦ формування стимулів для високопродуктивної суспільної праці й надання соціальних гарантій економічно активній частині населення;
- ♦ створення системи соціального захисту населення;
- ♦ забезпечення розвитку елементів соціальної інфраструктури (закладів освіти, охорони здоров'я, науки, культури, спорту, житлово-комунального господарства та ін.).

Соціальна політика через свої об'єкти виступає елементом життєздатності, стабілізації, розвитку та консолідації суспільства (див. схему 10.2).

Модель соціальної політики Української держави має представляти собою симбіоз лібералізму та соціальної орієнтації. Перша складова дає можливість у разі відсутності достатніх фінансових коштів у держави створити умови для самореалізації і самозабезпечення економічних суб'єктів. Друга складова передбачає формування раціональної системи соціального захисту населення.

В умовах соціально-ринкової трансформації держава має виступити соціальним амортизатором перетворень і водночас проводити активну соціальну політику на нових, адекватних ринковим вимогам засадах.

Розглянемо два напрями соціальної політики перехідного періоду в Україні:

1) **стратегічного характеру** – наповнення реформ соціальним змістом, розвиток демократії, забезпечення прав і свобод, формування громадянського суспільства, активізація соціальної ролі держави, відпрацювання механізму взаємодії держави і суспільства в соціальній сфері, забезпечення гідних і безпечних умов життя та праці, зростання добробуту громадян, створення кожній

Схема 10.1. Соціальна стратифікація сучасного українського суспільства

Схема 10.2. Основні об'єкти соціальної політики

людині можливостей для реалізації її здібностей, отримувати дохід відповідно до результатів праці, компетентності, таланту, стимулювання мотивації до трудової підприємницької діяльності, становлення середнього класу, забезпечення відтворення населення, оптимізація ситуації на ринку праці, гармонізація відносин між різними соціальними групами, формування почуття соціальної солідарності, формування ефективної системи соціального захисту населення, реформування пенсійної системи, розвиток соціальної інфраструктури, створення умов для виховання, освіти, духовного розвитку дітей, молоді, зміцнення сім'ї та підвищення її ролі в суспільстві;

2) *поточного характеру* – погашення заборгованості із заробітної плати та соціальних виплат, забезпечення прожиткового мінімуму, боротьба з бідністю, надання адресної допомоги, захист громадян від інфляції за допомогою своєчасної індексації доходів, обмеження безробіття та стимулювання зайнятості населення, створення екологічно та соціально безпечних умов життя, запобігання соціальній деградації тощо.

Складовими системи соціального захисту є: пенсії, допомога по безробіттю, система короткотермінових грошових допомог під час хвороби, при народженні дитини. **Система соціальних допомог включає:** цільові допомоги (грошові, натуральні, пільги по оплаті), соціальне забезпечення (система інтернатних установ та територіальних центрів).

Система соціального страхування і пенсійного забезпечення, що діє в Україні, включає: пенсійну систему, соціальне страхування на випадок безробіття, соціальне страхування у зв'язку з тимчасовою втратою працездатності, соціальне страхування від нещасних випадків. За даними Міністерства праці і соціальної політики України і Пенсійного фонду, системою соціального страхування та пенсійного забезпечення охоплено близько 21 млн. застрахованих осіб та 14,4 млн. пенсіонерів.

Державну соціальну допомогу в Україні можна розділити відповідно до критеріїв добору тих, хто її отримує:

- ◆ соціальна допомога – надається з урахуванням потреб, але без урахування майнового стану або доходу;
- ◆ адресна соціальна допомога – надається з урахуванням доходу або майнового стану.

Який вид соціальної допомоги, на вашу думку, найсправедливіший?

В Україні з 2000 р. діє Закон «Про державні соціальні стандарти та державні соціальні гарантії», в якому зазначено, що основні державні соціальні гарантії встановлюються з метою забезпечення конституційного права громадян на достатній життєвий рівень.

Державні соціальні гарантії – це встановлені законодавчо мінімальні розміри оплати праці, доходів громадян, пенсійного забезпечення, соціальної допомоги, розміри інших видів соціальних виплат, що забезпечують рівень життя не нижчий від прожиткового мінімуму.

Основними соціальними гарантіями в Україні є: мінімальний розмір заробітної плати, мінімальний розмір пенсій за віком, мінімальний розмір заробітної плати робітників різної кваліфікації в установах та організаціях, що фінансуються з бюджетів усіх рівнів, стипендії студентам, індексація доходів населення з метою підтримання достатнього життєвого рівня громадян та їхньої купівельної спроможності під час зростання цін, забезпечення пільгових умов задоволення потреб у товарах і послугах окремим категоріям громадян, які потребують соціальної підтримки.

Згідно з розрахунками Ради по вивченню продуктивних сил Національної академії наук України право на пільги відповідно до законодавства мають: за соціальним статусом – 31 % населення, за професійною ознакою – 13,8 % економічно активного населення. Загальний обсяг пільг потребує щороку понад 30 млрд. грн., тому в останні роки провадиться робота щодо заміни системи пільг на адресну грошову допомогу населенню.

Від яких чинників залежить масштаб соціальної допомоги?

Держава, відіграючи активну роль у проведенні соціальної політики, не повинна перетворюватися у ринковій економіці у відділ соціального забезпечення. Організація системи соціального захисту забезпечує зворотний зв'язок між рівнем соціальних послуг та інтенсивністю й результатами праці окремого працівника, загальними економічними результатами виробництва та комерційно-фінансової діяльності господарських організацій.

Ξ Запитання та завдання Ξ

- ◆ *Визначте зміст економічної культури. Опишіть уявний економічний портрет громадянина України.*
- ◆ *Уявіть себе суб'єктом підприємницької діяльності (підприємцем), що потрібно для успіху вашого бізнесу? Що, на вашу думку, стримує підприємництво в Україні?*
- ◆ *Визначте причини та форми безробіття. Які гарантії по безробіттю передбачені законодавством України? Чи є дієвою існуюча система захисту від безробіття?*
- ◆ *Назвіть відомі напрями соціальної політики держави. Якими критеріями керуються посадовці в реалізації соціальної політики?*
- ◆ *Проаналізуйте твердження: «Плюралізм в економіці є передумовою економічного розвитку громадянського суспільства». Чи відповідають економічні критерії становленню громадянського суспільства в Україні?*
- ◆ *Розкрийте взаємозв'язок економіки і політики в умовах демократії. Наведіть приклади з українських реалій.*
- ◆ *Якими шляхами забезпечується соціоекономічна рівновага в громадянському суспільстві?*

Список рекомендованої літератури

- Загальна економіка: Підручник / І.Ф.Родіонова та ін. – 3-тє вид., допов. і перероб. – Кам'янець-Подільськ.: Абетка – НОВА, 2002. – 384 с.*
- Задоя А.О. Мікроекономіка: Курс лекцій і вправ: Навч. посіб. – 2-ге вид., стер. – К.: Т-во «Знання» КОО, 2002. – 211 с.*
- Інноваційна стратегія українських реформ / А.С. Гальчинський, В.М. Геєць, А.К.Кінах та ін. – К.: Знання України, 2002 – 336 с.*
- Лагутін В.Д. Людина і економіка: соціоекономіка. – К.: Просвіта, 1996.–336 с.*
- Макроекономічне моделювання та короткострокове прогнозування / НАН України. Ін-т екон. прогнозування. – К.: Вид. центр «Академія», 2000. – 36 с.*
- Мочерний С. В., Устенко О. А., Чоботар С. І. Основи підприємницької діяльності. – К.: Вид. центр «Академія», 2001. – 280 с.*
- Про державні соціальні стандарти та державні соціальні гарантії. Закон України від 5.10.2000 р., № 2017. – III // www.rada.org.ua*

XI. ЄВРОПЕЙСЬКИЙ СОЮЗ. УКРАЇНА В КОНТЕКСТІ ЄВРОПЕЙСЬКИХ ІНТЕГРАЦІЙНИХ ПРОЦЕСІВ

1. Історія та сьогодення Європейської спільноти

2. Україна в контексті європейських інтеграційних процесів

Очікувані результати:

- ◆ знати історію становлення Європейської спільноти та інститути європейської інтеграції;
- ◆ розуміти сутність інтеграційних процесів в Європі;
- ◆ використовувати статутні документи європейських організацій для розуміння глобальних інтеграційних процесів у Європі;
- ◆ аналізувати стратегію інтеграції України до ЄС;
- ◆ схарактеризувати принципи побудови та функціонування загальноєвропейських інститутів;
- ◆ оцінювати курс стратегічного партнерства Україна – ЄС;
- ◆ створити проект «Ставлення населення України до євроінтеграційних процесів».

1. Історія та сьогодення Європейської спільноти

Європейський Союз – одна з найпотужніших організацій на міжнародній арені і являє собою унікальний зразок співпраці різних країн Європи щодо вирішення широкого кола питань. Це унікальне наднаціональне об'єднання двадцяти п'яти європейських держав. На території Європи єдиними державними утвореннями, які за розмірами можна порівняти з ЄС, були Західна Римська імперія, Франкська держава, Священна Римська імперія.

За останнє тисячоліття Європа була роздроблена й роз'єднана як політично, так і економічно, що сприяло виникненню суперечностей і конфліктів та розв'язанню воєн. Результатом цього стали величезні людські втрати, постійна відбудова зруйнованої економіки. Європейські мислителі прагнули знайти спосіб об'єднати Європу.

Ідея об'єднання Європи має давню традицію і налічує не одну сотню років. Так, ще король Карл Великий (742–814), названий «батьком Європи» (згодом імператор франків), намагався створити християнську західну імперію шляхом військових завоювань. Організацію християнської конфедеративної республіки 15 держав на чолі з Радою Європи, створеної з генеральної та 6 регіональних рад (функції арбітражу, боротьба проти турків, забезпечення свободи торгівлі), пропонував у 1638 р. Дюк де Суллі, міністр фінансів французького короля Анрі IV. Еммануїл Кант (1724–1804) у своїй праці «До вічного миру» висунув ідею укласти федеративний союз між європейськими державами на основі визнання ними національного права. Проект європейської конфедерації, заснованої на спільних інтересах і зобов'язаннях, економічній співпраці, діяльності європейського парламенту та уряду пропонував представник так званого «критичного утопічного соціалізму» Клод Анрі де Сен-Сімон (1760–1825) у праці «Про реорганізацію європейської спільноти». Віктор Гюго (1802–1885), видатний французький письменник, поет і політичний діяч, проголошував ідею Сполучених Штатів Європи: федеративної суверенної республіки з федеральним урядом, сенатом, європейською національністю і вільною торгівлею.

Не залишилися осторонь об'єднувачих прагнень і українські громадські та політичні діячі. Зокрема, ідея слов'янської федерації простежується у поглядах учасників Кирило-Мефодіївського товариства («Начерк Конституції Республіки» Григорія Андрузького).

Які інші українські діячі розвивали ідею об'єднаної Європи?

Ідея європейської єдності отримала нове життя після Другої світової війни, коли про необхідність її здійснення заявив Уїнстон Черчілль (1874–1965). 19 вересня 1946 р. у своїй промові в Цюрихському університеті він закликав до створення Сполучених Штатів Європи, аналогічних Сполученим Штатам Америки. Практичне втілення ідеї європейської інтеграції пов'язують з ім'ям міністра закордонних справ Франції Роберта Шумана, який 9 травня 1950 р. запропонував створити ЄС. Ця дата вважається днем народження ЄС і відзначається щорічно як день Європи.

У 1949 р. було створено *Раду Європи*, яка існує й донині. Однак Рада була й залишається чимось на зразок регіонального еквівалента ООН, зосередивши свою діяльність на проблемах забезпечення прав людини в європейських країнах. Спроби створити політико-економічний союз були невдалими. Виявилось, що значна частина, якщо не більшість, політичних еліт та населення Європи не були готові хоча б частково поступитися національними суверенітетами на користь Сполучених Штатів Європи. Європейська інтеграція пройшла тернистий шлях довжиною в чотири десятиліття, перш ніж від спільного регулювання окремих галузей економіки, через створення всеосяжного «Спільного ринку» європейці дійшли консенсусу щодо можливості й необхідності створення Європейського Союзу.

Майже півстоліття ця організація об'єднувала лише 6 країн: Бельгію, Італію, Нідерланди, Німеччину, Люксембург, Францію. У 1973 р. до ЄС приєдналися Данія, Ірландія та Велика Британія, у 1981 р. – Греція, у 1986 – Іспанія і Португалія, у 1995 – Австрія, Фінляндія та Швеція, у 2004 – Чехія, Естонія, Кіпр, Латвія, Литва, Угорщина, Мальта, Польща, Словенія, Словаччина. Тепер ЄС налічує 25 країн-членів.

Що символізує прапор Європейського Союзу? Які ви знаєте інші символи Європи? Визначте за картою, які європейські країни не ввійшли до Європейського Союзу. Чому?

Своєрідним прообразом ЄС прийнято вважати **Європейське Економічне Співтовариство** (ЄЕС). Засноване ЄЕС 1 січня 1958 р. після підписання Паризької угоди про створення Європейського співтовариства вугілля та сталі від 18 квітня 1951 р., Римських угод про створення Європейського економічного співтовариства та Європейського співтовариства з атомної енергетики (Євроатом), які набрали чинності 1 січня 1958 р. Організація, крім економічної функції, поступово перебрала на себе низку обов'язків у соціальній сфері, сфері захисту довкілля тощо. 1 листопада 1993 р. після ратифікації Маастрихтського договору її було перейменовано в ЄС. Держави-члени ЄС утворили спільні інституції, яким делегували деякі зі своїх повноважень з метою демократичного вирішення певних питань на європейському рівні.

У грудні 2002 р. у Копенгагені на засіданні Ради ЄС були розроблені **критерії вступу до ЄС**:

- ◆ стабільність настанов, які гарантують демократію, правову державу, дотримання прав людини та захист прав меншин;
- ◆ існування життєздатної економіки та спроможність витримати конкурентний тиск на внутрішньому ринку Союзу;
- ◆ здатність виконувати обов'язки, які випливають з факту вступу до ЄС, зокрема про політичне, економічне та монетарне об'єднання.

На Раді наголошувалося, наскільки важливо не лише внести відповідні зміни у національне законодавство, а й гарантувати ефективне їх втілення відповідними адміністративними та юридичними установами.

Основні **завдання ЄС** полягають в наступному:

- ◆ створення міцного союзу народів Європи;
- ◆ сприяння збалансованому та тривалому економічному прогресу;
- ◆ утвердження власної ідентифікації в міжнародній сфері шляхом проведення спільної зовнішньої політики, а також в галузі безпеки та оборони;
- ◆ розвиток співробітництва в юридичній галузі;
- ◆ збереження та примноження загального добробуту.

Європейський Союз всіма можливими засобами намагається забезпечувати високий рівень життя громадян, надаючи їм певні переваги.

Перебування в ЄС забезпечує **свободу** пересування Європою: громадянин будь-якої країни-члена ЄС має змогу вільно обирати країну для проживання, роботи, навчання або просто для здійснення туристичної подорожі Європою без перешкод й перевірок на кордонах. Громадянам ЄС не потрібен закордонний паспорт для пересування Європою.

У країнах-членах ЄС велику увагу приділяють забезпеченню **роботою** всіх, хто бажає її мати й сумлінно виконувати.

ЄС опікується вдосконаленням засобів надання медичної допомоги, яка має бути доступною, вчасною та кваліфікованою. Важливою складовою системи заходів

по забезпеченню здоров'я своїх громадян в ЄС є поширення й пропагування здорового способу життя.

У ЄС особливу увагу приділяють забезпеченню **освітою**, тобто здобуттю бажаної професії громадянами ЄС. Головне гасло, якого дотримуються в ЄС, – навчатися протягом всього життя.

Країни ЄС дотримуються певних правил щодо збереження **навколишнього середовища**, яке належить всім, а саме: заборона забруднень та захисту дикої природи – рослин, тварин і птахів.

Євро – єдина валюта, яку запроваджено у країнах-членах ЄС, що створюють **Євროзону ЄС**. Цю грошову одиницю країни-члени запроваджують в обіг за бажанням для спрощення розрахунків за торговельні операції між країнами.

Які символи європейської єдності зображено на євро? Поясніть їх зміст.

Згідно з умовами Амстердамського договору від жовтня 1997 р. **Шенгенська угода про кордони** є обов'язковим елементом для держав-членів Європейського Союзу. Підписання Амстердамського договору надає гарантії того, що розширення ЄС не послабить захищеність Союзу від імпорту товарів за демпінговими цінами, нелегальної міграції та організованої злочинності і сприятиме вільному пересуванню громадян у межах Шенгенської зони. Ця зона охоплює територію 15 європейських країн: Австрію, Бельгію, Німеччину, Грецію, Іспанію, Італію, Люксембург, Нідерланди, Португалію, Францію, Данію, Ісландію, Норвегію, Фінляндію та Швецію. До вказаної зони входять дві країни, які не є членами ЄС, – Ісландія та Норвегія. Шенгенська віза, видана однією з учасниць угоди, є дійсною на території всіх країн-учасниць.

Визначте значення Шенгенської угоди для громадян ЄС.

Окремі країни-члени ЄС або їхні регіони часто мають невисокі показники розвитку і потребують допомоги з боку інших країн ЄС. Для цього із щорічних бюджетів держав-членів ЄС для таких регіонів виділяють значну частину коштів.

За роки свого існування ЄС забезпечував мир серед країн-членів Союзу і процвітання громадянам цих країн, створив єдину європейську валюту, вільний від кордонів ринок, де забезпечується вільне пересування товарів, людей, послуг і капіталу. Він став провідною торговельною силою і світовим лідером у захисті довкілля, одним із головних донорів, що надають фінансову допомогу.

Успіхи ЄС пов'язані з його унікальною сутністю, оскільки він не є федерацією на зразок США чи організацією, що ґрунтується на співпраці урядів, як ООН. Держави-члени ЄС залишаються незалежними суверенними націями, які об'єднали свою суверенність, щоб набути такої сили і ваги у світі, якої поодиноці вони б ніколи не досягли. Делегуючи частину своїх законодавчих повноважень відповідним органам ЄС, країни-члени ЄС отримали можливість приймати спільні рішення з питань, що є найгострішими й найбільшчистими у Європі і світі.

Європейський Союз створив унікальні наднаціональні структури, що керують його діяльністю і забезпечують досягнення цілей, поставлених основними документами ЄС.

Європейська Комісія представляє інтереси Союзу загалом, є наймогутнішою наднаціональною структурою, головними завданнями якої є забезпечення функціонування європейського ринку, захист інтересів співтовариства, представництво ЄС у сфері міжнародних відносин. Повноваження Європейської комісії представлені чотирма блоками:

- ◆ законодавча ініціатива;
- ◆ активізація процесів інтеграції;
- ◆ контроль за дотриманням європейського права;
- ◆ виконання бюджету, в тому числі управління коштами різних фондів, надання різних видів допомоги з бюджету ЄС, запобігання випадкам податкової дискримінації тощо.

Новий склад Комісії призначають кожні п'ять років, через шість місяців після виборів Європейського Парламенту. Комісія політично підвітна Парламенту, який має повноваження розпускати її, висловивши вотум недовіри. Окремі члени Комісії можуть подати у відставку за вимогою Президента, схваленою іншими комісарами.

Європейська Комісія має своє представництво в Україні.

Європейський Парламент представляє громадян ЄС і безпосередньо ними обирається. До складу Парламенту входить 732 депутати, яких обирають прямим голосуванням строком на 5 років. Основні напрями його діяльності – участь у створенні законів, обрання та формування виконавчих органів ЄС, контроль за діяльністю виконавчої влади, взаємодія в галузі освіти, прикордонна співпраця тощо.

Пояснить розташування місць депутатів у Європарламенті (див. рис. 11.1).

Основні функції парламенту такі:

- 1) разом із Радою здійснює законодавчу функцію і, як орган, обраний прямим голосуванням, виступає гарантом демократичної законності європейських законів;
- 2) здійснює демократичний нагляд за діяльністю інституцій ЄС, зокрема Комісії; уповноважений схвалювати чи відхиляти кандидатури комісарів і має право не схвалювати діяльність Комісії загалом;
- 3) разом із Радою контролює втілення бюджету ЄС і, таким чином, впливає на витрати ЄС; затверджує чи відхиляє бюджет загалом.

Рада ЄС, більше відома як Рада міністрів, опікується політикою у сфері зайнятості, представляє країни-члени ЄС, координує економічну політику, укладає договори з третіми країнами тощо. Керівництво Ради змінюється кожні півроку.

Участь міністрів у засіданнях залежить від порядку денного. Наприклад, якщо Рада обговорює питання захисту довкілля, то в засіданні беруть участь міністри охорони навколишнього середовища від усіх країн-членів ЄС, при цьому зустріч називатиметься Рада з питань довкілля.

У Парламенті діють такі Ради:

- 1) Рада із загальних питань та зовнішніх відносин;
- 2) Рада з питань економіки та фінансів;
- 3) Рада з питань правосуддя та внутрішніх справ;
- 4) Рада з питань зайнятості, соціальної політики, охорони здоров'я та захисту споживачів;
- 5) Рада з питань конкуренції;
- 6) Рада з питань транспорту, телекомунікацій та енергетики;
- 7) Рада

Рис. 11.1. Приміщення Європейського Парламенту

з питань сільського господарства та рибальства; 8) Рада з питань довкілля; 9) Рада з питань освіти, молоді та культури.

Кожний міністр Ради уповноважений представляти свій уряд, тобто його підпис свідчить про зобов'язання всього уряду. Крім того, кожний міністр Ради підвітний своєму національному парламенту і громадянам, яких цей парламент представляє. Це забезпечує демократичну легітимність рішень Ради.

Чотири рази на рік глави держав країн-членів разом з Президентом Європейської Комісії зустрічаються на засіданнях (самітах) Європейської Ради, де визначається загальний курс політики ЄС та вирішуються питання, які не можуть бути вирішені на нижчому рівні (міністрами в рамках звичайних зустрічей Ради).

Європейський суд регулює суперечності між державами-членами ЄС, між ЄС і фізичними або юридичними особами, між інститутами ЄС. Рішення Суду обов'язкові для виконання на всій території ЄС. Суд складається із 27 суддів і 8 генеральних адвокатів, які призначаються строком на 6 років. Кожні 3 роки оновлюється половина складу суддів.

Суд виносить рішення у справах, які він розглядає. Найтипівішими є такі справи: клопотання про попереднє вирішення; позови у зв'язку з невиконанням зобов'язань; позови про визнання рішень недійсними; позови про бездіяльність.

Важливу роль у функціонуванні ЄС відіграють такі органи:

Європейський суд аудиторів – здійснює контроль за виконанням бюджету ЄС;

Комітет з економічних і соціальних питань – представляє та захищає інтереси роботодавців профспілок, фермерів, споживачів та інших груп, які разом складають «організоване громадянське суспільство»;

Комітет регіонів – представляє точку зору місцевих та регіональних адміністрацій на законодавство ЄС, подаючи свої висновки на пропозиції Комісії;

Європейський інвестиційний банк – фінансує інвестиційні проекти загальноєвропейського значення (наприклад, будівництво залізниць і доріг, аеропортів та проекти із захисту довкілля), особливо у найменш розвинених регіонах, країнах-кандидатах та в країнах, що розвиваються, надає кредити для інвестування малого бізнесу;

Європейський центральний банк – відповідає за європейську валютну політику;

Європейський Омбудсман – розглядає скарги про порушення в управлінні європейських інституцій та органів;

Генеральний інспектор з охорони даних – забезпечує конфіденційність персональних даних громадян під час їх обробки.

Підготуйте доповідь про один із наведених органів ЄС.

Крім того, існують спеціалізовані агентства, які виконують певні технічні, наукові чи управлінські функції.

Самостійно знайдіть інформацію про європейські агентства та їхні функції.

У 2005 р. була зроблена спроба прийняти Європейську конституцію, проект якої схвалено у червні 2004 р. на спеціальному саміті ЄС. 29 жовтня 2004 р. глави всіх 25 держав-членів Євросоюзу підписали в Римі європейську конституцію, яка мала сприяти формуванню загальноєвропейської самосвідомості і перетворити ЄС в особливу світову структуру. Щоб Конституція вступила в дію, її мали ратифікувати всі держави-члени ЄС. Оскільки всенародні референдуми у Франції і Нідерландах проект не прийняли, Європейська конституція не вступила в дію. Брюссельський саміт Європейського Союзу від 23 червня 2007 р. розв'язав проблему щодо спрощеного варіанту європейської конституції. Очікується, що новий, полегшений проект Конституції ЄС набере чинності 2009 р.

Чому гальмувалося підписання Європейської конституції?

Які головні положення нового основного документа Європи? Схарактеризуйте їх.

Яким ви бачите майбутнє Європи?

2. Україна в контексті європейських інтеграційних процесів

У політичних, культурних, торговельних питаннях історія України тісно пов'язана з європейськими сусідами. І ЄС, і Україна прагнуть тісного і взаємовигідного співробітництва, яке покладено в основу майбутнього нової Європи. Проголошення незалежності України Європейський Союз визнав головною подією у Європі. Маючи природну схильність підтримувати демократію, ЄС прийняв низку важливих документів щодо України: «Спільну позицію» (листопад 1994 р.) – про намір підтримувати незалежність, територіальну цілісність і суверенітет України; Угоду про партнерство та співробітництво (УПС, документ підписано в 1994 р., а набув чинності в березні 1998 р.). В угоді, зокрема, наголошується про повагу до основних спільних цінностей як основи співробітництва, забезпечуються відповідні рамки для політичного діалогу, запроваджено основні спільні цілі на основі гармонійних економічних відносин, сталого розвитку, співробітництва в деяких галузях та підтримку зусиль України в напрямі демократії, а також створення інституційної мережі для досягнення цих цілей.

У грудні 1999 р. в Гельсінкі Європейською Радою була ухвалена *Спільна стратегія ЄС щодо України*, з

метою налагодження найтісніших зв'язків між ЄС, державами-членами та конкретними країнами-партнерами.

21 лютого 2005 р. на засіданні Ради з питань співпраці між Україною та ЄС було офіційно схвалено *План дій Україна – ЄС**, який визначає такі пріоритети:

- ♦ подальше посилення стабільності та ефективності інститутів, які гарантують демократію та верховенство права;
- ♦ забезпечення демократичного проведення в Україні парламентських виборів 2006 р. відповідно до стандартів ОБСЄ**;
- ♦ забезпечення поваги до свободи слова та ЗМІ;
- ♦ розробка можливостей для розширення українсько-європейських консультацій щодо управління кризовими ситуаціями;
- ♦ розширення співпраці у сфері спільної сусідської та регіональної безпеки, зокрема робота в напрямі активного вирішення придністровського конфлікту в Молдові, включаючи питання прикордонного характеру;
- ♦ вступ України до СОТ, що є першим і ключовим кроком до укладання Угоди про зону вільної торгівлі з ЄС;
- ♦ посилення двосторонніх торгових зв'язків, спрямованих на поступове усунення обмежень і нетарифних перешкод, що заважають здійсненню двосторонньої торгівлі. У межах цієї ініціативи ЄС підтримуватиме Україну в реалізації необхідної регуляторної реформи;
- ♦ покращання інвестиційного клімату через створення недискримінаційних, прозорих і передбачуваних умов для здійснення бізнесу, спрощення адміністративних процедур і боротьба з корупцією.
- ♦ податкова реформа, вдосконалення адміністрування податків і оздоровлення управління державними фінансами.

Яке значення цих пріоритетів для українського суспільства?

У вересні 1993 р. в Києві відкрито представництво Європейської Комісії. Загалом у період з 1994 р. до 2006 р. структурами Європейського Союзу прийнято близько ста документів щодо співробітництва з Україною. Головними завданнями в діяльності Представництва є сприяння політичним та економічним зв'язкам між ЄС та Україною, підвищення поінформованості про Європейський Союз, його організації та програми, контроль за виконанням Угоди про партнерство і співробітництво, впровадження програм технічної допомоги ЄС. Спільна стратегія Європейського Союзу щодо України ґрунтується, зокрема, і на спільному інтересі країн-членів ЄС підтримати Українську державу на шляху утвердження громадянського демократичного суспільства, ринкової економіки, створення основ для стабільності та процвітання, самодостатнього економічного і соціального росту.

Програми технічної допомоги Європейського Союзу сприяють розвитку гармонійних та успішних економічних і політичних зв'язків між ЄС та країнами-

* Документ повністю можна переглянути на сторінці: <http://www.delukr.ec.europa.eu/data/doc/Action-plan-ukr.pdf>

** Слід зауважити, що міжнародні спостерігачі дуже високо оцінили виборчу кампанію 2006 р. Так, оцінюючи організацію та проведення виборів в Україні Європарламент визнав, що «Україна міцно стоїть на шляху перетворення у зрілу демократичну державу та отримання місця у європейському співтоваристві демократичних держав, яке належить їй по праву».

партнерами. Метою програм є підтримка ініціатив країн-партнерів з розвитку суспільства, заснованого на політичних свободах та економічному процвітанні. ЄС здійснює цю мету шляхом надання безоплатного фінансування та передачі ноу-хау для підтримки процесів переходу до ринкової економіки та демократичного суспільства. Головна увага у програмах технічної допомоги ЄС спрямована на:

- ◆ підтримку інституційних, правових та адміністративних реформ;
- ◆ підтримку приватного сектору та допомогу в економічному розвитку;
- ◆ підтримку в процесі подолання соціальних наслідків перехідного періоду;
- ◆ розвиток інфраструктури;
- ◆ сприяння охороні навколишнього середовища та управління природними ресурсами;
- ◆ підтримку в галузі ядерної безпеки.

Одним із показників становлення громадянського суспільства в Україні є швидке зростання кількості неурядових організацій. Європейський Союз неодноразово висловлював підтримку процесу зміцнення «третього сектору» в Україні. Більше того, для місцевих неурядових організацій було створено можливості для залучення відповідного європейського досвіду в сфері діяльності НУО. Участь у проектах та програмах, які пропонує Європейський Союз для українських неурядових організацій, стимулює їх розвиток і зростання, додає необхідного досвіду та позитивно впливає на громадянське суспільство в Україні загалом.

Як ви ставитеся до твердження, що деякі політичні сили вважали підтримку ЄС неурядових організацій втручанням у внутрішні справи України? Обґрунтуйте свою думку.

Проекти, які є загальноукраїнськими або призначеними для всіх країн СНД, називаються макропроектами. Напрямки їх діяльності такі:

- ◆ *самоврядування* – проект «Забезпечення втілення прав територіальної громади, гарантованих Законом про місцеве самоврядування в Україні», ухвалений Європейською Комісією у 2001 р.;
- ◆ *підтримка засобів масової інформації* – проект «Демократизація ЗМІ через доступ громадськості» проводив тренінги для журналістів радіо та працівників радіомовлення в Україні та Росії; проект «Медіа за демократію» працював в усіх країнах СНД, організовуючи семінари щодо законодавчих та етичних стандартів журналістики, поїздки з метою розслідування окремих порушень у роботі ЗМІ та консультацій журналістів;
- ◆ *демократизація Збройних сил України* – проект «Підвищення поінформованості збройних сил та громадськості щодо діяльності Міжнародного Карного суду» був ухвалений для України, Росії, Білорусі та Узбекистану; в Україні реалізовано значно масштабніший проект щодо роз'яснення ролі армії в демократичному суспільстві – «Освіта з демократії та прав людини в Українських збройних силах»;
- ◆ *підтримка професійних союзів* – проект «Налагодження мережі моніторингу прав професійних спілок та розбудова співробітництва між цими

організаціями» сприяв налагодженню тісних зв'язків між професійними об'єднаннями країн СНД та Центральної і Східної Європи.

Знайдіть інформацію про реалізацію цих проектів. Яке їх значення в житті українського суспільства?

Більшість із мікропроектів, регіональних за змістом та невеликих за фінансуванням, зміст яких є вельми розгалуженим, виконуються неурядовими організаціями. Наприклад, мікропроекти, які здійснювалися в період з липня 2001 р. до липня 2002 р., сконцентрували свою діяльність в таких напрямках:

- ◆ захист прав людини, інформування про ці права;
- ◆ розвиток неурядових організацій;
- ◆ сприяння жіночим організаціям;
- ◆ гендерний баланс у суспільстві;
- ◆ захист прав дитини;
- ◆ самоврядування та ін.

Проекти ЄС у сфері розвитку громадянського суспільства в Україні спрямовані на досягнення наступних цілей:

- ◆ підвищення ефективності роботи неурядових організацій які надають соціальні послуги в регіонах України з тим, щоб вони стали чинником соціальних змін у своїх громадах;
- ◆ сприяння співробітництву цих неурядових організацій і тих, що працюють у соціальному секторі, з органами місцевої влади на первинному рівні через використання новаторських моделей співробітництва між учасниками цього процесу.

Співпраця України з європейськими структурами має для неї важливі політичні, економічні та соціальні перспективи. Україна за своїм геополітичним розташуванням знаходиться на межі двох світів – європейського і євразійського, тому для неї важлива політична стабільність. ЄС за час свого існування накопичив досвід ефективної співпраці країн Європи, створив систему розмежувань повноважень між урядами країн-членів і наднаціональними органами, забезпечив збереження національно-культурних особливостей держав, що так важливо для України.

Одна з умов вступу до ЄС – це стабільність демократії, верховенство права, забезпечення захисту прав людини і національних меншин. Зближення з ЄС є гарантією, а дотримання критеріїв вступу до ЄС – інструментом розбудови демократії і громадянського суспільства в Україні.

Важливими є й економічні перспективи України, зокрема збільшення продуктивності економіки, підвищення конкурентоспроможності українських товарів на основі використання інноваційних технологій. Запровадження європейських стандартів в економічній діяльності стимулюватиме надходження прямих інвестицій, що матиме позитивний вплив на внутрішній споживчий ринок. Якщо брати до уваги, яка величезна кількість українців нині нелегально працює в країнах ЄС, то надзвичайно важливою є проблема захисту цих людей. Вступ до ЄС узаконить їх перебування за кордоном на основі Шенгенських угод, зокрема щодо вільного пересування робочої сили в межах ЄС.

Європейська інтеграція України сприятиме вирішенню цілої низки соціальних проблем, зокрема захисту прав тих, хто працює. Хартія основних соціальних прав працівників передбачає право на вільне працевлаштування, адекватну оплату праці, покращання умов життя і праці, охорону здоров'я і безпеку праці. Співпраця у сфері охорони навколишнього середовища сприятиме запобіганню й боротьбі з локальними і регіональними забрудненнями та впровадженню в Україні європейської експертизи навколишнього середовища.

Наближення України до стандартів ЄС вимагає узгодження європейського та національного законодавства, координації внутрішньої та зовнішньої політики, дотримання бюджетного балансу, приєднання до єдиного «Простору свободи, безпеки та правосуддя» в межах ЄС. Важливою статтею бюджету ЄС є підтримка фермерських господарств, які використовують екологічно чисті технології, виробляють здорову їжу та добре ставляться до тварин.

Щоб ознайомити українців із життям та досягненнями сучасної Європи, в Україні проводяться акції під назвою «Дні Європи». Такі акції щорічно проходять у столиці, а також інших містах України. Це ще одна з нагод нагадати іншим і підтвердити, що українці – європейська нація. За час, що минув від першого Дня Європи в Україні, це свято стало настільки популярним у країні, що його без перебільшення можна назвати частиною сучасного формування національної самобутності українців.

На Дні Європи гостинно відкривається європейське містечко, де країни Європи представлені посольствами та представництвами, які подають інформацію про свої країни, а також запрошують до кварталу європейських страв посмакувати традиційні страви з різних куточків континенту. Оригінальними заходами днів є школи європейських мов і павільйони громадських дебатів, де відомі представники України та ЄС обговорюють актуальні питання сьогодення. У ці дні також проводяться різноманітні інтерактивні ігри, вікторини та багато інших захоплюючих атракціонів.

Які нові акції ви хотіли б побачити на Днях Європи?

Завдання будь-якої національної освіти полягає, з одного боку, в збереженні та розвитку національних традицій і культури, з іншого – в оновленні змісту, спрямованому на підготовку особистості до життя в динамічному, взаємозалежному світі, що постійно змінюється під впливом інтеграційних процесів. В освіті віддзеркалюються всі процеси, що відбуваються у державі. Основною стратегією розвитку України в поточному десятилітті є підвищення її економічного потенціалу, залучення до європейських структур на рівні повноправного партнера і, головне, вступ до Європейського Союзу. Для реалізації цієї мети потрібно формувати позитивну суспільну думку щодо європейського вибору України, що ставить перед освітою таке завдання, як поширення знань про європейські держави, їх культуру, історію, економіку.

Одним з найважливіших і дієвіших інструментів інтеграції України до європейської спільноти, включаючи й культурно-освітню інтеграцію, є співробітництво з Європейським Союзом в галузі освіти в межах програми *ТЕМПУС*, яка спрямована в Україні на

підтримку процесу реформування системи вищої освіти, а саме:

- ◆ сприяння розробці нових та реформування існуючих навчальних програм і курсів, просування сучасних педагогічних методик, орієнтованих на студента;
- ◆ надання навчальним закладам допомоги в процесі реструктуризації, впровадження сучасних методів управління та планування навчального процесу;
- ◆ підтримка навчальних закладів чи окремих осіб, які займаються питаннями вищої освіти, у плануванні та реалізації реформ та розробці стратегій;
- ◆ стимулювання спільної діяльності організацій (навчальних та неакадемічних) з визначених дисциплін;
- ◆ надання допомоги вищим навчальним закладам у збільшенні їхнього внеску в перехідний процес у значно ширшому соціальному, економічному та політичному контексті за межами академічної сфери, наприклад шляхом розробки та впровадження курсів перепідготовки для державних службовців;
- ◆ надання матеріально-технічної допомоги вищим навчальним закладам (підтримка діяльності бібліотек, передплата наукових журналів, придбання інформаційно-комунікаційного обладнання).

Яке значення діяльності програми ТЕМПУС в Україні?

Сучасна освіта має сприяти розвитку демократичної культури, виховувати повагу до прав людини, толерантності, вміння знаходити компроміс, формувати відповідні життєві і громадянські компетентності, вчити молодь адаптуватись до життя у Європі, бути мобільними, соціально здібними, здатними до комунікації і захисту своїх прав. Європейські країни мають певний досвід такої освіти, вона ввійшла у світову скарбницю знань під назвою «громадянська освіта». Основні підходи до змісту громадянської освіти у Європі викладені в таких документах Європейського Союзу і Ради Європи:

- ◆ Рекомендація Комітету міністрів Ради Європи;
- ◆ Рекомендація міністрів освіти держав-членів Ради Європи;
- ◆ «Громадянська освіта в школах Європи»;
- ◆ «Загальноєвропейське дослідження політики в галузі освіти для демократичного громадянства»;
- ◆ «Освіта і навчання 2010».

Головна мета громадянської освіти – формування громадянських компетентностей, які полягають насамперед у здатності громадян свідомо застосовувати набуті знання, вміти використовувати їх для розв'язання власних життєвих проблем, життя громади, держави, суспільства, орієнтуючись на цінності демократії.

У деяких країнах-членах Євросоюзу курс «Громадянська освіта» введено окремим предметом, який є обов'язковим для учнів усіх класів (Велика Британія, Чехія та ін.). Вельми розповсюдженою формою громадянської освіти є міжпредметний підхід, тобто введення громадянознавчої тематики до програм з усіх предметів, що вивчаються у школі.

У яких класах країн Євросоюзу читається громадянська освіта?

Україна має певний досвід формування системи громадянської освіти (введення громадянознавчих

курсів за рахунок варіативної частини навчального плану, позакласної та позашкільної роботи). Практика суспільного життя свідчить, що цього недостатньо, громадянська освіта має бути окремим предметом освітньої галузі «Суспільствознавство» і входити до інваріантної частини базового навчального плану. Вирішуючи важливі суспільні проблеми, пов'язані з розвит-

ком економіки, соціальною сферою (зокрема, соціальним захистом громадян), державна влада і суспільство загалом повинні пам'ятати, що громадяни з високим рівнем громадянських компетентностей є основою позитивних змін у громаді, державі, суспільстві, в Європі і світі.

Ξ Запитання та завдання Ξ

- ◆ Чому співробітництво між європейськими країнами розпочалося у повоєнні роки?
- ◆ Чим зумовлене бажання постсоціалістичних країн вступити до ЄС?
- ◆ Наведіть приклади компромісів у формуванні європейських структур. Чи були б вони можливими, якби кожен із національних урядів займав «принципову» позицію?
- ◆ Проаналізуйте копенгагенські критерії вступу до ЄС. Визначте, наскільки влада і суспільство в Україні готові до вступу в ЄС. Спрогнозуйте результати відповідного референдуму.
- ◆ Противники інтеграції України в ЄС твердять, що країнам Заходу від України потрібні не лише сировинні ресурси, а й дешева кваліфікована робоча сила та дешевший інтелектуальний потенціал. Обґрунтуйте свою позицію, підтримуючи або заперечуючи сказане.
- ◆ Маастрихтський договір закріпив інститут громадянства Європейського Союзу, яке згідно з Договором доповнює національне громадянство і гарантує свободу пересування і проживання на території країн-членів кожного громадянина Союзу. Громадяни ЄС, які проживають на території країн-членів, але не є їх громадянами, отримують право обирати і бути обраними на муніципальних виборах і на виборах в Європарламент. Чи не означає це подвійне громадянство, що суперечить Конституції України?
- ◆ Знайдіть в Інтернеті дані про Європейський Союз. Охарактеризуйте їх.

Список рекомендованої літератури

- Довідник НАТО. – Брюссель: OIP NATO, 2001. – 605 с.
- Європейський Союз / Буклет. – К.: Представництво Європейської Комісії в Україні, Молдові та Білорусі, 2005. – 11 с.
- Європейський Союз та Україна: Стратегія відносин в контексті розширення / Ін-т регіональних та євроінтеграційних дослідж. «ЄвроРегіо Україна». – К.: К.І.С., 2003. – 206 с.
- На шляху до Європи. Український досвід єврорегіонів / Є.Кім, О. Вишняков та ін. – К.: Логос, 2000. – 224 с.
- Партнерство Європейського Союзу та України. Підтримка демократії та розбудова громадянського суспільства в Україні. – К.: КПФ «А-Скрін», 2006. – 12 с.
- Посельський В. Європейський Союз: інституційні основи європейської інтеграції. – К.: Смолоскип, 2002. – 168 с.
- Представництво Європейської комісії // http://www.delukr.ec.europa.eu/home_uk.html
- Як працює Європейський Союз.: Довід. інституцій ЄС. – К.: КПФ «А-Скрін», 2006. – 52 с.

ХІІ. МЕТОДИ І ТЕХНОЛОГІЇ НАВЧАННЯ ГРОМАДЯНСЬКОЇ ОСВІТИ

1. Методи розвитку навчальних компетентностей нижчого рівня
2. Технології розвитку навчальних компетентностей вищого рівня
3. Метод проектів

Очікувані результати:

- ◆ знати класифікації методів навчання громадянської освіти;
- ◆ розуміти сутність функції методів навчання громадянської освіти;
- ◆ використовувати методи розвитку навчальних компетентностей нижчого рівня;
- ◆ визначати етапи навчальних технологій;
- ◆ створювати план реалізації навчального проекту;
- ◆ оцінювати ефективність методів навчання громадянської освіти;
- ◆ створити комплекс системи оцінювання навчальних проектів різного виду.

1. Методи розвитку навчальних компетентностей нижчого рівня

Метод навчання громадянської освіти – процес двосторонньої цілеспрямованої діяльності вчителя та учнів задля вирішення дидактичних завдань з громадянської освіти.

Пригадайте, які дидактичні завдання з громадянської освіти ви знаєте.

Методична наука і практика пропонують викладачу широкий арсенал методів і прийомів навчання. Його творча діяльність полягає в тому, щоб раціонально використовувати в навчальному процесі методи, що якнайкраще забезпечують досягнення поставленої мети.

Які класифікації методів навчання ви знаєте?

Пропонуємо розглянути класифікацію методів навчання на основі вирішення дидактичних завдань. Користуючись нею, учитель може вибрати із загального набору найефективніші методи для кожного конкретного етапу навчання. Таким чином, маємо дві групи методів: а) спрямовані на первинне оволодіння знаннями (методи розвитку навчальних компетентностей нижчого рівня); б) спрямовані на набуття вмінь і навичок (методи розвитку навчальних компетентностей вищого рівня).

У практиці викладання, що традиційно склалася, значне місце посідають інформаційно-розвивальні методи (лекція, пояснення, розповідь, бесіда), в яких учитель відіграє активнішу роль, ніж студенти. Для закріплення й удосконалення знань учні особливо часто використовують репродуктивні методи (переказ – відтворення навчального матеріалу, виконання вправ за зразком, лабораторних робіт за інструкцією). Вони більш орієнтовані на запам'ятовування й розуміння навчального матеріалу, менш – на розвиток творчого мислення, активізацію самостійної пізнавальної діяльності. Домінування цих методів призводить до неправильного уявлення учнів про мету навчання – у дітей формується враження про те, що метою навчання є саме знання. Проте інформаційно-розвивальні методи відіграють важливу роль у процесі навчання – створюють інформаційний базис для формування навчальних компетентностей вищого рівня.

Одним з найефективніших інформаційно-розвивальних методів навчання є також *пояснювально-ілюстративний метод*. Інакше його можна назвати також інформаційно-рецептивним. Він відображає діяльність учителя й учня. Цей метод полягає в тому, що викладач повідомляє готову інформацію різними засобами, а учні сприймають, усвідомлюють і фіксують її в пам'яті. Повідомлення інформації педагог здійснює за допомогою усного слова (розповідь, лекція, пояснення), друкованого слова (підручник, посібник), наочних засобів (картини, схеми, відеофільми), практичного показу способів діяльності (вирішення завдання, складання плану, анотації тощо). Учні слухають, дивляться, маніпулюють предметами, використовують знання, читають, спостерігають, співвідносять нову інформацію із раніше засвоєною і запам'ятовують. Пояснювально-ілюстративний метод – один з найбільш раціональних способів передачі узагальненого і систематизованого досвіду людства.

Репродуктивний, або інструктивно-репродуктивний, метод використовується для набуття навичок і умінь через систему завдань неодноразовим відтворенням повідомлених знань і показаних способів діяльності. Викладач дає завдання, а учень їх виконує. Від того, наскільки складне завдання, від здібностей учня залежить, як довго, скільки разів і з якими проміжками часу він повинен повторювати роботу. Установлено, що засвоєння нових слів при вивченні іноземної мови вимагає, щоб ці слова зустрілися близько 20 разів упродовж певного терміну. Отже, відтворення і повторення способу діяльності за зразком є головною ознакою репродуктивного методу. Під час вивчення курсу «Громадянська освіта» це може бути повторення окремих понять, що фігурують в різних ситуаціях чи суспільних явищах.

Завдяки вищезазначеним методам учні набувають знань, навичок й умінь, навчаються виконувати основні розумові операції (аналіз, синтез, абстрагування тощо), проте це не гарантує розвитку творчих здібностей, не дає змогу планомірно і цілеспрямовано їх формувати.

Методи розвитку навчальних компетентностей нижчого рівня переважно зосереджуються в усних

монологів учителя із використанням елементів наочності. Розглянемо ці усні монологічні методи.

Лекція – логічно завершений, науково обґрунтований і систематизований виклад певного наукового або науково-методичного питання, ілюстрований у разі необхідності засобами наочності та демонстрацією дослідів. Лекція є одним з основних видів навчальних занять і водночас методів навчання у вищій школі та додатковим методом у середній школі. Вона покликана формувати у слухачів основи знань з певної наукової галузі, а також визначати напрям, основний зміст і характер усіх інших видів навчальних занять та самостійної роботи з відповідної дисципліни.

Сюжетна розповідь учителя найчастіше вживається під час пояснення нового матеріалу в молодших і середніх класах, відрізняється вона від лекції тим, що є значно коротшою, завжди має яскравий, захоплюючий, живий і конкретний сюжет.

Стисле повідомлення має на меті повідомити учням про певний факт. У повідомленні фактично відсутні емоційність, яскравість, деталізація, вживається мінімум слів.

Наведіть приклад стисло повідомлення.

Опис – розкриття зовнішніх ознак, властивостей, функцій явищ матеріальної та духовної культури. На відміну від розповіді в описі відсутній сюжет, але є конкретний об'єкт, ознаки якого ми повідомляємо учням. Може бути опис географічного середовища, де проходили певні події, господарчих комплексів, споруд, органів влади, знарядь праці, зброї, зовнішнього вигляду й одягу людей. Опис слугує створенню чітких і точних уявлень, що збільшує міцність знань і творчу уяву школярів.

Характеристика – перелік ознак певного явища і на цій основі розкриття його суті. Вона може спиратися на попередньо повідомлений учням матеріал опису чи розповіді і слугувати висновком, зробленим на підставі аналізу і узагальнення.

Пояснення – розкриття навчального матеріалу через призму мислення: суті явищ, їх розвитку, встановлення причинно-наслідкових зв'язків і співвідношень між ними, їх оцінок, законів суспільного розвитку тощо. Пояснення завжди спирається на розповідь, опис, демонстрацію наочних засобів, адже без знання фактів пояснювати нема чого.

Роздуми – послідовний розвиток положень, доведень, що підводять учнів до висновків. Роздуми мають бути доступними, переконливими, чіткими, логічно послідовними, їх слід давати лише спираючись на виклад, аналіз і узагальнення конкретного матеріалу. Роздуми часто вживаються, коли необхідно зробити певні висновки, вивести певну закономірність.

Варто виділити наступні *вимоги до усних монологічних методів*:

- ♦ науковість (не дублювання, а поглиблення інформації шкільного підручника);
- ♦ учитель повинен сам мати конкретне і чітке уявлення про те, що він розповідає учням (інформація має бути зважена і перевірена);
- ♦ мова доступна для розуміння учнів (оперування тими термінами, що знають діти, пояснення нових термінів);

- ♦ чітка структурованість (наприклад, лекція мусить мати чітку структуру: вступ, план, виклад теми, заключна частина).
- ♦ ілюстрування монологу (для цього використовуються яскраві малюнки тощо, приклади, цікаві епізоди з життя історичних діячів);
- ♦ використання допоміжних засобів мови: інтонації, міміки і жестів;
- ♦ під час монологу учителю доречніше стояти так, щоб він міг бачити всіх учнів (це сприяє їх уважності і підтримує дисципліну в класі);
- ♦ велику увагу слід приділяти формі (всілякі поетичні прикраси, метафори призводять до плутанини в дитячих головах);
- ♦ темп монологу залежить від його змісту:
 - а) розповідаючи про явища відомі дітям і легкі для розуміння, особливо коли йдеться про динамічні події (баталії, драматичні моменти з життя людей тощо), слід пам'ятати, що темп монологу має бути швидким (при такому темпі фрази повинні бути короткими і ясними);
 - б) коли ж учитель розповідає про якісь нові, важкі для розуміння явища, особливо коли він формулює визначення, закономірність, слід промовляти повільно, наголошуючи на кожному слові.
- ♦ мова має бути граматично і стилістично правильною.

Методи розвитку навчальних компетентностей нижчого рівня відіграють свою важливу роль у навчальному процесі. Проте досягти навчальних компетентностей вищого рівня учні зможуть лише завдяки власним зусиллям і активності.

2. Технології розвитку навчальних компетентностей вищого рівня

Навчання, орієнтоване на «середнього» учня, що спрямоване лише на засвоєння і використання знань, умінь та навичок, не може задовольняти потреби сьогодення. Люди, які вміють вчитися самостійно, здатні ставити перед собою цілі і досягати їх, шукати і знаходити необхідну інформацію для вирішення тих чи інших проблем, використовуючи для цього різноманітні джерела, більше пристосовані до життя в суспільстві. Такій людині буде набагато легше самій підвищувати свій професійний рівень, змінювати кваліфікацію, поповнювати знання. Зважаючи на це провідним стратегічним напрямом розвитку системи шкільної освіти є вирішення проблеми особистісно-орієнтованої освіти, у центрі якої знаходяться особистість та діяльність учня. Провідним чинником у вирішенні цих завдань постають освітні технології.

Слово «технологія» запозичене з латинської мови і складається з двох слів *techne* – мистецтво, ремесло, наука і *logos* – поняття. *Історично поняття «технологія» виникло у зв'язку із технічним прогресом і відповідно до словникових тлумачень є сукупністю знань про способи і засоби обробки матеріалів. Технологія включає також і мистецтво опанування процесом, внаслідок чого вона персоналізується.*

Технологія навчання – обґрунтована дидактична система, яка гарантує досягнення певної навчальної мети через чітко визначену послідовність дій, спроекто-

ваних на розв'язання проміжних цілей і наперед визначених кінцевих результатів. У громадянській освіті навчальні технології дають змогу учням вибудувати необхідні для громадянина громадянські уявлення та набуті громадянських компетенцій.

Види технологій навчання за масштабом:

- ◆ загально-дидактичні – такі, що охоплюють весь процес навчання від сукупності цілей, змісту, засобів, методів до алгоритмів діяльності (до них належить технології поетапного формування розумових дій, програмованого, диференційованого навчання тощо);
- ◆ частково-методичні – близькі до часткових методик, сукупність методів і засобів реалізації певного змісту навчання (технологія розвитку історичного мислення учнів);
- ◆ елементарні – такі, що стосуються окремих елементів навчального процесу (технології уроку, формування понять тощо).

Види технологій навчання за стабільністю компонентів:

- ◆ жорсткі технології, коли треба неухильно дотримуватися поданої інструкції, тут неприпустимі будь-які зміни та імпровізації;
- ◆ гнучкі технології, в яких дозволяються деякі заміни і корекція компонентів.

Види технологій навчання за метою:

- ◆ технології, які формують поняття;
- ◆ технології, що формують компетенцію.

Варто пам'ятати, що у громадянській освіті формування понять і компетенцій відбувається у тісному взаємозв'язку і взаємопроникненні. Адже закріплення понять найбільш ефективним може бути в процесі діяльності (під час формування громадянських компетенцій), а при виконанні практичних завдань виникають проблеми, вирішити які можливо лише через засвоєння нових понять.

Характерні риси педагогічних технологій:

- ◆ системність – міцний зв'язок усіх компонентів;
- ◆ керованість – можливість визначення мети, її коригування, планування етапів, варіювання засобами й методами;
- ◆ ефективність – гарантованість позитивного результату і оптимальність за витратами;
- ◆ відтворюваність – можливість застосування в інших однотипних умовах іншим вчителем з іншими учнями.

Складові педагогічних технологій:

- ◆ заплановані результати – складаються на основі орієнтації на випадкові одиничні, локальні, глобальні ознаки;
- ◆ засоби оцінки для корекції та відбору оптимальних для даної ситуації методів – формуються на підставі критеріїв для оцінки стану учнів та вибору моделі навчання;
- ◆ набір моделей навчання – комплекс методів навчання, через який здійснюється найкоротший перехід від початкових умов до запланованих результатів.

Наведіть приклади навчальних технологій за однією із запропонованих класифікацій.

Як співвідносяться навчальні технології з методами навчання?

Для запровадження інтерактивних технологій навчання можливе об'єднання учнів класу в пари, малі або великі групи. У парах вони можуть вирішувати практично будь-яку міні-проблему. Мала група формується із трьох – шести учнів для розв'язання нескладної навчальної проблеми. Велика група об'єднується із семи-десяти учнів переважно для вирішення тривалої навчальної проблеми (яка потребує роботи кількох видів) переважно в позаурочний час. Порівняно з малими, великі групи для занять з громадянської освіти використовуються рідко.

Критерії об'єднання учнів у великі та малі групи:

- ◆ випадкової вибірки (коли успішність учнів не має значення, основна складова роботи групи – виявлення власної позиції щодо дискусійного питання, співвідношення її із громадською думкою);
- ◆ диференційованої успішності (створюються задля залучення учнів із низькою успішністю до навчальної діяльності на основі кількох блоків матеріалу однакової складності);
- ◆ гомогенної успішності (формуються задля посилюючого поділу завдань учнями із низьким рівнем компетентності до навчальної діяльності на основі кількох блоків матеріалу залежно від його складності).

Розглянемо провідні **кооперативні технології навчання**.

1. Робота в парах найбільш ефективна на початкових стадіях навчання дітей у малих групах. Саме в такий спосіб усі діти в класі отримують можливість висловлюватись, обмінюватись ідеями з партнером, озвучувати свої думки перед класом. Так розвиваються навички спілкування, вміння висловлюватись, критичного мислення, уміння обстоювати власну думку, переконувати й вести дискусію. Використання такого виду співпраці сприяє тому, що діти не можуть ухилитися від виконання завдання.

2. Снігова лавина (два – чотири – всі разом) є похідною від парної роботи, ефективним способом розвитку навичок спілкування в групі, умінь переконувати та вести дискусію. Полягає в індивідуальному усвідомленні проблеми, розв'язанні її спочатку попарно, потім у об'єднаних четвічках, потім у вісімках і всім класом разом.

3. Подвійне коло (карусель) – найбільш ефективна технологія для одночасного залучення всіх учасників до активної роботи з різними партнерами зі спілкування для обговорення дискусійних питань. Вона передбачає наявність двох кіл стільців, коли внутрішнє коло нерухоме, а зовнішнє – рухливе: за сигналом ведучого всі його учасники пересуваються на один стілець праворуч і опиняються перед новим партнером. Мета – пройти все коло, виконуючи поставлене завдання (дискусія прихильників і супротивників певної точки зору, збір інформації з диференційованих питань, взаємоопитування).

Таблиця 12.1. Традиційне та інтерактивне навчання

Найменування	Традиційне навчання	Інтерактивне навчання
Навчальний процес	Навчальна діяльність учителя та навчально-пізнавальна діяльність учнів	Цілісна взаємодія, співпраця двох рівноправних її учасників (суб'єктно-суб'єктні стосунки)
Мета навчання	Засвоєння певного обсягу знань	Розвиток особистості, різноманітних форм мислення кожного учня, формування переконань
Стиль спілкування	Переважає авторитарний стиль, ініціатива учнів гальмується	Демократичний, ініціатива учнів підтримується
Позиція і роль вчителя	Орієнтація на предмет навчання, переважають інформаційна та контролююча функції вчителя	Зорієнтованість учителя на особистість учня, переважають організаційні і стимулюючі функції
Форми навчання	Фронтальна перевірка знань учнів	Індивідуальна рольова та групова форми роботи, повага та довіра дитини

4. Потрійне коло (ротаційні трійки) створюється для активного, ґрунтовного аналізу та обговорення нового матеріалу з метою його осмислення, закріплення та засвоєння. Змінність трійок полягає у рухливості і заміні двох її складових для обговорення нових питань. Так, учасники під номером один рухаються за часовою стрілкою до нових груп, під номером три – проти часової, учасники під номером два є стабільним ядром груп.

5. Команда (робота в малих групах) створюється для вирішення складних проблем, що потребують колективного розуму та розподілу обов'язків: голова, секретар, посередник, доповідач, відповідальний за розв'язання підпроблеми. Результати роботи переважно виносяться на загальний огляд класу.

6. Акваріум ефективний для розвитку навичок спілкування в малій групі, удосконалення вміння дискутувати та аргументувати свою думку. Може бути запропонований тільки за умови, що діти вже мають певні навички групової роботи. Зміст цієї технології полягає в об'єднанні учнів у малі групи для почергового публічного обговорення різних проблем із подальшим аналізом змісту обговорення (одна група в центрі проводить обговорення, а інші за нею слідкують).

Розглянемо провідні **колективно-групові технології навчання**.

1. Обговорення проблеми в загальному колі всім класом триває доти, доки є бажання висловитися. Метою цієї технології є з'ясування певних положень, привертання уваги дітей до складних або проблемних питань у навчальному матеріалі, мотивація пізнавальної діяльності, актуалізація базових знань тощо.

2. «Мозковий штурм» використовується для вироблення кількох варіантів вирішення конкретної проблеми. Мета «мозкового штурму» – зібрати якомога більше ідей щодо неї від усіх дітей протягом обмеженого періоду часу.

3. «Мікрофон» надає можливість кожному висловлювати свою думку чи позицію швидко, по черзі передаючи один одному уявний мікрофон (наприклад, ручку). Модифікацією методу є варіант із пропозицією закінчити відкрите речення.

4. «Броунівський рух» застосовується для навчання учнів обміну інформацією. Для цього вони отримують картки з новими фактами до теми уроку (по одній на

кожного), кілька хвилин ознайомлюються з ними, потім ходять по класу і обмінюються інформацією з однокласниками (одночасно можна говорити тільки з однією особою). Протягом відведеного терміну треба отримати якомога повнішу інформацію.

5. «Мозайка» використовується для створення на уроці ситуації, яка дає змогу дітям працювати разом для засвоєння великої кількості інформації за короткий проміжок часу. Для цього створюється кілька груп учнів для аналізу окремих тем проблеми, потім з представників кожної з них формуються нові команди для загального аналізу проблеми, після чого їх об'єднують у попередні групи.

6. Аналіз ситуації відбувається на основі життєвої або гіпотетичної спірної ситуації. Прихильники і супротивники дійової особи захищають свою позицію і намагаються спростувати докази опонентів.

7. «Дерево рішень» є технологією розв'язання проблем, яка допомагає дітям проаналізувати та краще зрозуміти механізми прийняття складних рішень шляхом їх обговорення у групах за такою схемою: проблема – варіанти рішень – позитивні і негативні наслідки рішень – найбільш прийнятне рішення – висновки.

Технології ситуативного моделювання включають рольові ігри.

Визначте коло рольових ігор, які можна використовувати в навчанні громадянської освіти.

Розглянемо провідні **технології опрацювання дискусійних питань**.

1. Метод ПРЕС є технологією вирішення проблем за чіткою схемою: «Я вважаю, що... – ...тому, що... – наприклад, ... – отже, таким чином...»

2. Обери позицію – технологія початку дискусії, коли учні збираються в групи на підставі власного ставлення до певної проблеми (згоден, не згоден, не визначився) з можливістю змінити групу після дискусії.

3. Зміни позицію – схожа на попередню технологію з додаванням роботи опонентів у четвірках з метою вироблення спільної позиції.

4. Дискусія – широке публічне обговорення якогось спірного питання.

5. Стиль ток-шоу створюється на основі використання правил проведення телевізійних програм аналогічного стилю із ведучим, запрошеними фахівцями, глядачами.

Сучасні навчальні технології називають інтерактивними. **Інтерактивне навчання** (комунікативно-діалогове) – різновид проблемного навчання, побудований на діалозі його учасників. У широкому розумінні інтерактивним називають такий аспект спілкування, який характеризується стратегією взаємодії партнерів.

Визначимо відмінність традиційного навчання від інтерактивного (див. табл. 12.1).

Застосовування інтерактивних технологій вимагає старанної підготовки вчителя й учнів. Вони мають навчитись успішно спілкуватися, використовувати навички активного слухання, висловлювати власні думки, бути переконливими, толерантними, розуміти інших.

Сьогодні є три виміри нової парадигми освіти: глобалізація, локалізація й індивідуалізація. Пропонуємо таблицю, що ілюструє зміну парадигми викладання в напрямі глобальної освіти з індивідуальним підходом (див. табл. 12.2).

При всьому багатстві інтерактивних технологій навчання слід зважати на те, що найбільшої ефективності вони досягають лише за умови свідомої активності учнів.

Таблиця 12.2. Зміна парадигми викладання

№	Нова парадигма	Традиційна парадигма
1	Індивідуально зорієнтовані учитель і викладання x	Репродуктивний учитель і спосіб викладання
2	Учитель є організатором який сприяє учнівському навчанню	Учитель є центром освіти
3	Учитель з високим рівнем інтелекту	Частково компетентний учитель (лише у своїй галузі)
4	Індивідуальний стиль викладання	Стандартний стиль викладання
5	Викладання є процесом ініціювання сприяння підтримки самонавчання й самореалізації учнів	Викладання, передача знань, тренінг та процес соціалізації
6	Освіта – це процес навчання впродовж усього життя	Освіта – це процес передачі й застосування знань

3. Метод проектів

Досить новим у практиці шкільної та позашкільної роботи є проектне навчання. **Навчальний проект** – науково-пошукова та дослідницька робота окремого учня, великої чи малої їх групи у позаурочний час. Метод проектів завжди спрямований на розв'язання деякої теоретичної або практичної проблеми, яка передбачає, з одного боку, використання різноманітних методів, засобів навчання, а з іншого – інтегрування знань, умінь із всіляких галузей науки, техніки, технології, творчих професій. Метод проектів виник на початку ХХ ст. в американській школі. У вітчизняній практиці існував у 1920–1930 рр. Останнім часом цей метод здобуває все більшого поширення у багатьох країнах світу.

Слово «проект» запозичене з латинської мови й означає «викинутий вперед», «той, що висувається», «той, хто кидається в очі». Потім це слово починають розуміти як ідею, за якою суб'єкт може і має право розпоряджатися власними думками. Сьогодні цей тер-

мін часто застосовується в менеджменті й означає будь-яку діяльність, спрямовану на визначення комплексу окремих кроків. Це трактування для нашої теми є близьким, але дещо відрізняється від того, яке склалося в широкому вжитку, де проект – задум певного нового об'єкту (машини, будівлі, механізми тощо), матеріалізований у кресленнях, схемах чи іншій документації.

Мета методу проекту:

- ◆ поглиблене вивчення програмного матеріалу;
- ◆ розвиток індивідуальних наукових інтересів учнів на основі моделювання діяльності спеціалістів конкретної предметної галузі;
- ◆ розвиток пізнавальних, творчих навичок учнів, критичного мислення, умінь самостійно шукати інформацію та інших життєво важливих навичок;
- ◆ розвиток самостійної діяльності учнів (індивідуальної, парної, групової);
- ◆ розвиток комунікативних здібностей у співробітництві учнів між собою і вчителем («педагогіка співробітництва»);
- ◆ розвиток уміння викладати власну думку, репрезентувати результати своєї діяльності (у вигляді звіту, веб-сайту, доповіді, газети чи журналу тощо);
- ◆ виховання гуманізму, увага та повага до особистості колеги, позитивний запал, спрямований не лише на навчання, а й на розвиток особистості учня.
- ◆ можливість інтеграції знань не тільки з різних галузей знань, але й соціокультур.

Характерні риси методу проектів:

- ◆ створює навчальне середовище, в якому вчитель тренує, спрямовує, досліджує та зміцнює більш глибокі рівні розуміння;
- ◆ дозволяє учням самостійно будувати свої власні знання;
- ◆ завершується реальним продуктом, відповідає на суттєві запитання;
- ◆ установлює зв'язки з оточуючим світом, розвиває навички, потрібні у житті, вирішує реальні проблеми (багато з цих навичок є бажаними для сьогоднішніх роботодавців: розвиває здатність працювати разом з іншими, приймати виважені рішення, проявляти ініціативу, розв'язувати складні проблеми);
- ◆ дозволяє використовувати розмаїття навчальних методик;
- ◆ підходить для всіх учнів.

Проекти мають відповідати ряду **вимог**. Педагогічні вимоги включають актуальність тематики, обґрунтування вибору теми, відповідність практичним завданням школи. Методичні вимоги передбачають урахування принципів дидактики, специфіки предмета та відповідного понятійного апарату, самостійну (індивідуальна, парна, групова) діяльність учнів. Технічні вимоги полягають в орієнтуванні на сучасну техніку. Фізіолого-гігієнічні вимоги встановлюють рекомендації щодо умов організації проекту, які не повинні зашкодити здоров'ю дитини. На виконання проекту відводиться певний час, протягом якого має бути досягнутий конкретний, «відчутний» результат, готовий до впровадження.

XII. МЕТОДИ І ТЕХНОЛОГІЇ НАВЧАННЯ ГРОМАДЯНСЬКОЇ ОСВІТИ

Етапи і зміст проектної роботи:

1. Пошуковий: визначення теми проекту, пошук та аналіз проблеми, висування гіпотези, вивчення мети, обговорення методів дослідження.

2. Аналітичний: аналіз вхідної інформації, пошук оптимального способу досягнення цілі проекту, побудова алгоритму діяльності, покрокове планування роботи кожного учасника проекту.

3. Практичний: виконання запланованих кроків, регулярне обговорення проміжних результатів.

4. Презентаційний: оформлення кінцевих результатів, підготовка та проведення презентації, «захист» проекту.

5. Контрольний: аналіз результатів, коригування, оцінка якості проекту.

Тема проекту може визначатися науковцями, які працюють у галузі освіти (у рамках затверджених навчальних програм), учителем (з урахуванням навчальної ситуації та стану викладання предмету, природних професійних інтересів, уподобань та здібностей дітей), учнями, які природно орієнтуються на власні інтереси, не лише пізнавальні, а й творчі, прикладні.

Учитель має орієнтуватися на такі **критерії відбору теми проекту**:

- ◆ наявність значущої проблеми або завдання, що вимагає для свого розв'язання інтегрованих знань, дослідницького пошуку;
- ◆ практична, теоретична, пізнавальна значущість очікуваних результатів;
- ◆ головні змістовні поняття навчального курсу;
- ◆ проблеми, з якими стикався та стикається світ протягом своєї історії;
- ◆ проблеми місцевої громади та громадських організацій;
- ◆ актуальні та поточні проблеми сучасного життя учнів.

У рамках реалізації проекту учитель має дотримуватися певних **правил поведінки**:

- ◆ керівництво зі сторони (на сцені більше не має авторитета);
- ◆ більше тренування та моделювання (менше розповідей);
- ◆ більше пошуку разом із учнями (не видавайте себе за експерта);
- ◆ більше міжпредметного мислення (менше спеціалізації);
- ◆ оцінювання на основі виконаної роботи (менше оцінювання на основі рівня знань).

Разом з тим у роботі над проектом учні мають орієнтуватися на свої **правила поведінки** (див. табл. 12.4).

Варіанти звіту проектів можуть бути різноманітні: реферат, мультимедійний навчальний проект, комп'ютерні енциклопедії, інформаційний або тематичний веб-сайт, відеофільм, номер газети чи журналу (у тому числі електронні), соціологічне опитування, фотоесе чи альбом, вистава тощо.

Варто вирізняти особливості методу проектів за інструктивним підходом (див. табл. 12.5).

Складність проектів залежить від віку учнів (див. табл. 12.6).

Одним із напрямів формування критичного мислення на заняттях громадянської освіти є **телекомунікаційний проект** – спеціально організована навчальна діяльність, в якій учасники з різних регіонів міста, країни, інших країн світу співпрацюють над спільним проектом, обмінюючись за допомогою швидкодіючої мережі не тільки результатами своєї діяльності, а й методами дослідження, обговорюючи проміжні результати, спілкуючись з опонентами і однодумцями.

Розв'язання проблеми, закладеної в будь-якому проекті, завжди вимагає залучення інтегрованого знання. Але в телекомунікаційному проекті, особливо міжнародному, потрібна, як правило, більш глибока інтеграція знання, що передбачає знання не тільки власне предмета проблеми, який досліджується, але особливостей національної культури партнера, його світогляду.

Критерії застосування телекомунікаційних проектів:

- ◆ численні, систематичні, разові або тривалі спостереження за тим або іншим природним, фізичним, соціальним тощо явищем, які вимагають збирання даних у різних регіонах для розв'язання поставленої проблеми;
- ◆ порівняльне вивчення, дослідження того чи іншого явища, факту, події, яка відбулася чи має місце в різних місцевостях для виявлення певної тенденції або прийняття рішення, розробки пропозицій тощо.
- ◆ порівняльне вивчення ефективності використання одного і того ж або різних (альтернативних) способів розв'язання однієї проблеми, задачі для виявлення найбільш ефективного, прийняттого для будь-яких ситуацій рішення, тобто для отримання даних про об'єктивну ефективність способу розв'язання проблеми, яка пропонується;
- ◆ спільне творче створення, розробка деякої теми, наприклад чисто практична діяльність (виведення нового сорту рослини в різних кліматичних зонах)

Таблиця 12.3. Види проектів

За домінують діяльності	За предметно-змістовими напрямками	За кількістю учасників і характером контактів	За терміном виконання
Дослідницькі	Монопроекти (у рамках однієї предметної галузі)	Індивідуальні	Короткотермінові
Інформаційні		Групові	
Творчі		Колективні	
Ігрові	Міжпредметні (у рамках кількох предметних галузей)	Шкільні	Довготермінові
Практичні		Українські	
Ознайомчо-орієнтовані		Міжнародні	

Таблиця 12.4. Правила поведінки в процесі реалізації проекту

Прямувати			
від	виконання команд	до	самостійно спрямованої навчальної діяльності
	запам'ятовування та повторення		відкриття, поєднання та презентації
	слухання та реагування		спілкування та прийняття відповідальності
	знань фактів, термінів та змісту		розуміння процесів
	теорії		застосування теорії
	залежності від вчителя		озброєного знаннями учня

Таблиця 12.5. Порівняння інструктивного підходу та навчання методом проектів

Приклад теми	Інструктивний підхід	Навчання методом проектів	Різниця
Забруднення навколишнього середовища	Виконайте лабораторну роботу, яка відкриває наслідки різних видів забруднення навколишнього середовища. Визначте компоненти кожного виду	Назвіть проблеми забруднення навколишнього середовища, з якими стикається ваша громада. Організуйте цільову групу для дослідження проблем та запропонуйте по кожній технічно прийнятні рішення	Завдання, в основі яких лежить діяльність, — це окремі завдання, що не пов'язані з реальним життям. Підхід, базований на методі проектів, визначає загальну проблему та інтегрує ці завдання в значущий громадський проект. Учні можуть виконати лабораторні роботи та визначити складові кожної з них, але тому вони мають скористатися цією інформацією під час розробки рішення

або творчий проект (створення журналу, газети, веб-сторінки, п'єси, книги, музичного твору, пропозицій щодо вдосконалення навчального курсу, педагогічного програмного продукту, спортивних, культурних спільних заходів, народних свят та ін.);

- ♦ проведення захоплюючої пригодницької спільної комп'ютерної гри, змагання*.

При оцінюванні учнівських проектів ураховуються такі *вимоги*:

- ♦ чіткість поставлених вимог (критерії оцінювання учні мають знати перед початком роботи над проектом);
- ♦ оцінювання змісту роботи, процесу її виконання, презентації результатів дослідження;
- ♦ уточнення критеріїв оцінювання роботи разом з учнями;
- ♦ залучення нових суб'єктів оцінювання проекту: батьків (так родина бере участь у навчальному процесі),

інших учнів (розвивається вміння сприймати критику колег), самого себе (порівняння наявної самооцінки з іншими оцінками сприяє об'єктивній корекції самооцінки).

Очевидно, що застосовувати методи проектів треба на тих уроках громадянської освіти, де це найдоцільніше. Перевантаження учнів даним методом може привести до збіднення їх теоретичного компоненту.

Варто пам'ятати, що інтерактивні навчальні технології наближають процес навчання до реального життя, допомагають учням засвоїти матеріал, але в інший спосіб, доповнюють процес навчання такими компонентами як співпраця, вирішення проблем, презентація та спілкування з іншими, заохочує учнів до поглиблення своїх знань, упродовж того, як їх увага усе більше повертається до окремих питань.

* З основними ідеями та описами телекомунікаційних проектів можна познайомитися на веб-сторінці <http://www.learn.org>. Створена і активно працює національна навчальна мережа цих проектів. Їх описи знаходяться на веб-сторінці програми <http://www.kar.net/~learn/>.

Таблиця 12.6. Рівні складності проекту за віковою категорією учнів

Класи	Мета	Ключове запитання	Проект
Початкові	Зрозумійте складові, функції, ролі, та етапи постановки вистави	Чому ми ставимо п'єсу?	Вистава. Учні виконують ролі сценаристів, акторів та постановників. Вони трансформують оповідання у п'єси та грають у них для інших учнів у своїй школі
Середні	Застосування вмінь аргументовано висловлювати свою думку та критично мислити	Чи завжди ми кажемо те, що маємо на увазі, та маємо на увазі те, що кажемо?	Мистецтво риторики. Учні виконують ролі учасників різних громадських груп, які публічно обговорюють місцеві проблеми спірного характеру
Старші	Розуміння різних існуючих видів забруднення навколишнього середовища	Як забезпечити здоров'я населення?	Мистецтво риторики. Учні виконують ролі фахівців з питань довкілля та досліджують проблему, актуальну на їх території. Учні складають доказовий текст про довкілля, а згодом розробляють презентацію щоб поінформувати інших стосовно проблеми та подати на розгляд план щодо її подолання

Ξ Запитання та завдання Ξ

- ◆ *Визначте співвідношення понять «метод навчання» та «навчальна технологія».*
- ◆ *Розкрийте види інтерактивних методів навчання за характером взаємодії учителя і учнів за допомогою логічних схем.*
- ◆ *Складіть класифікацію ролевих ігор, які можна використовувати на уроках громадянської освіти.*
- ◆ *Проаналізуйте програму шкільного курсу «Громадянська освіта», запропонуйте до кожної з тем варіант навчального проекту.*
- ◆ *Розробіть пам'ятку для учнів із виконання одного з видів навчального проекту.*
- ◆ *Запропонуйте тему та структуру телекомунікаційного проекту з громадянської освіти.*
- ◆ *Створіть комплекс системи оцінювання навчальних проектів різного виду.*

Список рекомендованої літератури

- Баханов К.О.* Інноваційні системи, технології та моделі навчання історії в школі: Монографія. – Запоріжжя: Просвіта, 2000. – 160 с.: іл.
- Дементієвська Н.П.* Телекомунікаційні проекти як один із напрямів формування критичного мислення // http://www.e-ukraine.org/cms-service/stream/asset/?asset_id=109867.
- Пометун О., Суценок І.* Молодь обирає дію: Співпрацюємо у соціальному проекті. Навчальний посібник для учнів старших класів основної та старшої школи. – К, 2001. – 55 с.
- Пометун О.І.* та ін. Сучасний урок. Інтерактивні технології навчання: Наук.-метод. посібн. / О.І. Пометун, Л.В. Пироженко. За ред. О.І. Пометун. – К.: Видавництво А.С.К., 2004. – 192 с.: іл.
- Терно С.О.* Технологія формування історичних понять в учнів 9-го класу загальноосвітньої школи: Посібник для вчителя. – Запоріжжя: ВСВСДГО, 2001. — 60 с.
- Shelley Shott* Майстер-клас за програмою Intel® Навчання для майбутнього. Київ, 4–8 жовтня 2004р. // <http://iteach.com.ua/about/presentations>.

Таблиця 12.7. Приклад схеми і критеріїв оцінювання учнівського проекту зі створення веб-сторінки

Максимум балів	Основні частини	Критерії оцінювання	Бали	Моя оцінка	Оцінка батьків	Оцінка вчителя
9	Інформаційність	Висвітлення проблеми	1	☐	☐	☐
		Висловлювання власної думки автора	1	☐	☐	☐
		Наявність серйозного та розважального матеріалу	1	☐	☐	☐
		Влучні заголовки	1	☐	☐	☐
		Правдиві факти	1	☐	☐	☐
		Обґрунтовані висновки	1	☐	☐	☐
		Рекомендовані ресурси	1	☐	☐	☐
		Ведення діалогу	1	☐	☐	☐
		Контакти	1	☐	☐	☐
6	Оформлення	Фон	1	☐	☐	☐
		Навігаційні кнопки/панелі	1	☐	☐	☐
		Яскраві малюнки та графіки, які ілюструють зміст	1	☐	☐	☐
		Заголовки розділів	1	☐	☐	☐
		Оригінальність оформлення	1	☐	☐	☐
		Підписи під малюнками (джерела)	1	☐	☐	☐
4	Мова	Відповідність стилю мовлення	1	☐	☐	☐
		Правильність побудови речень	1	☐	☐	☐
		Правильність написання слів	1	☐	☐	☐
		Зрозумілість висловлювань	1	☐	☐	☐
5	Робота команди	Розподіл ролей у команді	1	☐	☐	☐
		Підтримка одне одного	1	☐	☐	☐
		Чітке виконання свого завдання кожним членом команди	1	☐	☐	☐
		Виконання завдання вчасно	1	☐	☐	☐
		Однаковий внесок кожного члена команди в реалізацію проекту	1	☐	☐	☐
Разом			24			

ХІІІ. ІНФОРМАЦІЙНО-КОМУНІКАЦІЙНІ ТЕХНОЛОГІЇ У ВИКЛАДАННІ ГРОМАДЯНСЬКОЇ ОСВІТИ

1. Значення використання інформаційно-комунікаційних технологій у громадянській освіті
2. Напрями використання інформаційно-комунікаційних технологій у викладанні громадянської освіти
3. Використання можливостей Інтернету на заняттях громадянської освіти

Очікувані результати:

- ◆ знати завдання інформаційно-комунікаційних технологій;
- ◆ розуміти сутність інформатизації освіти;
- ◆ використовувати комп'ютерні технології у пошуку інформаційних ресурсів курсу громадянська освіта;
- ◆ визначати види інформаційних ресурсів курсу громадянська освіта;
- ◆ створювати структуру занять з громадянської освіти із використанням інформаційно-комунікаційних технологій;
- ◆ оцінювати ефективність використання інформаційно-комунікаційних технологій;
- ◆ створити власну базу ресурсів Інтернету для викладання громадянської освіти.

1. Значення використання інформаційно-комунікаційних технологій у громадянській освіті

Входження України в світове інформаційне суспільство ставить невідкладне завдання випереджального розвитку системи середньої освіти на основі інформаційно-комунікаційних технологій (ІКТ), створення єдиного освітнього середовища, підвищення ефективності обміну даними.

Характерною рисою сучасного етапу розвитку суспільства є швидке проникнення в усі сфери громадського життя. *Інформаційно-комунікаційні технології* – це сукупність методів і технічних засобів збирання, організації, зберігання, опрацювання, передачі та подання інформації, яка розширює знання людей і розвиває їхні можливості щодо керування технічними і соціальними проблемами. ІКТ відкривають кожному, хто навчається, доступ до практично необмеженого обсягу інформації, що забезпечує «безпосередню включеність» в інформаційні потоки суспільства. Функціональне призначення ІКТ – переробка інформації за допомогою комп'ютерів і вироблення нових знань, співвіднесених із метою користувачів.

Чому потрібне впровадження ІКТ у навчально-виховний процес?

Широке впровадження в навчально-виховний процес загальноосвітніх закладів ІКТ, що базується на комп'ютерній підтримці навчально-пізнавальної діяльності, включає розробку та практичне використання науково-методичного забезпечення, ефективне застосування інструментальних засобів та систем комп'ютерного навчання і контролю знань, поступове доповнення цими технологіями існуючих традиційних форм і методів організації процесу. Це відкриває перспективи щодо розширення і поглиблення теоретичної бази знань і надання результатам навчання практичної значущості; інтеграції навчальних предметів та диференціації навчання відповідно до запитів, нахилів та здібностей учнів; збільшення ваги самостійної діяльності дослідницького характеру; розкриття творчого потенціалу

учнів і вчителів з урахуванням їхніх позицій та вподобань, специфіки забезпечення і перебігу навчального процесу.

Таким чином, ІКТ є універсальним засобом пізнавально-дослідницької діяльності і другим за значимістю (після традиційної писемності) способом обміну інформацією. Вони стають потужним знаряддям педагогічного впливу і мають непересічне *значення* для оптимізації навчального процесу:

- ◆ підвищення ефективності;
- ◆ розвиток особистісних якостей учнів (навченість, здатність до навчання, здатність до самоосвіти, самовиховання, самонавчання, саморозвиток, творчі здібності, уміння застосовувати отримані знання на практиці, пізнавальний інтерес, ставлення до праці);
- ◆ розвиток комунікативних і соціальних здібностей молодих людей, особливо під час роботи в Інтернеті;
- ◆ значне розширення можливостей індивідуалізації і диференціації навчання за рахунок надання кожному учневі персонального педагога, роль якого виконує комп'ютер;
- ◆ учень стає активним суб'єктом пізнання, визнається його самоцінність;
- ◆ урахування суб'єктивного досвіду учня, його індивідуальних рис;
- ◆ здійснення самостійної навчальної діяльності, у ході якої учень самонавчається і саморозвивається;
- ◆ учень отримує навички роботи з сучасними технологіями, що сприятиме його адаптації до швидкоплинних соціальних умов для успішної реалізації своїх професійних завдань;
- ◆ комплексне вивчення явищ дійсності, нерозривність взаємозв'язку між природознавством, технікою, гуманітарними науками та мистецтвом;
- ◆ сприяння постійному динамічному оновленню змісту, форм, методів, процесів навчання й виховання.

Також ІКТ, якщо вони використовуються педагогічно доцільно, мають величезний вплив на навчальну діяльність школярів, який виявляється:

- ◆ у покращанні результатів навчання учнів і в поглядах на самих себе як на суб'єктів навчання, що сприяє підвищенню впевненості в собі;
- ◆ у збільшенні кількості напрямів діяльності, в яких можливий прояв здібностей школярів;
- ◆ у підвищенні відповідальності тих, хто навчається, бо за рахунок самоконтролю зростає самодисципліна;
- ◆ у формуванні навчальних навичок через збільшену мотивацію, стійку концентрацію і розвиток навичок мислення;
- ◆ у зміні природи стосунків між учнем і вчителем, відповідно до стилю викладання і навчання.

Яке значення для освітнього процесу має інформатизація освіти?

Існують **негативні наслідки** масового безоглядного запровадження ІКТ, яких побоюються всі педагоги, а саме:

- ◆ втрата компетентностей міжособистісної взаємодії;
- ◆ ізоляція і усамітнення особи;
- ◆ зниження ініціативності, потягу до самостійних активних дій і творчості;
- ◆ перевага і домінування вторинного досвіду над особистим первинним тощо.

Інформатизація освіти розглядається сьогодні як упорядкована сукупність взаємопов'язаних організаційно-правових, соціально-економічних, навчально-методичних, науково-технічних та управлінських процесів, спрямованих на задоволення освітніх інформаційних, обчислювальних телекомунікаційних потреб учасників навчально-виховного процесу. Існує кілька визначень цього поняття.

Так, інформатизація освіти у широкому розумінні – це комплекс соціально-педагогічних перетворень, пов'язаних із насиченням освітніх систем інформаційною продукцією, засобами і технологією; у вузькому – запровадження в системи освіти інформаційних засобів, що ґрунтуються на комп'ютерній техніці, а також інформаційної продукції і педагогічних технологій, які базуються на цих засобах. Інформатизацію освіти розглядають також як масове запровадження в педагогічну практику методів та засобів збору, обробки, передавання та зберігання інформації на базі комп'ютерних технологій з метою створення умов для особистісно-зорієнтованого навчання, покращання пізнавальної діяльності і посилення інтелектуального потенціалу учнів.

Можливості сучасних комп'ютерів дають змогу залучати учнів до навчання завдяки наявності таких програм, як Microsoft Office та Open Office.

Текстові редактори, зокрема *Microsoft Word*, дозволяють швидко і якісно створювати та редагувати документи, за допомогою панелі «Елементи управління» створювати різні види тестів. Проте Word не ефективний для опрацювання публікацій, матеріалів, готових до роботи.

Створіть у програмі Microsoft Word за допомогою панелі «Елементи управління» тест для учнів до теми «Громадянин і суспільство».

Програма *Microsoft Excel* дає змогу виготовляти якісні таблиці для статистичних даних та впорядкування навчального матеріалу. Досить ефективною є можливість запровадження формул обрахунку цифрового матеріалу на основі закладених початкових даних: успішність учнів, результати їх досліджень. За допомогою додаткових функцій цієї програми цифрові дані таблиць можна презентувати у вигляді графіків та діаграм.

Створіть у програмі Microsoft Excel таблицю обрахунку навчальних досягнень учнів за курс «Громадянинська освіта».

Paint є найпростішою графічною програмою, що дозволяє створювати та редагувати прості графічні файли.

Створіть у програмі Paint графічний файл для презентації теми «Демократія».

Ефективним засобом презентації навчального матеріалу учителя та самостійного доробку учнів є програма *Microsoft PowerPoint*. Корисною рисою презентаційних програм є можливість «оживлення» тексту та графіки анімацією, вставками відеофільмів, звуковими ефектами.

Створіть у програмі PowerPoint презентацію теми «Суспільні відносини».

Microsoft Publisher, яка входить до пакета Microsoft Office, є однією з найдоступніших видавничих прикладних програм, бо вона дає можливість вводити візуальні матеріали (фотографії, плакати, ілюстрації тощо) до шаблонів веб-сторінок, макетів учнівських газет та буклетів. Автоматичний підбір великої кількості кольорових схем та шаблонів публікацій дає змогу швидко опанувати її. Особливо корисним є використання цієї програми під час підготовки електронних варіантів лабораторно-практичних робіт чи дослідницьких проєктів. Microsoft Publisher може слугувати інструментом для створення дидактичних матеріалів на урок і в електронному, і в паперовому варіантах, завдяки чому можна зекономити час на занятті і у процесі підготовки до нього, використовувати матеріали з Інтернету, яких немає в підручниках. Лабораторно-практичні роботи з застосуванням Microsoft Publisher сприяють розвитку творчого мислення, формуванню власного погляду та критичного ставлення до інформації, аргументовано, на основі фактичного матеріалу обстоювати власні погляди на соціальні чи політичні проблеми, толерантно сприймати протилежні думки, виявляти розбіжності в позиціях тощо.

Створіть у програмі Microsoft Publisher макет учнівської газети «Громадянин» або веб-сторінку гуртка «Я громадянин».

Поширення застосування комп'ютерів у різних галузях людської діяльності, зростання загальної доступності їх як елементів ІКТ, навчання професійно користуватись ПК й оволодівати методами самоосвіти, роботи з ними за допомогою програмних засобів різних видів обумовлюють **зміни в освіті**:

- ◆ зміну предметного змісту майже всіх навчальних дисциплін;
- ◆ становлення нових навчальних дисциплін, що забезпечують як загальноосвітню, так і професійну підготовку;
- ◆ появу нових цілей навчання у зв'язку зі зміною моделі підготовки громадян інформаційного суспільства;

2. Напрями використання інформаційно-комунікаційних технологій у викладанні громадянської освіти

- ◆ включення в зміст навчального матеріалу елементів діяльності з використанням інформаційних технологій;
- ◆ інтенсифікацію навчання за рахунок удосконалення й розвитку технічних засобів передавання, приймання та переробки інформації;
- ◆ інтеграцію різних видів знань і способів діяльності.

Глобальною загальною проблемою сучасного навчання є створення та ефективне використання інформаційно-освітнього середовища на основі ІКТ. У дидактичному плані існує три найважливіші **проблеми** розробки та використання такого середовища:

- ◆ організація самостійної когнітивної діяльності учнів;
- ◆ організація індивідуальної підтримки навчальної діяльності кожного учня вчителем;
- ◆ організація групової співпраці тих, хто навчається (дискусій, спільної роботи над проектом тощо).

Поясніть, у чому, на вашу думку, доцільність використання ІКТ у викладанні громадянської освіти.

2. Напрями використання інформаційно-комунікаційних технологій у викладанні громадянської освіти

Однією з найсуттєвіших складових інформатизації навчально-виховного процесу в загальноосвітніх навчальних закладах є створення, запровадження та розвиток комп'ютерно-орієнтованого освітнього середовища на основі інформаційних систем, мереж, ресурсів і технологій, побудованих із застосуванням сучасної обчислювальної й телекомунікаційної техніки.

Реалізація можливостей усіх засобів навчання, що функціонують на базі інформаційно-комунікаційних технологій у сучасній педагогіці, здійснюється в рамках різних **форм**:

- ◆ навчальні програмні засоби, методичним призначенням яких є повідомлення певної кількості знань, формування навичок та умінь навчальної та практичної діяльності та забезпечення необхідного рівня засвоєння, що встановлюється зворотним зв'язком;
- ◆ програми, призначені для контролю (самоконтролю) рівня оволодіння навчальним матеріалом;
- ◆ інформаційно-пошукові системи, інформаційно-довідкові програмні засоби для формування навичок та умінь із систематизації інформації;
- ◆ імітаційні програмні засоби, які призначені для створення моделі об'єкта, явища, процесу або ситуації;
- ◆ демонстраційні програмні засоби, що забезпечують наочне подання навчального матеріалу;
- ◆ навчально-ігрові програмні засоби, призначені для «програвання» різних ситуацій (наприклад, із метою формування вміння приймати оптимальне рішення або відпрацювання оптимальної стратегії дій).

Якими формами ІКТ ви володієте?

Розвиток ІКТ, спрямованих на використання в громадянській освіті, має відбуватися за трьома **напрямами**:

- ◆ запровадження безпосередньо в навчально-виховний процес та в самостійну позакласну роботу учня електронних засобів навчального призначення;
- ◆ використання Інтернету (електронні бібліотеки, публікації, дистанційні курси тощо);
- ◆ створення єдиного інформаційного середовища «школа – дім».

Електронні засоби навчального призначення – це засоби навчання, що зберігаються на електронному обладнанні (імітаційні, моделюючі, контролюючі навчальні комп'ютерні програми; бази даних та бази знань; підручники та посібники; словники, публікації в Інтернеті тощо).

За дидактичною метою комп'ютерні програми з громадянської освіти поділяють на такі основні **групи**:

1. Програми для засвоєння нового матеріалу (пояснення теоретичних засад, закономірностей; введення нових термінів і понять; ознайомлення з об'єктами дослідження).

2. Програми для формування практичних умінь і навичок.

3. Програми-тренажери (повторення основних понять та об'єктів з паралельним здійсненням самоконтролю рівня їх засвоєння).

4. Програми для поточного і тематичного оцінювання навчальних досягнень (різнопланові контрольні завдання для визначення рівня засвоєння програмного матеріалу з елементами корекції знань).

Прикладне програмне забезпечення слід створювати з урахуванням навчальних програм. Сьогодні на ринку України відсутні електронні навчальні програми з громадянської освіти.

Науковці і методисти шукають можливості створення **електронних посібників** з урахуванням вимог сучасної школи, програмного забезпечення комп'ютерних класів. Ставляться питання щодо форми і змісту цих навчальних посібників (підручників, довідників, енциклопедій тощо), яким чином їх можна використовувати вчителям і учням на уроках та самостійно. Тобто формується підґрунтя широкого застосування електронних форм навчання, зокрема в громадянській освіті. Важливими є наукові дослідження щодо систематизації засобів навчання та розробки методичних рекомендацій до них, утім таких розробок в освітній галузі «Суспільствознавство» зовсім небагато, а з громадянської освіти вони майже відсутні.

Електронні посібники з яких дисциплін вам зустрічалися? Наскільки вони ефективні?

Цікавою і сучасною є розробка благодійної організації «Вчителі за демократію і партнерство» електронного методичного посібника для вчителів «Молодь обирає дію», як підготуватися і реалізувати учнівський соціальний проект, авторами якого є О. Пометун та І. Сущенко. Запропонований **педагогічний програмний засіб (ППЗ)** навчання є доповненням до навчального посібника для учнів і дає можливість учителеві організувати ефективну роботу щодо організації учнівського соціального проекту. ППЗ складається з кількох компонентів: додаткова інформація для вчителя, яка поділена на невеликі блоки відповідно до етапів проекту; блок роздаткового матеріалу для різних категорій учнів, різноманітні анкети, зразки презентацій, узагальнень

роботи над проектом. Важливим елементом ППЗ є блок, присвячений методиці використання інтерактивних технологій навчання, що дає змогу вчителю широко використовувати ППЗ на уроках громадянської освіти.

Визначте сильні та слабкі сторони вищезгаданого посібника.

Створення ППЗ з громадянської освіти має на меті вирішення таких актуальних проблем:

- ♦ використання у навчанні здобутків новітніх інформаційних технологій;
- ♦ інтенсифікація громадянської освіти, поліпшення засвоєння учнями програмного матеріалу;
- ♦ можливість дистанційного навчання для тих категорій дітей шкільного віку, які не можуть відвідувати школу (зокрема, дітей з особливими потребами), тобто сприяння їхній подальшій соціальній реабілітації.

Використання ППЗ у комплексі з традиційним підручником дозволяє:

- ♦ залучити до шкільної освіти новітні інформаційні технології;
- ♦ удосконалити контроль з боку вчителя та самоконтроль учнів, зокрема завдяки тестуванню;
- ♦ зробити навчання громадянській освіті більш привабливим для школярів, вже знайомих з Інтернетом та різноманітними електронними іграми;
- ♦ здійснювати дистанційне навчання, зокрема для тих категорій дітей, які не мають змоги відвідувати школу.

З педагогічним програмним засобом можна працювати як у спеціалізованому комп'ютерному класі з використанням мультимедійних комплексів, так і в кабінетах, обладнаних комп'ютером та телевізором. Також передбачається робота з ППЗ у домашніх умовах за наявності комп'ютера. Програма має бути зрозуміла з першого ознайомлення і вчителям, і учням, а інформація, яка виноситься на екран, сприйматися однозначно. Керування програмою має бути максимально простим і зрозумілим. Учитель повинен мати змогу компонувати матеріал на власний розсуд.

Іншим перспективним напрямом є **створення учнівських проектів** за допомогою комп'ютерних інформаційних технологій. Значний внесок у розробку цього напрямку в освіті зробив проект «Intel® Навчання для майбутнього». Даний проект акцентує увагу як на змісті учнівських проектів, так і на технологіях використання пакету Microsoft Office для його реалізації.

Визначте етапи реалізації учнівського проекту з використанням інформаційних технологій.

3. Використання можливостей Інтернету на заняттях громадянської освіти

Як ефективно організувати пошук інформації в Інтернеті?

Інтернет можна уявити собі як всесвітню публічну бібліотеку. У мережі зберігається велика кількість різних електронних публікацій. До них, зокрема, належать мультимедійні видання, сайти, бази даних, електронні тексти, відео- та аудіофайли, зображення в електронній формі, оприлюднені для використання широким загалом.

Електронна публікація має таку схему опису:

Прізвище, ім'я автора (авторів). «Назва роботи». Назва веб-сайта. Дата розміщення/перегляду. Організація. Дата звернення*. <URL-адреса>.

Приклад: Сміт, Джон. «Міграція метеликів-данаїд». Метелик кожного сезону. 6 червня 2001. Асоціація вивчення метеликів. 28 липня 2001. www.butterflyquarterly.com/2001/ed12/article7.htm.

Веб-сайти, що пропонують багато послуг та різноманітну інформацію (сайти Yahoo! та About.com) або інформацію з певної теми чи дисципліни, називаються *веб-порталами*.

Форум – інструмент для спілкування на веб-сайті. Досить ефективним є обговорення на форумі проблем громадянської освіти як у рамках учнів школи, так і з залученням представників з інших шкіл, населених пунктів, держав. На форумах можна спілкуватися із запрошеними гостями: громадськими та політичними діячами, представниками місцевої територіальної громади, однолітками з інших країн.

Які форуми для спілкування про питання громадянської освіти ви знаєте?

Інтернет дозволяє дітям не лише шукати інформацію, а й ділитися нею. Сьогодні дуже активно розвивається система *вікі* – веб-сайт (або інша гіпертекстова збірка документів), що дає змогу користувачам самостійно змінювати зміст сторінок на ньому. Найбільш розробленою є *Bikinedia* (англ. *Wikipedia*) – відкрита багатомовна вікі-енциклопедія. Започатковано 15 січня 2001 р. як англословний проект для створення онлайн-енциклопедії, де будь-який користувач може редагувати наявні статті та додавати власні. Сьогодні метою проекту є створення повної, нейтральної, відкритої, вільної від авторських прав енциклопедії всіма мовами Землі.

Як можна використати вікі на заняттях громадянської освіти?

Електронна пошта належить до основних послуг Інтернету. Після реєстрації на поштовому сервері чи сервері провайдера (організації, яка надає інтернет-послуги) користувач одержує поштову скриньку. Йому надається адреса поштової скриньки, а також право читати листи, що до неї надходять. Для обміну електронними листами використовується спеціальна система адресації, схожа на стандарт адресації звичайної пошти, коли вказуються ім'я користувача та адреса його місця проживання. Електронна адреса користувача записується з використанням латинських літер, цифр і деяких інших спеціальних символів та має такий формат: Ім'я_користувача@повна_адреса_комп'ютера_користувача

Наприклад: methist@list.ru

Повна адреса комп'ютера користувача складається з кількох слів або скорочень, що розділяється крапками. Читають цю адресу зліва направо, часто вона включає умовні позначення організації провайдера, міста та країни адресата.

Функції електронної пошти:

- ♦ листуватися з колегами та друзями;
- ♦ відправити копії своїх листів іншим користувачам;
- ♦ надсилати листи спеціально створеним групам користувачів – за так званим списком розсилання;

* Дата подається так: день, місяць, рік (наприклад, 10 березня 2001).

- ◆ відправляти SMS-повідомлення на мобільний телефон;
- ◆ відправляти факси і телетексти;
- ◆ проводити мережеві дискусії, телеконференції у відстроченому режимі;
- ◆ працювати з віддаленими інформаційними серверами, запитуючи в них потрібну інформацію.

Електронне повідомлення може містити не лише текст. За допомогою електронного листа пересилаються зображення, звук тощо.

Як правильно оформити посилання на конкретну електронну публікацію на веб-сайті?

Для того щоб отримати доступ до інтернет-ресурсу, необхідно знати його мережеву адресу. Оскільки Інтернет постійно оновлюється і розвивається, у цій мережі нема єдиного каталогу, так само як нема єдиної світової телефонної книги.

Але в Інтернеті є різні інформаційно-пошукові системи, що допомагають користувачам знайти потрібну інформацію. Прикладами таких систем можуть бути тематичні каталоги й пошукові сервери, що здійснюють контекстний пошук, а також мета-пошукові машини та спеціалізовані пошукові служби. Усі механізми пошуку багато в чому повторюють методи і підходи, що застосовується в бібліотечній справі.

Якщо потрібна загальна інформація, яка стосується глобальної теми або певних її галузей, доцільно скористатися пошуковими тематичними каталогами. Це інформаційно-довідкові системи, які створюються вручну редакторами на основі даних, зібраних на сайтах Інтернету. Вони мають деревоподібну структуру і нагадують систему УДК (Універсальна десяткова класифікація) для друкованих видань. Усі галузі людської діяльності поділяються на групи: наука, техніка, мистецтво, економіка, політика, спорт тощо, а ті, у свою чергу, – на підрозділи. Наприклад, до мистецтва відносять літературу, театр, живопис, музику, архітектуру. Далі йде детальніша класифікація. Так, до театрального мистецтва належать опера, балет, драма, мюзикл тощо. У тематичних каталогах Інтернету не існує єдиних стандартів класифікації.

Каталоги організуються за темами і, як правило, містять гіперпосилання для повернення на верхній рівень веб-сайта каталогу, а не на окремі сторінки цього веб-сайта. Користувачі каталогів починають пошук, вибираючи загальну тему чи відповідну тематичну категорію, а потім крок за кроком звужують область пошуку. Наприклад, користувач, який шукає загальну інформацію, що стосується навчальних учнівських проєктів, має почати з категорії «Освіта», а потім послідовно переходити до категорій «Методи» і «Методи проєктів».

У разі необхідності терміново знайти «типову» інформацію за тематикою, яка розглядається (якщо немає потреби враховувати певні її нюанси), доцільно звернутися до каталогів ресурсів. Швидко перейти до потрібного розділу каталогу можна скориставшись вбудованою системою автоматизованого пошуку за ключовим словом. Для цього в рядку запиту слід ввести ключове слово або словосполучення і клацнути на кнопку «Пошук». Після здійснення пошуку на екрані відобразиться повідомлення про те, чи існує відпо-

відний розділ у каталозі системи, і буде запропоновано перейти до нього, обминаючи всі проміжні розділи.

Тематичні каталоги мають високу якість, оскільки їх вміст перевіряють люди-редактори (див. табл. 13.1).

Якщо відома конкретна назва, фраза або термін, то для отримання інформації щодо предмету пошуку слід використовувати *пошукові, мета-пошукові* або *спеціалізовані пошукові машини*.

Таблиця 13.1. Приклади тематичних каталогів

Українські	Російські
Каталог «Вибране»: www.favorites.com.ua/ Інтернет-портал: www.era.com.ua Український портал (каталог сайтів України): www.uanceter.com/ Каталог Silver: www.silver.kiev.ua Каталог ualist: www.ualist.com	Каталог дитячих ресурсів Рунету: www.kinder.ru Федеральний портал «Российское образование»: www.portal.edu.ru Шкільний світ: каталог освітніх ресурсів: http://school.holm.ru Russia on the Net: /www.ru List.ru: www.list.ru Max.ru: www.max.ru Weblist.ru: www.weblist.ru Mavica NET: www.mavica.ru

Пошук на таких машинах здійснюється за допомогою спеціально розроблених для цього програм, які постійно відвідують веб-сайти Інтернету з метою створення каталогів веб-сторінок. У більшості випадків для визначення місцезнаходження певної інформації, наприклад якогось відомого документа, зображення або фрази, а не загальної теми, найкраще застосувати саме пошукові машини.

Пошукові машини працюють з використанням автоматичних засобів. Це дає змогу порівняно швидко опрацьовувати велику кількість веб-документів і створювати великі бази даних. Але в той же час ніхто не може гарантувати, що наявність у документі певних слів, за якими здійснюється пошук, вказує на належність документа до конкретної теми. Тому точність пошуку інформації в таких базах даних залишає бажати кращого. Пошукові машини зручні для використання лише тоді, коли користувач знає ім'я автора документа, його назву або якусь цитату з нього. Разом з тим бази даних пошукових машин значно більші за обсягом, ніж бази даних тематичних каталогів, та й поновлюються вони частіше (див. табл. 13.2).

Таблиця 13.2. Найбільш відомі спеціалізовані пошукові машини

Українські	Російські
META: www.meta.ua Quick Search: www.Qs.kiev.ua Atlas: www.atlasua.net Avaport: www.avaport.com Bigmir: www.bigmir.net Topping: www.topping.com.ua Uaport: www.uaport.net Uaportal: www.uaportal.com Uaplus: www.Uaplus.com	Рамблер: www.rambler.ru Яндекс: www.yandex.ru Апорт: www.aport.ru Metabot: www.metabot.ru

Якщо для пошуку інформації потрібно переглянути кілька баз даних, доцільно використовувати *мета-пошукові машини*. Самостійно такі системи нічого не шукають. Вони лише «дають завдання» тематичним каталогам та пошуковим машинам, а потім збирають результати, видаляють з них повторення і повертають

користувачеві узагальнений результат. Мета-пошукові машини не мають гнучкої мови запитів і, головне, не чекають надходження всіх результатів пошуку, а обмежуються лише першими знахідками.

Для пошуку спеціальної інформації доцільно використовувати спеціальні пошукові машини (див. табл. 13.3).

Систематичне використання ІКТ приводить до підвищення якісного рівня використання наочності на уроках громадянської освіти; зростання продуктивності уроків громадянської освіти; установлення міжпредметних зв'язків; дозволяє організувати самостійну роботу учнів на високому рівні, підвищує ефективність проектної роботи, зокрема розробки учнями соціальних проектів; учитель, який створює або використовує ІКТ, змушений звертати велику увагу на логіку подання навчального матеріалу, що позитивно позначається на рівні знань школярів; підвищується інтерес до громадянської освіти, особливо в учнів, які захоплюються інформатикою.

Форми роботи з використанням інформаційних технологій під час вивчення курсу «Громадянська освіта» можуть бути різноманітними, найповніше їх можна ви-

користати тоді, коли учні на уроках інформатики вже оволоділи хоча б початковим рівнем комп'ютерних технологій. Як самостійні завдання, розраховані на семестр, учням можна запропонувати:

- ◆ розробити і вивести в Інтернет веб-сторінку з громадянської освіти;
- ◆ створити програму, яка дасть можливість вивчати і перевіряти знання з громадянської освіти;
- ◆ оформити науково-дослідницьку роботу, реферат тощо;
- ◆ віднайти цікаві та корисні сайти в Інтернеті з громадянської освіти і зробити їх аналіз.

Варто пам'ятати, що центральною фігурою процесу навчання є і в майбутньому залишиться вчитель, а ІКТ відіграватимуть важливу, але допоміжну роль. Головним завданням використання мультимедіа та інших будь-яких нових технологій в освіті є надання вчителеві й учневі максимальної свободи вибору форм і методів роботи та полегшення передачі знань, формування вмінь і навичок, комп'ютер має доповнювати, а не замінювати традиційні навчальні посібники і підручники.

Таблиця 13.3. Найбільш відомі спеціалізовані пошукові машини

Українські	Російські
Мета: http://meta-ukraine.com/topics/asp?t=314 Каталог «Маяк»: http://mayak.net/catalog/category.phtml?id=298 Літературний Портал: http://lit.portal.rharkov.ua/catalog/grp/5.html	Пошукова система онлайнних газет та журналів «Віртуальна бібліотека»: www.library.ru Довідково-інформаційний потрал Грамота:RU: www.gramota.ru Рубрикон: www.rubricon.ru/ Прима: www.primavista.ru/dictionary/index.php Рамблер: http://top100.rambler.ru/top100/Science/index.shtml Світ енциклопедій: /www.encyclopedia.ru/encyclopedias.html Словники та енциклопедії онлайн: http://dic.academic.ru/

Ξ Запитання та завдання Ξ

- ◆ Розкрийте сутність інформаційно-комунікаційної технології навчання.
- ◆ Сформулюйте мету та завдання інформаційно-комунікаційної технології навчання.
- ◆ Що таке програмно-педагогічні засоби? Які різновиди комп'ютерних навчальних програм ви знаєте?
- ◆ Яким чином можна ефективно використовувати комп'ютерні технології у викладанні громадянської освіти?
- ◆ Сформулюйте основні рекомендації стосовно ефективної організації пошуку інформації в Інтернеті.
- ◆ Якими можливостями текстового редактора можна скористатися для створення дидактичних матеріалів під час підготовки до уроків громадянської освіти?
- ◆ Скориставшись сайтами з громадянської освіти (див. Додаток 1), підготуйте тематичну підбірку ресурсів громадянської освіти.

Список рекомендованої літератури

- Intel®* Навчання для майбутнього. – К.: Видавництво «Нора-прінт», 2006. – 12 мод.
- Головко М.В.* Використання можливостей нових інформаційних технологій у навчанні// Зб. Наукових праць К.-Подільського державного педагогічного університету: Серія пед. – Коломия: ВПТ «ВІК », 2001. – Вип.7. – С. 15-19.
- Жалдак М.І.* Педагогічний потенціал інформатизації навчального процесу та проблеми його розкриття. [Online]. (2004) Доступ НТТР: <http://www.school.kiev.ua/Htm/Technologi e/ITinSchool.htm>
- Інформаційні технології в навчанні.* – К.: Видавнича група ВНУ, 2004. – 240 с.
- Корнієнко М.М.* Телекомунікаційні технології в навчально-виховному процесі закладів освіти // Комп'ютер у школі та сім'ї. v 2004. v №3. v С.14 - 16.
- Луначек В.Е., Дрожжина Т.В., Жабіна О.Г.* Навчальні комп'ютерні програми для загальноосвітніх навчальних закладів. – К.: Міленіум, 2003. v 148 с.
- Основи нових інформаційних технологій навчання: Посіб. для вчителів / За ред. Ю.І. Машбіца.* – К.: ТЗМН, 1997. – 263 с.
- Худобець О.А.* Чому Інтернет потрібний вчителю історії//Історія. – 2005. v №5-6. v С. 52-56.

XIV. ЗАСОБИ НАВЧАННЯ ГРОМАДЯНСЬКОЇ ОСВІТИ МІЖПРЕДМЕТНІ ЗВ'ЯЗКИ ГРОМАДЯНСЬКОЇ ОСВІТИ

1. Класифікація засобів навчання та їх використання у навчальному процесі
2. Міжпредметні зв'язки у навчанні громадянської освіти

Очікувані результати:

- ◆ знати класифікації засобів навчання громадянської освіти;
- ◆ розуміти сутність міжпредметних зв'язків громадянської освіти;
- ◆ використовувати пам'ятки для роботи із засобами навчання;
- ◆ визначати види міжпредметних зв'язків громадянської освіти;
- ◆ створювати власні логічні схеми та таблиці;
- ◆ оцінювати ефективність засобів навчання громадянської освіти;
- ◆ створити комплекс міжпредметних зв'язків громадянської освіти та іншого предмета.

1. Класифікація засобів навчання та їх використання у навчальному процесі

Засоби необхідні для здійснення певної дії предмета, приладу чи їх сукупності. *Засоби навчання* – це комплекс оснащення навчального процесу для його ефективності (див. схему 14.1).

Схема 14.1. Класифікація засобів навчання громадянської освіти

Функції засобів навчання полягають в наступному:

- 1) забезпеченні навчального процесу джерелами знань;
- 2) керуванні пізнавальною діяльністю учнів;
- 3) мотивації стимулювання пізнавальною активністю учнів;
- 4) виховній функції.

Існують різні класифікації засобів навчання. Для аналізу засобів навчання у громадянській освіті використовують як критерій спосіб отримання інформації. Виокремлюють три групи засобів навчання: а) наочні; б) звукові; в) текстові.

Розглянемо схему «Класифікація засобів навчання громадянської освіти». Запропонуйте свій варіант класифікації засобів навчання громадянської освіти.

На основі дидактичної мети можна виокремити такі групи наочних засобів:

- ◆ ілюстративні (образні), які відповідають на питання «що?», «який?»;
- ◆ креслярські (умовно-графічні), які відповідають на питання «як?»;
- ◆ відеозасоби, які відповідають на питання «що?», «який?», «як?», «де?».

Розглянемо кожну групу окремо.

Ілюстративні наочні засоби посідають важливе місце в процесі навчання. Вони дають учням найбільш цілісне, яскраве уявлення про конкретне явище чи подію, що вивчається. Учні відчують себе спостерігачами, свідками. Вони дізнаються що відбувається в певний час у певному місці, які люди присутні, який статус вони мають та ін. Ілюстрація дає емоційний заряд учням, допомагає відчутти колорит епохи, дає матеріал для розумових операцій (аналізу, порівняння тощо).

Окремо варто розглянути *фотоджерела*. Алгоритм дослідження фотоджерел за навчальним посібником «Історія епохи очима людини» такий:

1. Опишіть, що ви бачите на фотографії.

Рис. 14.1. Підрахунок голосів на виборах

2. Які предмети, речі зображені на фото? Які з них автор, на вашу думку, хотів показати найвиразніше? Чому?

3. Що роблять люди, зображені на фото?

4. Зверніть особливу увагу на те, чи люди спеціально позували для цієї фотографії. Чому саме в цей момент і на цьому місці опинилася людина з фотоапаратом?

5. Чи розміщена на фото якась текстова інформація (плакати, реклама, підписи)? Як вона пов'язана з іншими зображеннями?

6. Якщо вам не відома дата виготовлення фотографії, спробуйте за всіма можливими ознаками визначити час її появи.

7. Обов'язково слід брати до уваги, як співвідноситься інформація з фотографії з інформацією інших джерел (текстом, статистикою, карикатурою тощо), та намагатися створити цілісне уявлення.

8. У разі, якщо джерела суперечать одне одному, слід з'ясувати – чому. Яку нову інформацію дає протиставлення різних джерел? Яке з них викликає у вас більшу довіру, чому?

9. Яку максимальну інформацію можна отримати, розглядаючи фото? На які запитання фотодокумент не може дати відповіді? Якої інформації бракує?

Який матеріал найкраще сприймати через фотографії? Чому?

Використайте цей алгоритм для аналізу фото «Підрахунок голосів на виборах» (рис. 14.1). На якому уроці громадянської освіти його можна використати? Як саме?

У процесі аналізу задіюють такі прийоми роботи з фотоджерелами:

- ◆ з позицій представників різних соціальних, етнічних, вікових, релігійних, статевих груп тощо;
- ◆ з диференційованих позицій (наприклад, різні видання);
- ◆ озвучення подій на фотоджерелах;
- ◆ уявлення думок людей, зображених на фотодокументах;
- ◆ співставлення різних фотопозицій про одну подію.

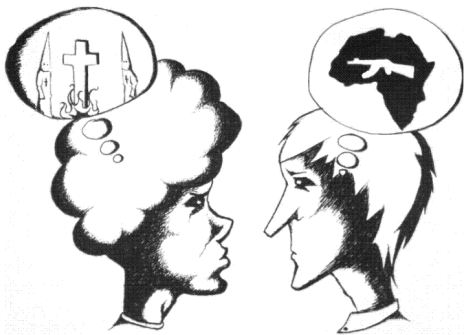

Рис. 14.2. Ти хто?

Серед наочних джерел, що оригінально подають інформацію, є **карикатура**. Це твір чи окремих художній образ, в якому в гумористичній або сатиричній формі перебільшено характерні осоловості (частіше негативні, а інколи й позитивні) як окремої людини, так і суспільства чи явища з метою їх висміювання чи возвеличування. Карикатурист надає нам неочікуваний, оригінальний погляд про нас самих і навколишній світ. При цьому міра жарту по-своєму відображає рівень духовної культури народу, суспільства і епохи. Карикатурист є необ'єктивним і відверто не прагне подати різні точки зору, оскільки висловлює лише власний (або замовника) погляд.

Алгоритм дослідження карикатур (за навчальним посібником «Історія епохи очима людини»):

1. Яка головна ідея карикатури? Поясніть свою думку.
2. Перевірте дату створення карикатури. Якій події чи якому явищу вона присвячена?

3. Чи впізнаєте ви персонажів? Завдяки чому? Яке ставлення до них, позитивне чи негативне, відображає карикатура?

4. Визначте символи, використані автором. Чому художник помістив їх у малюнок?

5. Яку оцінку, інтерпретацію персонажів, подій, явищ подає малюнок? Чи згодні ви з нею?

6. Які ідеї та політичні погляди сповідує автор? Як це можна визначити?

7. З якою метою створювалася карикатура? На кого вона розрахована?

8. Що вам уже відомо з інших джерел про події, пов'язані зі змістом карикатури? Як співвідносяться ваші попередні знання з посланням карикатури?

Використайте цей алгоритм для аналізу карикатури «Ти хто?» (рис. 14.2). На якому уроці громадянської освіти можна використати подану карикатуру? Як саме?

Цікаві види робіт для учнів можна організувати з **плакатами**. Болгарський учений Р. Кушева пропонує такий план аналізу плакатів:

1. Назвіть подію і дату, якій присвячено цей плакат.
2. На яку аудиторію він розрахований?
3. Хто із персонажів тут зображений і з якою метою?
4. Яка інша символіка використана на плакаті?
5. Чиє це «послання»? Чи легко його «прочитати»?

Як варіант роботи із цим видом наочності, можна запропонувати: самостійне індивідуальне чи групове виготовлення учнями плакату до тієї чи іншої теми уроку.

Спробуйте проаналізувати плакат виборчого блоку виборів до Верховної Ради 2006 р. На якому уроці громадянської освіти можна використати цю карикатуру? Як саме?

На основі згаданих пам'яток аналізу фото джерел, карикатур і плакатів запропонуйте власний план аналізу художньої пам'ятки.

Креслярські наочні засоби мають велике значення у процесі розвитку абстрактного мислення школярів: допомагають аналізувати та узагальнювати історичні явища, засвоювати їх істотні ознаки і взаємозв'язки, схему причин, наслідків, особливостей, взаємозалежностей, ієрархії, тобто, відповісти на питання «як?»

Креслярську групу наочних засобів можна поділити на низку підгруп:

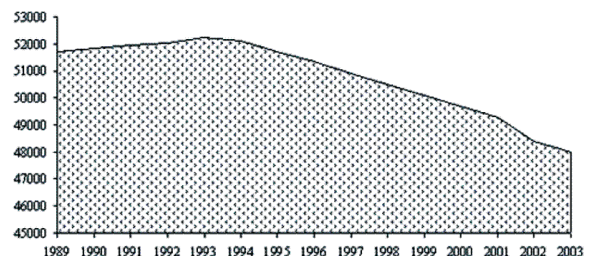

Рис. 14.3. Загальна чисельність населення України

1. **Графіки** – дають уявлення про кількісні показники. Вдало складені графіки, як й інші графічні зображення цифрових даних, викликають інтерес, привертають увагу учнів, допомагають засвоєнню навчального матеріалу. Особливо добре через призму графіків

сприймаються зв'язки між величинами. Користуючись такою системою зображень, учитель має можливість зекономити час, адже висновки зі статистичних даних швидше вивести і швидше сприймаються.

На якому уроці громадянської освіти можна використати цей графік? Як саме (див. рис. 14.3)?

Які графіки можна використовувати на заняттях громадянської освіти?

2. **Діаграми** – показують співвідношення кількісних характеристик об'єктів чи явищ. Форма діаграми визначається змістом і цільовим призначенням того матеріалу, який потрібно ілюструвати. Нині розроблено багато різних форм діаграмування: стовпчикові діаграми, квадратні, багатокутні, кубічні, колові, кільцеві, фігурні, об'ємні тощо. Кожен вид діаграм може бути ускладненим, крім того, їх можна поєднати в одному наочному посібнику з іншою наочністю (наприклад, історичними картами), що зробить матеріал більш насиченим і привабливим.

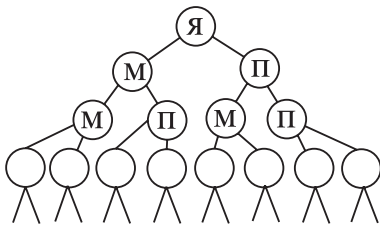

Схема 14.2. Родовід

3. **Логічні схеми.** Їх поділяються на такі види:

◆ схеми перерахування – найпростіші схеми, які показують (перераховують) складові цілого, можуть мати елементи ілюстрацій;

На якому уроці громадянської освіти можна використати схему «Родовід»? Як саме (див. схему 14.2)?

Які схеми перерахування можна використовувати для теми «Громадянське суспільство»?

◆ логічні піраміди показують (перераховують) складові історичного об'єкта, їх характеристику і співвідношення в системі ієрархії (суспільства, суспільної групи тощо), залежність між якими виражається розміщенням: чим вище знаходиться елемент, тим важливіше становище він посідає;

Які логічні піраміди можна використовувати для теми «Громадянин і суспільство»?

За зразком наявної логічної піраміди створіть власні схеми соціальної стратифікації сучасного українського суспільства.

◆ схеми «Політична система» пояснюють систему підлеглості та розподілу повноважень у системі влад: вони є втіленням певного історичного об'єкта, який складається з кількох елементів – вказується статус елементів і їх розміщення (чим вище знаходиться елемент, тим важливіше становище він посідає) за допомогою з'єднувальних ліній і стрілочок;

На якому уроці громадянської освіти можна використати цю схему? Як саме (див. схему 14.3)?

Схема 14.3. Американський варіант соціальної стратифікації

Схеми яких політичних систем можна використовувати для теми «Людина, громадянин і держава»?

◆ причинно-наслідкові (структурно-логічні) схеми показують сукупність причин, передумов, особливостей, характерних рис, наслідків певної події, явища, закономірностей у певному взаємозв'язку;

Які причинно-наслідкові схеми можна використовувати для теми «Соціальні норми»?

◆ нестандартні схеми відображають систему взаємозв'язків та взаємовпливів об'єктів, особливості протікання явищ за допомогою нестандартних підходів (тобто схем, що не ввійшли до попередніх видів).

Які нестандартні схеми можна використовувати для теми «Європейський Союз»?

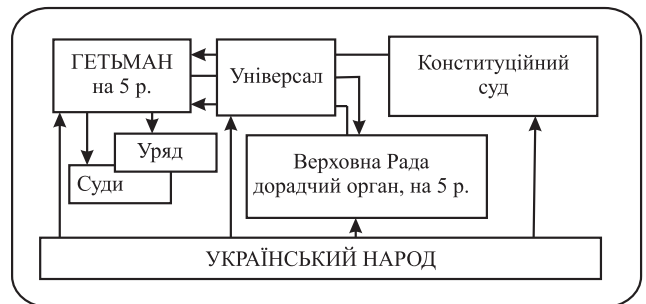

Схема 14.4. Політична система за проектом конституційної реформи «Третій гетьманат»

4. **Стрічка часу** – застосовують для пояснення хронології, розвитку уяви про час, полегшеного засвоєння хронологічного матеріалу.

5. **Таблиці** – для формування багатьох історичних понять на основі проведення логічних операцій, що значно полегшує осмислення й запам'ятовування матеріалу. За допомогою таблиці можна здійснити: а) добір найважливіших даних, явищ і об'єктів у конкретному матеріалі; б) систематизацію найважливого та істотного; в) виклад усього відібраного й систематизованого у найлегшій для сприйняття формі; г) отримання навичок аналізу цифрового матеріалу чи умовних співвідношень; г) виділення тих чи тих закономірностей.

Які таблиці використані у цьому підручнику для висвітлення теорії громадянської освіти? Які види робіт можна з ними організувати?

6. **Педагогічний малюнок** – складне поєднання різних підгруп креслярських наочних засобів (так звані опорні схеми).

Запропонуйте опорні схеми для теми «Ринкова економіка»?

7. Знаки-символи – символічне зображення наукових понять чи явищ.

Які знаки-символи можна використовувати для теми «Суспільні відносини»?

Отже, значну частину креслярських засобів становлять статистичні дані. Статистика є важливим джерелом, що дає змогу з'ясувати періодичність, тривалість явища, подає його кількісну характеристику, звертає увагу на темпи, циклічність розвитку тощо. Завдяки статистичним даним можна визначити основні суспільні тенденції певної країни у певний період і порівняти їх із подібними процесами в просторі і часі. При цьому слід пам'ятати, що статистичні дані, як і будь-яке інше джерело, можуть давати часткову, викривлену або фальшиву інформацію. Тому для об'єктивного аналізу їх потрібно розглядати в сукупності з іншими джерелами, перевіряти відповідність даних, аналізувати мету збирання інформації, час і місце збирання даних, особу укладача.

Фільми, відео і радіопередачі дають змогу створити міцне підґрунття для організації бесіди. Наприклад, це може бути первинна реакція учнів на фільм, про те, наскільки він був «життєвим», чи зображені дійові особи реалістично чи вони покликані проповідувати яку-небудь політичну або етичну проблему.

Запропонуйте відеофільм для перегляду на уроці громадянської освіти? Яка практична цінність залучення до уроку такого фільму?

Звукові посібники відіграють важливу роль у процесі викладання історії. Голос учителя у навчальному процесі є провідним засобом, але він не повинен стати самотнім джерелом звуків. Розгляньмо звукові засоби і позиції класифікації звукових посібників за характером використаних в них матеріалів:

- ♦ музичні твори слугують переважно емоційним фоном для розповіді вчителя;
- ♦ записи літературних творів також можуть використовуватися на уроках громадянської освіти, а саме: вірші, уривки з віршів чи прозових творів у виконанні професійних читців. Такі записи можуть стати джерелом для висвітлення соціальної проблеми очима митця;
- ♦ записи мови видатних діячів та звичайних людей дають можливість побачити їхнє ставлення до тих чи тих подій.

Запропонуйте звуковий посібник для прослуховування на уроці громадянської освіти. Яка практична цінність введення в процес уроку цього засобу?

Текстові посібники покликані стати важливим джерелом інформації в самостійній роботі учнів. Водночас їх використовують як знаряддя формування в учнів багатьох умінь і навичок. Вирізняють такі види текстових посібників:

- ♦ документи – передають враження очевидців чи учасників про певні історичні події. Їх аналіз на заняттях громадянської освіти слід проводити за алгоритмом дослідження історичних документів;
- ♦ науково-популярна та наукова література – ознайомлює із трактуванням історичних фактів (сюди належить і адаптований текст шкільних підручників);

- ♦ художня література – покликана зацікавити учнів певними історичними подіями, ознайомити з ними в обробці митця.

Текстові джерела найбільш звичний вид історичного матеріалу (за посібником «Історія епохи очима людини»). Для детального аналізу історичного тексту слід відповісти на такі питання:

1. Що це за документ або вид документа: а) запис у щоденнику; б) лист, приватний чи офіційний; в) спогади; г) публічне звернення чи заклик; д) політичний документ (звіт, протокол, резолюція, урядова постанова, декларація, тощо); е) дипломатичне послання, акт, нота; є) уривок з історичного дослідження?

2. Хто є автором (авторами) документа: приватна особа, офіційна, анонім та ін.?

3. Яка політична, національна, етнічна, службова належність автора? Яким чином це впливає на його ставлення до подій?

4. Чи є у документі інформація, яка підтверджує, що він ґрунтується на особистому досвіді чи на причетності автора до згадуваних подій?

5. Чи був автор очевидцем того, що сталося, або ж брав безпосередню участь у подіях?

6. Чи є в документі які-небудь факти, що допомагають зробити висновок про мету виникнення документа? Кому адресований текст?

7. Коли з'явився документ? Чи був він написаний тоді, коли сталася подія, відразу після неї чи за кілька днів, тижнів, місяців чи навіть років потому?

8. Автор просто повідомляє про ситуацію, передає інформацію або описує те, що сталося, чи документ містить також погляди, висновки і рекомендації?

9. Чи намагається автор об'єктивно й осмислено описати те, що сталося?

10. Чи є в документі які-небудь твердження чи фрази, які б свідчили про уподобання чи упередження автора проти будь-якої групи людей чи точки зору?

11. Чи є в тексті факти, що вказують на те, що цей документ є вірогідним джерелом інформації?

Залежно від відповідей на ці запитання можна визначити ступінь вірогідності інформації. Тому завжди слід намагатися проаналізувати якомога більше різноманітних джерел, беручи до уваги їхню правдивість.

Запропонуйте текстові джерела до теми уроку «Європейський Союз. Україна в контексті європейських інтеграційних процесів».

Отже, специфіка підходу при роботі з комплексом засобів підпорядкована загальній методиці викладання. Засоби комплексу мають стимулювати всебічну розумову діяльність учнів. Учитель повинен використовувати всю можливу інформацію, закладену в засоби навчання, для організації самостійної діяльності учнів, розвивати їх здібності, визначати і співставляти факти, розглядати проблеми і питання.

2. Міжпредметні зв'язки у навчанні громадянської освіти

Громадянознавчі компетентності можна й треба розвивати не лише в рамках окремих навчальних предметів, а й через викладання передбачених навчальним планом предметів інших курсів. Варто пам'ятати, що

робота над формуванням активної громадянської позиції – це тривалий і багатогранний процес. Особливості формування й реалізації міжпредметних зв'язків зумовлені базовою наукою, структурою, змістом цього предмета, його завданням і місцем у системі освіти. Повна реалізація міжпредметних зв'язків неможлива без розуміння особливостей шкільного курсу громадянської освіти.

Як ви ставитесь до інтегрованих уроків, які ведуть два вчителі?

Встановлення *міжпредметних зв'язків* громадянської освіти (далі – МПЗ) це узгодженість завдань і змісту навчання основам шкільного курсу громадянської освіти та іншим дисциплінам, координоване керівництво формуванням знань учнів, розвитком їхніх пізнавальних здібностей і вмінь. Заняття практично з усіх навчальних курсів мають спиратися на засадничі громадянськочасні поняття: патріотизм, свобода, громадянська відповідальність тощо. При цьому слід брати до уваги, яке місце їм відводиться в процесі уроку, які будуть опрацьовані відповідні поняття, метод, що відповідає віковим особливостям та відповідному рівню розвитку навичок учнів.

Широкі можливості й необхідність МПЗ історії, економічної географії, права, суспільствознавства громадянської освіти пояснюються тим, що ці навчальні дисципліни присвячені вивченню явищ і процесів суспільного життя, а їх зміст містить низку загальних чи взаємопов'язаних компонентів. Має значення також спільність завдань гуманітарних предметів: синтез знань дає змогу підвести учнів на доступному для них рівні до розуміння закономірностей суспільного життя, вироблення у школярів вміння оцінювати суспільні події, факти. Водночас історія, економічна географія, громадянська освіта і суспільствознавство мають свій специфічний зміст, що робить проблему їх взаємозв'язків особливо актуальною, відкриває можливості багатогранного висвітлення явищ і закономірностей.

Завдання встановлення МПЗ із громадянською освітою у навчанні інших дисциплін такі:

- ◆ постійна робота над формуванням в учнів громадянськочасних понять та компетенцій;
- ◆ активізація життєвої позиції учнів;
- ◆ розвиток в учнів критичного мислення, зокрема через застосування інтерактивних технологій;
- ◆ розвиток громадянськочасних якостей учнів та збагачення їхнього соціального досвіду;
- ◆ розуміння багатогранності суспільного життя;
- ◆ опертя на відомі знання для набуття нових;
- ◆ звільнення від надмірного дублювання деяких шкільних предметів.

Існує кілька класифікацій міжпредметних зв'язків.

Розрізняють *МПЗ за часом встановлення*, а саме:

- ◆ синхронні зв'язки (паралельні) – встановлюються при вивченні близького матеріалу в стиснутий проміжок часу (наприклад, тиждень);
- ◆ асинхронні зв'язки – встановлюються при вивченні близького матеріалу через якийсь проміжок часу і поділяються на: ретроспективні (наступні, спадкові) – раніше вивчений матеріал; перспективні (випереджаючі) – враховується той матеріал, який вивчатиметься пізніше.

Розрізняють *МПЗ за змістом*:

- ◆ зв'язки, що побудовані на засвоєнні надпредметних понять і вмінь. Це поняття класифікації, моделі, аналізу вміння працювати з джерелами, реконструювати об'єкт чи явище, навички висунення гіпотез, захисту власних теорій в дискусії тощо.
- ◆ зв'язки, що побудовані на використанні досягнень однієї науки для вирішення питань і потреб іншої: використанні математичного апарату для пошуку результатів у громадянській освіті; досягненні лінгвістики та географії для розв'язання соціальних головоломок; історії для розуміння сутності громадянської освіти. Так виробляються вміння використовувати поняття та методи одних предметів для потреб інших;
- ◆ зв'язки, що побудовані на аналізі функціонування певного складного метаоб'єкта, понять, принципи роботи якого можна досягнути лише за допомогою знань різних дисциплін. Наприклад, суспільство як явище. Звичайно, в такому випадку можна задіяти гру чи наукову конференцію. Часто використовується і фантастика, і фентезійні світи.

Розрізняють рівні встановлення МПЗ:

- ◆ рівень фактів і понять;
- ◆ рівень світоглядних ідей і принципів;
- ◆ рівень закономірностей розвитку суспільства.

Методичні *умови реалізації МПЗ* полягають у наступному:

1. Ретельній підготовці вчителя до уроку: а) ознайомлення з програмами курсів суміжних предметів, з переліком основних понять і вмінь; б) ознайомлення зі змістом підручників і навчальних посібників суміжних предметів (з характером і логікою викладу матеріалу, з визначеннями понять, термінологією, системою питань і завдань, ілюстраціями, документами тощо); в) ознайомлення із календарно-тематичним поурочним плануванням курсів, їх взаємозв'язки.

2. Застосуванні системи заходів, що стимулюють використання учнями МПЗ: а) навчання школярів прийомам пригадування раніше засвоєних знань; б) створення таких міжпредметних завдань, що змусять учнів шукати відповіді у підручниках суміжних дисциплін; в) створення проблемних міжпредметних ситуацій, що вимагають перенесення знань з інших курсів чи суміжних предметів; г) диференційований заохочувальний підхід до учнів з різною підготовкою при оцінюванні виконання МПЗ.

3. Координованій роботі вчителів суміжних предметів з розвитку загальних навчальних вмінь учнів: а) узгодження в часі і характері пояснення загальних способів діяльності, методики їх закріплення; б) єдина система вимог до виконання однакових способів навчальної діяльності.

Методи здійснення МПЗ такі:

- 1) повторення до уроку засвоєного раніше матеріалу із суміжного предмета;
- 2) ставлення пізнавальних задач, спрямованих на актуалізацію відомого учням матеріалу;
- 3) включення шляхом бесіди раніше отриманих знань у зміст нового матеріалу для аналізу й узагальнення;

4) формування нового прийому навчальної діяльності учнів (наприклад, складання таблиці, конспекту) з урахуванням того, як він формувався вчителями інших предметів;

5) навчання учителя з опертям чи посиланням на наявні знання школярів із суміжних дисциплін;

6) навчання прийомам пригадування і самостійного застосування відомих знань і вмінь;

7) проведення комплексних уроків, що включають матеріал кількох близьких за змістом дисциплін;

8) співставлення та інтеграція однотипного матеріалу з інших предметів;

9) узагальнення знань на міжпредметній основі шляхом створення тематичних таблиць, які розкривають етапи в розвитку певного явища;

10) організація на уроці самостійної роботи учнів із навчальними посібниками з інших предметів;

11) здійснення міждисциплінарних проєктів;

12) проведення інтегрованих уроків.

Розглянемо основні **напрями встановлення МПЗ громадянської освіти**.

Одним із провідних завдань шкільної історичної освіти є виховання громадянськості зокрема і на основі становлення громадянського суспільства в Україні та світі загалом.

- ◆ **Історія** – дає змогу громадянській освіті використовувати життєві приклади вияву національної свідомості та громадянської активності і боротьби за громадянські права. На заняттях з історії формуються багато громадянських понять та компетенцій, які допоможуть учневі відчутти себе справжнім громадянином своєї країни.
- ◆ **Етика** – ставить за мету створення умов для формування моральних цінностей і орієнтирів особистості, моральної культури і культури поведінки учня, що є основою для формування громадянських компетенцій.
- ◆ **Література (українська, зарубіжна)** – дає змогу громадянській освіті використовувати життєві приклади.
- ◆ **Рідна мова** – надає словниковий запас для вивчення громадянської освіти, надає можливість з молодших класів завдяки диктантам і творам піднімати актуальні суспільні проблеми і накреслювати шляхи їх розв'язання.
- ◆ **Іноземна мова** – надає певну інформацію щодо особливостей суспільних відносин окремих країн. Особливу цінність має порівняння громадянських цінностей нашої Батьківщини з іншими країнами.
- ◆ **Образотворче мистецтво** – дає змогу громадянській освіті використовувати життєві приклади, змальовані митцями у їхніх творах, знайомить із мистецькою спадщиною різних країн, виховує толерантне ставлення до здобутків різних культур світу.
- ◆ **Людина і світ (людина і суспільство)** – узагальнює особливості розвитку суспільства і людської думки, визначає закономірності розвитку суспільства і людської думки, виконує спільні завдання, використовує спільну термінологію. Задля тіснішого зв'язку із громадянською освітою, курс варто

перевести у площину індивідуального і суспільного значення піднятих проблем.

- ◆ **Захист Вітчизни** – формує та вдосконалює життєво необхідні компетенції учнів щодо захисту Вітчизни і військово-патріотичного виховання. На заняттях цього курсу варто акцентувати увагу на практичній значущості набутих навичок у природних, техногенних та соціальних умовах, які постійно змінюються.
- ◆ **Право (практичне право, права людини)** – надає громадянській освіті категоріальний апарат та уявлення про правове поле відносин людства. На цьому занятті бажано постійно акцентувати увагу на системі захисту прав людини.
- ◆ **Економіка** – надає громадянській освіті категоріальний апарат та уявлення про економічні відносини людства. На занятті з економіки бажано постійно акцентувати увагу на системі захисту економічних інтересів людини (як споживача, так і виробника).
- ◆ **Географія** – надає подіям географічне (особливості клімату, рельєфу того чи іншого регіону), соціальне (народонаселення, урбанізація, демографічна ситуація, політичний лад, етнічні проблеми), економічне тло, акцентує увагу на глобальних проблемах людства, розумінні географічних аспектів важливих сучасних соціально-економічних проблем. Країнознавча частина курсу географії має формувати в учнів систему поглядів на становлення і соціально-культурний розвиток окремих країн, їхнього етнокультурного розмаїття, розвивати вміння оцінювати складну систему взаємозв'язків між людьми, територіями і природним середовищем.
- ◆ **Біологія (ботаніка, зоологія)** – формує наукове уявлення про будову живого світу, впливає на виховання адекватного ставлення до навколишнього середовища. Саме уроки біології дають можливість усвідомити спільну відповідальність суспільства за долю живого світу та всього людства.
- ◆ **Фізкультура** – допомагає усвідомити цінність людського життя та здоров'я, потребу особистого фізичного розвитку та гігієни.
- ◆ **Математика** – надає вміння оперувати цифрами в процесі вивчення громадянської освіти. Саме завдяки математиці можна навчатися оперувати статистичними даними задля підготовки висновків із тих чи тих питань суспільного життя. Водночас на уроках математики можна здійснити конкретизацію теорій, явищ і процесів та закріплення знань, використовуючи навчальний матеріал громадянської освіти.
- ◆ **Фізика** – важлива у розумінні будови і використанні сучасної техніки, нових інформаційних технологій, сприйманні наукових і технічних ідей, формуванні наукової картини світу і сучасного світогляду. На уроках фізики можна обговорити використання результатів дослідження задля розв'язання суспільних проблем.
- ◆ **Астрономія** – формує наукове уявлення про будову Всесвіту, цілісне сприйняття світу і розуміння взаємозв'язку і взаємозумовленості явищ, що відбуваються у Всесвіті. Саме уроки астрономії

дають можливість усвідомити спільну відповідальність всього людства за долю планети Земля.

- ◆ **Інформатика** – дає змогу громадянській освіті задіювати на заняттях навички користувача персональним комп'ютером: працювати з програмним забезпеченням курсу, знаходити матеріал у мережі Інтернет, оформляти результати дослідницької роботи у вигляді веб-сторінок, презентацій, друкованого тексту. На заняттях інформатики варто навчити учнів, як знаходити корисну для них (громади, країни), інформацію, встановлювати зв'язки з громадськими організаціями, органами місцевої та державної влади.
- ◆ **Хімія** – дає змогу пояснити учням складові товарів споживання, зокрема акцентуючи увагу на шкідливих речовинах та їхньому впливі на людей і довкілля. На заняттях хімії доречно закріпити в учнів положення про право споживача на вірогідну інформацію про товар, завдяки чому громадянин

може зробити самостійний вибір між ціною і якістю товару.

- ◆ **Трудове навчання** – допомагає оформляти результати дослідницької роботи.
- ◆ **Безпека життєдіяльності** – сприяє усвідомленню цінностей людського життя та здоров'я і важливість його захисту.

Наскрізними вміннями, що розвивають практично всі навчальні курси, є комунікативні вміння, вміння працювати в колективі, дослідницькі вміння.

Учителям потрібно знати, що поширювати серед учнів принципи громадянської освіти зможе лише той педагог, який сам вірить у необхідність і можливість формувати активну громадянську позицію молодого покоління в школі, який є небайдужим до лицемірства, фальші, подвійної моралі й блюзнірства. При цьому слід пам'ятати про важливість навчання власним прикладом.

Ξ Запитання та завдання Ξ

- ◆ *Поміркуйте, що дає учням аналіз ілюстративних джерел з позицій представників різних соціальних, етнічних, вікових, релігійних, статевих та інших груп?*
- ◆ *Створіть зразки всіх видів логічних схем для уроків громадянської освіти.*
- ◆ *Порівняйте особливості наочних та текстових джерел. Визначте їх сильні та слабкі сторони.*
- ◆ *Підготуйте знаки-символи для розкриття змісту шкільних навчальних курсів, з яким громадянська освіта встановлює міжпредметні зв'язки.*
- ◆ *Визначте ієрархію зв'язків громадянської освіти з іншими навчальними курсами. Зобразіть її за допомогою схеми.*
- ◆ *Запропонуйте кілька варіантів тем інтегрованих уроків громадянської освіти та іншого навчального курсу.*
- ◆ *Опрацюйте одну із запропонованих викладачем програм шкільних курсів. Визначте спільні поняття громадянської освіти і даного курсу, спільні компетенції. результати своєї роботи покажіть у вигляді таблиці.*

Список рекомендованої літератури

- Желіба О.В. Методика викладання історії засобами умовно-графічної наочності: Навч. посіб. – Ніжин: НДПУ ім. М. Гоголя, 2003. – 147 с.
- Історія для громадянина.: Метод. посіб. для вчителів серед. загальноосвіт. навч. закл. / В. Горбатенко, П. Вербицька, А. Ковтонюк та ін. – Л.: НВФ «Українські технології», 2003. – 136 с.
- Історія епохи очима людини. Україна та Європа у 1900–1939 роках: Навч. посіб. для 10 кл. загальноосвіт. навч. закл. / Ю.Комаров, В.Мисан, А.Осмоловський та ін. – К.: Генеза, 2004. – 256 с.
- Короткова М.В. Наглядность на уроках истории: Практ. пособие для учителей. – М.: Гуманит. изд. центр ВЛАДОС, 200. – 176 с.
- Стрелова О. Ю. Новая жизнь учебных иллюстраций // <http://teacher.syktsu.ru/06/liter/003.htm>

XV. МЕТОДИКА ФОРМУВАННЯ ГРОМАДЯНОЗНАВЧИХ ПОНЯТЬ

1. Громадянознавчі поняття: структура і способи визначення
2. Технологічні засади та наукові підходи до формування понять
3. Способи формування громадянознавчих понять

Очікувані результати:

- ◆ знати основні громадянознавчі поняття;
- ◆ розуміти способи визначення понять та технологічні засади їх формування;
- ◆ використовувати різні підходи для формування громадянознавчих понять;
- ◆ аналізувати структуру громадянознавчих понять;
- ◆ характеризувати способи формування громадянознавчих понять;
- ◆ оцінювати рівні засвоєння громадянознавчих понять;
- ◆ розробити технологію формування одного із громадянознавчих понять.

1. Громадянознавчі поняття: структура і способи визначення

Громадянська освіта є інтегрованим курсом, який включає в себе поняття різних наук, а саме: історії, політології, філософії, правознавства та психології. Ця особливість курсу визначає багатоваріантність та різноманітність підходів щодо формування громадянознавчих понять. Не менш важливою особливістю курсу є те, що він має аксіологічний (ціннісний) вимір. Одним із головних завдань громадянської освіти є прищеплення учням певних цінностей та спонукання до поведінки згідно з цими цінностями. Таким чином, виокремлюють дві групи понять курсу: 1) наукові і 2) ціннісні.

Поміркуйте, у чому полягає відмінність цих двох груп понять.

Наукові поняття зазвичай однозначні і за змістом значно точніші. Наприклад, поняття «держава» мусить бути однаковим для всіх учнів і відбивати рівень розвитку науки в цьому питанні. Інша справа – ціннісні поняття. Наприклад, що є кращим для держави: авторитаризм чи демократія? В історії можна відшукати приклади, що свідчитимуть як на користь авторитаризму, так і на користь демократії. То, що є кращим? Це моральне питання, на яке не може бути категоричної відповіді. У всьому є свої позитивні та негативні риси, переваги й недоліки, плюси і мінуси. Тим більше, що за різних історичних умов кожний із цих політичних режимів може бути корисним і дієвим. Проте у переважній більшості випадків демократія демонструє більшу відповідність запитам людей та загальнолюдським цінностям. Формування ціннісних понять передбачає переконування учнів у необхідності прийняти ті чи ті цінності й діяти відповідно до них. Це складне завдання, виконання якого потребуватиме від учителя не просто фаховості, а й педагогічної майстерності та високих моральних якостей.

Спочатку розглянемо проблему формування наукових понять. **Опанування основами будь-якої науки передусім означає засвоєння системи її понять.** Наукові поняття, на відміну від уявлень і житейських

понять, відбивають не чуттєві якості предметів, а їх загальні й суттєві об'єктивні відносини. Значення наукових понять розкривається тільки в системі, через відношення, що відбивають об'єктивні зв'язки речей і явищ. Ці зв'язки виявляються не сприйняттям, а в процесі діяльності. Джерелом наукового поняття є не чуттєвий досвід, а певна дія, що шляхом перетворення предметів виявляє в них нові відношення й властивості. В одних випадках вони мають значення для виконання предметами певних функцій, а в інших несуттєві для цих функцій. **Наукові поняття виокремлюють і закріплюють функціональні властивості речей і явищ**, тобто вони не просто виводяться з досвіду, а створюються відповідно до поставлених завдань. При цьому наявні знання вже використовуються з нової точки зору для вироблення нових класифікацій об'єктів, нових способів розв'язання задач.

Поняття – складна логічна й гносеологічна категорія. Питання про сутність поняття є надто складним. Не існує поки що єдиної думки серед філософів, психологів і логіків стосовно того, що саме представляє собою поняття. Вчені-логіки розглядають поняття як форму мислення. В. Асмус визначає поняття як «думку про предмет, що виділяє в ньому суттєві ознаки»*. К. Бакрадзе вважає, що поняття – це думка, що відбиває істотні ознаки предмета**. Зрозуміти, тобто відбити у понятті ту чи іншу сферу явищ, – зазначає Е. Ільєнков, – означає поставити ці явища в належний зв'язок, прослідкувати об'єктивно необхідні їх взаємини, взаємозалежності***.

Отже, **поняття** – це логічна форма мислення, вищий рівень узагальнення, характерний для словесно-логічного мислення. У понятті відбивається сутність явищ та процесів. Кожне поняття має свій зміст і об'єм. **Зміст поняття – це сукупність суттєвих ознак низки однорідних предметів, відображених у цьому понятті. Відповідно об'єм поняття – це сукупність предметів, до яких це поняття може бути прикладене.** Встановлення змісту поняття, тобто точна вказівка в ньому суттєвих ознак, є найважливішою логічною

*Кондаков Н.И. Логический словарь. – М.: Наука, 1971. – С. 396.

**Бакрадзе К. Логика. – Тбилиси, 1951. – С. 94.

***Ильенков Э.В. Диалектическая логика: Очерки истории и теории. – 2-е изд., доп. – М.: Политиздат, 1984. – С. 234.

операцією, що називається *визначенням поняття*. «Визначити поняття, – стверджує Б. Кедров, – означає розкрити його зміст, тобто вказати його суттєві ознаки»*. Операція ділення розкриває об'єм поняття, вказуючи всі види, сукупність яких становить об'єм цього поняття.

Розглянемо це на прикладі поняття «громадянин». Громадянин трактується як самостійний член цивільно-політичного співтовариства, що має права і несе моральну, правову і соціальну відповідальність. У цьому визначенні відбитий зміст поняття «громадянин», тобто сукупність загальних, суттєвих ознак, що охоплює це поняття. До них належать: членство у громадянсько-політичному співтоваристві, наявність прав та цивільна відповідальність.

Перша ознака свідчить про те, що громадянин виступає як представник (член) суспільства, умовно розділеного на неполітичну сферу (громадянське суспільство) і сферу політичну. Друга ознака вказує на природний і невідчужуваний характер прав людини, тому що громадянин не «використовує встановлені державою права», а «має» права, тобто є людиною вільною. Третя ознака наголошує, що свобода передбачає відповідальність.

Кожна із цих ознак є абстракцією, що тісно пов'язана одна з одною. Справді, членство громадянина у співтоваристві пов'язано з його громадянством. Громадянство, будучи офіційним оформленням належності людини до певного співтовариства, означає, що держава бере на себе зобов'язання забезпечити людині гідні соціальні умови, охороняти і захищати її права як можливості вільного вибору і самореалізації в неполітичній і політичній суспільних сферах. Громадянин, у свою чергу, зобов'язується виконувати закони та інші нормативні акти держави, тобто несе правову відповідальність, а також відповідає перед самим собою, власною совістю (моральна відповідальність) і суспільством (соціальна відповідальність).

Зазначена взаємодія ознак поняття відбиває різноманітні зв'язки між громадянином та іншими соціальними явищами: громадянським суспільством, державою, політичною сферою, правом, мораллю тощо. Провідним серед них є опосередкований правом зв'язок між громадянином і державою. Для усвідомлення цього зв'язку потрібно засвоїти сукупність взаємозв'язків, втілених не лише у поняттях «громадянин» і «держава», а й в інших елементах теорії ліберального права (наприклад, у принципі верховенства права в суспільстві), що передбачає значну кількість пізнавальних операцій (кроків).

Яким би складним не був зміст поняття, він розкривається за допомогою визначення (дефініції). Це надійний спосіб, що оберігає від непорозумінь під час спілкування, у процесі дослідження та дискусії. Визначити поняття – це вказати, що воно означає, виявити ознаки, які становлять його зміст. Визначення поняття виконує дві важливі функції: 1) відрізняє й відмежовує предмет від усіх інших предметів; 2) розкриває сутність предмета.

Визначення наукових понять здійснюється переважно через *зазначення роду та видової відмінності*.

Загальна схема визначення така:

« $A \in (B \text{ і } C)$ »

A – це поняття, що підлягає визначенню; B – поняття, більш загальне щодо A (рід); C – такі ознаки, які виокремлюють предмети, що позначаються A , серед усіх предметів, що позначаються B (видова відмінність).

У розглянутому нами прикладі поняття A (поняття, що підлягає визначенню) – це «громадянин»; поняття B – «член цивільно-політичного співтовариства» – більш загальне щодо A ; поняття C – це ті ознаки (має права та обов'язки), які відрізняють громадянина від усіх інших членів цивільно-політичного співтовариства, наприклад, від осіб без громадянства.

До визначень такого роду висуваються досить прості й очевидні вимоги: *по-перше*, поняття, що підлягає визначенню, й поняття, за допомогою якого визначають, мають бути взаємозамінними; *по-друге*, поняття не повинно визначатися за допомогою хибного кола, якщо воно визначається через себе або через інше поняття, яке, у свою чергу, визначається через нього; *по-третє*, визначення має бути чітко сформульованим, тобто мають використовуватися лише поняття, які відомі й зрозумілі тим, на кого розраховано визначення (бажано не використовувати образи, метафори, порівняння, тобто усе те, що не передбачає однозначного й чіткого тлумачення).

Чи будь-яке поняття доцільно та необхідно визначати через рід та видову відмінність?

Слід зазначити, що не всі поняття необхідно визначати через зазначення роду та видової відмінності. Такого визначення потребують тільки ті поняття, які мають високий рівень узагальнення. У разі, якщо потрібно визначити менш загальні поняття (або рівень розвитку учнів не дозволяє використовувати складні логічні конструкції) використовуються визначення-описи, визначення-перерахування; визначення-приклад; стисле пояснення. *Визначення-описи* – це опис явищ, узагальнених у понятті; *визначення-перерахування* – передбачає перелік тих відомих учням понять, які утворюють нове поняття; *визначення-приклад* – наведення прикладу з доступного учням життєвого досвіду для роз'яснення поняття; *стисле пояснення* – це тлумачення терміна, який позначає відповідне поняття й передбачає коротке зазначення суттєвих ознак.

Поняття виникають внаслідок узагальнення, що являє собою *з'єднання подібних предметів* за випадковими, загальними для них ознаками (генералізація). Внаслідок такого узагальнення виникають житейські або емпіричні поняття; на найвищому рівні знаходиться узагальнення, при якому людина поєднує предмети, що справді мають багато подібних ознак як основних суттєвих, так і випадкових. Результатом такого узагальнення є виникнення наукових теоретичних понять.

Узагальнення скорочує кількість інформації, замінюючи знання багатьох подібних випадків знанням одного принципу. Воно дає можливість розглядати предмет чи явище не як суцільно ізольоване, а як таке, що представляє певний клас. Узагальнення, втілене у формулу, дозволяє розв'язувати серію однорідних задач, навіть ще не сформульованих. Узагальненням у науці є відомі закони, принципи, правила та поняття. Різнома-

* Кедров Б.М. Определение научных понятий через закон // Диалектика и логика. Формы мышления. – М.: Изд-во АН СССР, 1962. – С. 66.

нітні взаємозв'язки й взаємини загального й одиничного виявляються за допомогою узагальнень. Вони розкривають сутність речей як закономірність їхнього розвитку, як таке, що визначає їхній розвиток, це, у свою чергу дає змогу встановити необхідний зв'язок одиничних явищ усередині деякого цілого, тобто відкрити закономірності його становлення.

Формування понятійного узагальнення передбачає не тільки перехід від конкретного та одиничного до абстрактного й загального, а й зворотний перехід від загального та абстрактного до одиничного й конкретного. Останній є вираженням думки від абстрактного до окремих і одиничних виявів загального, доступних чуттєвому досвіду.

Перехід від загального до одиничного, конкретного виступає як цілком самостійний процес. Оволодівши ним, учні переборюють первісно існуючий у їхній свідомості розрив між конкретним та абстрактним. Основним засобом заповнення цього розриву є збагачення чуттєвого досвіду учня. Чим абстрактніше первісне узагальнення, тим більше конкретизації вимагає його повноцінне засвоєння. Сама конкретизація здійснюється шляхом застосування поняття, під час розв'язання задач на підведення під поняття одиничних фактів або при розкритті учнями загальних положень на конкретному матеріалі. Справжнє опанування абстрактним знанням відбувається по мірі його збагачування конкретно-чуттєвим змістом. Таким чином, розвиток абстрактного залежить від накопичення уявлень і сприймань.

Оволодіти поняттям — означає оволодіти всією сукупністю знань про предмети, яких воно стосується. Чим більше ми наближаємося до цього, тим більше шансів оволодіти певним поняттям. У цьому й полягає розвиток понять, що змінюються за своїм змістом відповідно до розширення знань.

Таким чином, оскільки поняття становлять логічну форму мислення, слугують організації й регулюванню практичної діяльності, забезпечують засвоєння основ громадянознавства, вони обіймають *провідне місце в громадянській освіті*.

Ефективне засвоєння понять неможливе без певним чином організованої пізнавальної діяльності, яка б передбачала як узагальнення фактів, так і застосування (конкретизації) громадянознавчих понять. Особливо великого значення набуває діяльність щодо застосування громадянознавчих понять, оскільки поняття вважаються сформованими лише за умови правильного їх використання.

Оскільки неможливо й непотрібно формувати всі поняття шляхом узагальнення фактів, слід виявляти, які ідеї, поняття викладатимуться тією або іншою формою вчителем або підручником (перша група понять), а які учні здобудуть самі у процесі вивчення теми (друга група понять). До цих двох груп понять потрібно створювати дослідницькі завдання (проблемні задачі) таким чином, щоб перша група понять виступала як засіб, інструмент, об'єкт застосування, а друга виступала б наслідком розв'язання задач.

Таким чином, *громадянознавчі поняття є значно вищим щаблем організації знань про суспільство, вищим рівнем узагальнення, формою мислення*. Головне їх призначення — організація й регулювання практичної

діяльності учнів. Отже, й робота над формуванням системи наукових та ціннісних понять в учнів повинна ґрунтуватися на засадах проблемного навчання із використанням пізнавальних задач.

2. Технологічні засади та наукові підходи до формування понять

Процес формування громадянознавчих понять має здійснюватись, за наступними принципами і правилами:

- ◆ Початкову інформацію про соціальний об'єкт варто пред'являти шляхом пояснення, міркування, проблемного викладу з використанням структурно-схематичних моделей об'єкта, що дають змогу наочно представити взаємозв'язок його елементів (ознак поняття), відбиваючи логіку їхніх взаємин між собою та іншими елементами (поняттями) суспільної системи. При цьому дуже корисно вибудовувати схему поступово, супроводжуючи її відповідними роз'ясненнями;
- ◆ Оволодіння поняттями високого ступеня узагальнення вимагає ґрунтовного опертя на раніше засвоєні знання з предметів природничонаукового й гуманітарного циклів. Ці знання можуть використовуватись як для ілюстрації (конкретизації) суспільствознавчого поняття, так і виступати об'єктом аналізу на основі застосування цього поняття в пояснювальній функції;
- ◆ Оволодінню поняттями високого ступеня узагальнення сприяє організація їх застосування як методологічної основи (методу) пізнання й прогнозування нових явищ;
- ◆ Ефективними та «економічними» з погляду раціонального використання навчального часу є такі методичні прийоми здійснення міжпредметних і внутрішньокурсових зв'язків під час формування понять: випереджальні домашні завдання, що націлюють на повторення і первинну систематизацію раніше вивченого матеріалу; встановлення зв'язків між раніше вивченими поняттями та новими під час пояснення матеріалу; демонстрація уже відомих школярам таблиць, схем і діаграм; організація роботи з раніше вивченими текстами тощо.
- ◆ Слід використовувати різноманітні джерела у роботі над поняттями для посилення доказовості теоретичних положень, висновків і оцінок, для здійснення впливу не лише на раціональну, а й на емоційну сферу свідомості учня, формування його особистісного ставлення до об'єкта, що вивчається. Такий підхід сприятиме вихованню громадянських якостей та розумовому розвитку учнів. Джерела повинні містити наукові поняття та їх характеристику, зразки наукового підходу до аналізу й оцінки явищ соціальної дійсності;
- ◆ Опертя на особистий досвід учня, його позитивний зміст і розширення цього змісту за допомогою наукових понять сприяє їх глибшому й усвідомленому засвоєнню. Застосування наукових понять до суджень учнів, заснованих на позанавчальному пізнанні, що містить помилкові уявлення про певне суспільне явище, розвиває інтерес до наукового пізнання, дає змогу зробити необхідну корекцію «життєвого» досвіду, закріплює наукові знання;

- ◆ Слід добирати першоджерела з урахуванням ступеня підготовки учнів, повторно звертатися до них та їх комплексно використовувати. У міру зростання підготовки учнів варто підвищувати питому вагу їхньої самостійної роботи з документами на уроках та під час виконання домашніх завдань. Ефективними прийомами організації роботи учнів з першоджерелами є: коментоване читання, колективний аналіз тексту, формулювання запитань і завдань, що передбачають як просте відтворення розглянутого тексту загалом, так і його частин; інтерпретація змісту на основі аналізу тексту та його логічної структури (виокремлення головної думки, складання плану, конспекту, виписки за проблемним запитанням, підготовка невеличких повідомлень тощо); запитання й завдання, що передбачають навчально-дослідницьку чи пошукову роботу (встановлення зв'язків змісту документа з досліджуваним об'єктом; оцінювання явищ у світлі ідей документа; постановки проблемних запитань самими учнями, на які можна отримати відповідь із джерела; формулювання запитань, для відповіді на які потрібно отримати додаткові дані тощо);
- ◆ У роботі над формуванням громадянознавчих понять необхідно використовувати комплекс пізнавальних і практичних завдань, побудованих на різноманітних джерелах, спрямованих на оволодіння основними категоріями суспільних наук. У свою чергу, ці громадянознавчі поняття повинні стати основою формування загальнонавчальних і специфічних умінь, тобто сприяти набуттю громадянознавчої компетентності. Завдання мають враховувати різні рівні складності, використовуватися для організації колективної та індивідуальної роботи учнів, а також під час проведення різних форм навчальних занять: шкільної лекції, семінару, практичного і лабораторного заняття, при підготовці школярів удома тощо.

Які підходи, на вашу думку, варто використовувати під час формування громадянознавчих понять?

Засвоєння громадянознавчих понять може здійснюватися за допомогою різних підходів. Так, багато сучасних учених вважають **системний підхід** універсальним науковим методом дослідження соціальної дійсності. Цей підхід передбачає виявлення потрібної та достатньої кількості елементів, наявність яких сприяла б розумінню суспільного явища як цілісності (системи), осмислення ролі й значення різних частин цієї системи та їх взаємовплив, а також взаємодію системи з навколишнім середовищем (тобто зовнішніми до неї чинниками).

Нове бачення системного підходу ґрунтується на відмові від розгляду одного елемента системи як визначального стосовно інших. При цьому зовсім не відкидається той факт, що всі ланки системи мають бути взаємопов'язані, як мета і засоби або причини та наслідки. Йдеться про потребу розгляду кожного елемента системи як ланки автономної та самостійної, що має самоцінність і певну значущість для існування й розвитку інших елементів цілісної системи.

Оволодіння системним підходом допомагає учням сприймати й описувати об'єкти соціальної дійсності як складноупорядковані. Тим самим підвищується рівень теоретичного мислення школярів, створюється база для формування у них основ світоглядної культури, а також умінь застосовувати знання для самостійного пояснення й прогнозування суспільних явищ.

Засобом формування **ціннісно-нормативного підходу** в шкільному громадянознавчому курсі є використання поняття в оцінювальній функції. Громадянознавчі поняття, застосовані як критерії оцінювання суспільних явищ і процесів або групової та індивідуальної поведінки, впливають на становлення усвідомленого й самостійного ціннісного вибору учнів, формування їхньої економічної, політичної, правової та моральної культури.

При цьому потрібно пам'ятати про складну структуру оцінювання. На думку деяких учених, вона вміщує: по-перше, оцінювальне ставлення як емоційно пережите співвіднесення об'єктивних властивостей явища з духовними та матеріальними потребами суб'єкта; по-друге, оцінне судження як логічну форму усвідомлення й фіксації результатів оцінювального ставлення. Отже, оцінка – це єдність оцінювального ставлення (оцінка – процес) і оцінювального судження (оцінка – результат). Головна особливість оцінювальних відносин полягає в тому, що вони містять у собі не лише належне, а й бажане, пов'язане з вільним вибором, духовним прагненням суб'єкта.

Наведемо приклади завдань, спрямованих на застосування таких понять: «права людини», «людська гідність» в оцінювальній функції та з урахуванням специфічних структурних особливостей оцінювання.

Приклад: один із ваших однолітків надіслав до редакції газети лист наступного змісту:

«Я людина незвичайна, як прийнято висловлюватися, супермен. Навчаюся в ПТУ. Я ще з дитинства поставив собі за мету стати кращим за інших. І думаю, що досяг цього. Тепер мої дані: зріст 174 см., об'єм грудей – 110 см., вага 65 кг. Я багато чого можу робити: ламати цеглини руками, ногами, головою. Добре володію своїм тілом, можу водити автомобіль, володію східними єдиноборствами. Моя мрія – служба у військах спецпризначення. Для досягнення своєї мрії я тренував не лише тіло, а й дух. З дитинства я виховував у собі жорстокість, бив однокласників, тримав у страху всю школу, а тепер і ПТУ. У мене залізне здоров'я. Куди ж мені звернутися, щоб здійснити свою мрію?»

Чи хотіли б ви бути схожими на автора цього листа і чому? Оцініть його погляди й поведінку стосовно такого морального критерію як людська гідність. Якими моральними критеріями ви керуватиметеся, оцінюючи мету «супермена» і засоби їх досягнення? Аргументуйте свою відповідь.

До відносно нових для вітчизняних соціальних наук методів пізнання належать **діяльнісний** та **рольовий підходи**. Вони орієнтують на осмислення наступних питань: навіщо я це роблю? (тобто, яка ціль моєї діяльності); що я роблю? (яку сутність має моя діяльність); як треба робити? (тобто чи відповідає моя діяльність загальнолюдським цінностям); які результати моєї

діяльності? (аналізуються отримані результати); що треба ще робити? (ставляться нові завдання).

Підґрунтям для опанування цими підходами є поняття про регулятивно-практичну функцію. Оперування ними в знайомій та незнайомій ситуаціях є могутнім стимулом у розвитку інтелектуальної та поведінкової рефлексії учнів, сприяє формуванню готовності конструктивно діяти.

Прикладом застосування понять у регулятивно-практичній функції може виступати таке завдання, складене у тестовій формі.

Приклад: «Уявіть, що ви організатор мітингу. Які з наведених дій ви б здійснили?»

- а) сповістив би про мітинг тільки своїх політичних прихильників;
- б) сповістив би про мітинг своїх політичних прихильників і супротивників;
- в) надавав би слово всім бажаючим;
- г) надавав би слово тільки своїм політичним прихильникам;
- д) спробував би звинуватити своїх політичних опонентів, закликав би до непримиренної боротьби з ними».

Обґрунтуйте свій вибір.

Велику значущість у сучасному науковому знанні набуває **психологічний метод (підхід)**. Він орієнтує на вивчення суб'єктивних механізмів, поведінки людини, індивідуальних якостей, рис характеру, несвідомих психічних процесів, психологічних мотивацій.

У педагогічному плані цей метод використовують під час оперування поняттями в діагностичній функції. Він також сприяє усвідомленню інформації про те, який «Я» та інші люди. Такий підхід позитивно позначається на самопізнанні учня, розвитку його рефлексивного досвіду, сприяє формуванню вміння оцінювати свої та чужі слабкі й сильні сторони, свідомо керувати собою і впливати на інших людей.

У межах сучасних наукових парадигм особливої актуальності набуває **порівняльний метод (підхід)**. Він передбачає зіставлення однотипних явищ і процесів з метою виявлення їхніх загальних рис і специфіки, знаходження найоптимальніших шляхів розв'язання задач. Найбільшу педагогічну ефективність цей метод відіграє в процесі формування конкретно-історичних понять, сприяючи значно глибшому їх засвоєнню: розвитку інтелектуальних здібностей учнів; умінню бачити за зовнішньою схожістю особливості, своєрідність, самобутність явищ; визначати підстави для класифікацій явищ; прогнозувати події, тенденції, наслідки на основі зіставлення раніше отриманої інформації з новими даними.

При формуванні понять, як відзначалося, потрібно спиратися на особистий досвід учня. Психологи вважають, що формування понять сягає своїм корінням у глибинні структури індивідуального досвіду, пов'язані, зокрема, з основними формами представлення реальності у людській свідомості – через дію, почуттєве враження, знаковий символ.

Отже, процес ознайомлення із системою громадянознавчих понять, має ґрунтуватися залежно від змісту поняття на таких підходах: системному, ціннісно-нормативному, діяльнісному, рольовому, порівняльному та психологічному.

3. Способи формування громадянознавчих понять

Поняття відображають суттєві відношення речей і явищ, що становлять значення цих понять. Наукові поняття відрізняються від життєвських передусім тим, що учень не сам їх створює, а отримує від суспільства у готовому вигляді (у процесі навчання в школі).

За яких умов поняття засвоюватимуться найкраще?

Основний шлях формування наукових понять – навчання, при цьому важливу роль відіграє зміст навчання. Знання, які учень отримує, завдання, які він вирішує в процесі навчання, визначають зміст і форму понять, а також характер практичних, перцептивних (від лат. *perceptio* – сприйняття) і розумових дій учня, що виявляють значущі й суттєві сторони об'єктів, що відображаються в поняттях.

Для управління процесом формування правильних понять вчителю потрібно:

- 1) разом з учнями виділити відповідні суттєві властивості об'єктів;
- 2) показати їх значення для вирішення певних завдань.

Виокремлення суттєвих властивостей досягається двома шляхами: на основі цілеспрямованого **моделювання**, коли необхідні якості відразу зображаються за допомогою схем і символів, або на основі **варіювання**, коли матеріал, що подається, видозмінюється й чергується так, щоб у ньому виявилися деякі суттєві властивості. Значущість для учня досягається тим, що **виокремлені суттєві властивості використовують під час вирішення певних завдань**. Ці властивості стають потрібними йому як орієнтири доцільної дії.

Учитель повинен показати учням суттєві властивості об'єктів, демонструючи дії, шляхом яких ці властивості можуть бути виявлені або відтворені в процесі формування понять. Такого результату можна досягти двома шляхами. **Перший** – полягає в тому, що орієнтири дій встановлюються й освоюються на окремих конкретних зразках. Цей шлях починається з формування схеми, що вказує: 1) які властивості об'єкта і в якій послідовності треба виділяти; 2) які дії слід виконувати за наявності тих чи тих властивостей; 3) які результати можуть давати ці дії; 4) під яке поняття потрібно підвести об'єкт у разі отримання того або того результату. Багаторазове використання цієї схеми сприяє формуванню в учня відповідних понять.

Другий шлях полягає в тому, що в якості об'єктів учню даються не конкретні зразки, а загальні принципи й структури класу предметів (явищ), що вивчається. У цьому випадку він сам, виходячи із загальних принципів, виокремлює орієнтири дій з конкретними об'єктами.

У пізнавальному процесі знання розвиваються, збагачуються, проходячи три етапи (рівні): уявлення → емпіричні поняття → теоретичні поняття (див. схему 15.1).

Знання про світ виникають первісно у вигляді сприйняття, образів і відчуттів. Переробка чуттєвих даних у свідомості призводить до утворення уявлень і понять (див. схему 15.1). У цих двох формах знання зберігаються в пам'яті. Якими б загальними не були

Схема 15.1. Етапи (рівні) засвоєння знань у пізнавальному процесі

уявлення й абстрактні поняття, головне їх призначення – організація й регулювання практичної діяльності.

У процесі формування наукових понять треба усвідомлювати різницю між теоретичними й емпіричними поняттями в науці, оскільки вони суттєво відрізняються за характером утворення і відповідно *вимагають різних технологій формування*. **Теоретичні поняття** виникають на основі аналізу ролі та функції певного відношення речей у середині розчленованої системи; відбивають внутрішні відношення і зв'язки, під час відтворення предмета у формі теоретичного поняття мислення виходить за межі чуттєвих уявлень. **Емпіричні поняття**, на противагу теоретичним: 1) створюються в процесі порівняння предметів і уявлень про них, що дає змогу виокремити в них однакові, загальні властивості; 2) відбивають лише зовнішні властивості предметів і тому повністю спираються на наочні уявлення.

Наприклад, якщо визначити поняття «забобон» як невинувато негативно установа стосовно групи або окремих її членів, то це буде суто емпіричне поняття. В цьому понятті відбиті лише зовнішні властивості забобону. Таке визначення поняття виконує важливу функцію, а саме: допомагає відокремити забобон від інших особливостей сприйняття, наприклад, від стереотипів. Однак за межами цього поняття лишаються причини виникнення забобонів, роль і значення забобонів у житті суспільства. Таким чином, забобон виступає у свідомості учня сам собою, без аналізу й розуміння численних зв'язків з іншими явищами та процесами.

Поміркуйте, що треба додати до визначення поняття «забобон», щоб воно стало теоретичним.

Визначення поняття «забобон» на теоретичному рівні узагальнення виглядатиме так: забобон – це невинувато негативна установка стосовно групи або окремих її членів; представляє собою сукупність установок, що включає афект (почуття), поведінкові наміри (схильність діяти певним чином), знання (переконання); витоки забобонів мають різну природу: це можуть бути соціальні умови життя, негативні емоції, або недосконалість нашого сприйняття та мислення; забобони відносять до неприємних аспектів людської взаємодії, що спричиняють конфлікти та непорозуміння. Таким чином, сформульоване визначення поняття «забобон» дає змогу не лише відокремити його від інших психічних явищ, а й розкриває сутність цього явища. Отже, теоретичне поняття не лише відокремлює предмет від інших, а й розкриває його сутність.

Щоб сформулювати теоретичне поняття, недостатньо відповісти на питання, що є таке забобон, а вкрай важливо поставити перед учнями питання: чому вини-

кають забобони, яку роль вони відіграють у спілкуванні, як подолати невинувато негативно ставлення?

Для засвоєння поняття «забобон» слід запропонувати учням розглянути такий діалог двох людей:

Приклад:

Містер Х: Проблема з євреями полягає в тому, що вони тільки те й роблять, що піклуються про своїх співвітчизників.

Містер У: Але записи казначейства нашого союзу показують, що євреї

роблять значно щедріші пожертвування порівняно зі звичайними благодійними внесками неєвреїв.

Містер Х: Це показує, що вони завжди намагаються купити *прихильність* і втрутитися у справи християн. Вони тільки про гроші й думають, тому так багато банкірів-євреїв.

Містер У: Недавнє дослідження показує, що відсоток євреїв серед банкірів незначний, набагато менший, ніж серед неєвреїв.

Містер Х: Може, воно і так, але вони не займаються респектабельним бізнесом, а тільки шоу-бізнесом, казино і нічними клубами.

Для осмислення цієї ситуації учням треба запропонувати такі запитання: «Про що свідчить цей діалог? Чому містер Х ігнорує докази містера У?» Далі потрібно надати базову інформацію про природу забобонів. Акцентувати увагу учнів на тому, що у наведеній бесіді містер Х уперто відкидає докази містера У через наявність у нього упередження проти євреїв. Замість відповіді він лише продовжує свої обвинувачення, переходячи до наступної причини того, чому він недолюблює євреїв. Ця бесіда між двома співрозмовниками Х і У являє приклад природи забобону. Слід спрямувати розумову роботу учнів над проблемою за допомогою таких запитань: «Звідки беруться забобони? Чому вони не зникають? Які їх причини?» У ході дискусії підвести до висновку, що деякі забобони походять з особистого життєвого досвіду. Скажімо, вам довелося пережити неприємну зустріч із представником якоїсь етнічної чи іншої групи і це породило упередження щодо всієї групи. Інші упередження походять від батьківських повчань на зразок «ми не маємо нічого спільного з такими людьми». Часто кілька поколінь не контактували з представниками цієї групи, а упередження все одно існує. Чому? Коли упередження вже склалося, люди опираються тому, щоб змінити свою думку через пізнавальні, соціальні, психологічні й економічні причини. Слід запропонувати учням проаналізувати природу своїх забобонів на конкретних прикладах.

Таким чином, **наукові поняття** – це теоретичні поняття, які виникають на основі аналізу ролі та функції певного зв'язку між речами, відбивають внутрішні зв'язки, пояснюють явища та процеси. Теоретичні поняття за своїм змістом становлять засіб переходу від сутності до явищ, а за формою – виведення одиничного з узагальненого.

Про повноцінне засвоєння поняття можна говорити лише в тому випадку, коли учні зможуть застосувати його до нової ситуації, а також будуть здатні використовувати теоретичні, узагальнені знання для пояснення

конкретних фактів та явищ. **Пояснити щось означає підвести під уже відомі закони або поняття.**

На прикладі поняття «забобон» продемонстровано два принципово різні підходи щодо формування понять. Унаслідок *першого підходу* утворюється емпіричне поняття, внаслідок *другого* – теоретичне. Під час реалізації першого підходу здійснюється розвиток емпіричного мислення, яке спирається на безпосереднє сприйняття, чуттєві образи й уявлення, не виходячи за їх межі, й обмежується виокремленням загального, істотного на рівні уявлень й утворенням емпіричних понять. Основною розумовою операцією у цьому випадку виступає порівняння. Таким чином, учні усвідомлюють різницю між суспільними явищами, але за межами узагальнення (поняття) залишаються причинно-наслідкові зв'язки, функції та наслідки явища (процесу), що узагальнюється. «Врешті-решт, – як зазначав Е. Ільєнков, – людина звикає бачити у речах лише те, що «підтверджує» слова вчителя (або власні очі – С.Т.), а на решту просто не звертає уваги... І виростає з неї недоук, який усе життя залишається у межах заученого, а сам нічому у житті навчитися не вміє, не може»*.

Другий підхід сприяє розвитку теоретичного мислення, що так само спирається на чуттєво-конкретне сприйняття, але воно виходить за його межі й призводить до виявлення такого суттєвого загального, що в безпосередньому сприйнятті не дано; результатом теоретичного мислення є утворення теоретичних понять, побудова мисленневих моделей, гіпотез. Основними компонентами теоретичного мислення є аналіз (аналіз через синтез) як здатність виокремлення генетично вихідної основи, абстрагування від зовнішніх, неістотних особливостей; рефлексія як здатність людини до оцінювання своїх дій; планування (розумове експериментування) як здатність до пошуку й побудови системи можливих дій. Формування теоретичних понять і відповідно розвиток теоретичного мислення

дає можливість підвищити якість знань: міцність (повнота, тривалість, легкість і безпомилковість відтворення, що забезпечується активною розумовою роботою над матеріалом); глибину (кількість усвідомлених суттєвих зв'язків і відношень у знаннях); системність (усвідомлення певного об'єкта загалом з усіма його елементами й відносинами).

Розглянутий спосіб формування понять отримав назву *класичного способу*. Він складається з таких процедур: 1) створення навчально-проблемної ситуації, формулювання пізнавального завдання як осмислення цієї ситуації; 2) забезпечення необхідною інформацією для формування поняття (розповідь, опис та ін.); 3) застосування евристичної бесіди для відокремлення й усвідомлення істотних ознак (як на емпіричному, так і на теоретичному рівні); 4) формулювання визначення поняття й уведення терміна (хоча можна починати формувати поняття з уведення нового терміна); 5) виконання учнями вправ на використання нового поняття; 6) використання засвоєного поняття для пізнання нових суспільних явищ.

Для повноцінного засвоєння поняття «забобон» учням треба запропонувати задачі на застосування цього поняття. Наприклад: Андрій вірить, що циганська меншість у його місті відповідальна за погане економічне становище. Що це є: стереотип чи забобон? Які докази можна навести «за» та «проти».

Отже, **підвищення ефективності процесу засвоєння громадянознавчих понять має відбуватися у таких напрямках:** 1) уведення у зміст громадянської освіти проблемної інформації (суспільні явища та процеси мають подаватися в системі взаємозв'язків та суперечностях); 2) **планування у навчальному процесі діяльності, яка передбачає засвоєння наукових теоретичних понять** (аналіз, синтез, узагальнення), конкретно ця діяльність має здійснюватись під час виконання **творчих завдань і вправ на засвоєння та застосування понять.**

Ξ Запитання і завдання Ξ

- ◆ Чим відрізняються наукові поняття від аксіологічних?
- ◆ У чому полягає головне призначення громадянознавчих понять?
- ◆ Які основні технологічні засади та наукові підходи висуваються до формування громадянознавчих понять? Схарактеризуйте їх сутність і значення.
- ◆ Чим відрізняються теоретичні поняття від емпіричних?
- ◆ Які існують способи формування громадянознавчих понять?
- ◆ За яких умов процес формування громадянознавчих понять матиме найбільшу ефективність?

* Ільєнков Э.В. Философия и культура. – М.: Политиздат, 1991. – С. 46.

Список рекомендованої літератури

- Гальперин П.Я.* К исследованию интеллектуального развития ребенка // Возрастная и педагогическая психология: Тексты // Сост. и коммент. Шуаре Марата О. – М.: Изд-во Моск. ун-та, 1992.
- Годфруа Ж.* Что такое психология.: В 2 т: Пер. с фр. – М.: Мир, 1992. Т. 1.
- Рубинштейн С.Л.* О мышлении и путях его исследования. – М.: Изд-во АН СССР, 1958.
- Стоунс Э.* Психопедагогика. Психологическая теория и практика обучения: Пер. с англ. // Под ред. Н.Ф.Талызиной. – М.: Педагогика, 1984.
- Терно С.* Історичні поняття: структура і способи визначення // Історія в школах України. – 2003. – № 3. – С. 36–37.
- Терно С.* Ознайомлення учнів із системою понять історичних курсів (Класифікації та шляхи формування понять) // Історія в школах України. – 2003. – № 4. – С. 24–26.
- Терно С.* Як підвищити ефективність навчання? (Науково-технологічні засади формування історичних понять) // Історія в школах України. – 2003. – № 5. – С. 21–26.

XVI. ФОРМУВАННЯ ГРОМАДЯНСЬКОЇ КОМПЕТЕНТНОСТІ ОСОБИСТОСТІ

1. Компетентність як педагогічне явище. Система освітніх компетентностей
2. Громадянська компетентність особистості та шляхи її розвитку
3. Зміст громадянської компетентності для учнів початкової, основної і старшої школи

Очікувані результати:

- ◆ знати систему освітніх компетентностей;
- ◆ розуміти поняття та сутність громадянських компетентностей;
- ◆ використовувати громадянські компетентності в процесі викладання громадянської освіти;
- ◆ аналізувати структурні компоненти громадянських компетентностей;
- ◆ схарактеризувати процес формування громадянських компетентностей;
- ◆ оцінювати значення соціуму для формування компетентної особистості;
- ◆ визначити компетентності, необхідні для діяльності територіальної громади.

1. Компетентність як педагогічне явище. Система освітніх компетентностей

Сучасний світ з кожним роком стає дедалі складнішим, динамічнішим, тому інтеграція в сьогоденне суспільство і знаходження свого місця в житті вимагають значних зусиль від кожної людини. Треба не просто багато знати, а й уміти постійно розширювати й оновлювати знання, відкидаючи ті, що не витримали перевірки досвідом і часом. Доводиться постійно розв'язувати численні проблеми на роботі і в особистому житті, прогнозувати свої плани і методи їх здійснення. Отже, нині тільки та людина може повноцінно діяти в сучасному світі, яка здатна прийняти самостійне рішення. Усі ці обставини зумовлюють потребу в оволодінні сучасними *компетентностями*, які дають особистості можливість реалізувати в житті свій пізнавальний, творчий, діяльнісний потенціал.

Нині важливим є не лише об'єм знань, а й уміння ними оперувати, бути готовим змінюватись та пристосовуватись до нових потреб ринку праці, оперувати й управляти інформацією, активно діяти, швидко приймати рішення, навчатись упродовж життя. Прогресивна освітня спільнота сьогодні ставить перед собою нове завдання – сформувати у школяра та дорослого вміння вчитись. І якщо на рівні ВНЗ це вміння формується в контексті приєднання системи вищої освіти України до Болонського процесу, то у старшій школі його формуванню (й покращанню майбутньої адаптації учнів до вимог вищої школи) сприяє компетентісно-орієнтований підхід до навчання.

Саме розвиток в особистості життєво важливих компетентностей може дати людині можливість орієнтуватись у сучасному суспільстві, інформаційному просторі, швидкоплинному розвитку ринку праці, подальшому здобутті освіти.

Поняття «компетентність» знаходиться в епіцентрі світової педагогічної думки, оскільки воно розкриває якісно нові перспективи розуміння місії школи, результати освітньої діяльності. Науковець І. Тараненко у статті «Розвиток життєвої компетентності та соціальної інтеграції: досвід європейських країн» зауважує, що в основі концепції компетентності лежить ідея станов-

лення компетентної особистості, яка не лише має необхідні знання, професіоналізм, високі моральні та громадянські якості, а й уміє діяти адекватно у відповідних ситуаціях, застосовуючи ці знання і беручи на себе відповідальність за певну діяльність.

Незважаючи на те, що терміни «компетенція», «компетентний», «компетентність» часто зустрічаються в педагогічній літературі, існують різні визначення їх змісту. Великий тлумачний словник сучасної української мови (К., 2001), подає такі трактування:

- ◆ *компетенція* – 1) добра обізнаність із чим-небудь; 2) коло повноважень якої-небудь організації, установи чи особи;
- ◆ *компетентність* – властивість (від компетентний);
- ◆ *компетентний* – 1) який має достатні знання в якій-небудь галузі, добре обізнаний, тямущий, кваліфікований; 2) який має певні повноваження, повноправний, повноважний.

К. Баханов у статті «Учніські компетенції як складова програм з історії для 12-річної школи» (ІШУ. – 2004. – № 7) подає такі визначення:

- ◆ *компетенція* – необхідний комплекс знань, навичок, ставлення та досвіду, що дають змогу ефективно виконувати діяльність або певну функцію. Визначається державою, певними установами або окремими особами, які організують той чи інший вид діяльності;
- ◆ *компетентність* – загальна здатність особистості, що характеризується складними уміннями, ґрунтується на знаннях, які дають змогу ефективно діяти або виконувати певну функцію.

Автори науково-методичного посібника «Життєва компетентність особистості» (К.: Богдана, 2003), аналізуючи трактування вказаних понять англійськими словниками та довідниками, зазначають, що термін «компетентність» вказує насамперед на «здатність до дії», тобто вміння застосовувати знання в практичній діяльності. На їхню думку, компетентність не зводиться ні до знань, ні до умінь, це сфера відношень, які

існують між знаннями і дією в людській практиці; компетентність – це специфічна здатність, яка дає змогу ефективно розв'язувати проблеми, що виникають в реальних життєвих ситуаціях. Отже, більшість авторів під компетентністю розуміють здатність і готовність особистості до дії, що ґрунтується на знаннях і життєвому досвіді.

Поміркуйте, як змінюється визначення поняття «навчальний процес» зі зміною мети освіти від набуття знань і вмінь до набуття компетентностей.

Міжнародна комісія Ради Європи у своїх документах розглядає поняття компетентності як загальні або ключові компетентності, базові вміння, фундаментальні шляхи навчання, кроснавчальні вміння або навички, ключові уявлення, опори або опорні знання.

Експерти країн Європейського Союзу визначають поняття компетентностей як здатність застосовувати знання й уміння, що забезпечує активне використання навчальних досягнень у нових ситуаціях.

Система компетентностей в освіті України має ієрархічну структуру і складається з таких рівнів:

1. Ключові компетентності (міжпредметні та надпредметні компетентності) – здатність людини здійснювати складні поліфункціональні, поліпредметні, культурнодоцільні види діяльності, ефективно розв'язуючи актуальні індивідуальні та соціальні проблеми.

2. Загальногалузеві компетентності – компетентності, які формуються учнем упродовж засвоєння змісту певної освітньої галузі в усіх класах середньої школи і які відбиваються в розумінні «способу існування» відповідної галузі – тобто того місця, яке ця галузь посідає в суспільстві, а також уміння застосовувати їх на практиці у межах культурно доцільної діяльності для розв'язку індивідуальних та соціальних проблем.

3. Предметні компетентності – складова загальногалузевих компетентностей, яка стосується конкретного предмета.

Ключовими компетентностями, яких має набути кожен випускник загальноосвітнього навчального закладу, на думку О. Пометун, є: навчальна, культурна, громадянська, соціальна та підприємницька компетентності.

Навчальна компетентність – це інтелектуальний розвиток особистості та здатність учитися упродовж усього життя.

Культурна компетентність – здатність жити та взаємодіяти з іншими в умовах полікультурного суспільства, керуючись національними та загальнолюдськими духовними цінностями.

Громадянська компетентність – здатність захищати та піклуватися про відповідальність, права, інтереси та потреби людини й громадянина Української держави та суспільства.

Соціальна компетентність – володіння сукупністю засобів, що дають можливість особистості взаємодіяти з різними соціальними групами та соціальними інститутами суспільства.

Підприємницька компетентність – володіння засобами, що дають особі можливість ефективно організувати власну та колективну трудову й підприємницьку діяльність.

Концепція загальної середньої освіти (12-річна школа) України проголошує освіту XXI ст. освітою для людини. Перед суспільством, освітянами постало завдання формування у молодих українців таких **якостей**, як прагнення до навчання впродовж усього життя; постійний пошук найкращих шляхів розв'язування життєвих проблем; готовність своєю навчальною, а потім і фаховою працею закласти фундамент власного соціального успіху і зробити внесок у громадську, державну справу.

Виходячи із зазначених концептуальних положень, загальна середня освіта має забезпечити умови для морального, інтелектуального, фізичного, художньо-естетичного розвитку учнів, виховання громадянина демократичного суспільства. Реалізація цієї мети вимагає осучаснення змісту освіти таким чином, щоб випускники 12-річної школи могли швидко адаптуватися у самостійному житті, цілеспрямовано використати свій потенціал для самореалізації у професійному та особистому плані, в інтересах суспільства і держави. Інакше кажучи, завдання освіти полягає насамперед у формуванні життєвих компетентностей школярів.

Принциповим в оновленні змісту загальної середньої освіти є визнання того, що в сучасному світі знання стають доступнішими для тих, хто хоче оволодіти ними, тому й переосмислюється самоцінність знань. Натомість зростає роль умінь добувати і переробляти інформацію, отриману з різних джерел. Це зумовлює зменшення питомої ваги готової інформації, зміну співвідношення між структурними елементами змісту на користь засвоєння учнями способів пізнання, набуття особистого досвіду творчої діяльності.

Чому знання в наш час стали доступнішими? Чи можна таке явище назвати позитивним?

Компетентнісний підхід передбачає визначення чіткого кола компетенцій, тобто необхідного комплексу знань, навичок, ставлень та досвіду, що дає змогу ефективно виконувати певну діяльність або певну функцію. Перелік і зміст компетенцій визначається державою. В Україні вони представлені у Державному стандарті та Концепції загальної середньої освіти (12-річна школа). Відповідно до того наскільки учень здатен виконувати певну діяльність і визначається рівень його компетентності.

Місія компетентісно спрямованої освіти полягає в тому, щоб сприяти становленню людини як суб'єкта і проектувальника життя. Навчальна діяльність має ґрунтуватися на суб'єктно-суб'єктних основах, де учень і вчитель виступають як повноправні партнери. Для компетентісно зорієнтованої освіти важливою є риса особистісної зорієнтованості. Кожна особистість від народження має різні здібності й здатності, тому освіта, школа мають забезпечити кожній дитині можливість вибору своєї подальшої життєвої і професійної діяльності. Вводячи систему профільного навчання у старших класах 12-річної школи, держава і визначила освіту не лише компетентісно, а й особистісно зорієнтованою.

Які компетентності мають бути в усіх громадян України?

Науково-методичний посібник «Життєва компетентність особистості» так визначає поняття «життєва компетентність особистості»: «Це знання, уміння, життєвий досвід особистості, її життєтворчі здатності, необхідні для розв'язування життєвих завдань і продуктивного здійснення життя як індивідуального життєвого проекту». Життєва компетентність передбачає свідоме й відповідальне ставлення до виконання особистістю її життєвих і соціальних завдань. Спробуймо визначити основні *складові життєвої компетентності*:

- ◆ вміння орієнтуватись у соціальних ситуаціях;
- ◆ здатність обирати адекватні та ефективні способи розв'язання життєвих проблем;
- ◆ знання своїх особистих якостей, позитивних і негативних рис;
- ◆ здатність до самовдосконалення;
- ◆ здатність розуміти та правильно оцінювати інших людей, встановлювати з ними адекватні способи спілкування, виявляти толерантність у стосунках;
- ◆ вміння керувати собою і обставинами свого життя.

Відобразьте наведені компетентності за допомогою знаків-символів.

Отже, життєва компетентність є основою, фундаментом для високоякісної самореалізації особистості в суспільстві та особистому житті. Це результат, в який вкладають зусилля сім'я, освіта, соціум, сама людина. Життєва компетентність формується на основі стрижневих компетентностей (ключових). У країнах Європи по-різному визначають їх обсяг та складові. Рада Європи подає таку *класифікацію компетентностей*:

- ◆ політичні і соціальні (здатність і бажання брати відповідальність і участь у прийнятті рішень в групі, розв'язанні конфліктів мирними способами, бажання сприяти розвитку демократії);
- ◆ полікультурні (здатність жити в полікультурному суспільстві, запобігати відродженню расизму, ксенофобії, брати на себе відповідальність; повага до інших, вміння мирно жити поряд з людьми інших культур, мов та релігій);
- ◆ комунікативні;
- ◆ інформаційні (володіння сучасними технологіями, здатність їх використовувати, здатність до критичного мислення);
- ◆ здатність навчатися впродовж всього життя.

Проаналізувавши сутність ключових компетентностей особистості, можна виявити вельми цікаву особливість: практично усі вони несуть у собі ціннісні або діяльнісні риси, які притаманні *громадянськості* (готовність людини реалізувати свої права і свободи, поважати права інших, бути готовим брати на себе відповідальність тощо). Характеризуючи громадянськість як інтегровану якість особистості, що містить знання, переживання і вчинки, «Концепція громадянського виховання особистості в умовах розвитку української державності» підводить нас до висновку про майже повну ідентичність громадянськості і громадянської компетентності.

2. Громадянська компетентність особистості та шляхи її розвитку

Існує кілька визначень поняття «громадянська компетентність». Науковець О. Пометун зауважує, що це здатність людини активно, відповідально й ефективно реалізовувати громадянські права і обов'язки з метою розвитку демократичного суспільства. І. Тараненко визначає громадянську компетентність як здатність бути громадянином, який володіє демократичною громадянською культурою, усвідомлює цінності свободи, прав людини, відповідальності, готовності до компетентної участі в громадянському житті. Якщо виходити із змісту самого поняття «компетентність», то обов'язковою його складовою є знання, цінність, діяльність.

Розглянемо *структурні компоненти* громадянської компетентності (див. табл. 16.1).

Спробуйте показати зміст компонентів через знаки-символи.

Формування громадянських компетентностей особистості – складний і довготривалий процес. Ці компетентності (особливо соціальні та компетентності, пов'язані з цінностями) дитина набуває передусім у сімейному колі: від батьків та інших членів родини.

Чому так сталося, що родина більше не виконує функції «передавання компетентностей», що (як вважається) вона робила раніше?

Чому тягар обов'язків школи збільшується за рахунок завдань розвитку життєвих компетентностей, які мали прищеплювати дитині батьки?

До формування громадянських компетентностей мають залучатися всі інститути як держави, так і громадянського суспільства. Важко уявити собі державу, яка б не була зацікавлена в консолідації зусиль народу і влади для досягнення добробуту, суспільної солідарності. Важко уявити і громадянське суспільство, яке б не прагнуло до розбудови демократії, стабільності та взаєморозуміння. У розвитку громадянської компетентності особистості зацікавлені місцева громада, громадські організації. Особливе місце належить школі, адже саме тут людина отримує перші громадянські знання і громадянський досвід.

Тож педагоги мають використати весь освітній потенціал, власні педагогічні й життєві надбання для громадянського виховання учнівської молоді. Сучасна педагогіка дає достатній арсенал технологій для формування підвалин громадянської компетентності, а зміст навчальних дисциплін – достатню кількість громадянських знань.

Які загальні умови необхідні для формування громадянської компетентності?

Рада Європи розробила відповідний *перелік умов формування громадянської компетентності* на уроці, в школі, у шкільному середовищі, в місцевій громаді та для широкого кола громадян:

- ◆ активна участь учнів, педагогів і батьків у демократичному управлінні навчальним закладом;
- ◆ демократизація методів навчання та виховання, відносин суб'єктів навчально-виховного процесу;

Таблиця 16.1. Характеристика структурних компонентів громадянської компетентності

КОМПОНЕНТ	ЗМІСТ КОМПОНЕНТА
Знаннєвий	а) знання, які стосуються правил колективного життя, демократичних умов встановлення цих правил, про взаємодію влади, суспільства і особистості, про розбудову демократії (правові, політичні, соціальні); б) знання про свою національну культуру, історію, традиції, звичаї, мову; в) знання про сучасний світ (глобалізація, міжнародні відносини); г) знання принципів і цінностей прав людини, демократичних свобод
Ціннісний	а) повага до Батьківщини, народу, держави, її символіки, традицій, мови; б) почуття власної гідності; в) повага до таких цінностей, як права людини, свобода, рівність, солідарність; г) визнання та дотримання законів, вміння орієнтуватись у проблемах сучасного суспільно-політичного життя в Україні та визначати власну позицію; д) толерантність, здатність до емпатії
Діяльнісний	а) здатність робити вибір у ситуаціях реального життя; б) здатність співпрацювати з органами державної влади та місцевого самоврядування; в) здатність до порозуміння з іншими, здатність до співпраці, роботи в команді; г) здатність розробляти і впроваджувати спільні проекти; д) уміння розв'язувати конфлікти відповідно до законів демократії
Процесуально-особистісний	а) здатність критично й незалежно мислити; б) здатність брати на себе відповідальність; в) здатність робити свідомий вибір та застосовувати демократичні технології прийняття рішень; г) здатність брати участь у дебатах, аргументувати; д) здатність поважати погляди інших людей

- ◆ поширення методів, орієнтованих на особистість учня і студента, зокрема реалізація педагогічних проектів, що ґрунтуються на спільній колективній меті та співпраці учасників, які опікуються освітою з питань демократичного громадянства (неурядові установи, підприємства, професійні організації);
- ◆ формування освітніх підходів, що тісно пов'язують теорію з практикою;
- ◆ залучення учнів і студентів до індивідуального та колективного оцінювання якості навчання;
- ◆ заохочення обмінів, зустрічей та партнерства між учнями, студентами і вчителями з різних навчальних закладів для міжособистісного взаєморозуміння;
- ◆ поширення підходів і методів освіти, що сприяють вихованню у суб'єктів навчально-виховного процесу толерантності та поваги до культурної і релігійної багатоманітності;
- ◆ зближення формальної і неформальної освіти;
- ◆ встановлення відносин громадянського партнерства між школою і сім'єю, громадою, ЗМІ.

Ініціатором відповідних заходів та напрямів діяльності мають бути заклади освіти.

Формування і розвиток громадянської компетентності учнівської молоді значною мірою залежить від тих освітніх технологій, які використовують педагоги в процесі навчання. Беручи до уваги те, що учень як суб'єкт навчання отримує від педагога лише певні орієнтири процесу засвоєння знань, а більшість інформації має добувати сам, основу освітнього процесу мають становити інноваційні технології, зорієнтовані не тільки і не стільки на знаннєвий компонент, скільки на діяльність й особисту творчість. Важливу роль відіграє й опора на життєвий досвід школярів.

Розглянемо приклад розвитку громадянської компетентності при ознайомленні з поняттям «цінності». Вивчаючи у 6 класі курсі етики тему «Цінності людини в сучасному світі», учні пояснюють поняття «цінність людського життя», «моральні цінності», оцінюють ситуації та вчинки людей з позицій духовності, схарактеризовують відповідальність за свій вибір та результати діяльності як показник зрілості людини. В 9–11 класах до цього поняття учні звертаються на уроках з правознавства, основ філософії, вивчаючи цінності демократії. Для формування відповідної складової громадянської компетентності вчитель може використати методику проектного дослідження і визначити для старшокласників завдання: «Дослідіть, які моральні цінності та цінності демократії знайшли своє втілення в програмах українських політичних партій. Які зміни і доповнення внесли б ви особисто у ці програми, враховуючи необхідність розбудови демократії в Україні?»

Наведіть приклад розвитку громадянської компетентності при ознайомленні з поняттям «демократія» у різних класах.

Велике значення у формуванні й розвитку громадянської компетентності має комплексний підхід. Єдність навчального курсу «Громадянська освіта», позакласної діяльності громадянського спрямування, позашкільної громадської діяльності учнів надає можливість реалізувати одне з найважливіших освітніх завдань – становлення особистості здатної до громадянської дії в умовах сучасного світу.

3. Зміст громадянської компетентності для учнів початкової, основної і старшої школи

Аналіз існуючих нормативно-правових документів, держаних стандартів освіти та навчальних програм 12-річної школи дає змогу зробити висновок, що розви-

ток громадянської компетентності учнів забезпечує формування у них таких рис особистості, як поінформованість, здатність до дослідження, активність, ініціативність, комунікативність, участь і відповідальна дія.

Це завдання вирішується як у навчальному процесі, так і позакласній та позашкільній роботі відповідно до ступенів шкільної освіти, змісту навчальних предметів та вікових особливостей учнів на кожному з них.

Особливістю завдань громадянської освіти у **початковій школі (1–5 класи)** є створення умов для формування елементарних знань про державу, закони, права і відповідальність людини і громадянина, основні моральні цінності і норми поведінки. На цьому ступені у дитини розвиваються такі комунікативні здібності, завдяки яким вона може інтегруватися в суспільство, формується вміння спілкуватися й розв'язувати конфліктні ситуації через діалог. Закладаються основи ціннісних орієнтацій свідомого громадянина. Повністю зміст громадянської компетентності учнів початкової школи відображено в табл. 16.2.

В **основній школі (6–9 класи)**, водночас із поглибленням знань та морально-етичної складової громадянської компетентності, акцент має бути зроблений на соціальній складовій громадянської компетентності, яка забезпечує учнів знаннями й вміннями, що необхідні для участі в житті школи й громади (співпраця, співробітництво, комунікації, повага до інших, толерантна поведінка, права та обов'язки, плюралізм, розв'язання конфліктів, громадянське суспільство). Повний зміст громадянської компетентності учнів основної школи подано в табл. 16.3.

Визначте методи формування громадянської компетентності в основній школі.

У **старшій школі (10–12 класи)** треба концентрувати увагу на політологічні, правові та економічні аспекти громадянської компетентності, які передбачають розуміння сутності демократії, форм участі громадян у житті суспільства і держави, прав і обов'язків, прав і свобод людини, форм і функцій державної влади, процесів прийняття рішень та контролю за ними, сутності ринкових відносин, економічних чинників розвитку демократичного суспільства. Особливістю формування громадянських умінь на цьому рівні освіти є здатність учня свідомо застосовувати набуті знання, уміння і навички для розв'язання проблем власного життя, життя громади, держави і суспільства, орієнтуючись на цінності громадянського суспільства. Розглянемо повний зміст громадянської компетентності учнів старшої школи в табл. 16.4.

Визначте методи формування громадянської компетентності у старшій школі.

Впровадження компетентнісного підходу у старшій школі сприятиме поліпшенню якості освіти та покращанню адаптації учнів до кредитно-модульної системи, з якою вони стикнуться після вступу до вищого навчального закладу. Адже набуті під час навчання у старшій школі предметні, галузеві та ключові компетентності сприятимуть не лише кращому засвоєнню нових знань у ВНЗ, а й швидкому та ефективному опрацюванню великого обсягу матеріалу, що відводиться на самостійну роботу, використанню інформаційних та комунікаційних технологій, критичному мисленню.

Таблиця 16.2. Зміст громадянської компетентності учнів початкової школи

Учень знає	Учень вміє	Учень виявляє у поведінці та оцінках
• про національні, та загальнолюдські цінності; • про державу, закони, права людини, права і обов'язки людини-громадянина; • про правила спілкування з однолітками та дорослими і норми поведінки в різних ситуаціях	• спілкуватися з однолітками та дорослими; колективно обговорювати проблеми; • робити свідомий вибір; • брати участь у колективній діяльності сім'ї, класу, а також прийнятті колективних рішень; • залучатися до суспільно корисної діяльності; • висловлювати і пояснювати власну точку зору	• повагу до прав людини і закону; • прагнення до справедливості, чесність, відповідальність; • визнання та сприйняття багатоманітності; • патріотизм; • повагу до національної історії, культури, мови, традицій

Таблиця 16.3. Зміст громадянської компетентності учнів основної школи

Учень знає	Учень вміє	Учень виявляє у поведінці та оцінках
• про національні та загальнолюдські цінності; • про права людини і механізми їх захисту, права і обов'язки громадянина; • про громадянське суспільство; • про процеси прийняття суспільних рішень і форми участі громадян у житті громади і суспільства загалом; • про основи співпраці та спілкування з іншими та розв'язання конфліктних ситуацій	• взаємодіяти з учителями, адміністрацією школи, дорослими членами місцевої громади; • реалізовувати та обстоювати свої права й законні інтереси; • ефективно спілкуватися, розпізнавати стереотипи; • свідомо обирати способи дії та поведінки і діяти відповідально; • застосовувати демократичні процедури прийняття рішень; • брати участь у діяльності органів учнівського самоврядування, волонтерській діяльності в громаді; • критично сприймати інформацію, самостійно її досліджувати та застосовувати; формулювати, висловлювати та аргументувати власну позицію; • брати участь у дискусії	• почуття власної гідності, шанування прав людини і свободи особистості, повагу до закону, свідоме ставлення до обов'язків і відповідальність за власні вчинки і поведінку; • прагнення до справедливості, рівноправності; • активну та відповідальну громадянську позицію; • розуміння світу як багатоманітного; толерантність, патріотизм, повагу до національної історії, культури, мови, традицій

Таблиця 16.4. Зміст громадянської компетентності учнів старшої школи

Учень знає	Учень вміє	Учень виявляє у поведінці та оцінках
• про національні, європейські та загальнолюдські цінності; • про сутність демократії, демократичні цінності; • про права і свободи людини і громадянина, механізми їхнього захисту; • про громадянське суспільство, політичну систему і механізми її функціонування, процеси прийняття суспільних рішень і форми участі громадян у житті суспільства на місцевому, національному, європейському та світовому рівні, контроль громадян над владою; • про роль ЗМІ у суспільному житті; • про процеси європейської інтеграції та глобалізації; • про сутність ринкових відносин, економічні чинники розвитку демократичного суспільства; • про основи ефективної комунікації, вибору конструктивних форм взаємодії з іншими та вибір власної поведінки; стратегії розв'язання конфліктів	• орієнтуватись у проблемах сучасного суспільного життя в Україні, Європі та світі й визначати власну позицію щодо їх розв'язання; • взаємодіяти з органами державної влади, місцевого самоврядування та використовувати засоби громадського впливу на владні структури; • реалізовувати та послідовно обстоювати й захищати свої права та інтереси; • ефективно спілкуватися, долати стереотипи, войовничий націоналізм, расизм і нетерпимість, робити свідомий вибір та діяти відповідально; • застосовувати демократичні технології прийняття колективних рішень, враховуючи власні інтереси і потреби інших громадян; брати участь в діяльності органів самоврядування, волонтерській діяльності у громаді; • реалізовувати та обстоювати свої права як суб'єкта ринкових відносин, споживача і платника податків; орієнтуватись в умовах вільного ринку; • володіти способами отримання інформації з різних джерел, використовувати ЗМІ, інтернет-ресурси та ІКТ; • критично мислити	• усвідомлення цінності людини як вищої соціальної цінності, повагу до її прав і свобод, закону; прагнення до суспільної справедливості, рівноправності; активну та відповідальну громадянську позицію і розуміння громадянського обов'язку; • плюралізм, міжкультурне взаєморозуміння і толерантність; • усвідомлення глобальної взаємозалежності й особистої відповідальності; • патріотизм, повагу до національної історії, культури, мови, традицій

Ξ Запитання і завдання Ξ

- ◆ Чому основою оновлення змісту освіти є компетентнісний підхід?
- ◆ Чим відрізняються поняття «компетенція» і «компетентність»?
- ◆ Які суспільні чинники впливають на розвиток громадянської компетентності особистості?
- ◆ Чи існує в українському суспільстві «громадянська некомпетентність»? Якщо існує, то в чому це виявляється і від чого залежить?
- ◆ Хто, на ваш погляд, і чому більше зацікавлений у формуванні громадянської компетентності особистості – сама людина, суспільство чи держава?
- ◆ У районному центрі Криве Озеро (Миколаївська обл.) при селищній Раді вже чотири роки діє мала селищна рада, до складу якої входять учні 9–11 класів, обрані загальними зборами старшокласників. Члени малої ради мають право голосу у вирішенні багатьох питань. Спробуйте сформулювати це коло питань, беручи до уваги досвід діяльності вашої територіальної ради.
- ◆ У. Браунеллу належать такі слова: «Сходинки життя всіяні колючками, і найбільше вони встромляються, коли ми сповзаємо ними донизу». Що, на вашу думку, відіграє роль таких колючок у сфері розвитку громадянських компетентностей?

Список рекомендованої літератури

- Баханов К. Учнівські компетенції як складова програм з історії для 12-річної школи // Іст. в шк. України. – 2004. – № 7.
- Бібік Н.М., Єрмаков І.Г., Овчарук О.В. Компетентнісна освіта – від теорії до практики. – К.: Плеяда, 2005. – 120с.
- Компетентнісний підхід у сучасній освіті: світовий досвід та українські перспективи: Бібл. з освітньої політики // Під заг. ред. О.В. Овчарук. – К.: К.І.С., 2004. – 112 с.
- Михайличенко М.В. Використання компетенцій і компетентностей як нового типу цілепокладання та забезпечення якості підготовки педагогічних працівників // Наук. записки. – Вип. 68. – Серія: Педагогічні науки. – Кіровоград: РВВ КДПУ ім. В. Винниченка, 2006. – С. 137-139.
- Овчарук О.В. Компетентності як ключ до оновлення змісту освіти // Стратегія реформування освіти в Україні. – К.: К.І.С., 2003. – С.68–75.
- Пометун О. Компетентнісний підхід у сучасній історичній освіті // Іст. в шк. України. – 2007. – № 6. – С. 3–12.
- Пометун О.І. Компетентнісний підхід – найважливіший орієнтир розвитку сучасної освіти // Рідна школа. – 2005. – Січ. – С.65–69.
- Родул В.В., Кравцов В.О., Михайличенко М.В. Основи професійного становлення особистості сучасного вчителя: Навч. посіб. – Кіровоград: РВВ КДПУ ім. В. Винниченка, 2006. – 216 с.

XVII. ФОРМИ ОРГАНІЗАЦІЇ НАВЧАННЯ КУРСУ «ГРОМАДЯНСЬКА ОСВІТА»

1. Поняття про форми організації навчання
2. Урок як основна форма навчання громадянської освіти
3. Інтерактивні форми уроків
4. Види інтерактивних форм навчання

Очікувані результати:

- ◆ знати основні форми навчальної діяльності у школі;
- ◆ розуміти специфіку та особливості форм навчання громадянської освіти;
- ◆ використовувати навчально-методичні комплекси для підготовки занять з громадянської освіти;
- ◆ аналізувати структурні елементи занять з громадянської освіти;
- ◆ співвідносити цільові завдання і форми навчання громадянської освіти;
- ◆ оцінювати ефективність різних форм навчання громадянської освіти;
- ◆ розробити план-конспект заняття з громадянської освіти.

1. Поняття про форми організації навчання. Урок як основна форма навчання громадянської освіти

Форма організації навчання – це цілеспрямована, чітко організована, змістовно насичена та методично оснащена система пізнавального та виховного спілкування викладача та студентів, яка передбачає певну взаємодію учасників навчального процесу, що регулюється заздалегідь встановленим режимом та умовами роботи, завдяки яким кожна із сторін відчуває свою успішність та інтелектуальну спроможність.

Від того як організований процес навчання залежить якість освіти. Національна система освіти намагається зберегти кращі національні надбання в організації навчального процесу та вивчити, взяти на озброєння найкращий іноземний досвід. Педагогічній практиці відомі понад тридцять конкретних форм навчання. Вибір форм організації навчання зумовлюється завданнями освіти і виховання, особливостями змісту різних предметів та їх окремих розділів, конкретним змістом.

Ефективність практики навчання має забезпечуватись не лише використанням конкретних форм організації навчального процесу, а й поєднанням їх видів.

Існують різні **класифікації форм організації навчальної діяльності**, а саме:

- ◆ за дидактичною метою та структурою заняття (лекція, семінар, практикум, лабораторне та практичне заняття, колоквиум, тощо.)
- ◆ за кількістю учасників (індивідуальне, парне, кооперативне, фронтальне);
- ◆ за місцем навчання (аудиторне, позааудиторне, екстернат);
- ◆ за тривалістю (час регламентується навчальним планом, викладачем, студентами).

Кожна із цих форм має свої особливості, які потрібно враховувати, підбираючи ті чи інші способи організації засвоєння знань учасниками навчального процесу (методи, технології).

Які системи навчання ви знаєте з історії?

Незважаючи на всю різноманітність пропонованих сучасними дидактами форм організації навчальної діяльності учнів, основним підходом до організації системи навчання залишається **класно-урочна система**. Для цієї системи організації процесу навчання характерні такі **елементи**:

- ◆ основною структурною одиницею є урок;
- ◆ учасники об'єднуються в класи відповідно до віку та підготовки дитини;
- ◆ існує постійний склад класу на весь період навчання;
- ◆ заняття обов'язкові для всіх учасників навчального процесу;
- ◆ існує розклад занять та перерв;
- ◆ робота всіх учнів відбувається одночасно і за єдиним навчальним планом;
- ◆ навчальним процесом керує вчитель.

Основною формою організації навчальної роботи в школі є урок.

Урок – форма організації навчання, за якої заняття проводить учитель з групою учнів постійного складу, одного віку й рівня підготовки впродовж певного часу й відповідно до розкладу. Урок як «розділ», певна «частина» навчального матеріалу дає можливість у навчальному процесі дотримуватись принципу послідовності та неперервності. Він є не лише важливою організаційною, а й передусім педагогічною одиницею процесу навчання і виховання. Саме урок дає можливість формувати в учнів основні складові громадянської компетентності.

Кожен урок виконує конкретне, притаманне лише йому завдання. Запровадження навчального предмета «Громадянська освіта» дає можливість здійснити тематичне планування уроків відповідно до мети та очікуваних результатів навчального курсу. З метою досягнення запланованого результату вчитель може застосовувати такі **традиційні типи уроків**:

◆ **урок засвоєння нових знань** (головною дидактичною метою уроку вивчення нового матеріалу є набуття учнями нових знань. Реалізація цієї мети передбачає засвоєння нових понять і способів діяльності);

◆ **урок формування вмінь і навичок** (спрямований на формування, на основі раніше засвоєних знань, умінь і навичок);

◆ **урок застосування знань, умінь і навичок** (спрямований на застосування на практиці умінь і навичок з метою поглиблення і розширення, формування нових вмінь і навичок, контроль за ходом опанування навчального матеріалу);

◆ **урок узагальнення і систематизації знань** (проводять після вивчення певної теми або розділу навчальної програми з метою приведення засвоєних учнями знань у систему);

◆ **урок перевірки, оцінювання та корекції знань, умінь і навичок** (служать для оцінювання процесу навчання і його результатів, рівня засвоєння системи понять того або іншого курсу, сформованості в учнів умінь і навичок навчально-пізнавальної діяльності);

◆ **комбінований урок** (спрямований на формування стійких знань, умінь, навичок та їх систематизацію).

Пригадайте структуру цих типів уроків.

Урок як форма організації навчання існує вже сотні років, і постійно були спроби його модернізувати, вдосконалити. Спробуймо узагальнити цей досвід та визначити загальні вимоги до уроку.

З-поміж **загальних вимог**, яким має відповідати сучасний урок, виділяються такі:

- ◆ побудова уроку на основі закономірностей навчально-виховного процесу;
- ◆ оптимальне поєднання і реалізація на уроці всіх дидактичних принципів і правил;
- ◆ забезпечення умов для продуктивної пізнавальної діяльності учнів з урахуванням їхніх інтересів, нахилів і потреб;
- ◆ встановлення міжпредметних зв'язків, усвідомлених учнями;
- ◆ зв'язок з раніше засвоєними знаннями й уміньми, опертя на досягнутий рівень розвитку школярів;
- ◆ стимулювання й активізація розвитку всіх сфер особистості;
- ◆ логічність і емоційність усіх етапів навчально-пізнавальної діяльності;
- ◆ ефективне використання педагогічних засобів;
- ◆ зв'язок з життям, особистим досвідом учнів;
- ◆ формування практично-необхідних знань, умінь, навичок, раціональних прийомів мислення та діяльності;
- ◆ формування умінь вчитися, потреби постійного поповнення знань;
- ◆ діагностика, прогнозування, проектування і планування кожного уроку.

Таким чином класно-урочна система залишається домінуючою у національній школі. Проте на сучасному етапі вона вдосконалюється новітніми підходами до організації навчання – інтерактивними технологіями, які дають можливість вчителю зробити процес навчання цікавим, різноманітним, ефективним.

2. Інтерактивні форми уроків

Великої ваги набула проблема активізації пізнавальної діяльності на уроках з використанням активних методів навчання, виконання учнями різних видів самостійної роботи, творчих і дослідницьких завдань. Пошуки творчих учителів покликали до життя нові види уроків, відмінні від типових.

Інтерактивні форми уроку – це форми спеціально організованого спілкування, психологічний вплив якого засновано на активних методах навчання. Слово «інтерактив» прийшло до нас з англійської від слова *interact*, де *inter* – взаємний і *act* – діяти. Таким чином, інтерактивний – здатний до взаємодії, діалогу, розуміється певна взаємодія вчителя та учнів, що регулюється заздалегідь встановленим режимом та умовами праці.

Інтерактивні уроки можна розглядати як одну із форм активного навчання. Це спроба підвищення ефективності навчання з використанням різних засобів і методів навчання. Такі уроки з громадянської освіти можуть стати надзвичайно корисними, оскільки вони дають можливість перейти учням до іншого психологічного стану, викликають у них нові позитивні емоції, відчуття. Для таких уроків характерні: максимальна щільність, насиченість різними видами пізнавальної діяльності, запровадження самостійної діяльності учнів, використання програмованого і проблемного навчання, здійснення міжпредметних зв'язків, усунення перевантаженості учнів.

Досвід зарубіжних та українських колег свідчить, що інтерактивні методи сприяють інтенсифікації та оптимізації навчального процесу і допомагають учням оволодіти такими навичками:

- ◆ аналізувати навчальну інформацію;
- ◆ творчо підходити до засвоєння навчального матеріалу;
- ◆ навчитися формулювати власну думку, правильно її висловлювати;
- ◆ доводити власну точку зору, аргументувати й дискутувати;
- ◆ навчитися слухати іншу людину, поважати альтернативну думку;
- ◆ моделювати різні соціальні ситуації, збагачувати власний соціальний досвід через включення у різні життєві ситуації і переживати їх;
- ◆ вчитися будувати *конструктивні відносини у групі, визначати своє місце в ній*, уникати конфліктів, розв'язувати їх, шукати компроміси, прагнути діалогу, знаходити спільне розв'язання проблеми;
- ◆ розвивати навички проектної діяльності, самостійної роботи, виконання творчих робіт.

Організація інтерактивного навчання передбачає моделювання життєвих ситуацій, використання рольових ігор, спільне вирішення проблеми на основі аналізу обставин та відповідної ситуації. Воно ефективно сприяє формуванню навичок і вмінь, виробленню цінностей, створенню атмосфери співробітництва, взаємодії, дає змогу педагогу стати справжнім лідером дитячого колективу. Інтерактивна взаємодія виключає як домінування одного учасника навчального процесу над іншими, так і однієї думки над іншою.

Таблиця 17.1. Нетрадиційні форми навчання

Тип уроку	Урок засвоєння нових знань	Урок формування вмінь і навичок	Урок узагальнення і систематизації знань	Урок перевірки, оцінювання та корекції знань, вмінь і навичок
Форми уроків	Уроки лекційної форми Уроки-експедиції Уроки-дослідження Уроки-інсценування Навчальні конференції Інтегровані уроки	Практикуми Практичні роботи Уроки-діалоги і семінари Уроки рольової ділової гри	Повторювально-узагальнювальчі диспути Ігрові КВК «Що?Де?Коли?» Поле чудес Щасливий випадок Інтегровані театралізовані уроки (урок-суд) Уроки-консультації Уроки-конкурси Уроки змагання	Залікові вікторини Конкурси Захист творчих робіт, проектів Творчі звіти

Такий урок дає можливість розвивати творчі можливості і особисті якості учня, оцінити роль знань і побачити застосування їх на практиці, відчувати взаємозв'язок різних наук, це самостійність і зовсім інше відношення до праці. Інтерес до уроку викликається і незвичайною формою його проведення, чим знімається традиційність уроку, активізується робота учня. Для кожного типу уроку можна запропонувати широкий перелік нетрадиційних форм навчання (див. табл. 17.1).

За визначенням О. Пометун, *сутність інтерактивного навчання* у тому, що навчальний процес відбувається за умови постійної, активної взаємодії всіх учнів. Це співнавчання, взаємонавчання (колективне, групове, навчання у співпраці), де і учень і вчитель є рівноправними, рівнозначними суб'єктами навчання, розуміють, що вони роблять, рефлексують з приводу того, що вони знають, вміють і здійснюють. Зокрема, в західній педагогіці активно використовується кооперативне навчання, або навчання в невеликих групах. В американській педагогіці під навчанням у співробітництві (cooperative learning) або кооперативним навчанням розуміється навчання учнів у невеликих групах. Воно має своїми витокami ідеї Дж. Дьюї і експериментальну практику першої чверті ХХ ст.

Організація інтерактивного навчання ефективно сприяє формуванню громадянських навичок і вмінь: спілкуватися з іншими людьми та органами влади, критично мислити, приймати продумані рішення; обґрунтовано висловлювати точку зору, обстоювати свої права. За структурою такі заняття складаються зазвичай з п'яти елементів:

- ◆ мотивація;
- ◆ оголошення, представлення теми та очікуваних навчальних результатів;
- ◆ надання необхідної інформації;
- ◆ інтерактивна вправа;
- ◆ підбиття підсумків, оцінювання результатів уроку.

У новітніх освітніх системах використовується кілька варіантів кооперативного навчання. Усі вони доведені до рівня технології і ґрунтуються на трьох основних *принципах*:

- ◆ заохочування – отримання групою однієї на всіх бальної оцінки, будь-якого сертифікату відзнаки, похвали або іншого виду оцінки їх спільної діяльності;

- ◆ індивідуалізація виконання кожним учнем своєї частки загальної справи і персональна відповідальність кожного за всіх;
- ◆ рівні можливості – принесення кожним школярем балів до загальної скарбнички команди, зароблених шляхом покращання власних попередніх результатів (оскільки саме цей показник, а не успіх, порівняно з іншими, є вирішальним у нарахуванні балів).

Наприклад, у навчальних закладах України всіх рівнів у повсякденну практику ввійшов метод мозкового штурму, який використовується на різних етапах занять: мотивація до вступу, актуалізація опорних знань, закріплення вивченого матеріалу, узагальнення отриманих знань учнями. Ця технологія має певну структуру:

- ◆ первинна постановка проблеми;
- ◆ аналіз проблеми і повідомлення необхідної вступної інформації (частіше невеличка доповідь, яку робить викладач або спеціально підготовлені учні-експерти);
- ◆ з'ясування можливості розв'язання проблеми (учні пропонують способи розв'язання, а викладач пояснює, чому вони не підходять);
- ◆ переформулювання проблеми (кожен переказує для себе проблему у зрозумілій формі);
- ◆ спільний вибір одного з переформулювань проблеми;
- ◆ висування образних аналогій (особистісних або символічних);
- ◆ «підгонка» визначених групою підходів до розв'язання поставленої проблеми.

Сучасні українські педагоги, зокрема, О. Пометун, Л. Пироженко, О. Овчарук, М. Рогозін та інші, адаптуючи зарубіжний досвід, активно розробляють проблеми інтерактивного навчання та використання його у різних предметах. Вітчизняна наука, а за нею й практика вже мають значні напрацювання у використанні інтерактивних прийомів та методів.

Наприклад, вивчення теми «Громадянське суспільство» можна розпочати з цікавої мотивації: «Які ви знаєте молодіжні організації? З якою метою вони створені? Які з них захищають права молоді, допомагають

Таблиця 17.2. Типи й форми інтегрованих уроків

Тип уроку	Форма уроку	Структура уроку	Мета уроку	Завдання уроку
Урок формування нових знань	Урок-подорож Урок-експедиція Урок-дослідження Урок-інсценування Мультмедіа-урок Проблемний урок	• організаційний момент; • постановка цілей; • актуалізація опорних знань; • пояснення нового матеріалу; • діагностика правильності засвоєння учнями знань; • підбиття підсумків уроку; • повідомлення домашнього завдання	Організувати роботу з формування нових громадянських понять, наукових фактів, визначених навчальною програмою	Сформувати уявлення про основні питання, що входять до сфери громадянської освіти; підвести до розуміння нових громадянських понять; активізувати пізнавальну активність учнів
Урок формування вмінь і навичок	Урок-практикум Урок-діалог Урок-ділова чи рольова гра Подорож Експедиція та ін.	• організаційний момент; • постановка цілей; • актуалізація опорних знань; • виконання завдань стандартного типу; • виконання реконструктивно-варіативного типу; • виконання завдань творчого типу; • діагностика правильності формування вмінь та навичок; • підбиття підсумків уроку; • повідомлення домашнього завдання	Формування нових вмінь та навичок, передбачених навчальною програмою	Залучити до активної практичної діяльності; виробити вміння працювати в групі; сприяти формуванню громадянської компетентності; навчити володіти новими прийомами і методами роботи з додатковою літературою та джерелами інформації, проектної діяльності; готувати доповіді, виступати перед аудиторією; формувати критичне мислення, вміння аналізувати, виділяти головне, узагальнювати і робити висновки
Урок застосування знань, вмінь і навичок	Рольові і ділові ігри Практикуми Уроки захисту проєктів Подорожі Експедиції та ін.	• організаційний момент; • постановка цілей; • актуалізація опорних знань; • оперування знаннями, вміннями, навичками при вирішенні практичних завдань; • складання звіту про виконану роботу; • підбиття підсумків уроку; • повідомлення домашнього завдання	Застосування знань на практиці	Навчити застосовувати отримані знання на практиці; оперувати наявним потенціалом у конкретній ситуації; закріпити навички роботи з...; навчити обстоювати власну точку зору; закріпити вміння виокремлювати проблеми; удосконалювати вміння роботи з джерелами знань; удосконалювати навички аналізу, узагальнення тощо; вміння виступати і захищати власну думку; розвивати творчі комунікативні здібності
Урок узагальнення і систематизації знань	Узагальнювальний урок Диспут Гра (КВК, Щасливий випадок, Поле чудес, конкурс, вікторина) Театралізований урок (урок-суд) Урок-удосконалення Підсумкова конференція Урок-консультація Підсумкова конференція Урок-консультація Урок-аналіз контрольних робіт Оглядова лекція Оглядова конференція Урок-бесіда	• організаційний момент; • постановка цілей; • оперування знаннями та способами діяльності у стандартних та нестандартних ситуаціях; • підбиття підсумків та узагальнення; • повідомлення домашнього завдання	Глибше засвоєння знань, високий рівень узагальнення, застосування на практиці	Сформувати уявлення про вивчений матеріал як систему знань; розвивати вміння класифікувати, виокремлювати зв'язки, формулювати висновки; розвивати комунікативні якості під час роботи в групах; розвивати пізнавальний інтерес, вміння пояснювати особливості, закономірності; аналізувати, співставляти, порівнювати тощо

Продовження таблиці

Урок перевірки, оцінювання та корекції знань, умінь і навичок	Урок-залік Вікторина Захист творчих робіт, проектів Творчий звіт Контрольна робота Співбесіда	Усна форма контролю: • організаційний момент; • постановка цілей; • перевірка знань, умінь і навичок та систематизації знань; • оцінювання діяльності учнів; • повідомлення домашнього завдання. Письмова форма контролю: • організаційний момент; • постановка цілей; • письмова перевірка знань, умінь і навичок та систематизації знань; Урок комплексного контролю: передбачає поєднання різних форм навчальної роботи	Здійснити контроль навчання, продовжити систематизацію знань, виявити рівень засвоєння матеріалу, сформованості умінь і навичок.	З'ясувати рівень оволодіння знаннями та уміннями; узагальнити матеріал, як систему знань, перевірити здібності учнів до творчого мислення і самостійної діяльності, закріпити вміння працювати з тестовими завданнями. Сприятливі формувальні відповідальності відношення до навчання, готовності і мобілізації зусиль на безпомилкове виконання завдань, виявити активність у їх виконанні; виховувати культуру начальної праці, навичок самоосвіти. Розвивати логічне мислення, пам'ять, здібності до аналізу, синтезу; формувати навички самоконтролю, навички роботи в колективі.

їй у вирішенні соціальних потреб?» Учні мають пригадати відомі їм організації та поміркувати, з якою метою вони були створені та які з них справді спрямовують свою діяльність на задоволення потреб молоді. Узагальнюючи відповіді, вчитель підводить слухачів до розуміння складових громадянського суспільства, необхідності його розвитку взагалі і в Україні зокрема.

Підготовка будь-якої нетрадиційної форми уроку вимагає від вчителя затрат сил і часу, оскільки він виступає у ролі організатора. Він має володіти не лише цілою низкою особистісних якостей, а й відповідати певним вимогам:

- ◆ мати гарні знання з методики;
- ◆ застосовувати творчий підхід до роботи;
- ◆ враховувати особливості власного характеру і темпераменту.

Формування громадянських знань та компетенцій може також відбуватися через міжпредметну форму діяльності в межах освітнього процесу. Цей підхід дає можливість формувати необхідні знання та вміння не через окрему дисципліну, а через інтегровані освітні області, насамперед предмети суспільно-політичного циклу: історію, правознавство, людину і світ та ін. Міжпредметні уроки ставлять за мету поєднати споріднений матеріал кількох предметів.

Інтегроване навчання дає можливість проводити уроки з використанням міжпредметних зв'язків на усіх етапах засвоєння знань. На інтегрованих уроках матеріал кількох тем подають блоками. На цих уроках розглядають проблему інтеграції громадянських знань, оновлення методів, засобів і форм навчального процесу. Найголовніші типи і форми таких уроків наведено в таблиці 17.2.

3. Види інтерактивних форм навчання

Інтерактивні форми навчання громадянської освіти можна поділити на три групи:

- ◆ класичні форми уроків громадянської освіти;
- ◆ рольові форми уроків громадянської освіти;
- ◆ ігрові форми уроків громадянської освіти.

Розглянемо *класичні форми уроків громадянської освіти*.

Урок-семінар – форма навчання, що покликана забезпечити узагальнення, поглиблення й розширення програмного матеріалу попередньо засвоєного під час уроків формування нових знань, доопрацьованого в процесі самостійної та індивідуальної роботи і колективного творчого обговорення в класі.

Плануючи роботу, вчитель заздалегідь визначає перелік тем семінарських занять, користуючись навчальною програмою. План семінарського заняття учні мають отримати за два тижні до його проведення. Організація підготовки до занять семінарського типу вимагає підготовки як з боку вчителя, так і з боку школяра.

Викладач повинен:

◆ здійснити вибір вузлових тем, які є важливими для формування основних понять та закономірностей і містять конкретний та яскравий матеріал; наприклад, тема «Громадянин і суспільство» включає такі питання: історичні типи суспільств; соціальні спільності і групи, соціально-класова структура суспільства та соціальна стратифікація;

◆ забезпечити підбір доступної для старшокласників літератури та першоджерел з теми, оскільки одне із завдань семінару полягає в тому, щоб сформувати навички роботи з науковою літературою, довідниками, матеріалами періодичних видань тощо.

Організація практично-семінарських занять потребує виконання таких видів робіт, як:

- ◆ вивчення першоджерел, аналіз відповідних документів;
- ◆ самостійне опрацювання навчально-методичної та наукової літератури;
- ◆ складання плану, тез відповідей на поставлені запитання;
- ◆ підготовку повідомлень, рефератів та доповідей, їх захист в усній формі на уроці.

Семінарсько-практичне заняття передбачає співпрацю вчителя і учня під час його проведення. Зокрема, колективне обговорення окремих вузлових питань теми за задалегідь виробленим планом на основі аналізу додаткової літератури й джерел, підведення підсумків, систематизація та узагальнення отриманих знань.

Наслідком проведення семінарсько-практичного заняття має бути оволодіння слухачами науковими методами аналізу явищ та проблем, формування в них навичок самоосвіти.

Характерною особливістю курсу «Громадянська освіта» є можливість організації навчальної діяльності учнів через практикуми.

Практикум – форма організації навчального процесу, під час якої діяльність школярів спрямовується на вирішення практичних наукових завдань на основі раніше вивченого теоретичного матеріалу та сформованих умінь. Особливістю практикуму є те, що він передбачає використання отриманих знань і умінь у нових навчальних ситуаціях.

Розрізняють такі види практикумів:

- ◆ практикуми, спрямовані на розвиток пізнавальних умінь і навичок (в курсі громадянської освіти це можуть бути навички ведення переговорів);
- ◆ практикуми, спрямовані на розв'язання життєвих ситуацій, зокрема конфліктів, обробку результатів соціологічних досліджень, даних анкет та опитування тощо;
- ◆ практикуми, пов'язані з перевіркою результатів творчо-пошукової діяльності школярів.

Наприклад, при вивченні теми «Суспільні відносини» можна провести практикум з вирішення конфліктів і застосувати методика, що має назву «дерево рішень». Учасники обговорення детально аналізують усі можливі варіанти рішень і виписують у стовпчики переваги і недоліки кожного з них, а також ті проблеми, що вони можуть за собою спричинити.

Інтегрований урок дає змогу синтезовано опанувати тему, яка вивчається: демонструються зв'язки громадянської освіти з іншими навчальними досягненнями у житті людини, повсякденному житті, житті суспільства. Не останню роль відіграє й оригінальність самої форми проведення уроків, на яких присутні кілька вчителів, що значно зацікавлює учнів.

Проблемний урок ставить за мету сприяти активному розвитку аналітичного мислення учнів, умінню об'єктивного сприйняття минулого і самостійного його оцінювання. Основою такого уроку є проблемне запитання. Чим воно відрізняється від звичайного? На

звичайне запитання можна відразу дати однозначну відповідь. На проблемне запитання одразу немає однозначної відповіді (або й зовсім немає відповіді). Відповідь на запитання можна отримати лише після засвоєння й аналізу нового матеріалу. Проблемне запитання ставиться або на етапі «Активізація опорних знань», або на етапі «Повідомлення теми і мети уроку». Щоб діти постійно мали перед очима чітко сформульовану проблему, вони записують запитання в зошит, а учитель на дошку. За потреби вчитель може розділити проблемне запитання на підпитання, що допоможе у розв'язанні проблеми через вирішення легших проблем. У певні моменти уроку, коли в учнів може загальмуватись вирішення завдання, вчитель може їм допомогти підказкою у формі роздумів. Однозначний висновок часто відсутній, тому слід дати висловитися всім учням, які мають власну позицію щодо проблеми.

Урок-екскурсія проводиться у класах всіх вікових груп і ставить за мету ознайомити учнів з наочним матеріалом з певної теми чи розділу курсу. Екскурсія – форма організації навчання, яка передбачає вихід учнів на місце розташування об'єктів вивчення для безпосереднього ознайомлення з ними. Екскурсія є складною формою навчально-виховної роботи, триває 45–90 хв. Вона відкриває можливості для комплексного використання методів навчання, збагачує знаннями учнів і самого вчителя, допомагає виявити практичну значущість знань, сприяє ознайомленню учнів з досягненнями науки, є ефективним засобом їхнього виховання, зокрема емоційної сфери. У курсі громадянської освіти цю форму організації навчання можна застосовувати при вивченні цілої низки тем. Зокрема, учитель може запропонувати учням екскурсії до органів державної влади та місцевого самоврядування, до правоохоронних органів, до редакцій газет, телекомпаній, громадських організацій політичних партій, де познайомить учнів зі специфікою їхньої роботи та діяльністю, що спрямована на обстоювання прав і інтересів громадян.

Урок-зустріч проводиться у класах усіх вікових груп і ставить за мету активізувати інтерес учнів до предмета шляхом залучення гостей: науковців, літераторів, очевидців подій, громадський діячів, політиків та ін.

На які теми громадянської освіти можна запросити гостей? Які вимоги повинні ставитися до гостей?

Урок-конференція ставить за мету привчити учнів до наукового дослідження, діалогу. Урок-конференція відповідає типу уроків вивчення нового матеріалу, або підсумковоузагальнювальним урокам. Оскільки в процесі організації конференції учні залучаються до роботи перед проведенням уроку, в план-конспект уроку вноситься «підготовчий етап», де описується структура підготовки уроку. Таким чином, виклад нового матеріалу на уроці відбувається у вигляді учнівських доповідей, а закріплення – у вигляді обговорень.

Запропонуйте прикладидо класичних форм уроків громадянської освіти.

Наступна група форм уроків належить до **рольових ігор** і вимагає від учнів прийняття конкретних рішень у проблемній ситуації в межах ролі. Кожна гра має план проведення, безпосередній сценарій кожної ролі складає сам учень і коригує під час проведення.

Урок-вистава проводиться у молодших, рідше середніх класах, має за мету відновити певну подію і викликати інтерес учнів до навчання. Ці уроки спираються на образне мислення, фантазію, уяву учнів. На відміну від рольової гри вистава має чіткий сценарій проведення. Важливу роль учні можуть відігравати при складанні сценарію. Учні, які виконують ролі, заздалегідь готують собі костюми, ближче знайомляться з особою, яку будуть представляти, її характером, поведінкою, зовнішністю. Вони вивчають потрібні слова, вчать, як себе поводити у відповідній ситуації.

Урок-круглий стіл відтворює роботу державних чи громадських організацій та установ, наприклад, засідання ООН, «великої сімки», НАТО тощо. Так учні детально вивчають певну проблему, вчать розуміти особливості функціонування певної установи чи організації та важливість демократичного розв'язання поставлених проблем.

Урок-суд має розібрати певну типову подію у вигляді судового засідання з прокурором, суддею, адвокатом, свідками, звинуваченим, присяжними засідателями. Учні аналізують проблему та вчать розуміти важливість судової гілки влади в існуванні громадянського суспільства в Україні.

Урок-прес-конференція проводиться у старших класах, ставить за мету допомогти учням поглянути на події та проблеми очима очевидців, розвиває активність, пошукові здібності, вміння розкривати сутність певної проблеми, стисло й коротко висвітлювати її, конкретно відповідати на поставлені запитання. Форма також має попередній етап, коли клас ділиться на діячів (учасників прес-конференції) і на журналістів (кореспондентів газет і телебачення). Потім відповідно, кожен готує загальну проблему і значно глибше свою роль. Можливим варіантом роботи для присутніх на прес-конференції «журналістів» є ведення конспектів, адже наприкінці уроку всі матеріали потрібно здати.

Урок-журналістське розслідування відтворює роботу журналістів. Учні отримують завдання описати певну подію на основі документальних даних з позиції газети певної політичної чи громадської орієнтації.

Запропонуйте до рольових форм уроків громадянської освіти приклади.

Розглянемо **ігрові форми уроків громадянської освіти.**

Урок-вікторина належить до низки інтелектуальних ігор і вимагає від учнів виявлення власної ерудиції, аналітичного мислення, лаконічного мовлення, швидкості реакції в обставинах, що змінюються. Вікторина складається з кількох турів, які містять окремі за змістом завдання. Кількість і зміст турів залежить від обсягу матеріалу, успішності та активності учнів.

Запропонуйте назви турів для вікторини з громадянської освіти.

Урок-гра «Що? Де? Коли?» повторює відому телевізійну гру. Група учнів заздалегідь ділиться на три команди, обираються капітани, роздаються домашні завдання, підготовлені номери команд, картки обліку з прізвищами капітанів. Для проведення уроків використовують прилади, з якими учні працювали під час вивчення розділу, таблички з формулюваннями для розмітки, кодоскоп, гонг, емблема клубу «Що? Де? Коли?».

Урок-капітал-шоу «Поле чудес» можна провести для повторення нового матеріалу, при перевірці домашнього завдання, на повторювально-узагальнювальному уроці. В грі використовують різні слова, поняття, визначення пов'язані з вивченням теми. Гра може проходити командно (три команди класу) та індивідуально – кожний учень отримує завдання. У грі використовується дзига і цупкий папір, на якому намальовано коло. Воно поділене на такі сектори: «Підказка теми» (якщо стрілка зупиниться у цьому секторі, то вчитель-ведучий може підказати, якої теми це слово стосується), «Пропусти хід», «Підказка букви» (у цьому випадку гравцеві пощастило, він отримує підказку на будь-яку букву навіть, якщо першу назвав неправильно). Незаповнений чистий сектор дає право учасникові назвати свою букву чи слово. При підказці замінюють слово. У цій грі можна використовувати кросворди, відгадуючи проблемні слова.

Брейн-ринг – відома телевізійна гра, де стартом є складне цікаве запитання, а фінішем – правильна відповідь. При цьому треба швидко зреагувати, адже час прийняття рішення обмежений.

Організаційні проблеми:

1. Наявність спеціально обладнаного приміщення (класу), кількість ігрових столів має відповідати кількості команд.

2. На кожному столі сигнальний пристрій або дзвінок, який сповіщає ведучого про готовність команди відповідати.

3. Згідно з умовами гри потрібен один ведучий, який одночасно буде і організатором, і арбітром гри (зазвичай це вчитель).

4. У 1-му турі брейн-рингу команда повинна дати правильну відповідь на три запитання, лише тоді вона може зайняти стіл лідера.

5. Команда, яка найдовше втримається за столом лідера, вважається переможцем гри.

6. Підготовка запитань для брейн-рингу.

За результатами гри можна зробити висновок щодо рівня підготовки учнів класу з обговорюваної теми, їхнього вміння логічно мислити, швидко приймати рішення.

Урок-КВК доволі популярний серед учнів. Такий вид роботи можна використовувати на повторювально-узагальнювальних уроках або в позаурочній роботі. У процесі підготовки учні вчать творчо мислити, “добувати” знання, швидко знаходити смішну відповідь і подавати її винахідливо. Вчать уважно вислуховувати і розуміти своїх товаришів, допомагати їм. Варто наголосити, що за своїм змістом КВК має бути смішним, і не обов'язково правильним. Правильні знання з громадянської освіти тут використовує лише як тло, підґрунтя для гумору, але, очевидно, що без знань буде важко і створити «історичний гумор», і зрозуміти його.

Результат залежить від правильної організації і підготовки. Команди формують за один-два тижні до гри. Діти обирають капітана і розподіляють обов'язки художника, кореспондента, історика, картографа і ін. Учитель дає домашнє завдання: повторити параграфи, хронологію, теми привітання і домашнього завдання. Завдання вчителя на підготовчому етапі – залучити всіх

учнів, перевірити й оцінити знання і вміння кожного. Адже одне із завдань гри – навчитися дивитися навіть на серйозні речі з гумором, розвивати вміння дітей працювати у команді.

Запропонуйте приклади до ігрових форм уроків громадянської освіти.

Ще однією формою навчання в курсі «Громадянська освіта» можуть бути **факультативи** – позапрограмові навчальні заняття, які добровільно обирають і відвідують учні. Їх призначення – поглиблене вивчення окремих навчальних предметів, розвиток пізнавальних інтересів, творчих здібностей та підвищення пізнавальної активності учнів. Теоретичні факультативи організують для поглибленого вивчення окремих тем, розділів, висвітлення складних теоретичних проблем, узагальнення й систематизації знань. Практичні факультативні заняття проводять для формування пошукових навичок і вмінь у процесі розв’язування

технічних завдань. Такі заняття проводять найдосвідченіші вчителі школи, запрошують також висококваліфікованих фахівців із вищих закладів освіти, науково-дослідних інститутів, виробництва. На відміну від інших організаційних форм навчання, факультативи мають певні особливості: спільність пізнавальних інтересів учнів, їхнє позитивне ставлення до вивчення матеріалу, допитливість (оскільки групи формуються за інтересами).

Таким чином, активні та інтерактивні форми навчання, що орієнтовані на всебічну взаємодію учня з учителем та учнів між собою, самостійне і спільне прийняття рішень, яке має бути вирішальною передумовою їхньої громадянської активності в майбутньому. Активні методи та форми навчання дають можливість розвивати та стимулювати в учнів творчість, ініціативу, самостійне та критичне мислення, тобто сприяють формуванню громадянської компетентності.

Ξ Запитання і завдання Ξ

- ◆ Схарактеризуйте існуючі класифікації форм навчальних занять.
- ◆ Порівняйте основні типи традиційних уроків.
- ◆ У чому полягають особливості проведення інтегрованого навчання?
- ◆ Проаналізуйте основні методичні вимоги до інтерактивних занять.
- ◆ Поясніть, як викладач має підготуватися до проведення семінарсько-практичного заняття?
- ◆ Визначте, чим факультативне заняття відрізняється від практикуму?
- ◆ Схарактеризуйте основні інтерактивні моделі навчання.

Список рекомендованої літератури

- Громадянин – Держава – Громадянське виховання. Антологія / Упорядник М.П.Рагозін і О.В.Сухомлинська. – Донецьк: Донбас, 2001. – 262 с.*
- Історія для громадянина: Метод. посіб. для вчителів / В. Горбатенко, П. Вербицька, А. Ковтанюк. – Львів: НВФ “Українські технології”, 2003. – 136 с.*
- Компетентнісний підхід у сучасній освіті: світовий досвід та українські перспективи: Бібліотека з освітньої політики // Під заг. ред. О.В.Овчарук. – К.: К.І.С., 2004. – 112 с.*
- Мокрогуз О.П. Інноваційні технології у викладанні суспільних дисциплін. – Чернігів : 2004.*
- Національна доктрина розвитку освіти // Освіта України 2002. – №33. – 23 квіт. 2002 р.*
- Патешков А., Пометун О., Ремех Т. Навчання в дії. – К.: АПН, 2000.*
- Пометун О., Л. Пироженко Сучасний урок. Інтерактивні технології навчання. – К., 2003.*
- Рагозін М. Громадянське виховання: методологія і організація у світлі Європейського досвіду // Шлях освіти. – 1999. – №4. – С. 16–20.*
- Стратегія реформування освіти в Україні: Рекомендації з освітньої політики. – К.: К.І.С., 2003.*

XVIII. ДІАГНОСТИКА ТА ОЦІНЮВАННЯ НАВЧАЛЬНИХ ДОСЯГНЕНЬ УЧНІВ

1. Діагностика навчальних досягнень учнів
2. Критерії оцінювання навчальних досягнень учнів
3. Форми оцінки навчальних досягнень учнів

Очікувані результати:

- ◆ знати поняття «педагогічна діагностика»;
- ◆ розуміти роль діагностики навчальних досягнень учнів у педагогічному процесі, значення контролю при формуванні знань, умінь та навичок з означеного курсу;
- ◆ використовувати різні засоби для перевірки навчальних досягнень учнів з громадянської освіти;
- ◆ виділяти форми педагогічної діагностики у курсі громадянської освіти;
- ◆ визначити критерії оцінювання навчальних досягнень учнів;
- ◆ установити ефективність оцінювання громадянських компетентностей учнів;
- ◆ створити план-конспект уроку тематичної перевірки громадянської освіти.

1. Діагностика навчальних досягнень учнів

Ефективність управління будь-якою діяльністю, у тому числі педагогічною, залежить від об'єктивної інформації про перебіг процесу, ступінь досягнення мети та рівень виконання завдань. Це можливо зробити застосовуючи постійну, систематичну діагностику досягнень учнів на всіх етапах навчально-виховного процесу. Основними формами діагностики таких досягнень є оцінювання рівня засвоєння знань, умінь та навичок учнів на кожному етапі та контроль за їх діяльністю. Крім того, ефективними будуть такі форми, як спостереження за учнями під час занять, аналіз стану навчально-виховного процесу за певний період, облік успішності (фіксація результатів контролю у вигляді оцінного судження), прийняття рішень щодо вдосконалення навчально-пізнавальної діяльності учнів. Саме поняття «контроль» (франц. *controle*) на сьогодні найповніше відображає діагностику навчально-виховних досягнень учнів, оскільки у дидактиці цей термін тлумачиться як нагляд, спостереження і перевірка їх успішності.

Особливістю діагностики якісних показників учнів під час вивчення курсу «Громадянська освіта» є те, що тут не завжди будуть ефективними ті форми контролю, оцінювання, що зазвичай застосовуються в загально-освітній школі. Наприклад, за якими критеріями оцінювати їх роботу на уроках громадянства, де використовують різноманітні інтерактивні технології: дебати, рольові ігри, дискусії, обговорення в групі та ін. Нетрадиційні уроки саме і є такими, оскільки не завжди відповідають звичним критеріям організації навчального процесу, і, на перший погляд, сприймаються скоріше як гра, ніж серйозне навчання. Необхідність альтернативного оцінювання полягає також і в тому, що традиційні підходи у цьому разі не відповідають критеріям вимірювання багатьох результатів у сфері громадянської освіти. Саме це вимагає від учителя не тільки досконалого володіння формами та методами діагностики навчальних досягнень учнів, а й уміння визначити, які з них будуть найефективнішими на кож-

ному з етапів навчального процесу та при застосуванні різних педагогічних технологій.

Визначте специфіку оцінювання навчальних досягнень учнів на уроках громадянської освіти.

Педагогічна діагностика вивчає передумови, умови і результати навчального процесу з метою оптимізації чи обґрунтування його результатів для суспільства (К. Ігненкамп). Без діагностики не можливе ефективне управління навчальним процесом, адже вона розглядається як його складова частина і включає контроль, перевірку, оцінювання, накопичення статистичних даних, їх аналіз, виявлення динаміки, тенденцій, прогнозування подальшого розвитку явищ. Тобто у діагностику вкладається більш широкий зміст, ніж у традиційну перевірку знань та умінь учнів. Проте контроль та оцінювання є основними, необхідними частинами педагогічної діагностики.

Контроль як виявлення, вимір і оцінювання навчальних досягнень учнів у курсі вивчення «Громадянської освіти» має на меті з'ясувати набуття ними важливих компетенцій. Визначимо **рівні компетентностей**:

- ◆ громадянські знання, на основі яких визначаються поняття про форми і способи функціонування громадянина в політичній, правовій, економічній, соціальній та культурній сферах демократичної держави;
- ◆ практичні навички, громадянські уміння та досвід участі в соціально-політичному житті суспільства і практичного застосування знань;
- ◆ загальний розвиток та громадянська вихованість як результат вивчення курсу «Громадянська освіта»;
- ◆ сформованість громадянських чеснот – норм установок, цінностей та якостей, притаманних громадянинові демократичного суспільства.

У громадянській освіті вирізняють чотири **групи компетентностей**:

- ◆ політико-правові – у сфері функціонування політичної системи та державної влади;
- ◆ полікультурні – у сфері міжособистісних та міжнаціональних відносин, оволодіння вітчизняною та світовою історичною, культурною спадщиною;
- ◆ соціальні – у сфері соціальних відносин у громаді, суспільстві, формування досвіду соціальної поведінки;
- ◆ економічні – у сфері ринкових відносин, соцзабезпечення та соціального захисту; формування професійної практики та економічних навичок.

Визначений еталонний рівень компетентностей включає як когнітивний аспект (наприклад, учні мають «знати про права і свободи людини і громадянина і механізми їх захисту»), так і емоційно-ціннісний аспект («виявляти... повагу до національної історії, культури, мови, традицій»).

У чому полягає специфіка діагностики цих груп компетентностей?

Контролювання та оцінювання впливають на якість та ефективність будь-якої діяльності. На сучасному етапі в педагогічному процесі вони зводяться не тільки до формального визначення якості успішності кожного учня, а й слугують показниками з'ясування позитивних і негативних сторін педагогічних методик, які застосовуються. Контроль здійснюється на всіх етапах навчання, але особливого значення набуває після вивчення певної теми або завершення ступеня навчання.

Діагностування педагогічної діяльності у курсі «Громадянська освіта» виконує певні *функції*. Розглянемо їх.

Діагностична – полягає у систематичному спостереженні вчителя за навчальною діяльністю учнів при вивченні означеного курсу, виявленні успіхів і недоліків у знаннях, навичках та уміннях, з'ясуванні їх причин і визначенні заходів щодо підвищення якості навчання, попередження та подолання неуспішності.

Контрольно-облікова – визначає: рівень засвоєння матеріалу і оцінює його за певною шкалою; систематичність роботи учня над матеріалом предмета; «плюси» та «мінуси» системи навчання, що дає можливість учителю коригувати свою роботу: усувати помилки й недоробки.

Навчаюча – забезпечує правильність знань та вмінь унаслідок виявлення помилок і неточностей, повноту знань у результаті доповнення того необхідного, що пропущено у відповіді; слабкі учні, які не зрозуміли певну частину матеріалу, повністю його осягають; сильні учні впевнюються у своїх досягненнях; у всіх учнів (хоч і різною мірою) підвищується міцність знань; вони стають глибшими в результаті розгляду різних сторін події, зв'язків з іншими подіями чи явищами; знання стають ширшими внаслідок ознайомлення з додатковим матеріалом, який учні засвоїли самостійно.

Розвиваюча – вдосконалюється усна й письмова мова, логічне мислення учнів, пізнавальні здібності, самостійне креативне мислення, уміння працювати в колективі, дискутувати, планувати роботу тощо.

Виховна – систематичний контроль досягнень учнів сприяє вихованню в них свідомої дисципліни, відпові-

дального ставлення до роботи та формуванню таких рис, як працьовитість, наполегливість, почуття відповідальності та обов'язку.

Стимулююча – оцінювання має бути стимулюючим, спрямованим на створення ситуації успіху, а характер спілкування між вчителем і учнями на заняттях громадянської освіти – у межах позитивної психологічної атмосфери.

Як специфіка громадянської освіти впливає на реалізацію функцій перевірки?

Ефективність діагностування та контролювання успішності учнів під час засвоєння громадянських понять, умінь та навичок залежить від дотримання таких найважливіших *принципів*:

- ◆ індивідуальності (за стилем і формами) перевірки й оцінювання знань, умінь і навичок;
- ◆ системності і регулярності перевірок і оцінювання;
- ◆ урізноманітнення видів і форм контролю;
- ◆ всеосяжності, що передбачає всебічність, тематичність і повноту контролю та оцінювання;
- ◆ об'єктивності перевірок та оцінювання;
- ◆ диференційованості контролю та оцінювання;
- ◆ єдності вимог до оцінювання.

Відповідно до Концепції загальної середньої освіти (12-річна школа) навчальний заклад визначає форми, зміст і способи проведення контролю якості загальноосвітньої підготовки школярів, на підставі якого оцінюються досягнення і розумовий розвиток кожного учня.

У наш час принципово змінюється система оцінювання навчальних досягнень учнів на основі надійних діагностичних методик та багатобальної шкали оцінок, розвитку самооцінки учнями власної діяльності. Відповідно до «Критеріїв оцінювання навчальних досягнень учнів у системі загальноосвітньої середньої освіти» визначення їх компетентностей є особливо важливим з огляду на те, що навчальна діяльність і зрештою має не просто дати людині суму знань, умінь та навичок, а сформувати її компетенції. Завдання сучасної діагностики знань – не тільки з'ясувати, якими знаннями, уміннями та навичками володіє учень, а й наскільки ефективно він може застосовувати їх на практиці. Компетенція – це загальна спроможність, що ґрунтується на вже набутих знаннях, досвіді, цінностях, здібностях.

В. Бондар («Дидактика») пропонує використовувати такі *критерії аналізу відповідей учнів*:

- ◆ характеристики відповіді учня: елементарна, фрагментарна, неповна, повна, логічна, доказова, обґрунтована, творча;
- ◆ якість знань: правильність, повнота, осмисленість, глибина, гнучкість, дієвість, системність, узагальненість, міцність;
- ◆ ступінь сформованості загальнонавчальних та предметних умінь і навичок;
- ◆ рівень оволодіння розумовими операціями: здатності аналізувати, синтезувати, порівнювати, абстрагувати, узагальнювати, робити висновки тощо;
- ◆ ступінь самостійності учнів у навчальній діяльності;

- ◆ досвід творчої діяльності (уміння виявляти проблеми, формулювати гіпотези, розв'язувати проблеми);
- ◆ самостійність оцінних суджень.

Які специфічні критерії аналізу відповідей учнів на заняттях громадянської освіти ви б додали?

Існує два **основні типи оцінювання**: формувальне і підсумкове. Перше здійснюється в процесі навчання і передусім спрямоване на покращання навчальної діяльності учня. Другий тип застосовується наприкінці етапу навчання, тобто після завершення теми, у кінці семестру чи навчального року. Основна його мета – це вимірювання і надання звіту про досягнення учня на певний момент. Учителю потрібно точно усвідомлювати, навіщо він робить оцінювання, адже від цього залежать його зміст і форма.

Таким чином, педагогічна діагностика є важливим компонентом педагогічного процесу, а контроль та оцінювання знань, умінь і навичок учнів виступають як її основні та необхідні складові.

2. Критерії оцінювання навчальних досягнень учнів

Питання громадянської освіти знайшли відображення в концепції дванадцятирічної освіти, згідно з якою школа є осередком формування громадянськості, що має сприяти розвитку демократичної політичної культури, формуванню громадянської компетентності, політико-правових знань, політичних умінь, гідності та відповідальності молодих людей, усвідомленню і прийняттю ними демократичних принципів життя та пріоритету прав людини.

Сучасна система освіти в Україні намагається запозичити зарубіжний досвід в організації навчального процесу при збереженні національних традицій та особливостей освіти. Інститут педагогіки АПН України здійснив нове обґрунтування критеріїв оцінювання діяльності загальноосвітніх навчальних закладів. Ним було здійснено порівняльний аналіз вітчизняного і зарубіжного досвіду з проблем формування змісту освіти, контролю успішності учнів у школах Західної Європи і США, за підсумками якого видано монографії «Тенденції розвитку змісту базової освіти у країнах Заходу», «Контроль та оцінювання успішності учнів у школах Західної Європи».

Сучасні критерії оцінювання, запроваджені 1 вересня 2000 р. разом з 12-бальною шкалою мають на меті виявити рівень засвоєння учнем знань, формування в нього умінь та практичних навичок, а не рівень його неуспішності. Організація оцінювання – одна з найскладніших проблем в освітньому процесі. Під час вивчення зазначеного курсу вона ускладнюється тим, що об'єктом оцінювання стає громадянська компетентність, а не просто знання, уміння та навички. Щоб перевірити чи володіє учень відповідною компетентністю, учитель має бачити, як діє учень, розв'язуючи загальноосвітні завдання.

Які критерії оцінювання навчальних досягнень учнів існували в радянській школі?

Завданнями курсу «Громадянської освіти» визначаються критерії оцінювання знань, умінь і навичок.

Критерії – це ті якості громадянської освіти, що відбивають її суттєві характеристики.

Російські педагоги, що вже мають певний досвід у викладанні цього курсу, пропонують оцінювати досягнення учнів у громадянській освіті за такими **критеріями** (лист Міністерства освіти РФ від 15 січня 2003 р. № 13-51-08/13 «Про громадянську освіту учнів загальноосвітніх закладів Російської Федерації»):

- ◆ об'єктивність – досягається шляхом розробки конкретних критеріїв знань, умінь і соціально-активної діяльності учнів;
- ◆ адекватність – полягає в тому, що при оцінюванні рівня успішності учнів у курсі громадянської освіти, вчитель використовує ті вправи та завдання, що найбільш адекватно показали як учні досягли поставленої мети, оволоділи відповідними знаннями, уміннями та практичними навичками;
- ◆ значущість – учитель має оцінювати найважливіші очікувані результати (цілі) курсу громадянської освіти;
- ◆ інтегрованість – означає, що оцінювання включене безпосередньо до процесу навчання;
- ◆ відкритість – вимагає, щоб критерії і форми оцінювання були відомі учням завчасно;
- ◆ доступність – форми оцінювання мають бути простими та зручними у використанні.

На основі критеріїв оцінювання вибудовуються рівні навчальних досягнень учнів. Н. Волкова визначає **чотири рівні досягнень учнів** (див. таб. 18.1):

1. **Початковий** – відповідь учня під час відтворення навчального матеріалу фрагментарна, елементарна, зумовлюється початковими уявленнями щодо предмета вивчення.

2. **Середній** – учень відтворює основний навчальний матеріал, здатний вирішувати завдання за зразком, володіє елементарними вміннями навчальної діяльності.

3. **Достатній** – учень знає істотні ознаки понять, явищ, закономірностей, зв'язків між ними, самостійно застосовує знання в стандартних ситуаціях, володіє розумовими операціями, робить висновки, виправляє допущені помилки; відповідь учня повна, логічна, обґрунтована, хоча їй бракує власних суджень.

4. **Високий** – знання учня глибокі, міцні, узагальнені, системні; він уміє застосовувати їх творчо, навчальна діяльність має дослідницький характер, позначена вміннями самостійно оцінювати життєві ситуації, явища, факти, виявляти і обстоювати власну позицію.

Зазначеним рівням відповідають критерії оцінювання навчальних досягнень учнів за 12-бальною шкалою*

Чи відповідають дані критерії оцінювання специфіці курсу громадянської освіти?

Очевидно, що зміст перевірки має будуватися на основі цілей навчання. Отже, визначимо **типи запитань і завдань** на базі рівнів навчальних компетентностей учнів за Б. Блумом (див. табл. 18.2).

Співвіднесіть типи навчальних рівнів компетентності учнів із критеріями оцінювання громадянської освіти.

Новий підхід щодо оцінювання результатів навчально-пізнавальної діяльності учнів у системі загальної се-

Таблиця 18.1. Чотири рівні досягнень учнів (за Н. Волковою)

Рівні навчальних досягнень	Бали	Загальні критерії оцінювання навчальних досягнень учнів
Початковий	1	Учень може розрізнити об'єкт вивчення і відтворити його деякі елементи
	2	Учень фрагментарно відтворює незначну частину навчального матеріалу, має нечіткі уявлення про об'єкт вивчення, здатний елементарно висловити думку
	3	Учень відтворює менше половини навчального матеріалу; за допомогою вчителя виконує елементарні завдання
Середній	4	Учень знає приблизно половину навчального матеріалу, може відтворити його відповідно до тексту підручника або пояснення вчителя, повторити за зразком певну операцію
	5	Учень розуміє основний навчальний матеріал, здатний з помилками й неточностями дати визначення понять, сформулювати правило
	6	Учень виявляє знання і розуміння основних положень навчального матеріалу. Відповідь його правильна, але недостатньо осмислена. За допомогою вчителя здатний аналізувати, порівнювати, узагальнювати та робити висновки. Уміє застосовувати знання під час розв'язування задач за зразком
Достатній	7	Учень правильно, логічно відтворює навчальний матеріал, розуміє основоположні теорії і факти, уміє наводити окремі власні приклади на підтвердження певних думок, застосовує вивчений матеріал у стандартних ситуаціях, частково контролює власні навчальні дії
	8	Знання є достатньо повними, учень вільно застосовує вивчений матеріал у стандартних ситуаціях, уміє аналізувати, встановлювати найістотніші зв'язки і залежність між явищами, фактами, робити висновки, загалом контролює власну діяльність. Відповідь його повна, логічна, обґрунтована
	9	Учень вільно володіє вивченим матеріалом, застосовує знання в дещо змінених ситуаціях, уміє аналізувати й систематизувати інформацію, використовує загальновідомі докази у власній аргументації
Високий	10	Учень володіє глибокими і міцними знаннями, здатний використовувати їх у нестандартних ситуаціях. Самостійно визначає окремі цілі власної діяльності, критично оцінює певні факти, явища, ідеї
	11	Учень володіє узагальненими знаннями з предмета, аргументовано використовує їх у нестандартних ситуаціях, уміє знаходити джерело інформації та аналізувати її, ставити і розв'язувати проблеми. Визначає програму особистої пізнавальної діяльності. Самостійно оцінює різноманітні життєві явища і факти, виявляючи особисту позицію щодо них
	12	Учень має системні, дієві знання, виявляє неординарні творчі здібності у навчальній діяльності, уміє ставити і розв'язувати проблеми, самостійно здобувати і використовувати інформацію, виявляти власне ставлення до неї. Розвиває свої обдаровання і нахили

Таблиця 18.2. Типи запитань і завдань

РІВЕНЬ	ЦІЛІ НАВЧАННЯ	ЗАПИТАННЯ І ЗАВДАННЯ
ЗНАННЯ (відтворення чи впізнання інформації)	Визначити, відтворити, впізнати, встановити, запам'ятати, організувати, ідентифікувати, назвати, переказати, перелічити, повторити, показати, скласти список	Хто? Що? Чому? Коли? Де? Як? Який? Скільки? Підібрати! Описати! Вибрати! Дати визначення! Що є найкращим? Що це означає?
ВИКОРИСТАННЯ (перетворення з одних умов на інші)	Використати, вирахувати, вирішити проблему, встановити співвідношення, грати ролі, записати, застосувати, ілюструвати, інтерпретувати, класифікувати, маніпулювати, модифікувати, обрати, оперувати, продемонструвати	Спрогнозувати! Обрати найкраще твердження для застосування! Дати оцінку ефекту! Які були б результати? Визначити як, коли, де, чому? Пояснити! Ідентифікувати результати! Підібрати!
АНАЛІЗ (ідентифікувати частини та встановити співвідношення)	Вивести (умовивід, формулу), виділити категорії, виокремити, диференціювати, експериментувати, запитати, обрати, організувати, підрахувати, покритикувати, порівняти, проаналізувати, проекзаменувати, протестувати, протиставити, розпізнати, розцінити	Розрізнити! Розподілити! Ідентифікувати! Які припущення? Що є причиною? Які висновки? Які передумови? Які ідеї співвідносяться? Які стосунки між? Яка головна ідея, тема? Як буквально використовується? Що мається на увазі під цим твердженням? Які функції (чого)? Ідентифікувати, що є факти, а що — інтерпретація фактів! Яке саме твердження відповідатиме?... Відповідно до, виключення до, не відповідне... На чому автор наголошує? Визначити точку зору! Встановити, які думки належать? Які ідеї впливають на оцінку висновків? У чому несумісність, оманливість? Яка переконуюча техніка використана?

СИНТЕЗ (скласти частини разом, щоб сформулювати єдине ціле)	Винайти, вписати, висунути гіпотезу, встановити порядок, запропонувати, зібрати, класифікувати (змонтувати), обговорити, підтримати, планувати, порівняти, приготувати, розвинути, розробити, скласти звіт, скомпонувати, сконструювати, створити, сформулювати, схематизувати, керувати	Створити! Зробити! Виконати! Вибрати! Розвинути ідеї! Як би ви перевірили? Запропонувати альтернативу! Розв'язати проблему! Спланувати! Зорганізувати! Утворити! Скомбінувати! Сформулювати! Яким чином ще можна зробити? Встановити правила!
ОЦІНЮВАННЯ (виявити відмінності чи встановити вже відомі критерії)	Вибрати, визначити цінність, виправдати, відстояти (думку), встановити, дати оцінку, довести цінність, довести, критикувати, обрати, оцінити, розсудити, передбачити, порівняти з критеріями, порівняти, провести оцінювання	Оцінити! Установити! Покритикувати! Відстояти свою думку! Виправдати! Які невідповідності, суперечності, неявні ознаки з'являються? Що більше важливе, цінне, моральне, логічне, краще, відповідне, прийнятне? Знайти помилки! Порівняти!

редньої освіти слугує гуманізації освіти, орієнтації процесу навчання на розвиток особистості учня, реалізації особистісно-орієнтованого навчання, підвищенню якості й об'єктивності оцінювання.

3. Форми оцінювання навчальних досягнень учнів

Оцінювання якісних досягнень учнів з курсу «Громадянська освіта» не можливо звести до тих загальних підходів, які застосовуються під час вивчення інших дисциплін. Поряд із загальнонавчаними усім опитуванням, письмовою перевіркою, тестуванням, перевіркою якості виконання практичних завдань у цьому курсі корисними будуть не зовсім традиційні методи оцінювання знань, умінь і навичок, наприклад методи соціологічного дослідження: інтерв'ювання, самооцінка, спостереження за учнем у навчальній ситуації та практичному житті. Сучасні методи оцінювання мають показати рівень оволодіння інтелектуальними вміннями, навичками комунікації, розв'язання складних проблем, використання правових та інших соціальних інструментів, вміння визначити свої ціннісні орієнтири. Традиційні методи оцінювання, спрямовані на перевірку знань і розуміння, тобто засвоєння інформації, часто не підходять для оцінювання наведених вище вмінь, навичок та досвіду. Якісне оцінювання можливе лише за умови оптимального поєднання різноманітних форм та методів.

Контроль як родове поняття, що включає перевірку (виявлення, вимір) і оцінювання знань, умінь учнів, використовується на різних стадіях навчального процесу і застосовується у таких **формах**:

- ◆ попередній контроль – здійснюється з діагностичною метою перед вивченням нової теми або на початку навчального року, чверті. Він дає змогу вивчити обсяг і рівень знань учнів з окремої теми, розділу, предмета загалом. На основі отриманої інформації вчитель планує й організовує наступну навчальну діяльність у курсі «Громадянська освіта». Доцільно застосовувати: вхідне анкетування, тести, ігрові вправи, спостереження, проблемні ситуації тощо;
- ◆ поточний контроль – здійснюється протягом повсякденної навчальної діяльності шляхом систематичних спостережень за учнями на кожному уроці.

Його мета – оперативне отримання інформації про рівень знань учнів та якість навчального процесу у курсі «Громадянська освіта». Дає змогу педагогу вносити корективи в організацію навчального процесу;

- ◆ тематичний контроль – здійснюється після вивчення логічно завершеної частини навчального матеріалу – теми або розділу програми. Він дає змогу визначити, наскільки успішно учні оволоділи системою знань та умінь з цієї теми;
- ◆ підсумковий контроль – здійснюють після завершення тривалого періоду навчання: наприкінці семестру, року. Його мета – встановити систему і структуру знань, умінь і навичок.

Ефективність запропонованих форм залежить від методів контролю, які вчитель обирає відповідно до завдань, які перед собою ставить. Педагогічна наука визначає **методи контролю** як способи перевірки й оцінювання навчальних досягнень учнів, які дають змогу здійснювати зворотний зв'язок у процесі навчання з метою отримання даних про успішність навчання, ефективність навчального процесу. У сучасній педагогіці вирізняють такі **методи перевірки**:

1. *Спостереження* – один з основних методів контролю. Планомірне, систематичне спостереження за роботою учнів на уроках допомагає вчителю вносити корективи в організацію навчального процесу;
2. *Усна перевірка результатів навчання* – бесіда, розповідь, пояснення, читання тексту, схем тощо. Активними формами перевірки є залік та усний екзамен.
3. *Письмова перевірка результатів навчання* – контрольні роботи (завдання), твір, диктант, реферат, тестування тощо.
4. *Практична перевірка* – це проведення лабораторного дослідження, створення виробів, моделей тощо.

При викладанні курсу «Громадянська освіта» широко застосовуються нетрадиційні форми роботи: дискусії, дебати, брейн-ринги, рольові ігри тощо. Під час оцінювання результатів учнів не завжди можна ефективно скористатися запропонованими методами контролю. У цьому разі оцінювання бажано наближати до реального життя. Воно має бути засноване на жит-

тевих ситуаціях чи «ситуаціях з контекстом». Наприклад, учні повинні вміти діяти в умовах громадянського суспільства, беручи участь у рольових іграх, навчаючись у співробітництві, аналізуючи газети, критично переглядаючи телевізійні програми тощо. Саме тому американські науковці Мак Брайд, Д. Дрейк, М. Левінські пропонують використовувати альтернативні і комбіновані методи. Учитель не може покладатися тільки на усні опитування і контрольні роботи, щоб з'ясувати, як багато матеріалу учні спроможні відтворити за певний проміжок часу.

Щоб оцінити виконання завдань, учителю доводиться використовувати різні методи. Тепер учні мають не тільки сприймати інформацію, а й розвивати навички аргументування і спілкування. Саме в цьому значенні використовується визначення «*альтернативне оцінювання*». Логіка така: виконання завдань розраховане не лише на оволодіння матеріалом, а й на навички більш вищого рівня – аргументування і спілкування. Це готує учнів до справжнього життя активних громадян. Традиційні усні опитування та письмові контрольні роботи не відповідають новим вимогам. Таким чином, мають бути знайдені нові форми оцінювання. До альтернативних методів оцінювання можна віднести такі:

- ◆ участь у випуску газети;
- ◆ участь у тематичних сценках;
- ◆ написання твору (есе);
- ◆ змагання між учнями у формі КВК, брейн-рингу;
- ◆ участь у рольових іграх, диспутах;
- ◆ підготовка виставки чи зібрання матеріалу з якоїсь теми (портфоліо).

Критеріями таких методів оцінювання можуть бути: уміння виділяти головне; робити порівняння; визначати інформацію, що стосується справи; ставити відповідні запитання (хто? що? де? коли? чому?); послідовно розповідати про проблему, відокремлювати факти від суб'єктивного судження, розрізняти хибну та істинну інформацію, виявляти причинно-наслідкові зв'язки, знаходити і наводити аргументи, робити висновки, бачити варіанти вирішення, перевіряти висновки на практиці, передбачати наслідки рішень, демонструвати логічно зумовлені судження.

О. Пометун пропонує на уроках з «Громадянської освіти» використовувати такі *альтернативні методи оцінювання*:

- ◆ *тестування* як сукупність ретельно обраних завдань (або питань) складене з метою оцінити рівень здібностей учня у чітко визначеній частині стандарту освіти у такий спосіб, щоб отримані результати можна було використати певною мірою;
- ◆ *експрес-опитування* у вигляді стислих усних або письмових відповідей типу «продовжити речення» (наприклад, за картками на знання основних

понять), заповнити таблицю, намалювати діаграму, скласти схему тощо;

- ◆ *розиширене опитування*, під час якого вчитель про-понує учням усно або письмово дати повну відповідь на поставлене запитання з поясненнями окремих положень, з наведенням аргументів, прикладів (варіантами цього методу є усний «екзамен» з білетом, письмова контрольна робота, домашнє есе);
- ◆ *контрольна вправа або творче завдання*, наприклад виступ у суді, підготовка аргументів, виконання завдання в групі, упорядкування документів, написання доповіді, есе-твору, реферату, упорядкування портфоліо тощо;
- ◆ *спостереження*, як один із головних методів оцінювання під час інтерактивних методів викладання – педагог вибирає для себе показники, які він відслідковуватиме протягом заняття, а також учнів, яких треба оцінити;
- ◆ *самооцінка* як оцінка самими учнями власної роботи (своїєї особисто або своїх колег), а також заняття в цілому є важливим методом оцінювання (у разі застосування цього методу педагог може багато чого дізнатися про себе й учнів, а також про якість навчального процесу).

Підготуйте приклади використання зазначених методів у контексті конкретних навчальних завдань конкретного уроку.

Оцінювання альтернативної оцінної діяльності становить особливу складність для вчителів не тільки громадянознавчих, а й інших суспільних дисциплін. Для забезпечення надійного, справедливого і всеосяжного оцінювання необхідно розробити його чіткі критерії, які вимагають постійного контролю діяльності. Чіткі критерії допомагають уникнути не стосовної до справи інформації і суб'єктивної думки в оцінюванні. Нарешті, самі учні мають знати його критерії, щоб мати розуміння, чого від них очікують.

Спектр підходів до оцінювання може бути у вигляді бального оцінювання (1–12 балів), рейтингового, бально-рейтингового, оцінювання за системою «зараховано–незараховано», вербального заохочення.

Таким чином, діагностика навчальних досягнень учнів на уроках з громадянської освіти є важливою складовою процесу формування в них громадянознавчих знань, умінь та навичок. Учитель на своїх уроках може застосовувати як традиційні форми та методи контролю, так і нетрадиційні, альтернативні, що ставлять перед собою завдання не стільки оцінити рівень громадянознавчих знань, умінь і навичок у формі числового балу, скільки проаналізувати рівень їх засвоєння учнями, внести корективи в організацію навчального процесу та сприяти застосуванню отриманих учнями знань та умінь у конкретних ситуаціях.

Ξ Запитання і завдання Ξ

- ◆ У чому полягає зміст діагностики навчальних досягнень учнів?
- ◆ Заповніть пропуски, впишіть визначення понять:
 - Діагностування — це ..
 - Контроль — це ...
 - Перевірка — це ...
 - Оцінювання — це...
 - Оцінка — це ...
- ◆ Назвіть загальні принципи діагностування успішності учнів.
- ◆ Проаналізуйте існуючі види контролю.
- ◆ У чому полягають вимоги до оцінювання знань учнів?
- ◆ Назвіть можливі форми та методи оцінки досягнень учнів при використанні нетрадиційних уроків громадянської освіти.
- ◆ Якою мірою новий підхід до оцінювання знань учнів сприятиме подоланню неуспішності учнів?

Список рекомендованої літератури

- Барановська О.* Сучасна модель оцінювання навчальних досягнень учнів: Переваги і недоліки // Рідна шк. — 2000. — № 7. — С. 48 — 50.
- Бондар В.* Дидактика: Підруч. для студ. вищ. навч. закл. — К.: Либідь, 2005. — 264 с.
- Загальні критерії оцінювання навчальних досягнень учнів у системі загальної середньої освіти // Освіта України.* — 2001. — 7 лют.
- Подласький І. П.* Педагогіка. Новий курс: Учеб. для студ. пед. вузов: В 2 кн. — М.: Гуманит. изд. центр ВЛАДОС, 1999. — Кн.1: Общие основы. Процесс обучения. — 576 с.
- Пометун О., Пироженко Л.* Сучасний урок. Інтерактивні технології навчання: Наук.-метод. посіб. / За ред. О. Пометун. — К.: А.С.К., 2006. — 192 с.
- Урський В.* Роль учителя-предметника у системі громадянської освіти // Доба. — 2006. — № 2 (18). — С.10–13.
- Фібула М. М.* Педагогіка: Навч. посіб. для студ. вищ. навч. закл. освіти. — К.: Вид. центр «Академія», 2002. — 528 с.

XIX. ШКОЛА ЯК ДЕМОКРАТИЧНА СПІЛЬНОТА

1. Завдання сучасної школи в умовах побудови демократичного суспільства

2. Основні засади шкільного самоврядування

3. Методи стимулювання розвитку учнівського самоврядування

Очікувані результати:

- ◆ знати основні засади шкільного самоврядування;
- ◆ розуміти сутність учнівського самоврядування;
- ◆ використовувати нормативну базу для розвитку учнівського самоврядування;
- ◆ визначати суб'єкти демократичних відносин у школі;
- ◆ створювати положення шкільного самоврядування;
- ◆ оцінювати ефективність учнівського самоврядування;
- ◆ сформулювати власну концепцію шкільного самоврядування.

1. Завдання сучасної школи в умовах побудови демократичного суспільства

Освіта – це консервативна система, яка доволі обережно сприймає нововведення. Однак потрібно бачити нове, розуміти його сенс і сприймати його як необхідність, зумовлену часом і новими соціокультурними реаліями.

Згідно з дослідженнями вчених, сучасна освіта в її широкому розумінні виконує низку соціально значущих, цивілізаційно визначених функцій, а саме:

- ◆ політичну – відтворення існуючої системи влади і управління;
- ◆ економічну – відтворення і розвиток певного способу виробництва;
- ◆ соціальну – відтворення певних соціальних груп і відношень між ними;
- ◆ гуманістичну – відтворення і розвиток особистості.

Орієнтація сучасної освіти коливається в системі давно визначених координат, що означають два полюси людського розвитку і світорозуміння. Йдеться про два протилежні підходи до суспільного розвитку. Суспільство, в якому свобода і права людей зневажаються, в якому одні люди використовують інших як засіб (в тому числі й через освіту), з повним правом можна визначити як антигуманне. Суспільство ж, в якому свобода і права поширюються на всіх його громадян, коли кожна особистість завжди вважається метою і ніколи засобом, визначається як гуманне.

За всієї очевидної доцільності втілення другого з названих підходів, нині у світі продовжує домінувати авторитарна модель освіти, яка забезпечує відтворення людини насамперед як «засобу виробництва». Учні переважно позбавлені права на самостійність у навчальному процесі, їхня діяльність обмежена вузькими, регламентованими можливостями.

Які, на вашу думку, повинні бути межі впливу учнів на шкільні справи?

У зв'язку зі зміною епох, можна вести мову лише про передумови становлення особистісно-орієнтованої освіти, за якої домінуючою функцією може стати гуманістична*.

Отже, демократія і освіта є життєво важливою складовою будь-якого суспільства. На відміну від авторитарних суспільств, які намагаються вкорінювати стан інертного схвалення, метою демократичної освіти є виховання громадян з незалежним, допитливим і аналітичним світоглядом, проте глибоко обізнаних з правилами і практикою демократії. Адже демократія – це не лише великі права, а й велика відповідальність. Цього потрібно навчитися. І має це робити школа.

Умовами ефективності шкільних громад є:

- ◆ громадські ради з питань освіти, які мають не призначатися, а обиратися демократичним шляхом усіма жителями відповідного шкільного району;
- ◆ громадські ради, які мають бути наділеними повноваженнями та правами;
- ◆ визначити основні напрями освітньої політики шкільного району;
- ◆ формувати бюджет установ освіти та його розподіл;
- ◆ вирішувати кадрові питання: (призначити керівників шкіл, приймати на роботу вчителів тощо).**

Щоб управління було ефективним, школа має стати самоврядувальною громадою учнів, батьків та вчителів.

Зміни в суспільстві вимагають і змін у школі. Перед школою стоїть непросте завдання подолання авторитарних традицій, сформованих десятиліттями. Для того, щоб школа готувала дітей до життя в демократичній правовій державі, вона має бути заснована на демократичних засадах і повазі до прав людини (див. схему 19.1).

Надзадача школи: випускати в життя нові покоління громадян, здатних зробити внесок у побудову демократичного суспільства і правової держави.

В умовах сьогодення у кожній школі є безліч питань, від вирішення яких залежить життєдіяльність учнів. Слід прагнути вирішувати більшість із них з урахуванням точки зору шкільного самоврядування.

Визначте коло питань, від розв'язання яких залежить життя учнів у школі.

* Горбатенко В. Цінності епохи постмодернізму і розвиток соціально-гуманітарної освіти в Україні. // Доба. – 2002. – №4. – с. 4–7.

** Поврозник П. Майбутнє України значною мірою залежить від діяльності сьогоденної школи // Вісн. програм шкільних обмінів. – 2003. – 15–16. – С. 26.

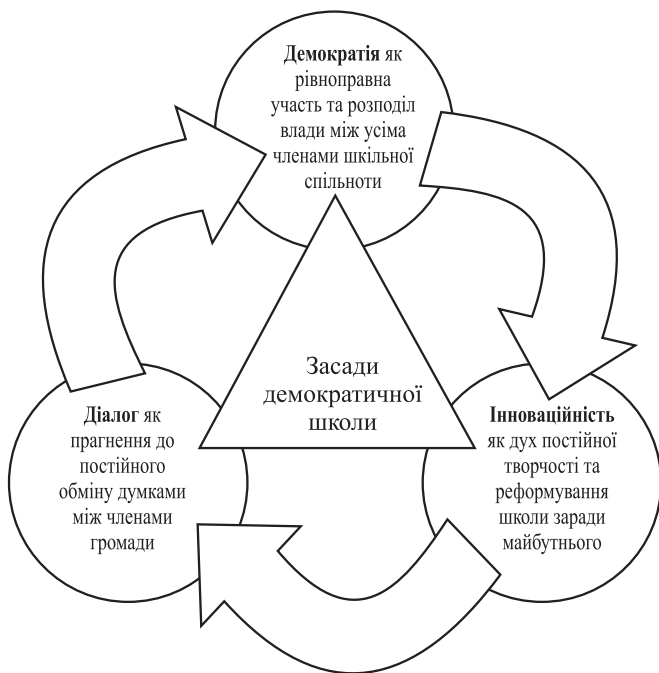

Схема 19.1. Засади демократичної школи

Учнівське самоуправління має розглядатися насамперед не як один з елементів виховної роботи школи, а як самостійний громадський інститут, що дає можливість учням реалізувати своє право на участь в управлінні освітньою установою. Сутність питання про учнівське самоврядування полягала в зміні системи відносин суб'єктів шкільного процесу. Учнівське самоуправління – це можливість подолання ситуації, при якій в школі нічого не залежить від самих школярів.

Включення учнів у процес управління школою також відкриває можливість для активізації власної діяльності учнів заради розв'язання шкільних проблем. Школа стає об'єктом інноваційної активності учнів, а учні, у свою чергу, учасниками процесу модернізації освіти.

Проблема учнівського самоврядування має розглядатися у контексті завдань реформування школи. Учні, у межах самоуправління, включаються в діяльність по модернізації школи, сприяючи становленню системи державно-громадського управління, просуванню культури прав людини, освоєнню інноваційних способів розв'язання шкільних проблем.

Для становлення учнівського самоврядування як самостійного суспільного інституту, потрібно створити, як мінімум, такі базові умови:

- ◆ наділити учнівське самоврядування правами участі в управлінні школою – реальними повноваженнями, які дають можливість серйозно впливати на шкільну політику;
- ◆ розробити технології учнівського самоврядування, що дає можливість учням і їхнім педагогам-наставникам проектувати і створювати системи самоврядування в умовах кожної конкретної школи;
- ◆ передати учнівському самоврядуванню ефективні технології роботи, що дозволяють вирішувати

актуальні шкільні проблеми (їх можна запозичити із технологій «третього сектору», що використовуються в роботі громадських організацій);

- ◆ створити систему підтримки розвитку учнівського самоврядування, зокрема на рівні освітньої політики, в галузі конструювання взаємодії учнівського самоврядування зі структурами громадянського суспільства;
- ◆ організувати інформаційну, методичну підтримку з розвитку організаторських здібностей шкільних активістів.

Які з базових умов учнівського самоврядування характерні для української школи?

Вирізняють такі напрями діяльності органів учнівського самоврядування:

- ◆ представницький напрям – участь учнівської ради в обговоренні шкільних проблем і ухваленні рішень, вироблення думки учнів з питань шкільного життя, участь у роботі органів загальношкільного самоврядування;
- ◆ напрям вирішення конфліктів – посередництво у вирішенні внутрішніх конфліктів на принципах добровільності;
- ◆ інформаційний напрям – інформування школярів про шкільні проблеми і шляхи їх розв'язання, діяльності учнівської ради;
- ◆ шефський напрям – організація шефства старших над молодшими;
- ◆ напрям зовнішніх зв'язків – організація взаємодії з позашкільними структурами, органами самоврядування сусідніх шкіл, залучення зовнішніх ресурсів до розв'язання проблем учнів і школи загалом;
- ◆ організаторський напрям – підтримка позашкільних, соціально-значущих та інших ініціатив школярів;
- ◆ правозахисний напрям – захист прав учнів у школі.

Як можна забезпечити реалізацію кожного із вищезгаданих напрямів?

Завдання самоврядування полягають у наступному:

- ◆ вивченні потреб учасників освітнього процесу, пов'язаних із життям і діяльністю в освітній установі;
- ◆ виявленням потреб та інтересів, які можуть бути реалізовані в умовах школи в подальший період;
- ◆ складанні і здійсненні плану діяльності органів самоврядування з реалізації виявлених потреб;
- ◆ внесенні за потреби коректив у план діяльності органів самоуправління всіх учасників освітнього процесу;
- ◆ оцінюванні результатів запланованої діяльності.

На початковому етапі самоврядування учнів розглядається як організація дозвілля, відпочинку, розваг. По мірі розвитку самоуправління все більше місця має відводитися у змісті його діяльності суспільно корисним справам, спрямованим на організацію життя, навчання, праці учнів, участь в управлінні школою, на захист своїх прав та інтересів.

Як традиційно виставлялися пріоритети завдань учнівського самоврядування?

Для досягнення цих принципів потрібно реалізувати низку конкретних завдань, а саме:

- ◆ надати учням реальну можливість разом з педагогами брати участь в прогнозуванні, організації, виконанні та аналізі навчально-виховного процесу;
- ◆ формувати в учнів потребу і готовність удосконалити свою особистість, створювати умови для розвитку здібностей і враховувати інтереси членів учнівського колективу, збагачувати духовний світ, розвивати самостійне мислення і самосвідомість;
- ◆ виховувати позитивне ставлення до загальнолюдських цінностей, норм колективного життя, законів держави, розвивати громадянську й соціальну відповідальність за самого себе, свою сім'ю, навколишніх людей, суспільство і державу;
- ◆ формувати вміння самостійно знайти справу корисну суспільству, державі, вести невинну роботу за збереження миру, берегти й охороняти природу.

Особливу увагу слід приділити формуванню в учнів демократичної культури, яка потрібна для саморозвитку і самовдосконалення саме в правовій державі. Навчання навичкам самоврядування, вільного вибору і відповідальності дає змогу розвинути в учнів бажання брати участь в громадському житті, реалізовувати свої права і свободи, відповідати за свої вчинки, обирати владу і свій шлях у житті.

Розвиток самоуправління є актуальним соціально-педагогічним завданням. Участь школярів в управлінні справами школи розглядається, передусім як спосіб навчання дітей демократії, підготовки їх до життя в демократичному суспільстві. Зробити процес виховання в школі справді демократичним, відкритим, гуманістичним допоможуть особливі органи самоврядування шкільного життя.

2. Основні засади шкільного самоврядування

Розширювати й активізувати участь дітей у всіх областях громадського життя потрібно через органи учнівського самоуправління. Визначимо основні засади шкільного учнівського самоврядування.

1. Самоврядування – це право. Права людини захищають її від зловживання з боку влади, дозволяють бути незалежними від держави і впливати на неї. Людина може користуватися правами на власний розсуд: держава не може заборонити їй користуватися ними. Кожному праву людини відповідає обов'язок держави щодо дотримання цього права: так, якщо людина має право на освіту, то держава повинна забезпечити їй здійснення цього права – організувати роботу освітніх закладів. Шкільне самоврядування – це право, яке мають у школі учні, педагоги, батьки, у свою чергу, адміністрація школи має обов'язок надати учням, батькам, вчителям можливість цим правом користуватися.

Чим може завершитися підміна права самоврядування на обов'язок?

2. Шкільне самоврядування – це не є «управління собою», а управління школою. Одним із прав людини є право на участь в управлінні справами держави. Тобто громадяни можуть обирати своїх представників до владних органів або впливати на владу в інший

спосіб: направляти пропозиції, приймати участь у референдумах. У свою чергу, батьки, учні й учителі мають право на участь в управлінні загальноосвітніми закладами, яке закріплюється в Законі «Про освіту», Положенні про загальноосвітній навчальний заклад, Концепції загальної середньої освіти. Таким чином, шкільне самоврядування – це не організація шкільного колективу, не «управління собою», не допомога адміністрації школи в організації чергувань або проведенні заходів, а система, яка дає змогу учням, батькам, вчителям приймати участь в управлінні школою.

Чому шкільне самоврядування не організація шкільного колективу?

3. Самоврядування представляє інтереси батьків, учнів, педагогів, але не може керувати ними. Самоврядування – це представництво. Учні, педагоги, батьки обирають своїх представників і довіряють їм приймати участь в управлінні школою від свого імені. Органи шкільного самоврядування представляють тих, хто їх обрав і захищають інтереси своїх виборців. Вони мають право сказати директору школи: «Ми висловлюємо думку учнів (вчителів, батьків)», – і впливати на рішення будь-яких шкільних питань, стосовно інтересів учнів (педагогів, батьків). Органи самоврядування представляють учнів (вчителів, батьків), але не мають ніякого відношення до їхніх владних повноважень. Вони не можуть робити розпоряджень, приймати ніяких обов'язкових рішень для учнів, вчителів і батьків. Обираючи орган самоврядування, ви обираєте своїх представників, а не начальників. Ви можете вимагати від них звіту, наскільки ефективно вони виконують свої обов'язки. Від тих, хто обирає, вони не можуть вимагати ніякого звітування.

Чому органи шкільного самоврядування не можуть приймати ніяких обов'язкових рішень для учнів, вчителів і батьків?

4. Самоврядування не може підпорядковуватися директору школи, навпаки воно впливає на його роботу. Самоврядування умовно можна назвати однією з гілок шкільної влади. Інша гілка влади – це адміністративна влада, яку очолює директор школи. Обидві ці гілки – влада самоврядування та адміністративна влада – не є підвладними одна одній. Однак як тільки самоврядування починає виконувати адміністративні функції (керувати чергуваннями, карати порушників дисципліни тощо) воно перестає бути самоврядуванням. Тобто стає своєрідним штабом добровільних помічників адміністрації школи, яким керує адміністрація і, як наслідок, уже не представляє інтересів учнів, вчителів і батьків. Отже, адміністрація школи не може покласти на учнів (вчителів, батьків) свої адміністративні функції. У свою чергу, і учасники самоврядування не можуть їх узяти з власної ініціативи. Уся адміністративна робота у школі пов'язана з відповідальністю за життя і здоров'я школярів.

Органи самоврядування та шкільна адміністрація впливають на роботу одне одного і взаємодіють. Тому самоврядування має найбільше впливати на роботу директора, а не навпаки. Так, самоврядування, формулюючи від імені батьків, учнів, педагогів замовлення учасників освітнього процесу в конкретній школі, передає його директорові, яке той має виконати. Таким

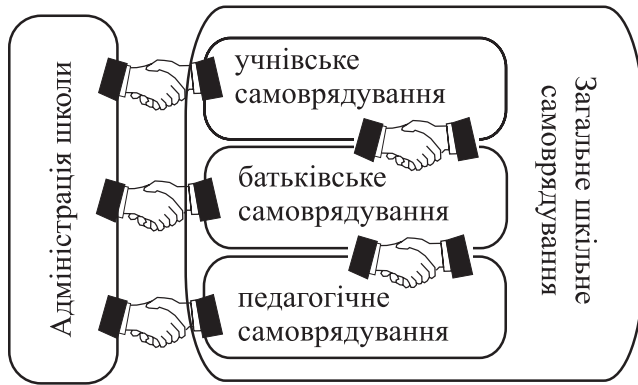

Схема 19.2. Система співпраці адміністрації школи і шкільного самоврядування

чином, замовниками виступають батьки, учні, вчителі, які висловлюють свої думки та побажання через систему шкільного самоврядування. Директор школи – це виконавець, який має виконувати замовлення держави і самоврядування. Органи самоврядування звітуються перед тими, хто їх обрав.

Визначте механізми впливу органів шкільного самоврядування на адміністрацію школи.

5. Діяльність органів шкільного самоврядування має спрямовуватися на розв'язання шкільних проблем. Основною діяльністю органів шкільного самоврядування є робота по захисту, «просуванню» інтересів учнів (педагогів, батьків) у межах школи. Об'єднання з будь-якою іншою основною діяльністю не може бути віднесене до органів шкільного самоврядування. Такими не можуть вважатися групи, які працюють виключно заради своїх членів. Слід також розрізняти органи шкільного самоврядування та громадські організації, які працюють на території школи.

Чому громадські організації, які працюють на території школи не можна вважати органами самоврядування?

6. Шкільне самоврядування складається з чотирьох «блоків» (див. схему 19.2):

- ◆ учнівське самоврядування – органи шкільного самоврядування, які створені учнями і відповідно, віддзеркалюють інтереси учнів (формами учнівського самоврядування можуть бути – учнівська конференція, учнівські збори класу, учнівська рада, правозахисна приймальня тощо);
- ◆ батьківське самоврядування – органи шкільного самоврядування, які створені батьками (найпоширенішими формами батьківського самоврядування є батьківські комітети, проте в школі можуть працювати й інші форми батьківського самоврядування);
- ◆ педагогічне самоврядування – органи шкільного самоврядування, створені педагогами (зазвичай, найпоширенішим органом педагогічного самоврядування є педрада);
- ◆ загальне шкільне самоврядування – органи шкільного самоврядування, які створені спільно батьками, учнями та вчителями.

Саме четверта форма оптимально узгоджує інтереси всіх учасників шкільного життя і тому вони мають повноваження приймати рішення, які стосуються всієї школи. Найпоширенішою формою загальношкільного

самоврядування є Рада школи. Крім того, в школі можуть існувати форми самоврядування, які створені спільно не трьома, а двома сторонами, наприклад, батьками і учнями. В кожній школі самоврядування може бути представлене різними формами. Наприклад, в одній школі може працювати тільки учнівське самоврядування, в іншій – форми самоврядування всіх чотирьох груп.

Яка оптимальна кількість органів самоврядування у школі?

7. Самоврядування – це не підпорядкована структура: кожна форма самоврядування має свої повноваження. У структурі самоврядування немає жорсткої підпорядкованості. Не можна говорити, що шкільна рада важливіша, ніж учнівська. У кожного із цих органів повинні бути свої повноваження і своє коло питань, на рішення яких вони повинні впливати. Рада школи не може керувати учнівською радою. Органи шкільного самоврядування можуть працювати незалежно одне від одного. Водночас вони можуть взаємодіяти. Так, при формуванні Ради школи, треба направляти представників від учнів, батьків і педагогів до органів учнівського, батьківського та педагогічного самоврядування. Це дає змогу представникам від цих органів виносити на розгляд Ради школи питання, у вирішенні яких вони зацікавлені, а їхні представники у шкільній Раді будуть ефективно обстоювати інтереси своїх виборців.

Спробуйте визначити спільні та відмінні інтереси різних органів шкільного самоврядування.

8. Органи самоврядування поділяють на представницькі та виконавчі. Представницькі органи самоврядування мають повноваження представляти інтереси тих, хто їх обрав (учнів, батьків, педагогів). Ці органи можуть бути тільки виборними. Вони мають право від імені своїх виборців впливати на прийняття тих чи тих шкільних рішень. Виконавчі органи самоврядування не мають права представляти інтереси учасників шкільного життя. Вони не обираються, а тільки комплектуються за принципом добровільності. До складу цих органів входять лише ті, хто зацікавлений у розв'язанні тієї чи іншої шкільної проблеми. Органи самоврядування не беруть участі у прийнятті рішень, однак вони можуть істотно впливати на шкільне життя: управляти шкільними процесами не за рахунок повноважень, а за рахунок своїх можливостей. Наприклад, шкільна правозахисна приймальня може захищати права учнів і тим самим впливати на ситуацію з дотримання прав людини у школі. Виконавчі органи не вирішують, а впливають.

Чому виконавчі органи самоврядування комплектуються добровільно?

Суб'єктами процесу колективного прийняття управлінських рішень є:

- ◆ адміністрація школи;
- ◆ рада школи;
- ◆ педагогічна рада;
- ◆ тимчасові або постійні органи (комісії, творчі групи, методичні об'єднання тощо);
- ◆ учасники навчально-виховного процесу: вчителі, учні, батьки, працівники школи;
- ◆ представники місцевої громади.

Для забезпечення ефективної участі всіх зазначених суб'єктів у процесі вироблення, прийняття, а також виконання рішень потрібно добирати відповідні технології організації колективної діяльності таким чином, щоб досягти очікуваних результатів. Тому керівникам школи доцільно освоїти інтерактивні технології взаємодії й комунікації та використовувати їх в управлінській діяльності, тобто методи, які застосовують для обговорення того чи того питання, вироблення чи прийняття рішення здійснюються шляхом активної взаємодії всіх суб'єктів цього процесу. В інтерактивному управлінні його учасники постійно взаємодіють одне з одним. Особливістю такого управління є діалоговий, а скоріше полілоговий характер.

Інтерактивність в управлінні розуміють як організацію іншого типу взаємодії між учнями, педагогами, адміністрацією, батьками, які перебувають у постійному режимі бесіди, діалогу, дії. Відповідно інтерактивним може бути названий метод управління, в якому той, хто управляє (суб'єкт управління), є учасником, який здійснює щось (наприклад, говорить, пише, моделює, малює тощо), тобто не виступає тільки слухачем, спостерігачем, а бере активну участь у тому, що відбувається, власне, «створюючи» управлінське рішення. Отже, така модель управління якісно змінює способи взаємодії суб'єктів управління, насамперед адміністрації з учителями, керівника з колективом, педагогічного колективу і керівника з батьками й учнями тощо; активність керівника поступається місцем іншим суб'єктам управління, а його головним завданням стає створення умов для вияву їхньої ініціативи. Керівник не повинен бути «фільтром», який пропускає через себе будь-яку інформацію, що з'являється в процесі вироблення управлінського рішення і впливає на його зміст. Він виконує функції помічника в роботі, одного з джерел інформації.

Які інтерактивні методи роботи із самоврядуванням ви можете запропонувати адміністрації школи?

Організація інтерактивного процесу прийняття управлінського рішення дає змогу передусім учителям (як і всім іншим суб'єктам управління) самостійно розв'язувати складні проблеми, відкидаючи при цьому звичну роль спостерігачів і споживачів у процесі розвитку та функціонування школи.

Інтеракція виключає домінування як будь-якого учасника процесу управління, так і будь-якої думки, точки зору над іншими. У процесі діалогового управління його учасники вчаться критично мислити, розв'язувати складні проблеми на основі аналізу обставин і відповідної інформації, зважати на альтернативні думки, приймати продумані рішення, брати участь у дискусії, спілкуватися з іншими людьми.

Інтерактивність потребує іншого способу взаємодії, форми комунікації учасників у процесі вироблення рішення. У нинішній системі освіти вельми часто основною формою комунікації виступає монолог. При цьому керівник є своєрідним полюсом, навколо якого концентрується вся комунікація учасників процесу управління. Таким чином, на практиці реалізується модель односторонньої комунікації.

Інтерактивні методи орієнтовані на організацію процесу ефективної комунікації, в якій учасники процесу взаємодії мобільніші, відкритіші й активніші. Основою інтеракції є принцип багатосторонньої комунікації, яка характеризується відсутністю полярності й мінімальною сконцентрованістю на точці зору керівника. Оптимізації процесу багатосторонньої комунікації сприяє використання відповідних технологій її організації.

В інтерактивному процесі прийняття рішення керівник виступає організатором і консультантом, який ніколи не «замикає» процес на собі. Головним у такому процесі є зв'язки між учасниками, їх взаємодія та співпраця. Результати досягаються спільними зусиллями учасників процесу, за які вони беруть на себе взаємну відповідальність.

Застосування інтерактивних технологій у процесі управління дає змогу керівникові:

- ◆ зробити процес управління школою демократичнішим;
- ◆ навчити учасників навчально-виховного процесу формулювати власну думку, правильно її висловлювати, доводити свою точку зору, аргументувати й дискутувати, слухати інших, поважати альтернативну думку, будувати конструктивні відносини в групі, визначати своє місце в ній, уникати конфліктів, а за потреби розв'язувати їх, шукати компроміси, прагнути до діалогу;
- ◆ аналізувати широкий спектр думок, масив інформації щодо проблеми, з якої приймається рішення, творчо підходити до шляхів її розв'язання, урізноманітнюючи їх;
- ◆ знаходити спільне розв'язання проблеми;
- ◆ розвивати у членів колективу почуття спільності, єдності, відповідальності за процес прийняття рішення та його виконання.

Крім того, використання інтерактивних методів забезпечує реалізацію ідеї співробітництва у колективі, сприяє оздоровленню психологічного клімату, створює атмосферу доброзичливості. Проте швидкому та ефективному застосуванню таких методів усіма управліннями заважають певні труднощі.

Більшість сучасних керівників недостатньо обізнані в тому, які існують технології інтерактивного прийняття рішень. До того ж кожна з них потребує від організатора чіткої, поетапної реалізації з обов'язковим прогнозуванням результатів. Важливість технологічного підходу до реалізації інтерактивного управління, складна структура кожного з таких методів дає змогу говорити про інтерактивні технології. При цьому кожний із застосовуваних методів виконує свою функцію, а отже, комплексний вплив на учасників може бути не до кінця передбачуваним. Саме тому однією з основних вимог до застосування інтерактивних методів є власний досвід участі керівника в групових інтерактивних вправах.

Як перевірити ефективність співпраці адміністрації школи і самоврядування?

3. Методи стимулювання розвитку учнівського самоврядування

Запропонуйте власний варіант стимулювання розвитку учнівського самоврядування на основі поданих та власних джерел.

<http://podil100.com/goverment/self.htm>
www.citizen.org.ua/content.php?dep=4&id=84
http://visnyk.iatp.org.ua/visnyk/issue_article;8;6/
<http://www.school14.tim.ua:8114/samovradyvana.htm>

Ξ Запитання і завдання Ξ

- ◆ Яка із функцій сучасної освіти є домінуючою в Україні? Чому?
- ◆ Порівняйте авторитарну й демократичну моделі системи освіти. У чому переваги й недоліки кожної?
- ◆ Поділившись на групи, спробуйте за 10–15 хв вписати в уявний Статут школи повноваження, які дають можливість учнівському самоврядуванню реально і серйозно впливати на шкільну політику.
- ◆ Чому розвиток самоврядування є актуальним соціально-педагогічним завданням?
- ◆ Чому виконавчі органи шкільного самоврядування не можуть обиратися, а тільки комплектуватися за принципом добровільності?
- ◆ Як ви розумієте полілоговий характер в інтерактивному управлінні школою?
- ◆ Які труднощі заважають швидкому та ефективному застосуванню інтерактивних методів усіма управлінцями? Запропонуйте свій варіант подолання цієї ситуації.

Список рекомендованої літератури

- Бочкарев В.И.* Директору школы о самоуправлении. – М.: Владос, 2001. – 192 с.
- Драйден Г., Вос Д.* Революція в навчанні. – Л.: Літопис, 2005. – 542 с.
- Мистецтво жити в громаді.* – Л.: НВФ «Українські технології», 2005. – 160 с.
- Нормативно-правове забезпечення освіти: У 4 ч.* – Х.: Вид-во Гр. «Основа», 2004. – Ч.1. – 144 с.
- Пометун О., Середяк Л., Суцценко І.* та ін. Управління школою, що змінюється. Порадник сучасного директора. – Тернопіль: Вид-во «Астон», 2005. – 192 с.
- Рожков М.И.* Развитие самоуправления в детских коллективах. – М., Владос, 2002. – 160 с.
- Співпраця між домом і школою: Практик. посіб.* – К. 2005.

XX. ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ІНКЛЮЗИВНОГО ПІДХОДУ ПРИ ВИКЛАДАННІ ГРОМАДЯНСЬКОЇ ОСВІТИ

1. Інклюзивна освіта як форма навчання дітей з особливими освітніми потребами
2. Забезпечення інклюзивного підходу при викладанні громадянської освіти
3. Психолого-педагогічні особливості розвитку та навчальної діяльності дітей з особливими освітніми потребами

Очікувані результати:

- ◆ знати основні складові, що забезпечують розвиток інклюзивної освіти;
- ◆ розуміти сутність інклюзивної освіти;
- ◆ вміти реалізовувати на практиці основні принципи інклюзивної освіти;
- ◆ поглибити знання про дітей з особливими освітніми потребами;
- ◆ розширити практики роботи з дітьми з особливими освітніми потребами в умовах загальноосвітньої школи.

1. Інклюзивна освіта як форма навчання дітей з особливими освітніми потребами

Останніми десятиліттями у більшості країн Західної, а тепер і Центральної Європи, відбуваються докорінні зміни у законодавстві, розумінні та забезпеченні якості освіти для дітей з особливими освітніми потребами. Разом з вибором Україною незалежного та демократичного напрямку розвитку суспільства, нашою державою у 1991 році визнана Конвенція ООН «Про права дитини», посилилася увага до якості й доступності освіти для дітей з особливими освітніми потребами. Так, Конвенція ООН «Про права дитини» зазначає, що «...усі діти мають право на освіту, і, як наслідок цього, право на прогрес».

Характерно, що з розвитком демократичного суспільства, яке гарантує право кожного громадянина на активну участь у житті цього суспільства, приходять нове розуміння понять «інвалідність», «вади розвитку», «інтеграція» тощо. Нині усі згадані терміни щодо дітей поступаються новому – «діти з особливими освітніми потребами», що однаковою мірою стосується як інвалідності у важкій формі, так і середніх за ступенем порушень. Такий підхід пояснюється тим, що явище «недостатності» або «інвалідності» передбачає втрату або дефіцит фізичної та розумової спроможності. Однак спроможність вчитися безпосередньо залежить не від стану окремих органів або ж їх фізіологічної функціональності, а, радше, від психологічної функціональності. Таким чином, акцент зсувається від внутрішніх проблем дитини до системи освіти, яка надає їй підтримку у навчанні, визнає її сильні якості та задовольняє всі її індивідуальні потреби.

◆ **Діти з особливими освітніми потребами** – поняття, яке широко охоплює всіх учнів, чії освітні потреби виходять за межі загальноприйнятої норми. Воно стосується дітей з особливостями психофізичного розвитку, обдарованих дітей та дітей із соціально вразливих груп (наприклад, вихованців дитячих будинків тощо).

◆ **Обдаровані діти** – діти, які володіють комплексом задатків і здібностей, що за сприятливих умов дають змогу потенційно досягти значних успіхів у

певному виді діяльності чи діяльностей. У шкільному віці обдарованих дітей налічується близько 3–5 % від загальної популяції.

◆ **Діти з особливостями (порушеннями) психофізичного розвитку** – діти, які мають відхилення від нормального фізичного чи психічного розвитку, зумовлені вродженими чи набутими розладами.

Чому обдаровані діти входять до кола дітей з особливими потребами?

В основних законах України про освіту зустрічаються такі терміни: «діти, які потребують корекції фізичного та (або) розумового розвитку» та «особи, які мають вади у фізичному чи розумовому розвитку і не можуть навчатися в масових навчальних закладах». Один з останніх нормативних документів – наказ Міністерства освіти і науки України «Про створення умов щодо забезпечення права на освіту осіб з інвалідністю» – використовує низку термінів: «молодь з інвалідністю», «діти з тяжкими порушеннями розвитку», а також «діти з особливими освітніми потребами».

Усі ці терміни відображають медичну модель, яка розглядає ваду здоров'я як характеристику особи, що може бути спричинена хворобою, травмою чи станом здоров'я і, відповідно, потребує медичного або ж іншого втручання з метою «корекції» проблеми. Природно, що реакцією суспільства в контексті медичної моделі є забезпечення лікування, реабілітації та соціальної допомоги, на зразок спеціальної освіти й пенсії. Іншими словами – ставиться за мету зробити життя людини з особливими потребами до певної міри «нормальним» шляхом забезпечення їй, зокрема, економічних та освітніх можливостей.

Історичний екскурс (міжнародний досвід):

Медична модель (сегрегація) – початок XX ст. – середина 60-х років XX століття. Ця модель припускає, що людина з проблемами розвитку – хвора людина, яка потребує довготривалого догляду і лікування, що найкраще може здійснюватись у спеціальних закладах.

Модель нормалізації (інтеграція) – середина 60-х років – середина 80-х років XX століття. Ця модель у 60-ті роки визначала політику у ставленні до дітей з особливостями психофізичного розвитку. В цей період

поширився процес інтеграції дітей з особливостями розвитку в середовище звичайних однолітків. Інтеграція в цьому контексті розглядається як процес асиміляції, що передбачає прийняття людиною норм, характерних для домінуючої культури. Людина має бути «готовою» до прийняття в суспільство. В основі поняття «нормалізації» лежать наступні положення: дитина з особливостями розвитку – людина, яка розвивається, здатна освоювати різні види діяльності; суспільство має визнавати це і забезпечувати умови життя, максимально наближені до узвичаєних норм.

Соціальна модель (залучення, інклюзія) – середина 80-х років ХХ століття – теперішній час. В основі соціальної моделі лежить положення: людина не зобов'язана бути «готовою» для того, щоб брати участь у житті суспільства, вчитися у школі, працювати. Соціальна модель спрямована на зміни в суспільстві таким чином, щоб воно забезпечувало рівну участь своїх громадян у здійсненні їхніх прав і надавало їм таку можливість.

Яка із вищезгаданих моделей розв'язання проблем дітей з особливими потребами вам більше до вподоби?

З часу ратифікації Україною Конвенції ООН про права дитини дедалі більшого визнання та поширення набуває соціальна модель, більше пов'язана з дотриманням прав людини. На противагу медичній моделі, соціальна модель розглядає розлади здоров'я як соціальну проблему, а не як характеристику особистості, оскільки вона (проблема) зумовлена непристосованістю оточення, включаючи ставлення до людей з особливими потребами та виробничі норми, архітектуру безбар'єрність і транспорт. Термін «особливі освітні потреби» тісно пов'язаний з поняттям **«інклюзивна освіта»** як варіативна модель спеціальної освіти.

Інклюзія (від *Inclusion* – включення) – процес збільшення ступеня участі всіх громадян у соціальному житті. **Інклюзивна освіта** – це система освітніх послуг, що ґрунтується на принципі забезпечення основного права дітей на освіту та права здобувати її за місцем проживання, що передбачає навчання дитини з особливими освітніми потребами в умовах загальноосвітнього закладу.

До яких сфер життєдіяльності людини можна застосувати термін «інклюзія»?

Розвиток і функціонування окремої, спеціальної системи освіти, завжди вважалися виявом турботи про дітей з особливими потребами. Однак, таке бачення системи спеціальної освіти почало поступово змінюватися у більшості країн світу. Знання, досвід, обладнані приміщення досі мають велике значення, проте сегрегація учнів наразі розглядається як неприйнятна і така, що порушує право дитини на освіту. Загальне бачення цього питання полягає в тому, що переважна більшість дітей з особливими потребами мають навчатися разом зі своїми однолітками у звичайних умовах. Одним із результатів такого підходу вважається створення єдиної освітньої системи, яка охоплюватиме учнів різних категорій.

Як проміжний етап розвитку інклюзивної системи освіти можна вважати процес інтеграції. **Інтеграція** – зусилля, спрямовані на введення дітей з особливими освітніми потребами в регулярний освітній простір.

Інтеграція має кілька типів:

- ♦ соціальна – діти з особливими потребами можуть брати участь у позакласній діяльності разом з іншими дітьми (харчування, ігри, екскурсії тощо) як у дошкільних закладах, так і в загальноосвітніх навчальних закладах, однак вони не навчаються разом;
- ♦ функціональна – діти з особливими потребами та їхні однолітки навчаються в одному класі (при частковій інтеграції діти з особливими потребами навчаються в окремому спецкласі або відділенні школи та відвідують лише окремі загальноосвітні заходи; при повній інтеграції такі діти проводять увесь час у загальноосвітніх класах);
- ♦ зворотна – здорові діти відвідують спецшколу;
- ♦ спонтанна або неконтрольована – діти з особливими потребами відвідують загальноосвітні класи без отримання додаткової спеціальної підтримки (існують підстави вважати, що у багатьох країнах чимало таких дітей залишається навчатися на повторний рік).

Який тип функціональної інтеграції можна розглядати як справжню освітню інтеграцію?

Останнім часом поняття інтеграції замінюється терміном «інклюзія», який має дещо ширший контекст: інтеграція відображає спробу залучити учнів з особливими потребами до загальноосвітніх шкіл, а інклюзія передбачає пристосування шкіл, їх загальної освітньої філософії та політики до потреб усіх учнів. Інклюзія потребує змін на всіх рівнях освіти, оскільки це – особлива система навчання, яка охоплює весь різноманітний контингент учнів та диференціює освітній процес, зважаючи на потреби учнів усіх груп та категорій.

Важливим рушієм поширення інклюзії є міжнародні організації, які проводять дослідження, розробляють рекомендації для урядів різних країн, сприяють розвитку інклюзивної політики. Такими організаціями, насамперед, є:

Організація Об'єднаних Націй (ООН)

Стандартні правила ООН щодо рівних можливостей для людей з інвалідністю (1993):

- ♦ містять заклик до всіх держав зробити освіту осіб з фізичними та розумовими вадами невід'ємною частиною системи освіти;
- ♦ зауважують, що для того, аби втілювати інклюзивну освіту, держави мають застосовувати гнучкі навчальні програми, які можна адаптувати до різних потреб дітей;
- ♦ зосереджують увагу на тому, що необхідно впроваджувати безперервне навчання вчителів та надавати їм всебічну підтримку;
- ♦ відзначають, що місцеві громади мають формувати ресурси для забезпечення такої освіти.

ЮНЕСКО

Зусиллями ЮНЕСКО було організовано кілька Всесвітніх конференцій з питань освіти для людей з особливими освітніми потребами. Остання конференція відбулася в Дакарі у 2000 р. Серед найважливіших – конференція в місті Саламанка (Іспанія), у якій взяли участь 92 уряди та 25 міжнародних організацій (1994).

Саламанкська декларація та План Дій (1994)

Головною темою цих документів є інклюзія, що має на меті докорінні реформи в загальноосвітніх закладах – сформувати Школу для всіх.

Декларація містить Заклик до урядів усіх країн затвердити на законодавчому рівні принцип інклюзивної освіти та приймати до загальноосвітніх шкіл усіх дітей, якщо немає виняткових випадків, які унеможливають це. Таким чином, було запропоновано, щоб інклюзія стала загальною формою освіти, а спецшколи або спецкласи існували для виняткових ситуацій. Положення Декларації спонукають уряди до розвитку інклюзивної освіти, а саме: до докладання більших зусиль для розвитку дошкільних стратегій та професійної освіти, забезпечення організації та реалізації програм підготовки педагогів та підвищення їхньої кваліфікації з огляду на принципи інклюзивної освіти.

Організація Економічної Співпраці та Розвитку (OECD) тісно співпрацює з ЮНЕСКО і EUROSTAT і є найбільшим статистичним центром Європейського Союзу. Одним з її операційних підрозділів є Центр освітніх досліджень та інновацій, який ініціює дослідження та втілення проектів, що мають на меті впровадження реформ.

Низка досліджень, які проводила OECD у різних країнах забезпечила такі основні висновки:

а) концепція соціальної справедливості, яка ґрунтується на правах людини, зазначає всюди, де це можливо: діти з особливими потребами мають навчатися у загальноосвітніх, а не в окремих навчальних закладах;

б) різноманітні національні підходи до включення дітей з особливими потребами до загальноосвітніх закладів забезпечують цінний досвід для ширших дебатів про освітню різноманітність та справедливість.

Виходячи із зазначеної концепції соціальної рівності і справедливості, учні з особливими освітніми потребами мають досягти таких самих навчальних результатів, як і їхні однолітки. Це є певним викликом, який веде до питання різних рівнів або варіантів результатів навчання для учнів з особливими потребами.

Іншими словами, підхід, що ґрунтується на правах людини, має забезпечувати прогрес і, відповідно, оцінювання індивідуального прогресу упродовж засвоєння навчальної програми.

Знайдіть інші міжнародні організації, що сприяють розвитку інклюзивної освіти.

Освіта дітей з особливими потребами ґрунтується на принципах виваженої педагогіки, дієвість яких неодноразово підтверджувалась і від використання яких вигравали всі діти. Вона передбачає, що відмінності між людьми є природним явищем, і навчання відповідним чином слід адаптувати до потреб дітей, а не «підганяти» під сталі погляди щодо організації та характеру освітнього процесу.

Педагогіка, спрямована на задоволення потреб дітей, корисна всьому суспільству. Досвід свідчить, що така педагогіка може забезпечити значно вищий середній рівень успішності. Педагогіка, орієнтована на потреби дітей, може допомогти уникнути безцільних витрат ресурсів і краху надій, до чого надто часто призводить низький рівень навчання та шаблонність концептуальних підходів в освіті. Крім цього, школи, які

основну вагу приділяють дітям, є тренувальним майданчиком для суспільства, орієнтованого на задоволення потреб своїх громадян, в якому панує повага до відмінностей і гідності всіх людей.

Залучення та участь мають велике значення для людської гідності, а також для утвердження та реалізації прав людини. В галузі освіти це виявляється в розробці стратегій, які здатні забезпечити справжню рівність можливостей. Досвід багатьох країн свідчить, що інтеграція дітей і молоді з особливими освітніми потребами найкраще відбувається в інклюзивних школах, які приймають усіх дітей певного району чи громади. Саме в таких умовах діти з особливими освітніми потребами можуть досягти найвищих результатів в освіті та соціальній інтеграції. **Інклюзивна школа** – заклад освіти, який забезпечує інклюзивну освіту як систему освітніх послуг, зокрема: адаптує навчальні програми та плани, фізичне середовище, методи та форми навчання, використовує існуючі в громаді ресурси, залучає батьків, співпрацює з фахівцями для надання спеціальних послуг відповідно до різних освітніх потреб дітей, створює позитивний клімат у шкільному середовищі.

Хоча інклюзивні школи забезпечують сприятливі умови для досягнення рівних можливостей і повної участі, для їх ефективної діяльності необхідні спільні зусилля не лише вчителів і персоналу школи, а й ровесників, батьків, членів родин.

Основні принципи інклюзивної школи:

- ♦ всі діти мають навчатися разом у всіх випадках, коли це виявляється можливим, не зважаючи на певні труднощі чи відмінності, що існують між ними;
- ♦ школи мають визнавати і враховувати різноманітні потреби своїх учнів шляхом узгодження різних видів і темпів навчання;
- ♦ забезпечення якісної освіти для всіх шляхом розробки відповідних навчальних планів, застосування організаційних заходів, розробки стратегії викладання, використання ресурсів і партнерських зв'язків зі своїми громадами;
- ♦ діти з особливими освітніми потребами мають отримувати будь-яку додаткову допомогу, яка може знадобитися їм для забезпечення успішності процесу навчання;
- ♦ вони є найефективнішим засобом, який гарантує солідарність, співучасть, взаємоповагу, розуміння між дітьми з особливими потребами та їхніми ровесниками.

2. Забезпечення інклюзивного підходу при викладанні громадянської освіти

Гнучка організація демократичного суспільства, яка швидко реагує на всі потреби своїх членів, забезпечує його стабільність, єдність, ефективніше розв'язання суспільно-соціальних завдань. У сучасному українському суспільстві, яке орієнтується на демократичні цінності, така демократія може бути недосяжною, якщо не матиме загальносуспільного характеру, якщо дія демократичних інститутів для однієї частини громадян не поширюватиметься на всі верстви населення (соціальні групи, прошарки та ін.), в тому числі й осіб з особливими освітніми потребами.

Основу демократичного суспільства складають засади рівності для всіх її громадян, відсутність упередженого ставлення до національних меншин, людей з обмеженими можливостями, мовної, релігійної, гендерної дискримінації. Громадянська освіта включає загальнолюдські аспекти, що полягають у формуванні в молодого покоління усвідомлення єдності та взаємозалежності світу в усіх його виявах. З огляду на це, всі діти, незалежно від того в якій місцевості вони проживають, в якій школі навчаються (загальноосвітній чи спеціальній), якою мовою спілкуються, повинні мати доступ до громадянської освіти. Особливо це стосується дітей, які залишилися без батьків, навчаються і проживають в умовах інтернату або дитячого будинку, оскільки вони мають найслабші зв'язки з громадою.

Саме через громадянську освіту учнівська молодь може отримати досвід і знання, які сприяють подоланню упереджень і дискримінації, формують позитивне ставлення до тих, хто «відрізняється», забезпечивши тим самим інклюзивність суспільства в майбутньому. Водночас громадянська освіта спонукає заклади освіти створювати умови, за яких всі учні мають однаковий доступ до освіти, в тому числі й діти з особливими освітніми потребами.

Отже, забезпечення рівного доступу для всіх учнів, які різняться за своїми потребами, здібностями та місцем навчання, є одним із ключових завдань громадянської освіти. Для реалізації цього завдання використовують так званий інклюзивний підхід.

Інклюзивний підхід – створення таких умов, за яких усі учні мають однаковий доступ до освіти, в тому числі діти з особливими освітніми потребами, які навчаються у загальноосвітніх школах; водночас усі учні мають можливість отримати досвід, знання, які сприяють подоланню упереджень і дискримінації, формуванню позитивного ставлення до тих, хто «відрізняється».

Ключовий принцип, який лежить в основі інклюзивного підходу, полягає в тому, що школи мають бути відкритими для всіх дітей, незалежно від їхніх фізичних, інтелектуальних, соціальних, емоційних, мовних чи інших особливостей. До їх числа належать діти з порушеннями психофізичного розвитку та обдаровані діти, безпритульні і працюючі діти, діти, які належать до мовних, етнічних чи культурних меншин. Школам потрібно знаходити шляхи, які б забезпечували успішне навчання всіх дітей, включаючи дітей, які мають фізичні чи розумові розлади.

Навчання учнів з особливими освітніми потребами накладає додаткові вимоги щодо діяльності вчителів. Особливо це стосується організації навчальної діяльності учнів з особливостями психофізичного розвитку.

Діти з особливостями психофізичного розвитку можуть мати певні труднощі у навчанні, зокрема, під час вивчення курсу громадянської освіти, пов'язані з використанням власного досвіду у громадському житті, оскільки, психофізичні порушення позначаються на загальній активності дитини, в тому числі й на громадській. Завдання громадянської освіти в розвитку дітей з особливостями психофізичного розвитку полягає в тому, що вони, так само як і звичайні діти, мають повною мірою опанувати положення громадянської демократії. Насамперед засвоїти те, що в її змістовній

тріаді (людина – суспільство – держава) є найвагомішою складовою демократії. Йдеться про те, що саме людина є системоформуючою основою суспільства та держави. За роки навчання дитина з особливостями психофізичного розвитку має усвідомити та реалізувати своє право на освіту та спеціальну допомогу в її отриманні. Це дасть їй можливість відчувати себе частиною спільноти, яка підтримує її прагнення самореалізуватися, опанувати громадянську культуру, громадянські та загальнолюдські цінності.

Водночас недостатність суспільного досвіду позначається на розвиткові громадянської освіченості та компетентності дитини з особливостями психофізичного розвитку і, відповідно, на її громадянській зрілості. Тому суто теоретичне вивчення цього курсу дітьми з особливими освітніми потребами може призвести до формалізму знань, що впливає на формування духовних, моральних якостей, ціннісних орієнтацій і світоглядно-психологічних характеристик особистості.

Наприклад, недостатнє врахування особливостей дітей з порушеннями психофізичного розвитку у формуванні знань про політикоправову сферу громадянської освіти може позначитися на уявленнях про права людини та механізмі їх захисту. Це може бути пов'язане з тим, що, наприклад, дитина, яка самостійно не пересувається, лише чула (сама не брала ніякої участі) про обстоювання батьками її прав як інваліда, інші життєві ситуації, які були їй недоступні для спостереження, вона може не розуміти. Це також стосується формування у такої дитини усвідомлення себе як громадянина, а саме її активної позиції щодо необхідності брати участь у демократичних перетвореннях. У соціальній сфері це може істотно позначитися на формуванні впевненості у своїй спроможності впливати як на власне життя, так і на життя суспільства, вмотивованості громадянських вчинків; у культурній сфері – наприклад, на оволодінні культурою міжлюдських (міжгрупових і міжособистісних) стосунків; в економічній сфері – на формуванні вміння оцінити можливість самореалізації в системі ринкових відносин.

Молода людина, отримавши освіту, має бути добре підготовлена до дорослого життя, і така підготовка передбачає, зокрема, володіння знаннями і вміннями, пов'язаними з громадянським суспільством, правовою сферою, правами, а також із загальними аспектами дорослого життя, наприклад, розумінням того, як потрібно влаштуватися на роботу.

Усі школи, де навчаються діти з особливими освітніми потребами, визнають, що один з аспектів їхньої роботи передбачає підготовку учнів до дорослого життя, яке має бути максимально незалежним, зважаючи на обмежені можливості, що впливають на життя особи. Громадянська освіта цілком правомірно розглядається як складова такої підготовки, що й пояснює потребу учнів і вчителів як у практичній діяльності, пов'язаній з реальними життєвими ситуаціями, так і академічній (на основі текстової інформації).

Водночас аби засвоєння учнями з порушеннями психофізичного розвитку курсу громадянської освіти було ефективним, необхідно детальніше ознайомитися з особливими освітніми потребами кожної з категорій дітей в умовах навчання в загальноосвітній школі.

До якого розділу громадянської освіти належить тема «Інклюзія»? Чому?

3. Психолого-педагогічні особливості розвитку та навчальної діяльності дітей з особливостями освітніми потребами

Розглянемо окремі категорії дітей, які можуть навчатися в інклюзивних умовах.

У довідковій літературі *обдарованість* визначається комплексом задатків і здібностей, які потенційно, за сприятливих умов, дають змогу досягти значних успіхів у певному виді діяльності чи діяльності. Дослідження свідчать, що обдарованість і винятковий інтелект є наслідком взаємодії рівня обдарованості та спеціально створеного середовища. Тому насамперед педагоги можуть сприяти активізації процесу розвитку здібностей та обдаровань у всіх дітей, створюючи сприятливі життєві та освітні зони. Саме вчитель має помітити ту особливу мить у розвитку кожної окремої дитини, збалансувати і відокремити лише їй притаманні обдаровання: інтелектуальні здібності, специфічні навчальні зацікавлення, творче продуктивне мислення, задатки лідерства, художні або надзвичайні моторно-рухові здібності.

Водночас проблем із такими дітьми виникає чимало. Складність полягає в тому, що обдаровані учні ставлять складні запитання педагогові, аби дізнатися більше, почути детальніші пояснення. Інші ж – заперечують все, що говорить вчитель або мають загалом суперечливу вдачу. Тому педагог має виявляти достатню толерантність і професіоналізм, аби не зашкодити розвитку дитячої цікавості та захоплення. Крім цього, він має виховувати в учнів розуміння порядку, сприяти виробленню цілеспрямованості та позитивних навичок у спільній діяльності.

Проте обдарованість як така ще не гарантує високих досягнень у навчанні. Труднощі можуть зумовлюватися емоційними проблемами учнів, депресією чи негативним ставленням до школи, вчителів, ровесників. Тому «білі ворони» або «не такі, як усі» є нині у кожному класі.

Головним стратегом пошуку, навчання та виховання обдарованих дітей є педагогічний колектив школи, який має реалізовувати індивідуальний підхід до кожного, без винятку, школяра як один із принципів організації навчально-виховної роботи. Якщо ми визнаємо, що обдарованій дитині притаманні особливі освітні потреби та можливості, й цим вони відрізняються від своїх ровесників, то для їхнього розвитку необхідна особлива державна увага, індивідуальна система навчання і виховання. Такий принцип має сприяти цілеспрямованому та гармонійному розвитку кожного обдарованого учня, який виховується як справжній громадянин і творча особистість.

На жаль, традиційні навчальні програми, на які орієнтується сучасна школа, не відповідають вимогам і високим можливостям обдарованих дітей. Тому розв'язання цього завдання лягає насамперед на плечі вчителя. Загальна система освіти дає безперечно можливість кожному учневі опанувати значний обсяг теоретичних знань з основ наук, а тим більше, обдарованому учневі. Однак учитель має чітко визначити, яка

позиція – дослідницька чи репродуктивна – з найбільшою ймовірністю розвиватиме таку дитину.

Визначте роль співпраці батьків і школи у роботі з обдарованими дітьми.

Важливим компонентом подальшого розвитку юного обдаровання є створення індивідуальної системи (програми) роботи з ним, яка б забезпечувала формування вмінь і навичок самостійно здобувати знання і вести дослідницьку роботу, зберегла потяг до пізнання, бажання постійно вчитися та обов'язково в майбутньому зробити свій внесок у розвиток науки, культури, у вирішення соціальних, економічних, політичних та екологічних проблем, що постають перед будь-яким суспільством. Тому цих дітей, особливо з ознаками загальної або академічної обдарованості, потрібно вчити у школі не традиційно, а по-іншому.

При роботі з обдарованими дітьми вчитель має дотримуватися важливого правила: розвиток інтелекту шляхом завантаження його великим обсягом матеріалу посідає не чільне місце у цьому процесі. Знати «все» неможливо. Найважливіше – навчити активно розвивати свої розумові сили й уміння окреслювати й розв'язувати актуальні задачі. Тому програма роботи з обдарованою дитиною має містити наступні важливі елементи.

Кілька порад вчителеві:

- ◆ надавати *щонайбільше можливостей та всебічну допомогу для поглибленого вивчення тем, які вибирає сам учень;*
- ◆ *сприяти та забезпечувати самостійність у навчанні, навчати дитину самостійно керувати власним навчанням;*
- ◆ *навчати методів і розвивати навички дослідницької роботи;*
- ◆ *розвивати творче, критичне, системне та абстрактно-логічне мислення;*
- ◆ *підтримувати і стимулювати виникнення нових ідей, які руйнують звичні стереотипи та усталені погляди, формують цілісне світосприйняття;*
- ◆ *заохочувати до створення індивідуальних і колективних робіт з використанням різноманітних матеріалів, джерел, засобів і форм;*
- ◆ *створювати проблемні ситуації, під час вирішення яких учень накопичує значний досвід спілкування з іншими учасниками цього процесу; формувати комунікативну компетентність та вміння самостійно керувати діяльністю (власною та групи);*
- ◆ *сприяти розвитку самопізнання та саморозуміння, усвідомлення різноманітності власних здібностей, а також обов'язкове розуміння індивідуальних особливостей інших людей;*
- ◆ *вчити дітей оцінювати результати роботи за допомогою різноманітних критеріїв, заохочувати оцінювати роботу самими учнями;*
- ◆ *розвивати емоційно-особистісну сферу, оскільки при стрімкому розвитку інтелекту або інших особливостей, дитина має усвідомлювати та адекватно сприймати свої «сильні» та «слабкі» сторони (занижена самооцінка, тривожність, невпевненість у собі). Проблеми емоційно-особистісного плану можуть повністю блокувати творчий розвиток обдарованої дитини;*

- ♦ створювати підґрунтя для реалізації інтелектуального і творчого потенціалу в позашкільний час (власна наукова робота, особистий внесок у створення колективного проекту (предметного або міжпредметного), публічна презентація, виступи на конференціях, колоквиумах, участь в олімпіадах, турнірах і конкурсах тощо).

Діти з особливостями (порушеннями) психофізичного розвитку мають відхилення від нормального фізичного чи психічного розвитку, зумовлені вродженими чи набутими розладами.

Навчання та виховання дітей з порушеннями психофізичного розвитку здійснюється з урахуванням особливостей їхнього розвитку, використанням специфічних заходів та організаційних форм навчальної роботи, залежно від характеру розладу. Діти з особливостями психофізичного розвитку мають як і всі інші діти певні права, серед яких і право на отримання якісної освіти.

Залежно від типу порушення виокремлюють такі категорії дітей:

- ♦ з порушеннями слуху (глухі, оглухлі, зі зниженим слухом);
- ♦ з порушеннями зору (сліпі, осліплі, зі зниженим зором);
- ♦ порушеннями інтелекту (розумово відсталі, із затримкою психічного розвитку);
- ♦ з мовленнєвими порушеннями;
- ♦ з порушеннями опорно-рухового апарату;
- ♦ зі складною структурою порушень (розумово відсталі сліпі чи глухі; сліпоглухонімі та ін.);
- ♦ з емоційно-вольовими порушеннями та дітей з аутизмом.

Існують вроджені та набуті порушення.

Чим зумовлені вроджені та набуті порушення дітей?

Діти з порушеннями опорно-рухового апарату становлять 5–7 % від загальної популяції дітей. У всіх цих дітей провідним порушенням є недорозвиток, порушення або втрата рухових функцій. Домінуючим серед таких розладів є **дитячий церебральний параліч** – ДЦП (близько 90 % випадків). При ДЦП страждають найважливіші для людини функції: рух, психіка та мовлення, трапляються також випадки їх поєднання з порушеннями зору та слуху. У цих дітей рухові розлади поєднуються з психічними і мовленнєвими порушеннями, тому більшість із них потребує не лише особливої організації навчальної діяльності, а й лікувальної, психолого-педагогічної та логопедичної допомоги. Для пристосування фізичного середовища для таких дітей існують спеціальні технічні засоби пересування: візки, милиці, тростини, велосипеди, пандуси (похила поверхня для переміщення візків), з'їзди на тротуарах тощо.

Особливості дітей з ДЦП:

- ♦ Нерівномірно знижений обсяг відомостей та уявлень про довкілля. Дітям з церебральним паралічем не знайомі багато явищ навколишнього предметного світу і соціальної сфери, вони мають обмежені уявлення лише про те, що відбувалося в їхньому незначному досвіді.

- ♦ Нерівномірний, дисгармонійний характер інтелектуальної недостатності, тобто порушення одних інтелектуальних функцій, затримка других і збереженість третіх (наприклад, можуть розвиватися переважно наочні функції мислення).

- ♦ Загальмованість, виснажуваність психічних процесів. Труднощі переходу (переключення) до інших видів діяльності, недостатність концентрації уваги, зниження обсягу механічної пам'яті. У більшості дітей спостерігаються низькі пізнавальна активність і зосередженість, зниження інтересу до завдань, уповільненість психічних процесів. Низька розумова працездатність характеризується швидкою втомлюваністю під час виконання інтелектуальних завдань.

- ♦ У дітей із ДЦП спостерігається особистісна незрілість, яка виявляється в наївності суджень, недостатній орієнтації в побутових і практичних питаннях. У них часто виробляються утриманські установки, спостерігається нездатність і відсутність прагнення до самостійної практичної діяльності.

В організації навчання дітей з дитячим церебральним паралічем (ДЦП) існує низка особливостей.

Кілька порад вчителю:

- ♦ у розвитку учня необхідно підтримувати і формувати самостійність, виробляти навички самообслуговування;
- ♦ окремі рухи дитини передбачають значні витрати енергії, відтак вона може швидко втомлюватися;
- ♦ у такого учня більш сповільнений темп роботи (письма, читання, виконання певних дій);
- ♦ у такої дитини поганий почерк, внаслідок порушення дрібної моторики. Оскільки дитині складно малювати, наприклад, таблиці чи схеми, вчитель має заздалегідь підготувати індивідуальні завдання для учня;
- ♦ внаслідок недостатності соціального досвіду в учнів може спостерігатися незрозуміння окремих положень з курсу громадянської освіти. Наприклад, дитина може не повною мірою усвідомлювати обов'язки людини як платника податків (соціальна сфера), оскільки інваліди звільнені від податків; внаслідок вимушеної рухової обмеженості звужується досвід взаємин дитини з іншими людьми, що позначається на засвоєнні норм культури міжособистісних стосунків (культурна сфера).

Діти із затримкою психічного розвитку (ЗПР) мають труднощі в опануванні знань і незрілість емоційно-вольової сфери. Відсутність концентрації та швидке відволікання уваги призводять до того, що цим дітям складно чи неможливо організувати свою діяльність у великій групі та самостійно виконувати завдання. Крім того, зайва рухливість та емоційно-вольові порушення призводять до того, що такі діти, попри їхні потенційні можливості, не досягають потрібних результатів у навчанні. Вчителю необхідно уважно стежити за успішністю цих школярів, перевіряючи після кожного уроку усвідомлення навчального матеріалу.

Під час засвоєння курсу громадянської освіти у дітей може спостерігатися недостатнє усвідомлення себе громадянином, який має брати участь у демокра-

тичних перетвореннях країни, невпевненість у власній спроможності впливати на життя суспільства, невміння розробити стратегію вирішення проблемної ситуації, неспроможність оцінити власні можливості в системі ринкових відносин.

Кілька порад вчителів:

- ◆ давати добре структурований матеріал;
- ◆ посадити дитину ближче до вчителя, щоб постійно підтримувати емоційний і зоровий контакт;
- ◆ змінювати види роботи на уроці, чергуючи дійові, рухливі форми з теоретичними, оскільки рухи стимулюють увагу такої дитини;
- ◆ під час уроку пропонувати дітям записувати певні положення та свої дії, що допоможе використувати ці записи в подальшому як план дій;
- ◆ перевіряти знання в усній формі.

Діти з мовленнєвими порушеннями мають функціональні або органічні відхилення у стані центральної нервової системи. Такі діти швидко виснажуються, втомлюються. Втома накопичується упродовж дня, тижня, що позначається на загальній поведінці. Вони дратівливі, збудливі, мають рухову розгальмованість, не можуть спокійно сидіти, щось крутять в руках, гойдають ногами тощо. Ці діти емоційно нестійкі, їхній настрій швидко змінюється.

Віднайдіть матеріал про види мовленнєвих порушень у дітей.

Особливу групу серед дітей з порушеннями мовлення становлять діти з розладами процесів читання та письма (дислексія та дисграфія). Основним симптомом у таких випадках є наявність стійких специфічних помилок, які не пов'язані ні з порушенням інтелекту, ні з порушеннями зору або слуху. Дислексія та дисграфія зазвичай трапляються у поєднанні. При дисграфії у письмових роботах дітей спостерігаються такі помилки: перекручення складів у слові; порушення злитності написання окремих слів у реченні – розрив слова на частини, злине написання слів у реченні; аграматизми; плутання букв за оптичною подібністю. При дислексії спостерігається розлад процесу опанування читання. Дитина робить багато помилок, що постійно повторюються: заміни, перестановки, пропуски букв та ін., що зумовлюється несформованістю психічних функцій, які забезпечують процес оволодіння читанням. Помилки при дислексії мають стійкий характер.

Кілька порад вчителів:

- ◆ дітям, які мають ці порушення, потрібен полегшений режим навчання, однак не зниження вимогливості до засвоєння програмового матеріалу, а відповідна організація режиму навчання. Це насамперед психологічна підтримка з боку вчителя. Завдання та інструкції, адресовані всім учням класу, для такої дитини потрібно деталізувати, вони мають бути доступними для розуміння і виконання;
- ◆ мовлення педагога має бути повільним, розмірним, емоційно виразним, складатися з коротких і зрозумілих речень;
- ◆ за наявності у класі дітей із заїкуванням, потрібно замінити усні відповіді на письмові; усне опиту-

вання слід проводити на місці, не викликаючи учня до дошки, а також не слід починати опитування саме з цих дітей. Якщо дитина боїться усних відповідей, її краще опитати після уроку.

Діти з порушенням слуху мають втрату слуху чи знижений слух. Глухота – стійка втрата слуху, при якій неможливе самостійне опанування словесної мови і сприймання мовлення навіть на близькій відстані від вуха. Діти зі зниженим слухом можуть самостійно накопичувати мінімальний мовленнєвий запас на основі збережених залишків слуху (хоч і певною мірою спотворений) і водночас можуть сприймати звернене мовлення на близькій відстані від вушної раковини. На відміну від глухоти, у дітей зі зниженим слухом можливе самостійне оволодіння мовою.

У масових школах частіше навчаються діти зі зниженим слухом. Вони мають значні труднощі в розумінні пояснень вчителя, роблять специфічні помилки в письмових роботах, часто не розуміють текст підручника. Абстрактні й технічні поняття, прислів'я та приказки, жарти та слова з подвійним смислом завжди складні для їхнього сприймання. До того ж такі діти не чують повністю інтонації, зміни голосу тощо. Мовлення не завжди може використовуватися ними як повноцінний інструмент для спілкування. Найкраще дитина зі зниженим слухом сприймає мовлення лише в тихому оточенні, а в шумному класі, на ігровому майданчику цей процес значно ускладнений, або ж і зовсім неможливий.

Для покращання слухового сприйняття існують різні допоміжні засоби, зокрема, індивідуальні слухові апарати, які підсилюють звуки. Кожен слуховий апарат спеціально налаштовується на певний рівень сприймання мовлення, проте апарат підсилює не лише голос, а й інші звуки довкілля (стук олівця, пересування стільців та ін.).

Кілька порад вчителів:

- ◆ слід пам'ятати, що учень зі зниженим слухом завжди змушений посилено концентрувати свою увагу, він не повинен відволікатися, оскільки може пропустити частину повідомлення;
- ◆ читання з губ також потребує додаткових зусиль, оскільки учень для розуміння матеріалу має правильно «прочитати» мовлення вчителя;
- ◆ у розмові з дитиною зі зниженим слухом потрібно артикулювати правильно, чітко, але не надмірно;
- ◆ слід пам'ятати, що такий учень багато чує, але не завжди розуміє те, що чує;
- ◆ під час пояснення матеріалу треба дивитися на учня і говорити не надмірно голосно, повільно;
- ◆ краще якомога більше писати на дошці, а усне мовлення супроводжувати жестами та мімікою;
- ◆ якщо це можливо, краще давати учневі зі зниженим слухом конспект нової теми для ознайомлення. Якщо учень його перепише і прочитає, йому буде легше сприймати матеріал на уроці;
- ◆ необхідно стежити за тим, щоб учень давав правильні відповіді на поставлені запитання;
- ◆ запитання однокласників треба повторити для учня ще раз;

- ◆ необхідно привернути увагу дитини зі зниженим слухом перед тим як почати говорити, інакше вона пропустить частину повідомлення. Треба домовитися з учнем про певні сигнали: наприклад, той, хто відповідає, має підводити руку тощо;
- ◆ для дитини зі зниженим слухом найкраще місце у класі – за три-чотири метри збоку від учителя, біля вікна. При такому положенні учень добре бачить обличчя викладача. Проте необхідно це обговорити з учнем, оскільки більш зручним може виявитися місце, розташоване ближче до вуха, яке краще чує;
- ◆ уроки-дискусії краще проводити в колі, так учень зі зниженим слухом бачитиме обличчя співрозмовників. Треба попередити учнів класу про те, що вони не повинні говорити одночасно.

Діти з порушенням зору – сліпі та зі зниженим зором. Сліпі діти не сприймають зорову інформацію. Діти зі зниженим зором при використанні оптичних приладів можуть сприймати зорову інформацію, хоча й суттєво обмежену та певною мірою викривлену.

Сліпі діти навчаються за допомогою рельєфно-крапкового шрифту Л.Брайля. Для навчання дітей зі зниженим зором використовують спеціальні підручники зі збільшеним шрифтом, зошити з лінеатурою, відповідною до їхніх зорових можливостей. У сучасних масових школах навчаються переважно діти зі зниженим зором.

Внаслідок порушення зору у дітей спостерігається відставання у пізнавальній діяльності, соціальному та емоційному розвитку. Школярі зі зниженим зором відчувають труднощі сприймання предметів, малюнків, текстів тощо. Наприклад, сприймання малюнка у них уповільнене, неточне, вони пропускають деталі зображення. У випадках, коли тексти та малюнки великого формату не сприймаються дитиною цілісно, вчителю потрібно виробити в учня вміння оглядати малюнки поступово (наприклад, шляхом закривання окремих деталей) та навчити об'єднувати отриману в такий спосіб інформацію в ціле, надати дитині більше часу для огляду.

При читанні та письмі у школярів зі зниженим зором спостерігається уповільненість, фрагментарність, нечіткість, викривлення сприймання елементів букв, їх неправильні розширення у словах, рядках, заміни букв, пропуски зображуваних елементів. Треба пам'ятати про ці специфічні особливості дітей зі зниженим зором і використовувати в роботі з ними спеціальні зошити, збільшений і контрастний шрифти.

Кілька порад вчителю:

- ◆ якщо дитині важко читати дрібний шрифт, вона швидко втомлюється, вчителю необхідно з'ясувати, в яких саме випадках це відбувається (коли надто густо розміщені рядки, коли є кольорове тло, шрифт недостатньо контрастний тощо) і запропонувати дитині використовувати допоміжні оптичні засоби (лупи);
- ◆ використовувати робочі аркуші з достатнім контрастом і відповідним розташуванням рядків;
- ◆ не використовувати тексти з малими інтервалами між рядками;
- ◆ стежити, щоб папір не відсвічував (використовувати краще матовий);
- ◆ добирати відповідні висоту букв та інтервали між рядками (лінеатури);
- ◆ добре освітлювати робоче місце;
- ◆ коли вчитель помічає, що дитина надто нахилється над зошитом, не треба їй перешкоджати, краще дозволити самостійно обрати відстань до зошита, яка їй найбільш прийнятна;
- ◆ коли учневі складно знайти рядок або букву під час списування з підручника, можна запропонувати йому використовувати лінійки або трафарети, нумерацію рядків, кольорові чи спеціальні позначки;
- ◆ якщо дитина погано бачить на далекій відстані, не може списувати з дошки, її необхідно посадити за парту прямо перед дошкою (в жодному разі не збоку); дозволити проговорювати написане вголос; використовувати індивідуальні картки з тим самим текстом, який написано на дошці;
- ◆ у випадках, коли розглядання предметів на відстані неможливе або ускладнене, необхідно демонструвати предмети безпосередньо перед учнем або дозволити йому підійти й оглянути об'єкт зблизька. Не варто надто високо розвішувати плакати, карти, малюнки;
- ◆ коли учень погано або із запізненням розпізнає перешкоди на своєму шляху у приміщенні, необхідно створити такі умови, аби всі предмети у класі знаходились на певних постійних місцях. У незнайомому приміщенні дитину слід завчасно попереджати про перешкоди;
- ◆ при написанні на дошці бажано так структурувати матеріал, щоб учень міг відокремити його частини, розбірливо та каліграфічно писати;
- ◆ вчителю бажано якнайменше знаходитись навпроти світла, дитині зі зниженим зором важко дивитись на нього;
- ◆ дитині зі зниженим зором іноді потрібно вставати з місця, щоб, наприклад, підійти до дошки і роздивитися розташований або написаний на ній матеріал. Міркування, що дитині зі зниженим зором краще сидіти за першими партами, ближче до дошки, є помилковим. Таке місце відособлює дитину чи вона може заважати іншим дітям у класі. Якщо під час уроку вчитель вважає за потрібне, щоб дитина сиділа за передньою партою, необхідно потурбуватись про те, аби у неї було це одне місце у класі – постійне;
- ◆ розмовляючи з дитиною зі зниженим зором, необхідно дивитись прямо на неї, не робити зайвих та прихованих від неї жестів, оскільки вона це відчуває і ображається. Водночас, не вважається некоректним вживати слова «дивитися», «бачити» та ін.;
- ◆ бажано, щоб така дитина могла поєднувати словесний опис дій, предметів та ситуацій з можливістю самостійно вивчити матеріал на дотик;
- ◆ дитина зі зниженим зором працює на уроці повільніше, ніж інші. Їй треба дати більше часу або скоротити кількість вправ (у тих випадках, коли вчитель впевнився, що вона зрозуміла і засвоїла матеріал). Напередодні уроків, на яких потрібно багато читати (літератури, мови, історії, географії та ін.), бажано дати дитині можливість ознайомитися з текстом;

- ◆ під час виконання контрольної роботи допустима допомога дитині супроводжуючого або асистента вчителя.

Аутичні діти. Аутизм – важка аномалія психічного розвитку дитини, що характеризується переважно порушенням контакту з навколишніми, емоційною холодністю, перверсією інтересів, стереотипністю діяльності. Так, фахівцям відомо, що аутична поведінка може бути властива і дітям з іншими порушеннями (сліпим та зі зниженим зором, глухим та зі зниженим слухом, розумово відсталим). Виділяють чотири типи цього порушення:

- ◆ порушення соціальних контактів;
- ◆ порушення вербальної та невербальної комунікації;
- ◆ порушення образного мислення;
- ◆ порушення діяльності.

При всіх типах порушень аутичній дитині важко відрізнити важливу інформацію від другорядної. Їй складно мислити абстрактно та розуміти образне мовлення. Тому матеріал з курсу громадянської освіти аутичній дитині буде недостатньо зрозумілим. Аутична дитина егоцентрована. Їй важко сприймати почуття та емоції інших, у спілкуванні вона може бути або занадто нав'язливою або навпаки – відстороненою. Аутична дитина з острахом сприймає світ, що зумовлює психічні проблеми. Якщо у класі є дитина з аутизмом учитель має відвести для неї спокійне місце, неподалік від себе. Такій дитині бажано на різних заняттях мати власне постійне місце. Особливу увагу слід приділити організації кожного робочого місця: стіл для письма, куточок для читання тощо. Варто обмежити кількість подразнюючих об'єктів навколо неї.

Кілька порад вчителеві:

- ◆ надайте дитині чіткий розпорядок дня, де вказані всі заходи;
- ◆ таким дітям складно самостійно зробити вибір. Допоможіть їм у цьому, унаочнивши різну інформацію;
- ◆ детально поясніть дитині суть завдання, а також те, чого від неї очікують;
- ◆ періодично повторюйте важливі моменти уроку, бажано в різних вправах;
- ◆ якщо учень не розуміє завдання, ви можете використати інший спосіб його повідомлення або розподілити це завдання на окремі невеликі частини;
- ◆ намагайтесь якомога більше структурувати матеріал для цієї дитини;
- ◆ говоріть чітко, достатньо голосно, короткими реченнями, не використовуйте образне мовлення;
- ◆ звертайтеся безпосередньо до дитини;
- ◆ для аутичної дитини дуже важливі правила. Чітко повідомляйте їй, які правила існують, а також те, що вони чинні для всіх;
- ◆ домовтеся з дитиною, який жест вона використовуватиме, якщо потребуватиме допомоги;
- ◆ вчителю дуже важливо мати зв'язок з батьками аутичного учня. Варто пам'ятати, що така дитина не може передавати інформацію батькам.

Гіперактивність та дефіцит уваги – один з поширених розладів, притаманний за різними даними 3–5 – 8–15 % дітей та 4–5 % дорослих. Причини цього стану досі вивчаються. У таких дітей спостерігається комплекс клінічних, фізіологічних, психологічних і біохімічних змін, іноді певні мінімальні мозкові дисфункції (збірна група різних паталогічних станів, які виявляються у комбінованих порушеннях сприймання, моторики, уваги) тощо. Водночас такий стан може нагадувати низку інших порушень: неврози, затримку психічного розвитку, аутизм, деякі психічні розлади та ін. Іноді гіперактивність з дефіцитом уваги важко відмежувати від нормального розвитку з характерною для певного віку руховою активністю, від особливостей темпераменту окремих дітей. Зазвичай цей стан частіше спостерігається в хлопчиків.

Серед характерних ознак гіперактивності з дефіцитом уваги можна виділити надмірну активність, порушення уваги, імпульсивність у соціальній поведінці, проблеми у стосунках з навколишніми, порушення поведінки, труднощі у навчанні, низьку академічну успішність, низьку самооцінку тощо.

Педагог, помітивши ознаки гіперактивності з дефіцитом уваги, має залучити до команди фахівців психолога, невропатолога, терапевта, батьків. В окремих випадках може знадобитися медикаментозне лікування. У повсякденній роботі та спілкуванні з учнем усі члени команди мають дотримуватися виробленої спільно стратегії поведінки. Корисними будуть і сімейні психологічні тренінги, які знизять рівень стресу у родині, зменшать ймовірність конфліктів у соціальній взаємодії з дитиною, вироблять у батьків навички позитивного спілкування з нею.

Кілька порад вчителеві:

- ◆ найдоцільніше посадити учня за першу парту, він менше відволікатиметься;
- ◆ розклад уроків має враховувати обмежені можливості учня зосереджуватися та сприймати матеріал;
- ◆ види діяльності на уроці мають бути структурованими для учня у вигляді картки дій, алгоритму виконання завдання, чітко сформульованими;
- ◆ вказівки мають бути короткими та чіткими, повторюватися кількаразово;
- ◆ учневі важко зосередитися, тому його потрібно кількаразово спонукати до виконання роботи, контролювати цей процес до його завершення, адаптувати завдання таким чином, щоб школяр встигав працювати у темпі усього класу;
- ◆ домагайтесь виконання завдання і перевіряйте його;
- ◆ знаходьте різноманітні можливості для виступу учня перед класом (наприклад, як саме виконував завдання, що робив під час чергування, як готував творчу роботу тощо);
- ◆ навчальний матеріал потрібно унаочнити настільки, щоб він утримував увагу учня і був максимально інформативним;
- ◆ хваліть дитину, використовуйте зворотній зв'язок, емоційно реагуйте на найменші її досягнення, підвищуйте її самооцінку, статус у колективі;

3. Психолого-педагогічні особливості розвитку та навчальної діяльності дітей з особливостями освітніми потребами

- ◆ необхідно постійно заохочувати учня, рідше явно вказувати на хиби, віднаходити коректні способи вказати на помилки;
- ◆ потрібно виробляти позитивну мотивацію у навчанні;
- ◆ спирайтеся на сильні сторони учня, відзначайте його успіхи, особливо у діяльності, до якої він виявляє інтерес;
- ◆ у разі вияву учнем епатажних чи неадекватних дій, дотримуйтеся тактики поведінки, обраної командою фахівців;
- ◆ тісно, якомога частіше спілкуйтеся і співпрацюйте з батьками учня.

Загальні поради щодо роботи з дітьми з особливостями психофізичного розвитку:

- ◆ адаптуйте навчальний матеріал до потреб учня;
- ◆ спирайтеся на сильні сторони учня, відзначайте його успіхи, особливо у діяльності, до якої він виявляє інтерес;
- ◆ формуйте позитивну мотивацію у навчанні;
- ◆ постійно заохочуйте учня, використовуйте коректні способи вказати на помилки;
- ◆ хваліть дитину, використовуйте зворотний зв'язок, емоційно реагуйте на її найменші досягнення, підвищуйте її самооцінку, статус у колективі;
- ◆ за будь-яких обставин дотримуйтеся тактики поведінки, обраної командою фахівців;
- ◆ тісно, якомога частіше спілкуйтеся і співпрацюйте з батьками учня.

Поширення практики інклюзивного підходу передбачає такі кроки:

- ◆ узгодження чіткої та цілеспрямованої інклюзивної політики з відповідними фінансовими ресурсами;
- ◆ ефективні зусилля щодо інформування громадськості з метою подолання упереджень і формування позитивних поглядів;
- ◆ здійснення широкої програми орієнтації та підготовки персоналу, організації необхідних додаткових спеціальних послуг;
- ◆ зміни в усіх аспектах шкільного навчання: у навчанні педагогів та іншого шкільного персоналу, у навчальних планах, приміщеннях, організації навчального процесу, в оцінці, залученні фахівців, цінностях школи та діяльності, що виходить за межі навчального плану.

Переважає більшість відповідних змін стосується не лише дітей з особливими освітніми потребами. Вони є частиною більш широкої реформи в галузі освіти, необхідної для покращання її якості та відповідності, а також заохочення всіх учнів досягати вищого рівня у навчанні. У Всесвітній декларації про освіту для всіх наголошується на необхідності особистісно орієнтованого підходу для забезпечення успішного навчання всіх дітей у школі. Поширення більш гнучких, адаптованих систем, здатних повною мірою враховувати різноманітні потреби дітей, сприятиме підвищенню шкільної успішності та залученню до освіти всіх дітей.

Ξ Запитання і завдання Ξ

- ◆ Вкажіть основні міжнародні документи, які є керівними для реалізації інклюзивної освіти.
- ◆ Визначте, в чому полягає відмінність між поняттями «інвалідність» та «особливі освітні потреби»?
- ◆ Назвіть моделі надання послуг дітям з особливими освітніми потребами, які склалися упродовж останнього століття, та зазначте їх основні положення.
- ◆ Назвіть основні принципи інклюзивної школи. Які заходи необхідно здійснити закладу освіти, щоб стати інклюзивним.
- ◆ За допомогою знаків-символів позначте групи дітей з особливими освітніми потребами.
- ◆ Яким, на вашу думку, є ставлення суспільства до людей з особливими потребами у наш час? Чи потребує змін ставлення суспільства до людей з особливими потребами? Яких саме?

Список рекомендованої літератури

- Даніелс Е., Стаффорд К.* Залучення дітей з особливими потребами до загальноосвітніх класів. – Л.: Т-во “Надія”, 2000. – 255 с.
- Інклюзивна освіта: стан і перспективи розвитку в Україні: Наук.-метод. зб.* – К.: ФО-П Придатченко П.М., 2007. – 180 с.
- Литова Л.* Діагностика дитячої обдарованості та психолого-педагогічні особливості обдарованих дітей // *Рідна шк.* – 2004. – № 5. – С. 9–11.
- Синьов В.М. Кобернік Г.М.* Основи дефектології: Навч. посіб. – К., 1994. – С. – 143 .
- Скурідіна О.* Уроки для обдарованих // *Директор шк.* – 2003. – № 13. – С. 4-5.
- Софій Н., Сварник М., Троханіс П.* Права дітей з особливими освітніми потребами на рівний доступ до якісної освіти. – К., 2006. – 64 с.
- Соціально-педагогічна підтримка обдарованих дітей-інвалідів: Зб. матеріалів / За ред.: В.І.Бондаря, В.В.Засенка.* – К.: Наук. світ, 2005. – 167 с.
- Спеціальная педагогика.* // Под. ред. Н.М.Назаровой. – М., 2002. – С. 390.

ІНТЕРНЕТ-РЕСУРСИ З ГРОМАДЯНСЬКОЇ ОСВІТИ

www.gurt.org.ua – інформація від Центру розвитку громадських організацій «Гурт» (матеріали подані українською та англійською мовами).

www.ji-magazine.lviv.ua/n21texts/N21-prava.htm – 21 число незалежного культурологічного часопису «І» «Громадянське суспільство. Україна 2001» (публікації подано українською мовою).

www.city-adm.lviv.ua/cep/ – Центр освітньої політики м. Львова (інформацію подано українською та англійською мовами).

www.right-to-education.org – інформація про права в освітній сфері (матеріал подано англійською мовою).

www.khpg.org/osvita.html – громадянська освіта на сайті Харківської правозахисної групи.

www.polit.com.ua – інформаційний сервер «Політична Україна», створений в результаті співробітництва всеукраїнської громадської організації «Комітет виборців України» (КВУ) та компанії ІР-Телеком. Головне завдання серверу – подання інформації, пов'язаної з політичним життям в Україні та формування каталогу політичних ресурсів. Сервер складається з двох частин: інформаційної та довідкової. На інформаційній частині сайту можна ознайомитися з низкою аналітичних матеріалів, моніторингом ЗМІ, моніторингом діяльності Верховної Ради України (інформацію подано українською мовою, проте деякі матеріали перекладено на англійську).

www.ngoukraine.kiev.ua – інформаційний сервер, створений за підтримки Британської Ради у співпраці з міжнародним товариством донорських та громадських організацій України. Головне завдання серверу – надання доступу до різноманітної інформації про неурядові організації, що діють в Україні. На інформаційній частині сайту можна знайти потужну базу даних НДО України, матеріали про грантові програми, семінари, конференції з питань розвитку громадського сектору, про міжнародний досвід розвитку громадського сектору та ін. (інформацію подано українською, російською та англійською мовами).

www.ngoukraine.kiev.ua/idc/ukr – сторінка, на якій можна знайти електронну версію всеукраїнського спеціалізованого журналу «Перехрестя» для громадських організацій і благодійних фондів в Україні, який видається Центром інновацій та розвитку www.ngoukraine.kiev.ua/idc/. Матеріали журналу мають практичну спрямованість та корисні для тих, хто вивчає діяльність або працює в громадському секторі.

www.ukrcivnet.iatp.kiev.ua – сторінка Інституту громадянської освіти Національного університету «Києво-

Могилянська Академія», яка містить корисну інформацію про дослідницькі проекти, методичні поради, літературу, посилання на Інтернет-ресурси з громадянської освіти, інформацію про семінари, конференції та ін. (інформацію подано українською та англійською мовами). На цій сторінці також розміщено інформаційний бюлетень «CIVIS» українською та англійською мовами, який видається Інститутом громадянської освіти: www.ukrcivnet.iatp.kiev.ua/civis.html

usinfo.state.gov – сторінка, яка підтримується Державним департаментом США з міжнародних інформаційних програм. На інформаційній частині сайту можна знайти інформацію про політику США у сфері міжнародних відносин, економічних питань, демократії та прав людини тощо (інформацію подано англійською, французькою та іспанською мовами). На цій сторінці також розміщено кілька електронних журналів usinfo.state.gov/journals/, серед яких: «Питання демократії», «Довузівська освіта в США», «До демократичної спільноти» та ін. (журнали подано англійською, французькою, іспанською, португальською та російською мовами).

www.rada.kiev.ua – сторінка Верховної Ради України, яка містить законодавство України та дає змогу здійснювати швидкий пошук необхідних документів (інформацію подано переважно українською мовою).

www.civnet.org – досить повний ресурс навчальних матеріалів з громадянської освіти, опублікованих CIVITAS International, міжнародною НУО, мета якої – сприяння громадянській освіті та розвитку громадянського суспільства. Описує нові розробки з громадянської освіти, пропонує дискусійний форум, а також бібліотеку навчальних матеріалів з громадянської освіти та навчальні курси.

www.apsanet.org/CENnet/ – сайт Американської асоціації політичних наук включає «Civic Education Network», де користувачі мають змогу знайти організації, стежити за розвитком політики, знайомитися зі статтями науковців, з корисними методичними й дослідницькими матеріалами. Сайт містить бібліотеку і дискусійний клуб.

www.ncss.org/resources/resourcesx.html – сайт Національної ради соціальних досліджень, що об'єднує понад 20 000 учителів переважно зі США, організує робочі зустрічі, публікацію новин щодо розвитку освіти. NCSS також здійснює освітні проекти в Центральній Європі, пропонує гранти для кращих практичних ініціатив, підтримує дискусійну сторінку для вчителів. Завдяки он-лайнній бібліотеці можна відвідати цікаві інститути й організації.

- www.education.unesco.org/education/ecp/index.html – сайти ЮНЕСКО пропонують навчальні посібники для освіти з прав людини, широкий спектр матеріалів з громадянської освіти – від підручників, навчальних курсів до спеціальних досліджень, корисні директорії, та «путівник з толерантності». Освітняни також можуть скористатися потужною мультимедійною бібліотекою ЮНЕСКО.
- www.politeia.net – сайт Politeia використовується освітянами та громадянами для організації контактів між організаціями, що сприяють політичній участі. Містить інформацію про організації, інституції та громадянські рухи з усього світу, а також новітні розробки в галузі громадянської освіти. Бюлетень новин публікується кожні три місяці.
- www.wfd.org – веб-сайт Вестмінстерського Фонду за Демократію містить інформацію про різні типи проєктів, які підтримує Фонд (політичні партії, законодавчі реформи, права людини, незалежні мас-медіа та ін.), а також можна побачити зразки цих проєктів (інформацію подано англійською, французькою та російською мовами).
- www.edu-ua.net – центр Інтернет Міністерства освіти та науки України був створений у 1996 р. на базі Інституту змісту і методів навчання.
- www.ICTME.Edu-ua.Net – для координації робіт по телекомунікації. На сервері відображено сторінки бази даних вищих навчальних закладів України.
- www.edu-ua.net/ukr/basehes/III-IV/ – Головне управління вищої освіти Міністерства.
- www.edu-ua.net/library/ – сайт Центральної Освітнянської Бібліотеки.
- www.education.gov.ua/edu/ – сторінка Міністерства освіти і науки України, на якій міститься опис системи вищої освіти в Україні, в європейських країнах, база даних вищих навчальних закладів країни тощо.
- www.edu.kiev.ua – сторінка Головного управління освіти Київської міської держадміністрації, на якій міститься перелік шкіл міста, в тому числі шкіл, підключених до мережі Інтернет, сайти окремих шкіл, посилання на корисні освітні сторінки в Інтернет edu.kiev.ua/links/, надається можливість прийняти участь у телеконференції з освітніх питань www.EIVists.Info.edu
- ngo.org.ru/index_en.shtml – веб-сторінка Програми підтримки громадського сектору в Росії містить електронну бібліотеку для неурядових громадських організацій (матеріал подано російською та англійською мовами).
- www.owl.ru/перемога/книга/dbras_who_is_who/ – унікальна база даних про дослідників гендерних питань у нових незалежних державах (подано російською мовою) «Гендерні дослідження в Росії та СНД: хто є хто».
- www.worldbank.org/ukrainecas – форум обговорення Стратегії Всесвітнього банку в питаннях допомоги Україні. Електронний форум також має «бібліотеку документів», «базу даних корисних адрес Інтернету» та «базу даних контактних осіб».
- www.mshr.redline.ru/engl/ або www.human-rights.net/hrschool/ – веб-сторінка Московської школи з прав людини (інформацію подано англійською та російською мовами).
- www.21CT.org – за цією адресою знаходиться організація 21st Century Teachers Network. Головне завдання Connecting Teachers with Technology – допомогти вчителям у вивченні, використанні та ефективній інтеграції сучасних технологій у навчальний процес для поліпшення викладання знань.
- www.rotary.org – містить інформацію про навчальні програми Ротарі Центру з Міжнародного навчання миру та розв'язання конфліктів.
- www.fordfound.org – містить докладну інформацію Фонду Форда, який пропонує гранти НУО для реалізації програм з миру та соціальної справедливості, з прав людини, розвитку НУО в різних регіонах світу.
- www.tcafu.net – адреса Відкритого Університету з Громадянської Активності містить корисні матеріали.
- www.hrw.org – адреса Human Rights Watch, міжнародної дослідницької та правозахисної організації.
- hr_ukraine.tripod.com – веб-сторінка Центру Інформації Прав Людини містить інформацію з конференції по правам людини, що пройшла в Одесі. Підготовлена професорами та студентами у сфері прав людини в Україні.
- www.delukr.cec.eu.int – сайт Представництва Європейської Комісії в Україні.
- www.csi.org.ua – україномовний сайт Інституту громадянського суспільства в м. Києві.
- www.novadoba.org.ua – веб-сторінка Всеукраїнської асоціації вчителів історії та громадянської освіти «Нова доба».
- visnyk.iatp.org – веб-сторінка Вісника програм шкільних обмінів.
- www.usha.org.ua – сайт Асоціації керівників шкіл України.
- www.gr.org.ua – сайт Громадянської ради.
- www.civiced.org.ua – веб-сайт проєкту «Громадянська освіта – Україна».
- www.citizen.org.ua – веб-сайт «Молодь діє» Молодіжний інформаційний портал громадянської освіти.
- www.democracy.kiev.ua – сайт канадо-українського проєкту «Розбудова демократії».

СЛОВНИК З ТЕОРІЇ ГРОМАДЯНСЬКОЇ ОСВІТИ

Абсолютна монархія – форма державного правління, яка визнає за монархом необмежену владу.

Авторитаризм (лат. *autoritas* – повна влада) – політичний режим, який характеризується значною концентрацією влади в руках однієї особи або групи, а також обмеженням та звуженням політичних прав і свобод громадян, їхніх об'єднань тощо.

Активність політична (лат. *activus* – діяльний) – одна із форм суспільної активності, діяльність соціальних суб'єктів, мета якої – впливати на прийняття політичних рішень, здійснення власних інтересів.

Апатриди – особи, які не мають громадянства (підданства).

Аполітичність – негативне чи байдуже ставлення до політики, політичного життя.

Влада – здатність нав'язувати власну волю іншим і спрямовувати їхні дії різними засобами, включаючи силу.

Громадянин – особа, яка ідентифікує себе з певною країною, де вона наділена відповідним юридичним статусом, що є основою для користування певними правами та для виконання обов'язків.

Громадянство – стан особи певної держави, її звання, права і обов'язки стосовно держави і суспільства.

Громадянська непоко́ра – політичні акції непокори владі, які ґрунтуються на моральних принципах.

Громадянське суспільство – сфера соціального життя, в якій люди взаємодіють самостійно і автономно щодо держави.

Громадянські права – гарантовані законом політичні, соціальні та економічні права, якими володіють громадяни як члени суспільства.

Громадянські свободи – свободи, які гарантовані (реально або формально) людині для захисту її невід'ємних прав від неправомірного втручання інших суб'єктів суспільних відносин, зокрема представників влади.

Громадянськість – сукупність інтелектуальних і нормативних позицій та відповідних їм зразків поведінки, духовно-моральних цінностей, світоглядних установок людини, її самоідентифікація з певною політико-культурною спільнотою, усвідомлення взаємозалежності між особистим інтересом та інтересом громади, прийняття на себе зобов'язань діяти на її користь.

Групи інтересів – об'єднання людей, які, виходячи з певних інтересів або потреб, висувають вимоги до інших соціальних груп суспільства чи суспільства загалом, з метою підтримки, поліпшення та досягнення визначених позицій.

Групи тиску – суспільно-політичні об'єднання, які прагнуть задоволення власних інтересів засобом впливу на державну владу або політичні партії.

Демократія – форма державно-політичного устрою суспільства, яка ґрунтується на визнанні народу джерелом влади.

Держава – форма організації суспільства, носій публічної влади, сукупність взаємопов'язаних установ та організацій, які управляють суспільством від імені народу.

Держава загального добробуту – соціально-економічна теорія, яку втілено у політичну практику багатьох країн і яка ґрунтується на дотриманні принципу забезпеченості всіх членів суспільства матеріальними благами та послугами, необхідними для збереження себе та свого роду.

Державне регулювання соціальних процесів – вплив органів державної влади за допомогою різноманітних засобів (форм, методів, інструментів) на розвиток соціальних відносин, умови життя та праці населення країни.

Державні соціальні гарантії – встановлені законами та іншими нормативно-правовими актами мінімальні розміри оплати праці, доходів громадян, пенсійного забезпечення, соціальної допомоги, розміри інших видів соціальних виплат, які забезпечують рівень життя, не нижчий від прожиткового мінімуму.

Державні соціальні стандарти – встановлені законами та іншими нормативно-правовими актами соціальні норми і нормативи або їх комплекс, на базі яких визначаються рівні основних державних соціальних гарантій.

Деспотична монархія – влада, за якої монарха обожнюють, а він сам офіційно визнається божеством.

Європейська Комісія – унікальна інституція ЄС, що не має аналогів у національних системах урядування, «двигун європейської інтеграції» з винятковим правом на законодавчу ініціативу, а також наглядає за тим, щоб не порушувались угоди, і традиційно захищає інтереси малих держав-членів.

Європейська Рада – регулярні зустрічі глав держав та урядів країн Європейського Союзу відповідно до Єдиного Європейського Акту та Договору про Європейський Союз.

Європейський Парламент – одна з п'яти інституцій Європейського Союзу, асамблея представників його майже 500-мільйонного населення.

Європейський Союз – союз держав-членів європейських спільнот, який створено згідно з Договором про Європейський Союз (Маастрихтський Договір) і підписано в лютому 1992 р. (діє з листопада 1993 р.).

Забобон (упередження) – невинувато негативна установка стосовно групи чи її окремих членів; становить сукупність установок, що включають афект (почуття), поведінкові наміри (схильність діяти певним чином), знання (переконання); витоки забобонів мають різну природу – це можуть бути соціальні умови життя, негативні емоції, або недосконалість сприйняття та мислення особистості; належать до неприємних аспектів людської взаємодії, що спричиняють конфлікти та непорозуміння.

Засоби масової інформації (ЗМІ) – форми публічного розповсюдження інформації, спрямовані на охоплення необмеженого кола осіб, соціальних груп та держав з метою оперативного інформування їх про події і явища у світі, окремій країні, регіоні.

Змішана форма правління – форма правління, у якій поєднуються риси парламентської та президентської республіки (парламентсько-президентська, президентсько-парламентська).

Індустріальне суспільство – стадія розвитку суспільства, заснована на широкому поділі праці і великому машинному виробництві, що є наступним за традиційним аграрним.

Компроміс – згода з ким-небудь у чомусь, що досягається взаємними поступками; поступка заради досягнення мети.

Консенсус – відсутність у сторін, що домовляються, заперечень проти пропозицій, висунутих під час переговорів.

Конституційна монархія – форма правління, за якої монарх здійснює владу у межах, встановлених конституцією.

Конфедерація (лат. *confederation* – спілка, об'єднання) – союз суверенних держав, які, зберігаючи незалежність свого існування, об'єдналися для досягнення певних цілей (політичних, дипломатичних, військових тощо).

Конфлікт – зіткнення протилежно спрямованих цілей, інтересів, позицій, думок або поглядів опонентів чи суб'єктів взаємодії. Основою конфлікту є конфліктна ситуація, що передбачає суб'єктів конфлікту та об'єкт. Проте для розвитку конфлікту потрібен інцидент, коли одна зі сторін починає діяти, утискаючи інтереси іншої. Якщо протилежна сторона відповідає тим самим, то конфлікт із потенційного переростає в актуальний і далі може розвиватися як прямий або опосередкований, конструктивний стабілізуючий чи неконструктивний.

Критичне мислення – наукове мислення, сутність якого полягає в прийнятті ретельно обміркованих та зважених рішень стосовно довіри до будь-якого твердження: чи мусимо ми його сприйняти, чи відкинути або відкласти, а також ступінь упевненості, з якою ми це робимо.

Ксенофобія – нав'язливий страх перед незнайомими особами; ненависть, нетерпимість до кого-небудь, чого-небудь чужого, незнайомого.

Ліберальна демократія – відповідальне правління, уряд, що сформований представницьким органом, який спроможний приймати рішення і несе за них відповідальність.

Макіавеллізм – синонім безморальності в політиці, дії відповідно до принципу: «Мета виправдовує засоби».

Місцеве самоврядування – політико-правовий інститут, в межах якого здійснюється управління місцевими справами в низових адміністративно-територіальних одиницях (громадах) через самоорганізацію місцевих жителів, за згодою і підтримкою держави.

Мобільність вертикальна – висхідне чи низхідне переміщення індивідів чи груп в системі соціальної стратифікації суспільства.

Мобільність внутрішньогенераційна (внутрішньо-поколінна) – рух людини між різними позиціями в соціальній структурі суспільства упродовж індивідуальної життєвої кар'єри.

Мобільність горизонтальна – переміщення індивідів чи груп, що не впливає на зміну позицій у системі соціальної стратифікації суспільства.

Мобільність міжгенераційна (інтеграційна, міжпоколінна) – зміна соціального статусу, стратифікаційної чи класової належності дітей порівняно з поколінням батьків.

Мобільність соціальна – рух індивідів чи груп між позиціями в соціальній структурі суспільства.

Монархія (грец. *monos* – один і *kratos* – влада) – форма державного правління, за якої вища державна влада зосереджується (повністю або частково) у руках однієї особи (царя, імператора, князя та ін.) і зазвичай передається у спадщину представником правлячої династії.

Мораль – етичні норми, що виникають внаслідок взаємодії суб'єктивних цінностей особи та об'єктивних цінностей і потреб суспільних інститутів.

Навіювання – спосіб психічного впливу на особистість, що діє шляхом безпосереднього щеплення психічних станів, тобто ідей, почуттів та відчуттів, не вимагаючи при цьому взагалі ніяких доказів і не потребуючи логіки.

Необмежена монархія – монархія, за якої влада монарха ніким і нічим не обмежена.

Парламент (лат. *parlare* – говорити, розмовляти) – найвищий законодавчий і представницький орган влади у державі з республіканською формою правління, який обирається населенням.

Парламентська республіка – форма республіки, за якої в умовах розподілу державної влади керівна роль у політичному житті суспільства належить парламенту, який формує уряд та інші органи державної влади, що є відповідальними перед ним.

Партійна система – сукупність зв'язків і відношень між партіями, які претендують на володіння владою у країні.

Патерналістська держава – держава, в якій можливе встановлення «соціального миру» шляхом «соціального партнерства» і «соціального патронажу». Ідея такої держави – вкорінити у свідомості мас віру про те, що суб'єкт управління (окрема особа – правитель, господар, управитель, менеджер або соціальний інститут чи організація – держава, її органи, правляча партія, адміністрація і т. ін.) піклується не лише про свою вигоду, а й про інтереси людей забезпечує задоволення їхніх потреб.

Патріархальна держава – держава, за якої влада батька поступово перетворюється у владу монарха. Державна влада виникає внаслідок розвитку і продовження влади родоначальника, глави сімейства, яка переходить спочатку до ради старійшин, а потім – до державної влади. Монарх – батько свого народу.

Переконавання – спосіб психічного впливу на особистість, що діє на іншу особу силою своєї логіки та непохитними доказами.

Плюралізм – множина рівноправно-конкуруючих течій, сил, думок, поглядів у політиці, ідеології, релігії і т. ін.

Політична культура – частина загальної культури, яка формується і виявляється в процесі політичного життя; історично і соціально зумовлений продукт політичної життєдіяльності людей, їхньої політичної творчості, який відбиває процес опанування суспільством, націями, класами, іншими соціальними спільнотами та індивідами політичних відносин.

Політична партія – організована група громадян, яка виражає інтереси тих чи тих соціальних верств і прагне до реалізації своїх завдань шляхом боротьби за державну владу і її використання.

Політична соціалізація – процес, завдяки якому люди долучаються до певних політичних поглядів та цінностей, «правил гри», що існують у суспільстві.

Політична участь – різноманітні форми непрофесійної політичної діяльності, яка характеризує ступінь реального впливу громадян на інститути влади і процеси прийняття рішень.

Політичний лідер – будь-який учасник політичного процесу, який активно впливає на нього, стимулюючи соціальну групу або суспільство загалом на досягнення певних завдань.

Політичний плюралізм (від лат. *pluralis* – множинний) – різноманітність поглядів і точок зору, можливість соціальних груп створювати організації для вираження своїх інтересів.

Політичний режим – сукупність способів та методів, за допомогою яких здійснюється політична влада.

Правова держава – держава, яка забезпечує панування права, верховенство закону, рівність усіх перед законом і незалежним судом, де признаються і гарантуються права і свободи людини і де в основу організації державної влади покладено принцип поділу влади на законодавчу, виконавчу і судову.

Президентська республіка – форма державного правління, за якої президент зазвичай обирається незалежно від парламенту (прямо чи непрямо голосуванням) і поєднує повноваження глави держави і глави уряду. При цьому уряд слабо впливає на парламент, не залежить від нього (парламент не може проголосити недовіру уряду або достроково припинити його повноваження).

Принципи демократії – незаперечні вихідні вимоги, які ставляться до всіх учасників політичної діяльності, тобто до суб'єктів демократії.

Прожитковий мінімум – вартісна величина достатнього для забезпечення нормального функціонування організму людини, збереження його здоров'я набору продуктів харчування, а також мінімального набору послуг, необхідних для задоволення основних соціальних і культурних потреб особистості.

Рада Європейського Союзу (Council of the European Union) – інституція Європейського Союзу, головний орган, що ухвалює рішення в ЄС.

Республіка (лат. *res* – справа і *publica* – народ) – форма правління, за якої вища державна влада здійснюється виборним колегіальним органом, що формується громадянами (або їх частиною), які проживають у цій країні, на визначений час.

Референдум – всенародне голосування з приводу якогось державного законопроекту, адміністративного нормативного акта, конкретного питання загальнонаціонального значення, міжнародної угоди тощо. Процедура референдуму, його організація й проведення є подібними до голосування громадян на виборах. Через референдум правлячі кола практикують отримувати попередню згоду громадян під час ухвалення важливих загальнонаціональних або міжнародних рішень.

Соціальна база ринкового реформування – соціальні верстви і групи, які зацікавлені в проведенні реформ і сприяють їхній реалізації шляхом трудової й політичної активності.

Соціальна взаємодія – процес, що передбачає діяльність людей та здійснення соціального впливу. Механізм соціальної взаємодії включає індивідів, що здійснюють ті чи ті дії, що призводять до змін у соціальній спільноті або в суспільстві загалом, вплив на інших індивідів, що є наслідком змін, і нарешті зворотну реакцію тих людей, що зазнали соціального впливу.

Соціальна держава – держава, яка бере на себе відповідальність за кожного громадянина і прагне забезпечити гідні умови існування (життя), соціальний захист, співучасть в управлінні виробництвом, а в ідеалі – однакові життєві шанси та можливості для самореалізації особи в суспільстві.

Соціальна політика – діяльність держави щодо створення та регулювання соціально-економічних умов життя суспільства з метою підвищення добробуту членів суспільства, усунення негативних наслідків функціонування ринкових процесів, забезпечення соціальної справедливості та соціально-політичної стабільності в країні; система правових, організаційних, регулятивно-контрольних заходів держави з метою узгодження цілей соціального характеру з цілями економічного зростання; соціально-економічні заходи держави, підприємств, місцевих органів влади, які спрямовані на захист населення від безробіття, інфляції, знецінення трудових заощаджень.

Соціальна сфера – підсистема національної економіки, тобто явища, процеси, види діяльності та об'єкти, що пов'язані із забезпеченням життєдіяльності суспільства, людини, задоволенням їхніх потреб, інтересів.

Соціальний вплив – процес соціальної взаємодії, в якому поведінка однієї людини або групи людей має на меті внесення змін в поведінку, почуття і думки іншої людини або групи людей).

Соціальні інститути – історично зумовлені форми організації і регулювання суспільного життя, які забезпечують виконання життєво важливих для суспільства функцій та включають усталений комплекс формальних і неформальних принципів, правил, настанов, зразків і норм поведінки, спеціальних установ і систему контролю.

Соціальні норми – це зразки, правила, принципи діяльності, що визнаються соціальною організацією (система, група) та в тій чи іншій формі задаються для виконання її членам. Система соціальних норм забезпечує упорядкованість суспільної взаємодії індивідів та груп. Неодмінна умова дієвості соціальних норм – їх обґрунтованість з точки зору відповідності прийнятим

у певному суспільстві цінностям та ідеалам. У різних суспільствах функції нормативних інститутів виконують звичаї, право, мораль, громадська думка, смаки тощо.

Соціальні норми і нормативи – показники необхідного споживання продуктів харчування, непродовольчих товарів і послуг та забезпечення освітніми, медичними, житлово-комунальними, соціально-культурними послугами.

Стереотип – думка про особистісні якості групи людей. Він впливає на обробку соціальної інформації таким чином, що підтримує сам себе, чим зумовлюється його стійкість і трудність у подоланні. Стереотипи також виконують роль найкоротших ментальних шляхів, зменшуючи кількість пізнавальних дій, які доводиться виконувати, щоб зрозуміти інших людей та сформувати враження про них або винести судження. Виникнення стереотипів зумовлюється соціальними умовами, емоційними чинниками та особливістю пізнавальних процесів.

Стрічка часу – вид умовно-графічної наочності, який показує на стрічці за допомогою лінійної системи координат співвідношення історичних подій у часі

Суверенітет – політико-правова характеристика державної влади, що визначає її політичний характер та закріплюється шляхом прийняття конституційного закону.

Суспільні відносини – різноманітні зв'язки, що виникають між людьми та соціальними спільнотами (групами, націями, класами) в процесі економічного, соціального, політичного, культурного життя та діяльності. Вони забезпечують взаємодію між людьми, а саме: обмін ідеями, вольовими імпульсами та почуттями. Ці зв'язки становлять систему, що має комплексний характер, тобто в ній наявні взаємозалежні впливи. Суспільні відносини мають індивідуально-соціальний характер та складаються з п'яти компонентів: суб'єкти, об'єкт, потреби, інтереси, цінності. Відповідно до сфер життя суспільства їх поділяють на економічні, політичні, соціальні, духовні.

Суспільно-політичний рух – добровільні самостійні організації громадян, створювані для досягнення конкретних завдань шляхом здійснення впливу на уряд.

Суспільство – історично зумовлена сукупність форм спільної діяльності людей; конкретно-історичний тип соціальної системи.

Теократична монархія – монархія, за якої політична владою належить духовенству, а глава церковної ієрархії наділений вищою духовною та світською владою.

Територіальна громада – жителі, які об'єднані постійним проживанням у межах села, селища, міста, що є самостійними адміністративно-територіальними одиницями, або добровільне об'єднання жителів кількох сіл, які мають єдиний адміністративний центр.

Толерантність – поблажливість, терпимість до інших думок, поглядів, вірувань тощо.

Тоталітаризм – політичний режим, який характеризується повним контролем держави над усіма сферами суспільного життя, фактичною ліквідацією прав і свобод громадян, репресіями щодо опозиції та ін.

Унітарна держава – єдина централізована держава, територія якої поділяється на адміністративно-територіальні одиниці, що не мають ознак суверенітету.

Федерація (лат. *federation* – союз, об'єднання) – єдина держава, у якій національно-державні утворення, що складають її як суб'єкти федерації, мають суверенітет, зберігають певну політичну самостійність.

Форма держави – устрій держави, в якому виявляються основні формальні характеристики держави і який забезпечує організацію державної влади, визначаючи способи та прийоми реалізації владних повноважень.

Форма державного правління – порядок утворення та організації вищих органів влади та управління.

Форма державного (територіально-політичного) устрою – спосіб територіальної організації влади держави, що характеризує порядок взаємодії центральних, регіональних та місцевих влад.

Функції держави – основні напрями діяльності держави по реалізації основних завдань і цілей, що стоять перед державою.

Цінності демократії – загальні ідеї, які допомагають громадянам відрізнити добре від поганого, бажане від небажаного і формулювати на підставі цього суспільні орієнтири та принципи поведінки в суспільному житті.

СЛОВНИК

З МЕТОДИКИ ГРОМАДЯНСЬКОЇ ОСВІТИ

Види контролю – форми організації контролю (попередній, поточний, періодичний або тематичний, підсумковий, заключний) знань, умінь і навичок учнів відповідно до цілей та завдань, які ставить перед собою вчитель.

Графік (від грец. *graphikos* – накреслений) – креслення, яке використовують для наочного зображення залежності певної величини (наприклад, кількості) від іншої (наприклад, часу), тобто лінія, що дає наочне уявлення про характер зміни функції.

Громадянська освіта – інтегрована галузь гуманітарних знань, завдання якої – підготувати молодих громадян до життя в умовах демократії; система навчально-виховних заходів, що спрямована на формування громадянськості як інтегрованої якості особистості, яка усвідомлює свої права й обов'язки щодо суспільства і держави; прилучення молоді до демократичної системи цінностей; формування індивідуального досвіду активних і відповідальних дій у демократичному суспільстві.

Дидактичний тест (тест досягнень) – набір стандартизованих завдань із визначеного матеріалу, який встановлює ступінь його засвоєння учнями.

Діаграма (від грец. *diagramma* – зображення, малюнок, креслення) – графічне зображення, що наочно показує співвідношення кількісних характеристик об'єктів чи явищ: порівняння величин, структури, аналізу інших кількісних показників.

Діти з особливими освітніми потребами – поняття, яке широко охоплює всіх учнів, чії освітні потреби виходять за межі загальноприйнятої норми. Воно стосується дітей з особливостями психофізичного розвитку, обдарованих дітей та дітей із соціально вразливих груп (наприклад, вихованців дитячих будинків та ін.).

Діти з особливостями (порушеннями) психофізичного розвитку – діти, які мають відхилення від нормального фізичного чи психічного розвитку, зумовлені природженими чи набутими розладами.

Електронні засоби навчального призначення (ЕЗНП) – засоби навчання, які зберігаються на електронному обладнанні.

Засоби навчання – комплекс оснащення навчального процесу для його ефективності.

Інвалідність – втрата або дефіцит фізичної чи розумової спроможності.

Інклюзія – політика й процес, що дає можливість усім дітям брати участь у будь-яких програмах.

Інклюзивна освіта – система освітніх послуг, що ґрунтується на принципі забезпечення основного права дітей на освіту та права навчатися за місцем проживання; передбачає навчання дітей з особливими освітніми потребами, зокрема психофізичного розвитку, в умовах загально-освітнього закладу.

Інклюзивна школа – заклад освіти, який забезпечує інклюзивну освіту як систему освітніх послуг, зокрема: адаптує навчальні програми та плани, фізичне середовище, методи та форми навчання, використовує існуючі

в громаді ресурси, залучає батьків, співпрацює з фахівцями для надання спеціальних послуг відповідно до різних освітніх потреб дітей, створює позитивний клімат у шкільному середовищі.

Інклюзивний підхід – створення таких умов, за яких усі учні мають однаковий доступ до освіти, в тому числі діти з особливими освітніми потребами, які навчаються в загальноосвітніх школах; водночас, усі учні мають можливість отримати досвід, знання, які сприяють подоланню упереджень й дискримінації та сприяють формуванню позитивного ставлення до тих, хто «відрізняється».

Інтерактивне навчання (комунікативно-діалогове) – різновид проблемного навчання, побудований на діалозі учасників навчального процесу.

Інформатизація освіти – комплекс соціально-педагогічних перетворень, пов'язаних із насиченням освітніх систем інформаційною продукцією, засобами і технологіями.

Інформатизація суспільства – взаємопов'язана сукупність організаційних, правових, політичних, соціально-економічних, науково-технічних і виробничих процесів, спрямованих на створення та задоволення інформаційних потреб громадян і суспільства завдяки обчислювальній техніці, інформаційним засобам і технологіям.

Інформаційно-комунікаційні технології (ІКТ) – сукупність методів і технічних засобів збирання, організації, збереження, опрацювання, передачі та подання інформації.

Карикатура – твір чи окремих художній образ, в якому в гумористичній чи сатиричній формі перебільшуються характерні особливості (частіше негативні, а інколи й позитивні) як окремої людини, так і суспільства чи явища з метою їх висміювання чи возвеличування.

Компетентний громадянин – людина, що відповідає суспільству, в якому вона живе, належним чином освічена й досвідчена, щоб давати собі раду в ньому; спроможна впоратися з розв'язанням особистих та громадських проблем, є повноправним і правомочним, відповідальним і небайдужим.

Контроль навчання – форма навчання, що може розглядатись у двох значеннях: 1) адміністративно-формальна процедура перевірки роботи вчителя і шкіл, функція управління, результати якої існують для прийняття управлінських рішень; 2) перевірка та оцінювання знань, умінь і навичок учнів учителем.

Лабораторне заняття – форма організації навчального процесу, якій притаманна особлива структура заняття з використанням самостійної діяльності студентів та спеціальних методів роботи.

Лекція – монологічна форма подачі викладачем матеріалу, розгорнуті послідовні теоретичні міркування, науковий аналіз та узагальнення, які спираються на конкретну наукову інформацію і формують орієнтовну основу для подальшого засвоєння студентами навчального матеріалу.

Логічна схема (від грец. *schemata* – зовнішній вигляд, форма) – графічне зображення дійсності, де окремі частини, ознаки явища зображуються умовними знаками – геометричними фігурами, символами, написами, а співвідношення і зв'язки позначаються їх взаємним розташуванням, зв'язуються лініями чи стрілочками.

Мета громадянської освіти – формування особистості, якій притаманні демократична громадянська культура, усвідомлення взаємозв'язку між індивідуальною свободою, правами людини та її громадянською відповідальністю, готовність до компетентної участі в житті суспільства.

Методи контролю – способи діагностичної діяльності, які дають можливість здійснювати зворотний зв'язок у процесі навчання, ефективність навчального процесу.

Метод навчання громадянської освіти – процес двосторонньої цілеспрямованої діяльності учителя та учнів задля вирішення дидактичних завдань з громадянської освіти.

Методи педагогічного діагностування – способи перевірки й оцінювання навчальних досягнень учнів, які дають можливість здійснювати зворотний зв'язок у процесі навчання з метою отримання даних про успішність навчання, ефективність навчального процесу.

Міжпредметні зв'язки – узгодженість завдань і змісту навчання основам шкільних курсів різних дисциплін, координоване керівництво формуванням знань учнів, розвитком їхніх пізнавальних здібностей і вмій.

Навчальна технологія – обґрунтована дидактична система, яка гарантує досягнення певної навчальної мети через чітко визначену послідовність дій, спроектованих на розв'язання проміжних цілей і наперед визначених кінцевих результатів.

Навчальний проект – науково-пошукова та дослідницька робота окремого учня або великої чи малої групи учнів у позаурочний час для розв'язання певної теоретичної або практичної проблеми, що передбачає, з одного боку, використання різноманітних методів, засобів навчання, а, з іншого, – інтегрування знань, умінь із різних галузей науки, техніки, технології, творчих галузей.

Обдарована дитина – дитина, яка володіє комплексом задатків і здібностей, які за сприятливих умов дають змогу потенційно досягти значних успіхів у певному виді діяльності чи діяльностей.

Оцінка – 1) оцінні судження в усній та письмовій формі щодо якості певної діяльності; 2) бали – кількісні вимірники, які визначаються нормами оцінок.

Оцінювання знань, умінь і навичок – процес порівняння досягнутого учнями рівня володіння ними еталонними вимогами, описаними у навчальній програмі.

Педагогічна діагностика – процес, який визначає рівень засвоєння знань, умінь і навичок учнів, а також деяких аспектів розвитку й вихованості; обробка й аналіз отриманих знань; узагальнення та висновки про хід процесу навчання та просування учнів на наступні сходи навчання; висновки про ефективність роботи вчителя й усього навчального закладу.

Практикум – форма організації навчального процесу, під час якої діяльність студентів спрямовується на вирішення практичних наукових завдань на основі раніше вивченого теоретичного матеріалу та сформованих умінь.

Семинарсько-практичне заняття – форма навчання студентів, що покликана забезпечити: узагальнення, поглиблення й розширення програмного матеріалу попередньо засвоєного під час лекцій, доопрацьованого в процесі самостійної та індивідуальної роботи і колективного творчого обговорення в аудиторії.

Спеціальна освіта – дошкільна, загальна середня, професійно-технічна та вища освіта, для отримання якої особам з особливостями психофізичного розвитку створюють спеціальні умови.

Спеціальні умови для отримання освіти – умови навчання, в тому числі спеціальні програми та методи освіти, індивідуальні технічні навчальні засоби, підручники, навчальні посібники, а також педагогічні, медичні, соціальні та інші послуги, без яких неможливо або ускладнено засвоєння загальноосвітніх та професійних навчальних програм особами з особливостями психофізичного розвитку.

Спеціальний навчальний заклад – навчальний заклад, створений для навчання осіб з особливостями психофізичного розвитку.

Таблиця (від лат. *tabula*) – перелік, згрупування якихось об'єктів чи явищ, що графічно представлені в найкращому для сприйняття порядку.

Телекомунікаційний проект – спеціально організована навчальна діяльність, в якій учасники з різних регіонів міста, країни, різних країн світу співпрацюють разом над спільним проектом, обмінюючись завдяки швидкодіючій мережі не лише результатами своєї діяльності, а й методами дослідження, обговорюючи проміжні результати, спілкуючись з опонентами й однодумцями.

Форма організації навчання – цілеспрямована, чітко організована, змістовно насичена й методично оснащена система пізнавального та виховного спілкування викладача і студентів, яка передбачає певну взаємодію учасників навчального процесу, що регулюється заздалегідь встановленим режимом та умовами роботи, завдяки яким кожна зі сторін відчуває свою успішність та інтелектуальну спроможність.

Форми діагностики – форми оцінювання рівня засвоєння знань, умінь і навичок учнів на всіх етапах навчального процесу та контроль за діяльністю учнів.

АВТОРИ

Тетяна Ладиченко (загальна редакція) – професор, зав. кафедри методики викладання історії та суспільно-політичних дисциплін Національного

Микола Михайліченко – Начальник Управління ліцензування, акредитації, нострифікації МОН України

Наталія Софій – старший науковий співробітник ЦПО АПН України, директор Всеукраїнського фонду «Крок за кроком»

Олександр Желіба – доцент кафедри права та методики викладання історико-правознавчих дисциплін Ніжинського державного університету ім. М. Гоголя доцент кафедри права та методики викладання історико-правознавчих дисциплін Ніжинського державного університету ім. М. Гоголя

Тамара Бакка – старший. викладач кафедри методики викладання історії та суспільно-політичних дисциплін Національного педагогічного університету ім. М.П. Драгоманова

Валерій Бортніков – доцент кафедри політичних інститутів та процесів Волинського державного університету ім. Лесі Українки

Валерій Кононенко – доцент кафедри правознавства Вінницького державного педагогічного університету ім. М. Коцюбинського

Оксана Салата – доцент кафедри методики викладання історії Київського педагогічного університету ім. Б. Грінченка

Сергій Терно – доцент кафедри історії України Запорізького національного університету

Тетяна Асламова – методист з історії Інституту післядипломної педагогічної освіти, м. Херсон

Ганна Михайлович – зав. відділу суспільних дисциплін Інституту післядипломної педагогічної освіти, м. Миколаїв

Ніна Сірик – методист Інституту післядипломної педагогічної освіти, м. Житомир

Ольга Магдик – методист Інституту післядипломної педагогічної освіти, м. Полтава

Людмила Дух – старший викладач Інституту післядипломної педагогічної освіти, м. Харків

Валентина Терещенко – зав. кафедри соціально-гуманітарних дисциплін луганського Інституту післядипломної педагогічної освіти

Євгенія Синьова – професор, зав.кафедри тифлопедагогіки Національного педагогічного університету ім. М.П. Драгоманова

Юлія Найда – старший науковий співробітник Інституту спеціальної педагогіки АПН України

Тетяна Гінстова – зав. сектором відділу роботи з обдарованою молоддю Інституту інноваційних технологій змісту освіти

Олена Сулова – координатор з гендерних питань Програми сприяння Парламенту

Тетяна Мелещенко – аспірантка кафедри всесвітньої історії Національного педагогічного університету ім. М.П. Драгоманова

ВИКЛАДАЧІ, ЯКИМ МИ ВДЯЧНІ ЗА СПІВПРАЦЮ

- Світлана Бережна** – доцент кафедри історико-правових дисциплін, декан історичного ф-ту Харківського національного педагогічного університету ім. Г.С.Сковороди
- Світлана Вовк** – доцент кафедри культури та правознавства Луганського національного педагогічного університету ім. Т.Шевченка
- Зоя Вознас** – викладач кафедри правових та економічних дисциплін Уманського державного педагогічного університету ім. П. Тичини
- Василь Галузьяк** – доцент кафедри педагогіки Вінницького державного педагогічного університету ім. М. Коцюбинського
- Лариса Гапоненко** – професор кафедри психології і педагогічних технологій Криворізького державного педагогічного університету
- Сергій Гізер** – старший викладач кафедри політології Південноукраїнського державного педагогічного університету ім. К. Д. Ушинського
- Оксана Бабак** – доцент, зав. кафедри всесвітньої історії Кіровоградського державного педагогічного університету
- Надія Задорожня** – зав. кафедри теорії держави і права Херсонського державного університету
- Наталія Ігнатенко** – доцент кафедри нової і новітньої історії та методики викладання історії Тернопільського національного педагогічного університету ім. В. Гнатюка
- Віктор Мисан** – доцент кафедри всесвітньої історії та методики навчання Міжнародного економіко - гуманітарного університету ім. С.Дем'янчука
- Ольга Полякова** – зав. кафедри соціальної педагогіки Сумського державного педагогічного університету ім. А.С.Макаренка
- Євген Творін** – старший викладач кафедри політології Слов'янського державного педагогічного університету
- Юлія Павлишена** – координатор проекту громадянської освіти Вінницького обласного інституту післядипломної освіти педагогічних працівників
- Світлана Демкова** – координатор проекту у Волинській області

РЕЦЕНЗЕНТИ

- Ольга Бабкіна** – професор, зав. кафедри політичних наук Національного педагогічного університету ім. М.П.Драгоманова.
- Ігнатенко Н.В.** – кандидат педагогічних наук, доцент кафедри нової і новітньої історії та методики викладання історії Тернопільського національного педагогічного університету ім. В. Гнатюка.
- Мовчан О. М.** – кандидат філософських наук, доцент, начальник відділу соціально-гуманітарної, мистецької освіти та освіти з бізнесу і права, Інститут інноваційних технологій і змісту освіти.
- Ковчина І. М.** – кандидат педагогічних наук, доцент, завідувачка кафедри соціально-правового захисту Національного педагогічного університету ім. М.П.Драгоманова.
- Оксана Овчарук** – старший науковий співробітник, зав. інформаційно – аналітичним відділом педагогічних інновацій Інституту ІІ ТЗН АПН України.
- Олег Фідря** – заслужений вчитель України, директор ЗОШ № 10, м. Рівне.
- Ольга Кучер** – відмінник освіти, вчитель-методист, ЗОШ № 22, м. Севастополь.